
Univ. of
Toronto
Library

INSTITVT D'ESTVDIS CATALANS

L'ARQVITECTVRA ROMÀNICA A CATALVNYA

VOL I PRECEDENTS

PER J PVIG Y CADAFALCH
A de FALGVERA Y SIVILLA
J GODAY Y CASALS

I'

L'ARQUITECTURA ROMÀNICA A CATALUNYA

Tipografía «La Académica», de Serra germans y Russell, Ronda Universitat, n.º 6; Barcelona. — Telefon 861

BABTISTERI DE SANT MIQUEL DE TARRASSA AB LES ESCAVACIONS PERA LA PISCINA.

L'ARQUITECTURA ROMÀNICA A CATALUNYA

PER

J. PUIG Y CADAFALCH
ANTONI DE FALGUERA
J. GODAY Y CASALS

VOLUM I

PRECEDENTS : L'ARQUITECTURA ROMANA
L'ARQUITECTURA CRISTIANA PRERROMÀNICA

OBRA PREMIADA AL CONCURS MARTORELL DEL ANY 1907

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
PALAU DE LA DIPUTACIÓ : BARCELONA, MCMIX

PROLECH

PRÒLECH

AN escrites, al començar aquestes ratlles, unes quantes mils papeletes arreplegant datos incoerents, y alguns centenars de fulles volent esvahir el olor prosaich de ciencia grisa feta mecánicament, que, com el regust de la floridura del vi, no acaba may d'anarsen de les planes dels llibres d'investigació científica. Portém fets, al arribar aquí, innombrables fotografíes, y croquis, y plans, y dibuixos de monuments, alguns casi per nosaltres descoberts; hem recorregut y estudiat personalment els edificis més sortints de la nostra terra, y pacientment hem acompanyat, seguint llurs descripcions, als excursionistes que han resseguit vall per vall tota Catalunya.

Fa anys que aquest treball va començar; algunes planes foren escrites al aula, tot no escoltant les lectures ensopides d'Historia del Art estantissa y mitològica que's donaven a l'Escola; algunes planes y clichés foren fets en les excursions en que uns quants noys ens agrupavem pera seguir mon a peu, tot rient alegrement; expedicions pintoresques mig de deport, mig de rudimentari estudi. Son aquells temps ben lluny, y'ls que llavors marxavem per un mateix viarany, seguim ara camins ben diversos.

Passaren anys, y les fotografíes han anat acumulantse, els caixons han anat omplintse de notes, y les carteres de documents extractats; y'ls

deixebles d'un día, formats en el taller d'arquitecte, en el seminari casolà extrauniversitari, han esdevingut colaboradors y companys, y aqueixa obra ha sigut finalment elaborada pels que la firmen.

Treball de resseguir obres publicades, d'extractar els Corpus d'inscripcions y cartes, de fer plans, y perspectives, y estructures; treball de fotògraf; esforç de paciencia, esforç intelectual, esforç de cames y de resistencia física corrent montanyes, son transformats en llibre, y ara, al vèurel casi a punt de relligar sobre la nostra taula, pensèm en els anys esmersats, els auxilis rebuts y'ls obstàcles vensuts pera passar dels datos incoerents al organisme que representa tota obra científica.

No sab ningú dels que escriuen en els grans centres europeus, lo que es el treball d'investigació científica en els llochs apartats, ab biblioteques velles, sense l'usual utillatge; sovint, com en l'Edat mija, els estudiosos desterrats havent de peregrinar y passar les fronteres pera llegir el llibre vulgar.

Podríem dir cóm tal llibre usual ha vingut per primera vegada a Barcelona, y cóm no possehim encara un mapa geogràfich, ni un catàlech monumental, ni cap dels Corpus de coses ab que l'esforç oficial ajuda en altres terres aquets estudis. Les informacions fetes per les Escoles oficials, les coleccions de fotografies de les excursions pagades ab fondos públichs, romanen secretes, sobre tot pels estudiosos, a qui'l cancerver guardador del tresor considera com a competidors en la seva obra, no com uns aliats o uns auxiliars en la generosa empresa de l'obra científica.

L'esforç local ha suplert devegades l'esforç del Estat; a ell se deuen les institucions que més directament presten la colaboració a aqueixa mena d'estudis. Axís el patriotisme dels tarragonins ha creat el primer Museu d'antigüetats romanes d'Espanya en la vella Tarragona; l'esforç local ha fet les coleccions emporitanes dels Museus episcopal y provincial de Girona, y'ls d'antigüetats mig-evals de Lleyda y de Solsona, y'l de

Vilanova y'ls municipals de Manresa y de Mataró, y sobre tot el gran Museu d'Art cristià de Vich, honor de son fundador el bisbe Morgades.

Barcelona, la urbs segona en població, devegades la primera, segons l'enginy de qui confecciona l'estadística, no té casi Museu de l'Estat. En una esglesia, la antigua capella real, hi té agambolats heterogenis objectes, molts interesantíssims, sovint de difícil estudi per sa colocació. El Museu d'Arles, de Provença, es un model d'ordenació, y l'esglesia narbonesa que hostatjava'l museu Lamourgier, avuy en part arruinada, era un model d'instalació al costat del nostre Museu nacional espanyol de Barcelona. El Municipi y la Diputació provincial han suplert, d'uns quants anys ensà, aqueixa falta. Un Museu va ésser improvisat en el Parch municipal, y continuat després ab la creació de la Junta de Museus, mena de comité autònom com els *trustees* del «British Museum». Vetus'aquí un primer auxili rebut en les fotografíes y gravats de les coleccions dels diversos Museus catalans.

Vingué després la creació dels Estudis Universitaris, el començament de l'Universitat lliure catalana, y als autors d'aquest llibre els hi fou encarregada la catedra d'Historia de l'Arquitectura. En ella prengué cos tot lo que comprén el present volum. Dos anys enters un nombre considerable d'oients omplí la sala d'actes del «Círcol Artístich de Sant Lluch»: una multitut heterogènea d'estudiosos; deixebles de les escoles d'Arquitectura y Belles Arts; gent de tota mena y estament; treballadors à qui interessa saber l'historia de l'Art, mare de tota ornamentalitat; industrials y comerciants que de l'Arqueologia en fan un sport ennoblidor de llur vida d'afers ordinaris; gent de lletres a qui interessen totes les manifestacions de la vida espiritual; y entre ells dames y senyoretes que's complauen en seguir aqueixes disciplines en que s'hi estudia'l procés ab que s'han creat les formes actuals de l'arquitectura. Al costat de la sala de conferencies s'hi improvisà un reduit Seminari qu'extracta documents y feu dibuixos.

Cada llissó setmanal fou un capítol ; cada setmana aná ordenant les fulles disperses de notes y apuntacions, y al cap del any aquest volum estava a punt de ser escrit ab máquina y tenia una estructura semblant a la d'ara.

Y vingué allavors un esforç suprem. Un home, ilustre arqueòlech, D. Manuel Martorell y Penya, feu fà algún temps un llegat a la ciutat de Barcelona pera la creació d'un premi cada quatre anys a un treball d'arqueología, y aquesta obra fou una de les honrades ab aquest premi. Poch després, la Diputació provincial de Barcelona ab la cooperació del Concell municipal, fundava l'«Institut d'Estudis Catalans», que benévolament acordava la publicació d'aquest llibre y l'ajudava ab sos medis poderosos, y'l llibre ha anat completantse, y refentse, y retocantse, fins que sos fulls han sortit impresos de la màquina tipogràfica. Cal aquí expressar el sentiment d'agraiment al fundador benemérit de premis cuantiosos als treballs d'arqueología hispànica y les honorables Institucions que han acullit sota llur patronat el nostre llibre. Y després, als generosos colaboradors que ab fotografies y datos han vingut sovint al nostre auxili; als que'ns han acullit benévolament en nostres romiatges pel país; als que'ns han aclarat els dubtes y iluminat en els erros; que aqueixes obres son sempre colectives, y cal a tothom que hi há portat sa pedreta, dedicarli aquí nostre recort.

Tot llibre té aquell període caòtich dels datos incoerents, y es, fins un cert punt, com una mena de creació ab el moment espléndit de pendre la forma definitiva d'obra artística per nosaltres ardentment desitjada, encara que no assolida.

Al lector que's cansi entre l'àrida prosa d'aqueixes planes, cal dirli, pera que'l llegeixi ab més indulgencia, la penosa tasca, les suades com d'un treball forçat que passa qui s'empenya en fer aqueixos cossos de coses, fonament de l'Historia del Art tal com actualment s'enten.

Al lector que hi trobi capítols arrocegats pesadament, cal explicarli cóm es difícil convertir un inventari de temes decoratius o de formes ar-

quitectòniques en literatura, y en l'esforç casi acrobàtich de fer avenir l'extensió de la lletra als blanchs dels gravats, pera cuidar fins un cert punt la bellesa de les planes... pera qui no les llegeixi.

Hem trobat, lector amich, totes les aspereses del camí no fressat, y lo que hi hem aplegat temem que tingui l'agror del fruit no prou madur y l'aspror del llevam de les plantes selvàtiques.

Tota l'Historia ha degut ésser modernament refeta, sobre tot l'Historia de l'Arquitectura mig-eval.

Molt aviat, massa depressa, els primers investigadors ficsaren una cronologia y entrevejeren uns origens, y enunciaren una lley a que obeien les formes y llur evolució. Aplicaven a les formes mig-evals uns deixos de l'Historia del Art clàssich, y aqueixes formes lliures no tenen ni la simplicitat ni la generalitat del poderós art grech, ni la força com d'un precepte legal del omnipotent art romà. Hi hà en elles una varietat que obeeix a la real existencia de diversos pobles y nacions, a una multiplicitat de rasses, a estats diferents colectius d'esperit, quals fronteres ètniques no son les dels Estats actuals ni coincideixen exactament ab les fronteres polítiques històriques. La varietat d'escoles mig-evals ab geografia y cronologia diferentes, relacionades, encare que no coincidents, ab la geografia y ab la cronologia dels aconteixements polítichs, ha sigut la primera conseqüencia de l'actual revisió de l'Historia artística.

Y fer aqueixa Historia múltiple, ab evolucions locals diferentes, es la penosa tasca moderna dels nous pacients investigadors. Al Nort, la cronologia y les formes son diferentes del Sur; a tal país hi arriben primerenques renaixenses que tarden segles a florir en altres terres menys sortoses. Tal forma permaneix en una àrea determinada, extingida y morta en tota Europa.

Això ha suposat una doble tasca; d'una part, l'examen de les ruines y

s'anatomía, element per element, fins arribar a les minucies dels procediments materials de construcció y a la mecànica de l'estructura y'ls detalls de l'organisació del treball y la condició social dels que'ls erigien, y els medis económichs ab que's feyen; y d'altre, la crítica dels documents literaris : actes y diplomes, contractes notarials y solemnials preceptes dels Emperadors, inscripcions lapidaries y llegendes que decoren les pintures murals, y tot lo que pot servir pera datar les obres inventariades.

En l'arqueología arquitectónica mig-eval, aqueix es el problema dificil que la diferencía en general de l'arqueología clàssica : la època de la construcció la dona'l document escrit, que no té una conexió directa ab l'edifici. Una inscripció lapidaria, ella mateixa porta sovint la data en que fou feta; l'edifici casi may va acompanyat d'inscripció, y's presenta'l problema de relacionar les obres ab els documents. Y aquest es el treball més complicat d'escullir entre les diverses dates que l'arqueología literaria senyala a cada edifici, la a que realment pertanyen les ruines arribades a nosaltres.

Dues son les fonts d'estudi: els monuments y'ls documents literaris.

Es molt el treball fet sobre'ls primers, y data'l començament de l'investigació de llarch temps, casi desde que s'ha tingut conciencia de que existía una ciencia arqueològica. Aqueixa es la diferencia entre l'antich amor a la raresa y fins a bellesa de les coses, y'l mètode modern d'estudi de les mateixes.

Ja d'antich, els nostres princeps de tant en tant sentien l'amor a les coses velles. Es conegut aquell document desenterrat per en Prósper Bofarull, [1] en que'l rey Joan, l'aymador de la gentilesa, parla del temple

(1) *Los Condes de Barcelona vindicados*, Barcelona, 1836. t II, pàg. 282 y següents.

romà de Barcelona y encomana sa conservació, considerantlo obra de sos passats. No fà molt, D. Antoni Rubió y Lluch donà a la llum la carta ab que el rey Martí s'interessa pels vasos antichs casualment descoberts prop l'esglesia de Sant Bassili, sobre Roses, la vila grega vehina d'Empuries, avuy perduda. [1] Son més sabudes encare aquelles paraules de lloança del Partenón, *la pus richa joya qui al mont sía*, del nostre rey Pere III, desenterrades també pel estimat amich president de «l'Institut d'Estudis Catalans». [2]

A aqueixos textes dels diplomes reals, cal afegir les breus indicacions dels cronistes del segle XV, desde en Tomich, en Gerom Pau, en Beuter y en Carbonell, fins a la Crònica d'en Pujades, a la d'en Felíu de la Penya y en Mayans, y'ls erudits dels segles XVII y XVIII.

Mes axò no era l'estudi ni l'investigació. Començà aqueixa ja fà molt temps, y es agradable en aqueix moment pels que seguim aqueix camí, rememorar als que'ns precediren, als que han tractat el mateix tema, y als qu'han portat llur esforç a temes anàlechs, que aqueixa ciencia de la arqueología arquitectònica catalana ha tingut de llarch temps sos treballadors; desde'ls treballs dels acadèmichs desconfiats y de les bones lletres, fins a les excavacions fetes en el temple romà de Barcelona per la Junta de Comerç, la memorable Junta, que veyent íntegra la vida, s'ocupa de tots els aspectes de la cultura patria.

Les investigacions històriques se fan en aqueix periode desde un punt de vista de crítica artística; no s'investiga l'historia de les obres arquitectòniques, sino son valor estétich, millor dit, sa conformitat ab el Vignola o el Vitrubi inflexibles. Ab aqueix criteri fou fet el *Viaje de España, en que se da noticia de las cosas más apreciables y dignas de saberse que hay en*

(1) *Documents per l'Historia de la Cultura Catalana Mig-eval.* Barcelona, 1908, pág. 443.
(2) Obra citada, pág. 286.

ella, [1] en que D. Antoni Pons, enviat de l'Academia de Sant Fernando, hi escrigué una somaria descripció de la riquesa artística del país, y aquelles enfarfegades erudicions de Bozarte. [2] A un criteri anàlech obeeix la *Noticia de los arquitectos y arquitectura de España*, de Llaguno y Amirola, ampliada per Ceán Bermúdez. [3]

Es aquest primer moment el clàssich que ha guardat coses profitoses, que ha descrit centenars de coses desaparescudes, més ab un sentit d'estètica apriorística o d'examen de cànons complerts que en el sentit d'observació, de cóm l'efecte estètich s'ha realisat y ab quins medis; més d'estètica fixa, tancada, casi dogmàtica, que d'estudi del fenòmen històrich d'aparició de formes.

Fent contrast ab aqueix treball d'estudiar secament ab la mida a la ma y sols ab la mida, els monuments antichs, s'inicià'l moviment romàntich, aon la mida es sustituída pel ull multiplicador y la fantasía del dibuixant; aon la descripció metòdica, excesivament subjecte a cànons, es sustituída per la descripció pintoresca a lo Montalembert, Schlegel y Víctor Hugo. El representant a Catalunya d'aqueixa escola de dibuixants es en Parcerissa; en ses mans les coses petites, les capelles humils, els claustres baixos, s'engrandeixen com catedrals colossals o com amples llotges; els castells esdevenen més ruinosos, més coberts d'eura; es una ciencia rudimentaria com un mito predecessor, com una alquimia fantàstica que aplega pera'l saber de després, visions de coses perdudes, dibuixos a reduir a sa escala veritable.

Els representants literaris d'aqueix periode poètich de l'Historia de l'Arquitectura, foren en Piferrer ab ses virolades descripcions, successor

(1) Madrid, 1772-1794.

(2) *Disertación sobre los monumentos antiguos pertenecientes á las nobles artes de la pintura, escultura y arquitectura que se hallan en la ciudad de Barcelona.* Madrid, 1786.

(3) Madrid, 1829.

d'en Campmany en son amor a Catalunya y en Quadrado ab sa erudita visiò dels monuments de Mallorca, successor d'en Jovellanos que s'adelantá a son temps en la visio carinyosa dels monuments mig-evals de Mallorca y després en Llorente poeta y historiador de Valencia y en Pi y Margall que barreja sa vida política ab el sentiment de les obres d'art.

Aquesta arqueologia de visiò poètica, romàntica de tant en tant, auxiliada per l'estudi dels diplomes, mes sense un sòlit coneixement científich de nostres monuments, tingué sa trascendencia. Per primera vegada els castells nostres eren castells com els del Rhin o com els de Normandía ; els nostres claustres eren claustres com els de Languedoc o de Provença, y les nostres catedrals eren catedrals com les del Nort de França, a tenir en compte: l'Historia del Art també s'havía realisat a casa, entre nosaltres, a Catalunya. Era això un gran pas, mes encara en Piferrer y en Quadrado n'havien donat un'altre: l'art nostre era fet per nosaltres y pera nosaltres: era un art català, obeint a les corrents que's vulguin, transformat per aquestes o aquelles influencies, mes català, eminentment català. Per primera vegada's tenia idea de que'ls fets artístichs s'havien realisat per nosaltres y entre nosaltres. Y per primera vegada també s'entrava en l'examen dels documents literaris que als edificis feyen referencia.

Aqueixes afirmacions, fetes per visiò de poeta y ciencia de literat, tingueren son metodisador, son home de ciencia. A França les visions fantasioses havien tingut per successor a De Caumont, a Lassus y a en Viollet-le-Duc. A Catalunya, darrera en Piferrer y en Quadrado hi vingué en Rogent.

Era en Rogent un home de fatxa venerable; el cap y la barba blanchs, la barba més aviat descuidada, llarga dels costats, qu'aixamplava y arrodonava sa cara, una mica gros, el coll ample, la testa tirada enrera, fet a mirar enlayre; parlava ab una irònica bonhomia y un sentit realista

eminentment català. Fou dels primers revolucionaris contra la tiranía neoclàssica. Ell y sos companys cremaren el Vitrubi, el gran llibre romá ple d'interés com a document històrich, digne del acte de fe per l'opressió que durant segles havía exercit sobre'ls arquitectes d'una part d'Europa.

En Rogent investigava, sobre tot, l'art romànich català ab un gran sentit històrich, mes també com a forma destinada a tornar a florir novament, fent ab ell a Catalunya lo que les ciutats italianes havíen fet ab l'art clàssich, que tot copiantlo y reproduintlo havía infantat el Renaixement; y com tots els revolucionaris innovadors havia fet una mena d'aliança entre l'art neoclàssich y les formes romàniques. Els patis de l'Universitat de Barcelona semblen els patis del Alcázar de Toledo, vestits ab ornaments derivats del claustre de Sant Cugat o de Ripoll.

Era interessant sentirlo en la seva càtedra, parlant de les nostres humils esglesies de les valls del Ter, o de les del Cardoner, o de les del Llobregat; de la Cerdanya, del Vallespir y del Conflent, després de descriure els palaus florentins y les monumentals escalinates dels patis genovesos. Son avuy encare un document curiós sa Memoria sobre l'obra de Ripoll, [1] quals fruits anà a cercar en les terres catalanes dels dos costats del Pirineu y sa expedició a Sant Jaume de Frontinyà, cercant en els recons d'una vall afluent del Llobregat, l'amagada esglesia predecessora de la forma del temple ressucitat del antich cenobi real de Catalunya.

El seu esforç no arribà a formar un llibre que en síntessis brevíssima aparesqué esboçat en la Monografía de Sant Cugat del Vallés, [2] que llegí solemnement sota'l llorer del claustre, una de les obres maravelloses de l'escultura romànica, devant la «Associació d'Arquitectes de Catalunya». Es fora del nostre recort l'acte solemne d'aqueixa lectura; mes sí que hem

(1) *Informe sobre las obras realizadas en la Basílica y las fuentes de la restauración.* Barcelona, 1887.

(2) *Sant Cugat del Vallés. Apuntes histórico-críticos.* Barcelona, 1881.

escoltat, y fins tenim anotades, algunes de ses lliçons, y recordem l'obra arqueològica malmesa en els darrers anys de la vida d'aquell home venerable. Regirant ses carteres intentarem ferla reviure ab son fill l'arquitecte D. Francesch, desgraciadament perdut pera l'arqueología de Catalunya. Una part ben petita ha estat recullida per sos deixebles: en Bassegoda recullí sa Monografía sobre St. Llorens del Munt; [1] nosaltres en aquest llibre, gracies a l'amabilitat de son altre fill D. Joseph, podrèm aprofitar una part dels plans que aixecà y de les fotografíes que tragué, de gran valor arqueològich.

Ell conseguí veure molts edificis abans de sa transformació; es interessant sentir explicar als que l'acompanyaven, la visió de la Sèu urgellesa ab ses golfes plenes de tresors avuy mal venuts: aquí y allí verdaderes joyes recobertes ab la pols antigua entre les piçarres y lloses arrencades de la coberta del segle XII; allí troços de teixits y de tapiços, embolicant restes de venerables pintures que engroixiren coleccions avuy per desgracia emigrades.

A en Rogent va unit el treball arqueològich de la «Associació d'Arquitectes», després d'ell esvahit lentament, avuy perdut en visites d'edificis moderns, més per alabarlos que pera estudiarlos. Durant anys les monografíes se calquen en la seva; s'en copià'l plan y'l tò de l'alocució y fins el moment de la descripció pintoresca del edifici, iluminat per la llum del sol, contemplat desde tal o qual punt de vista, com si hagués donat la pauta definitiva. Ben poques d'això s'escapen, y cal que arribi'l moment d'una altre generació com en les monografíes dels germans Bassegoda.

Ni uns ni altres havien estat aislats, que es impossible un home sense un estol d'homes que'l rodeji. A en Viollet l'havíen rodejat un conjunt d'homes ilustres, que constituiren com un partit contra l'Academia clàs-

(1) *Monasterio de Sant Llorens del Munt.* Barcelona, 1900.

sica de Belles Arts, que interrompé més d'una vegada la tranquilitat serena d'aquell palau de la rue Bonaparte y feu escruixir la cúpula solemne de l'Instiut. A en Rogent el rodejá també una colla de colaboradors, deixebles admiradors.

Recordem els plans d'esglesies romàniques aixecats per l'aplech de sos deixebles: sos fills, en Gallissà, en Font y Gumá, en Bassegoda, en Claudi Duran; recordem les excursions de l'Escola d'Arquitectura, aquella invasió d'una joventut a Poblet, que doná per resultat el plan definitiu del monastir; les anades a Vilabertrán, a Tarragona, que donaren per resultat, en el tercer curs de l'Escola, a reflèxes de les restauracions a lo Viollet-le-Duc.

Un altre esforç es el de les Associacions d'excursions cientifiques. Tenen els actes dels paissos atrassats un paralelisme ab els més grans y poderosos. En De Caumont havía encarnat la seva acció cientifica en obra social : en la «Société française d'Archeologie», que ha recorregut tota la Fransa y ha extés per ella un exèrcit d'associats qu'estudien y apleguen tots els monuments artístichs. Les nostres associacions excursionistes se formaren a sa imitació, encare que prenent altre caràcter. S'iniciaven llavors les societas alpinistes, geogràfiques y de viatges, associacions ab barreja de deport y d'estudi de ciencies naturals. Y les nostres societats d'excursions vingueren a ser quelcóm axís: associacions arqueològiques, associacions alpinistes, associacions de viatges, y ab quelcóm d'associació de propaganda politica, ab quelcóm d'associació pera la fecunda acció social del moviment complèxe catalanista. Es interessant el fullejar sos antichs volums de Memories. Uns quants joves, presidits per D. Joseph Fiter y Inglés, s'emprenen la tasca de seguir la terra. Ses primeres sortides amaguen l'entussiasme jove sota unes apariencies parlamentaries : sentats al vagó, el president obra la sessió y's llegeix un acta; la sessió se sospén pera dinar y continúa després devant el mo-

nument qual istil y cronología's discuteixen y's voten. Bromejant o en serio, les associacions d'excursions han recorregut avuy casi tota la terra catalana; a excepció de tal o qual vall pirenaica, de tal o qual recó apartat de la ratlla d'Aragó y de la zona del Ebre, tota la terra es més o menys ben descrita. S'ha fet un complet estudi geogràfich d'algunes comarques que tenen plans y guíes perfectes (vall d'Arán, comarca de Camprodón, valls de Ribes, Garrotxa, Vallespir, Conflent, valls altes del Segre y Ripollès, Alt Llobregat y vessants del Fluvià, Llussanès, valls del Flamisell), s'ha donat noticia de numerosos monuments y s'han fet uns nombrosos arreplechs de fotografíes. Han suplert al Estat en molts serveys, y ses obres son interessantíssimes pera l'arqueòlech.

Al costat de l'Associació d'Excursions han existit, desde molts anys la Associació artístich-arqueològica barcelonesa, l'Associació arqueològica de Tarragona y l'Associació Literaria de Girona, d'acció urbana local, més aviat d'examen y metodisació, atresorant objectes, recullint datos, formant museus interessants, alguns ab catàlech documentat.

En el restant d'Espanya s'inicia la transformació de l'arqueología arquitectònica. En l'*Ensayo histórico sobre la arquitectura española*, de Caveda, es dedica algun que altre capítol a la nostra arquitectura y en *Los monumentos arquitectónicos de España*, hi son descrits tan sols els monastirs de Sant Pau del Camp y Camprodón. En aqueixos estudis hi apareixen com una variant d'un art uniforme o com una enutjosa excepció poch explicada. Mes ab tot cal agrahir aquí la colaboració rebuda dels estudiosos madrilenys. Poch a poch la personalitat artística catalana ha anat essent reconeguda, y sobre ella han estat escrits capítols apart en les investigacions d'alguns erudits, entre'ls que cal citar en Lampérez, y a sos monuments han estat dedicats articles y monografíes en Botlletins acadèmichs y en els de les Associacions d'excursions castellanes, y en les conferencies públiques ; poch a poch ha deixat de ser considerada nostra

arqueologia com un apèndix a la general, tal com encare's fa en molts tractats d'Historia.

Cal, al costat d'aqueixa colaboració, parlar un moment de la rebuda del exterior. Ha estat aquesta importantíssima ja desde temps, y fa devegades tristesa'l considerarho, còm els savis extrangers s'han anticipat al país en l'estudi de lo que havía de ser materia propia dels nostres centres científics. Les escoles y la càtedra universitaria, seguint un criteri extremadament generalisador, han oblidat l'art local com si aquest estés fora del art universal o com si fos un element pera tiesar la marxa de les corrents d'art y l'evolució de l'obra artística, y's dona encare'l cas que mentres en algunes de nostres càtedres s'explica l'art del Tibet segons tals o quals relacions de Marco Polo o tal o qual temple o jardí encantat misteriós egipci, seguint la relació de Herodot o de Diodor de Sicilia, no s'hi descriu l'art romànich ni l'art gòtich de Catalunya.

Les missions extrangeres venen sovint amablement ab el tò protector de les missions que s'envien a l'Armenia o a Creta, ab un tò benèvol d'exploració geogràfica a terres ignotes. Per l'obra napoleònica de Laborde, coneixèm una part dels nostres monuments romans ; per la missió Cartailhac, coneixèm els talayots y navetes de Mallorca ; pels Siret, tenim noticia de les viles neolítiques de les terres del Mig-día ; pel Street, vingué la primera metodisació de l'arquitectura mig-eval espanyola, y per en Brutails, el primer tractat d'arquitectura catalana al estudiar l'art rossellonès.

Passèm per alt aquí les obres massa ràpides de Marignan y de l'Enlard, tot agrahintlos que per ells el nom de la nostra arquitectura romanica circuli en els estudis d'Historia universal.

Després de la serie gràfica, cal estudiar els documents, y això es una dificultad pera l'arquitecte, a qui li es imposible fer investigacions en els arxius y s'ha de valdre de les coleccions publicades. Aqueixes dificul-

tats aumenten perque'ls arquitectes no som llatinistes ni erudits en coses de diplomes, ni possehim el saber educador de les humanitats.

Son aqueixes fonts literaries principalment pera l'arqueología catalana: el *Corpus*, d'inscripcions de l'Hübner; (1) la *Marca Hispànica*, (2) el *Viaje literario á las iglesias de España*, de Villanueva; (3) la *España Sagrada*, del P. Flores; (4) les *Noticias históricas* publicades per Monsalvatge; (5) els *Orígenes históricos de Cataluña*, de Balari; (6) la *Colection diplomatique* d'Alart; (7) y la colossal publicació alemana els *Monumenta Germaniæ Historica*.

Un afany de saber ha impulsat als nostres estudiosos a resseguir els arxius, y el nombre de monografíes locals publicat es inmens; l'arsenal de fotografíes es nutridíssim, y es arribat el moment d'intentar un esforç de treball sintètich, que'ls nous descobriments aclararán y modificarán.

Un problema interessant que deuen plantejarse'ls que estudien l'Historia de l'Arquitectura, es el del área geogràfica a abarcar. Es usual el guiarse pels límits dels Estats actuals, com si la divisió política d'avuy fos la en que s'han desarrollat els aconteixements històrichs, o com si la divisió política fos la causa determinant única de l'obra artística.

Se parla d'Historia de l'Arquitectura espanyola o d'Arquitectura francesa, y fins hi há estudiosos que al començar la seva obra científica proclamen l'unitat artística a España, aon tantes escoles y civilisacions dife-

(1) *Inscriptiones Hispaniæ Latinæ*, Berlín, 1869. *Inscriptionum Hispaniæ Latinarum Supplementum*, Berlín, 1892. *Inscriptiones Hispaniæ Christianæ*, Berlín, 1871. *Inscriptionum Hispaniæ Christianarum Supplementum*, Berlín, 1900.
(2) Paris, 1688.
(3) Tomos V. a XX. Madrid, 1806-1851.
(4) Tomos XLII a XLVII. Madrid, 1853-1859.
(5) Olot, 1889-1908.
(6) Barcelona, 1899.
(7) *Cartulaire-Roussillonnais, Privilèges et titres concernant l'histoire du Roussillon*. Perpignán, 1878-1880.

rentes hi han viscut a la vegada; aon l'art musulmà ha coexistit ab les escoles cristianes, y aon en un mateix moment s'hi han construit les obres romàniques d'Asturies y Lleó, y les esglesies pirenaiques de Catalunya. Se confon la veritat científica ab l'aspiració política; lo existent actualment o l'aspiració futura, ab lo que's impossible avuy de variar : l'Historia.

L'àrea geogràfica del nostre estudi no es un país constituit en Estat actual. Catalunya — escrivim això pera qui de terres llunyanes fullegi aqueixes planes — es un troç de terra que limita cap a Ponent el Cinca y cap a Mig-dia l'Ebre, que s'extén a l'altra banda del Pirinèu pel Rosselló, la Catalunya de França que ha aixamplat la seva acció, en certs moments, cap a les Balears y Valencia, y entrat fins a terra de Murcia. Terra partida en dos estats, part a Espanya part a França, té una historia artística orgànica, té en la major part de sos períodes una historia artística, una reflexe d'una unitat nacional, d'una agrupació natural d'homes ab pensament colectiu. En certs moments l'art arquitectònich que's desenrrotlla en la nostra terra, perteneix a un cicle més extens y es d'ell tant sols una variant ; mes va penetranthi la civilisació y sa personalitat colectiva va precisantse. No sempre les fronteres de l'escola artística que'n ella's formen coincideixen ab ses fronteres polítiques ; devegades es feudataria d'altres més extenses, mentres que'n altres moments invadida per dominacions extranyes, sols ocupen les obres per elles produides una part del país. No'ns subjectém nosaltres als límits que la geografía senyala a Catalunya, els traspassém pera cercar els edificis anàlechs.

En l'època romana, un art més o menys provinciá s'extén per gran part d'ella; intens en la gran capital Tarraco, bàrbre, rústech en les valls arreconades del Pirinèu, principalment les que donen al Garona; en el comencament de l'Edat mija, mentres en les Balears, com en la part baixa de Valencia, hi brillen els llunyans esplendors de l'imperi de Justinià, la

part Nort està lligada al domini vissigòtich. Al començar el segle VIII, aqueix domini perdura en la part NO., mentres l'altra part de la terra es recorreguda per les invasions musulmanes. El renaixement carlovingi atravessa'l Pirinèu, y va baixant lentament, poch a poch, fitant les terres conquerides ab esglesies romàniques que pertanyen a un sol tipo, a una sola escola. Aquest conjunt de païs que té per centre la terra catalana, es l'àrea del nostre estudi, extenentse, are per tot el *Conventus tarraconensis* romà fins a les terres d'Elx, are atravessant el Pirinèu, no sols cap al Rosselló, terra catalana, sino cap al Coserants, o cap al Cominges, o cap al païs de Foix, o penetrant per l'Aragó actual cercant els límits de l'escola artística, distints en cada època. Voldriém que la geografía artística marqués en cada moment els límits geogràfichs de nostre estudi, senyalant un troç de terra ab unitat espiritual, deixant que l'art marqués les seves fronteres, traspassant les valles actuals dels Estats o creuant les antigües. El centre de nostre estudi ha estat la terra catalana, mes sovint hem sortit de sos límits polítichs, aplicant à les terres vehines nostra investigació, ab menys coneixements, haventles recorregut menys vegades, ab menor intensitat d'estudi.

L'art que anèm a estudiar té sos precedents en els temps, en l'art romà, y resumint lo que d'ell coneixèm, hem començat la nostra investigació, seguint després en els escassos restes de l'arquitectura cristiana prerromànica: art cristià romà, primeres bassiliques que'ls bizantins aixèquen en les Balears o en les terres de mig-dia de Valencia; esglesies vissigòtiques de Tarrassa, escola de construcció ab archs de ferradura que basteix modestos oratoris en la terra catalana.

A aqueixos precedents segueix un període d'art que aixeca esglesies devegades sumptuoses, ab mètodes lombars de decoració, ab mètodes constructius de tradició probablement romana ; aon poch a poch l'escultura hi fà s'aparició, aon poch a poch els capitells floreixen, y entre ses flors

estilisades, y entre'ls entrellaçats complicadíssims baixats de les boires septentrionals, hi nia una fauna fantàstica, els vells somnis de les antigües generacions.

Més tart noves corrents universals portades per les ordres religioses, dúen nous sistemes de construir les voltes y austeritats avans desconegudes, desterren la ornamentació zoològica de l'esculptura, sustituida per entrellaçats de pobre cistelleria o per reproduccions de les plantes més modestes de l'hort dels monestirs, mentres que l'art antich romànich, desterrat dels grans cenobis, fa'ls esclats més brillants en la Catalunya d'Occident, al juntarse el saber fer dels esculptors que fugen de les guerres religioses del Languedoc, ab la maestría dels treballadors mudèjars.

Tal es, en síntessis, el cicle de l'art a Catalunya que anèm a desenrrotllar. Voldriem, en la nostra obra, fer a la vegada l'esbóç d'un catàlech monumental y'l Manual que guiés als nostres estudiosos pera futures investigacions; voldriem fer el resum de l'estat actual de coneixements en el país y intentar la revisió de coses donades massa a la lleugera com a constituides, en els grans centres aon la ciencia arqueològica's forma.

No sense recansa acabèm aqueixes ratlles y llencèm el llibre en mans dels que estudien. Presentim, tot desitjantho, la curta vida de les obres de conjunt dedicades a la ciencia arqueològica. Voldriem que les investigacions noves, numeroses, els fessin aviat envellir; voldriem que les veritats, novament acumulades, portessin nova llum a les coses que resten en les tenebres, y que'ls problemes que s'hi plantejen y les hipòtessis que's senten, trobessin aviat solucions clares, y que les noves generacions, freturoses de saber, trobessin per afany de les actuals, resolts els problemes del passat pera llençarse a l'investigació dels nous problemes de la vida que somouen els pobles.

LLIBRE I

L'ARQUITECTURA ROMANA

Fig. 1. Puig-Castellar (Barcelona)

I

ESTAT DEL PAÍS CATALÀ EN EL MOMENT DE LA INVASIÓ ROMANA

Hi ha en la producció de les obres d'arquitectura històrica, una lley de evolució que lliga estretament les unes ab les altres, com si gradualment s'anessin transformant. Fins en les terres aont l'art ha degut els seus cambis a influencies exteriors no es possible estudiarne un período isolat dels altres; la actuació d'aquélles ha estat lenta, pausada y casi may ha substituit enterament l'obra anterior. Unes vegades el medi fisich ha imposat els caràcters propis del art del país; altres, els treballadors s'han hagut de reclutar en la terra; ara en el detall, ara en el conjunt, han sobreviscut a l'influencia nova els caràcters del art vell local. Per això tothom que's proposi estudiar l'arquitectura romànica catalana, cal que's planteji primer, al menys com antecedent, el problema de l'arquitectura romana a Catalunya; y encara cal afegir, que tant l'art romànich com l'art romà, obeiren en sa historia, principalment en la nostra terra, a una causa ben natural originaria : l'estat barbre del nostre país, sense intenses colonisacions anteriors a la romana, que al moment d'arrivarhi les primeres formes artístiques, passa de cop y volta de l'incultura

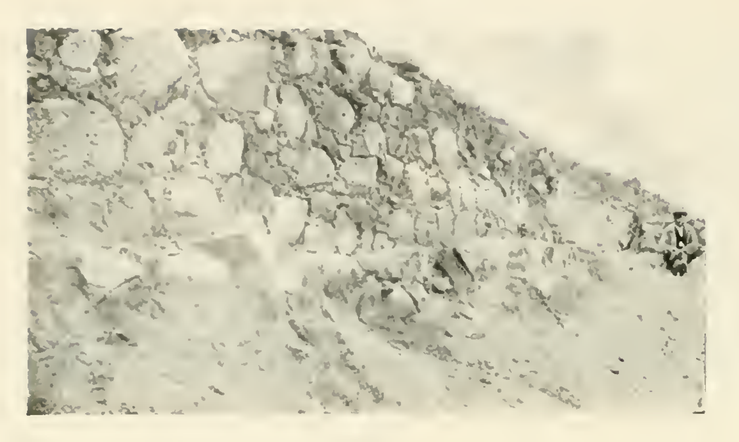

Fig. 2 Muralles ibèriques del Puig-Castellar

poch més que neolítica al temple corinti augusteo, o al dòrich etrusch del temps de la República. Aquest origen té una consegüencia que cal indicar: en primer lloch, l'art romà adquirirà en la nostra terra un aspecte de rusticitat, y en segon lloch al desapareixer la civilisació romana, la barbarie de les obres arquitectòniques serà la seva característica fins a arrivar a les noves importacions dels constructors trashumans extrangers. Tot això ha caracterisat primer a la nostra variant regional romana y després se reflexarà en la Historia de l'arquitectura romànica.

Situació de Catalunya entre les grans civilisacions

Es relativament modern el concepte de les Escoles regionals de l'arquitectura romana, de les que parlà primer que ningú l'enginyer historiador de l'arquitectura August Choisy (1) y que popularisà en ses conferencies al Louvre Lluis Courajot. (2) Anèm a fer inventari de les obres d'arquitectura produïdes per l'invasió romana a les terres catalanes y a cercar lo que tinguin de típich, y a encaixarles dintre una d'aqueixes escoles. Son les més antigues en el nostre país, de caràcter arquitectònich, arrivades fins a nosaltres, si deixèm de banda els restos de muralles (l'únich que queda de les colonisacions primitives), son per lo tant, el precedent de tota l'arquitectura catalana. Pera compendre el caràcter del art romà en aquestes terres extremes del Mediterrani, cal notar primerament que l'invasor trobava aquí les obres bastides per una civilisació rudimentaria: la civilisació fenicia, y pot ser la grega primitiva, havía cobert ab intensa civilisació una gran part del Migdia y de la costa oriental d'Espanya; la civilisació grega era extesa per la Provensa y Marsella sa capital, establí la seva llunyana y aislada colonia d'Empu-

(1) *L'Art de batir chez les Romains.* Paris, 1873, pàg. 183.

(2) *Leçons professées à l'Ecole du Louvre* (1887-1896). — I. *Origines de l'art romain et gothique.* Paris, 1899.

ries; la nostra terra, situada entre elles, conservava sa primitiva y rudimentaria cultura entre aquestes dos grans extensions de terra civilisada. Es curiós estudiar aqueix fet en les reduides ciutats murades catalanes primitives: la ceràmica grega y la de fabricació etrusca y fins romana, en les nostres antigues viles prerromanes, se troven barrejades ab objectes de les darreres èpoques prehistòriques.

Fig. 3. Muralles ibèriques del Puig-Castellar

LES VILES IBÈRIQUES

Son aqueixos recintes, en que la ceràmica romana se sobreposa a la prehistòrica o s'hi barreja, els nuclis indígenas d'aquest país català més o menys barbres y es l'estructura de sos murs, la antigua y propia del país. El Puig-Castellar (Figs. 1, 2, 3 y 4) es un d'aquests recintes murats de poblacions primitives que conseguiren veure l'arribada dels marxants grechs y potser de les legions romanes. Sos murs son de un metre de gruix [1] de «paret seca sense cap material que la lligui, feta ab cert art y ben disposada, procurant que les cares planes vinguen al exterior y atapaits els espais que resten entre pedra y pedra, ab pedretes y trossos de licorella colocats a modo de tascons. Aquest mur, fins a trobar el terrer ferm, té una alsada de dos metres... Els fragments de terrissa que's troben escampats per la montanya, induien a creure que's tractava tan sols de restes romans; mes eixa primera impresió s'anà esvaint al descubrirse objectes pertanyents a una civilisació marcadament prerromana y, sobre tot, al comprobarse que, fins aquella terrissa que de primer entuvi semblava romana, examinada detingudament, tenia més apariencia de grega o, quant menys, de italo-grega». Els objectes més abundants trobats en aquesta estació son clarament de tradició neolítica; ceràmica mal cuita y feta barruera, decorada ab unglades y ditades, però

(1) Ferran de Segarra.—*Descubriments arqueològichs de Puig-Castellar, terme de Santa Coloma de Gramanet.* — *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, t. III, Barcelona, 1905-1906, pàg. 88 y següents.

entre mig hi abunden els objectes de ferro, armes de totes menes, fragments de ceràmica negra, d'aire etrusch y de ceràmica campaniana (ab vernís negre). El recinte de Carmany, al Ampurdà, també de pedres petites sense morter, de 1'50 a 3 metres de gruix, [1] es un altre exemple d'aqueixa permanencia de un estat de cultura primitiva al costat de les tribus que comerciaven ab els marxants grechs o que lluitaven ab els legionaris romans. En el Puig-Castellar, altre turó d'aquest nom, situat al NO. de Caldetes (Caldes d'Estrach) y al cim del qual s'alsa la «Torre dels Encantats», a Vilanova, a Espolla, al turó d'en Pujol a Subirats, s'hi han trobat objectes del període neolítich, junt ab altres de més aprop y fins romà. En varies necròpolis catalanès s'observa la meteixa coexistencia de ceràmica helènica, pateres y craters italo-grechs, [2] ab ceràmica anàloga a la de les coves neolítiques del Pirineu lleydatà, entre la confluencia del Segre y'l Noguera Pallaresa y'l punt situat vuit hores amunt del lloch ahont el Noguera Ribagorzana desaigua en el mateix Segre. La ceràmica de la necròpolis de Sant Feliu de Guixols s'assembla ab la trobada en el túmulus de Romanyà y a la de les coves de la Vall de Serves, Pla d'Ancora (Santa Coloma de Queralt), explorada per Mossèn Joan Pic. Citèm com a perteneixents a aquest tipo els restes del Castell d'Aramprunyà que s'aixeca dominant la costa de Ponent, los de Casserres y altres poch explorats encare.

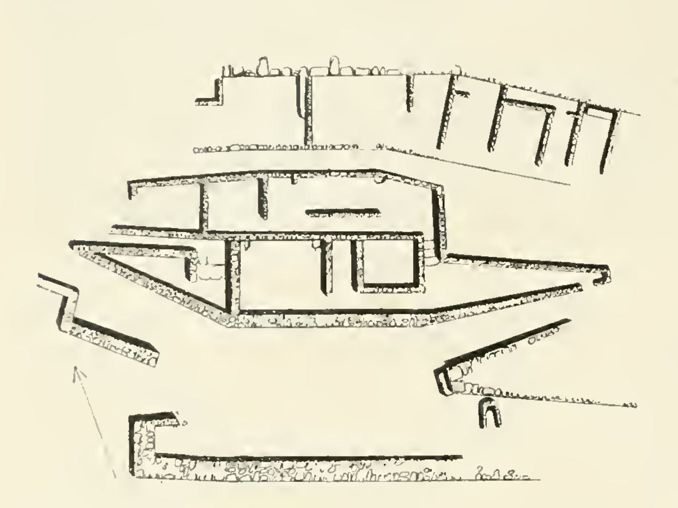

Fig. 1. Planta del poblat ibèrich del Puig-Castellar (Barcelona)

Les races ibèriques habitaven en aqueixos petits vehinats; [3] aixis s'expliquen les numeroses poblacions vensudes que suposen les ressenyes dels generals romans. Plini conta que en el trofeu aixecat en el coll pire-

(1) Pella y Forgas.—*Historia del Ampurdán*, Barcelona, 1883, pág. 98 y següents.

(2) Eduardo González Hurtebise. — *San Feliu de Guixols durante la Edad antigua*, Gerona, 1905.

(3) Costa. — *Estudios ibéricos*. Madrid, 1891-1895, pág. LV.

naich, el *Summum Pyreneum*, per Pompeius, s'hi feu constar que havia vensut 876 pobles desde'ls Alps al Estret. [1]

SAGUNTE, LA MOLA DE CHERTA, NUMANCIA, ETC.

A Sagunto, les muralles, segons Tito Livi, [2] eren de fanch y pedra d'aquest tipo primitiu... *tum Annibal, occasionem ratus, quingentos ferme Afros cum dolabris ad subruendum ab imo murum mittit: nec erat difficile opus, quod cæmenta non calce durata erant, sed interlita luto, structuræ antiquæ genere.....* «Anibal, aprofitant l'ocasió, envià uns cinch-cents africans ab picots, per socavar el mur. Això no era difícil, donchs la pedra no estava lligada ab cals, sinó ab fanch, segons l'us dels antichs».(Fig 5) Les investigacions arqueològiques han tendit a estudiar a Sagunte, principalment el recinte romà, però en sa basse alguns creuen trobarhi construccions de aqueixa mena de rebla primitiva, sentada sense morter. El Dr. Chabret [3] pensa que aquesta muralla antiquíssima se troba al exterior, en alguns llochs que senyala, uns fora la línea dels murs del Castell y altres en la basse d'aquests com si haguessin aprofitat al construirlos les pedres dels antichs. Pierre Paris [4] creu que la part que apareix al S. O. del Castell, devant la «Batería del 2 de maig» es la que presenta més clarament aqueix aspecte primitiu. Ambrós Saus y Landerer [5] han senyalat un recinte fortificat al Maestrazgo, a la Mola de Cherta, a 734 metres d'altura. Els murs son de pedra seca formant un recinte en qual interior s'hi veuen formes ovals de 2 a 6 metres de diàmetre, tantost agrupades, tan-

Fig. 5. Mur ibèrich de Sagunte

(1) PLINI. — *Hist. Nat.*, Llib. III, Cap. IV. — Edició Didot, Paris, 1860.
(2) *Hist. Rom.* Llib. XXI, XI. — Edició Didot, Paris, 1860.
(3) *Sagunto. Su historia y sus monumentos.* Barcelona, 1888, t. II, pag. 10 y següents.
(4) *Essai sur l'art et l'industrie de l'Espagne primitive,* Paris, 1903, t. I, pàgina 16.
(5) Citats per CARTAILHAC. — *Les Ages préhistoriques de l'Espagne et du Portugal*, Paris, 1886, pag. 68 y per *La Nature*, any IX, 1881, 1er semestre, pag. 250.

Fig. 6. Muralla de Girona

tost aislades. S'hi han trobat armes mal determinades. Els murs de Numancia eren també de grans pedres y palets de riu aguantats ab fanch; aixis ho demostraren les excavacions empreses per don Eduard Saavedra en 1853 y les que modernament han verificat, casi a la vegada, una comissió de la Universitat de Gottinguen y una del Estat espanyol. (1) Els germans Siret (2) han descrit numerosos poblats entre Cartagena y Almeria en que hi abunden les parets de pedra seca y de pedra y fanch. En alguns d'ells s'hi han trobat trossos de terracuita ab impresions de canyes provinents dels sostres fets com els actuals de canyes sostingudes per vigues, sobre les que s'hi coloca una capa d'argila, endurida després per l'incendi. A ells se refereix l'anònim autor del *Bellum hispaniense* (cap. VIII), quan fa notar que a Espanya *sicut in Africa, rudere, non tegulis teguntur*. Les eines trobades en aqueixes petites viles indiquen la transició de la civilisació neolítica al coneixement del metall.

Fig. 7. Muralla de Girona

LES COLONIES PRERROMANES

Entre aquestes ciutats de murs de fanch y pedra, s'hi troben de vegades antigues acròpolis murades de grosses pedres excepcionals, com indicant un nucli de colonisació. Son centres de fo-

(1) Mélida. — *Las excavaciones de Numancia*, *Cultura española*, Madrid, 1906, pág. 1117.

(2) *Las primeras edades del metal en el sudeste de España*, Barcelona, 1890.

rasters que's defensen dels barbres habitants, que hi mercadegen, però no arriven a extendrehi d'un modo decissiu sa cultura. Perteneixen a diferentes èpoques, son vinguts sos constructors de llunyans paissos, e implanten son modo de construir no més en el tros de terra que s'apropien.

Fig. 8. Mur de Tarragona

Al voltant seu continuen les primitives barraques y fins les coves ab sos habitants casi salvatges y ab sas eines primitives de ceràmica mal treballada y pedra pulida. A aqueix tipo pertanyen les numeroses ciutats balears descrites per M. Cartailhac, formades d'extranys monuments en pedra que sugereixen ja la idea del túmulus pètreo, ja la del Mastaba. (1) Tal fou la ciutat que tancaren les muralles ciclopies de Girona, (Figs. 6 y 7) formades de carreus de 1 fins a 3'60 metres de llarch per una altura de 0'50 a 1'80, posades sense ordre, juntades per altres més petites, de les que queden un tram curt que arriva a una altura de 5 metres. (2) Tal foren els murs de Tarragona de pedres colossals, extraordinariament grosses, comparables als murs de les ciutats micèniques. L'altura de la muralla de l'ibèrica Cose en els llochs en que es més sencera, es de 7'14 metres, l'ample de 5'74; hi han pedres de 4 metres de llarch per 2 d'alt; el perímetre es de 1140 metres; en la part baixa, en el carrer de la Merceria, hi havía cinch portes, estretes, sols per dos homes, y baixes, rectangulars, ab llin-

Fig. 9 Porta de les muralles de Tarragona

(1) CARTAILHAC. — *Monuments primitifs des iles Baléares*. Toulouse, 1892. — S'ha publicat posteriorment al temps en que s'escrigueren aqueixes ratlles l'obra: *Los Nombres é Importancia Arqueológica de las Islas Pythiusas*, per D. J. ROMÁN Y CALVET. — Barcelona, 1906. En aqueixa obra's descriuen varies necròpolis en quals enterraments s'hi han trobat numerosos objectes de procedencia oriental fenicia.

(2) MARTORELL Y PEÑA. — *Apuntes arqueológicos*. Barcelona, 1879, pág. 117. — PIERRE PARIS. — Obra citada, pág. 13.

Fig. 10. Porta de les muralles de Tarragona

des colossals, suficients per passar un home dret; les portes de cara a montanya, tenen torre de defensa. (Figs. 8, 9, 10, 11, 12, 13 y 14) Son aqueixos murs reflexe dels que bastí la civilisació micènica a Tirinte y pertanyen al mateix cicle dels túmulus del Migdía de Espanya derivació colonial de les tombes ab cúpules micèniques, taìs com les de Antequera, de los Millares y de Carmona. [1]

Axís era la de Olèrdola, edificada dalt d'un turó. En el costat, de fàcil accés, hi hà un mur avuy de 3 metres d'altura, de pedres de magnitut irregular, de 1 a 3 metres de llarch y de 0'50 a 1 m. d'altura, enfilades sense guardar la horizontalitat. Els paraments dels carreus son paralelògrams y trapezoides de totes dimensions. Sovint hi hà un gran carreu en una filada y la seva irregularitat es corretgida per un altre carreu més petit. Tot el parament es vertical y les pedres son ben ajustades ab l'empleu d'un morter grosser, casi un formigó. En alguns llochs s'hi venen grossos cilindres sortint com indicant un medi d'elevació. [2] Senyala una colonisació més avensada y un període de construcció més próxim al que usaren els de la Grecia arcaica. Concorda son aparell ab el dels murs de les ciutats etrusques de Pyrgi, Cosa y Rusella; ab los del vell temple de Rhamnunte [3] y el del mur de sosteniment del Dipylon

(1) Vegis un resum d'aqueixos estudis en Mélida: *Iberia arqueológica anteromana*. Discurs d'entrada a l'Academia de l'Historia. — Madrid, 1906.

(2) Martorell y Peña.—Obra citada, pàg. 102 y següents. — Milá y Fontanals. *Apuntes históricos sobre Olèrdola*. Memoria de la Academia de Buenas Letras de Barcelona. Tom. II, pàg. 505 y següents.

(3) Basile Modestov.—*Introduction à l'Hist. Rom.*, Paris, 1907, Part. II, Cap. II.— Perrot et Chipiez. - *Hist. de l'Art dans l'antiquité*, Paris, 1898, t. VII, fig. 153, pàg. 331.

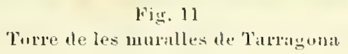

Fig. 11
Torre de les muralles de Tarragona

Fig. 12
Porta de les muralles de Tarragona

d'Atenes. (1) Choysi (2) explica la costum dels antichs constructors grechs de deixar al mig del parament de cada carreu un dau o forma cilindrica sortint que serveix ja per lligar les cordes per alsarlo, ja per fixar la justa retribució al picapedrer. (Figs. 15, 16, 17 y 18)

CONCEPTE DE LES POBLACIONS IBÉRIQUES SEGONS ELS HISTORIADORS Y GEÓGRAFS ANTICHS

Quant els geògrafs o historiadors antichs fan referencia a les nostres viles primitives, en parlen com de petits llochs poblats de gent aspre, dura y ferós, apegada encare a les cavernes, contraposantlos a certes ciutats, aont el comerç exterior hi ha portat un estat de cultura. Rufus Festus Avienus, segons uns etrusch, fill de Volsinium, segons altres hispà, qui escrigué un poema geogràfich *Ore maritime*, en els derrers anys del segle IV de l'Era Cristiana, valentse d'un viatje del segle VI abans de J. C., després de fundada Marsella, descriu les costes que veu desde la nau venint del migdia y recala a Barcelona «rica y amena que exten els brassos de son port segur y son plà, solcat de rierols, de verdes vinyes...» ; però més amunt troba als actuals ampurdanesos «aspres, gent dura y ferós, apegada a la caça y a llurs coves». (3) El mateix Tito Livi, que parla per referencies de Cató

(1) PERROT ET CHIPIEZ. — Obra citada, t. VII, fig. 149, pàg. 328.
(2) Obra citada, pàg. 111.
(3) R. FESTUS AVIENUS. — *Ore maritime*. — Edició Panckoucke, Paris, 1843, vv. 524-526.

Fig. 13. Muralles de Tarragona ab marques ibèriques dels picapedrers

(any 195 abans de Jesucrist), explica les precaucions que devíen pendre els grechs y romans d'Empuries, contra'ls hispans « nació barbre y belicosa ».[1] Diodor de Sicilia descriu als pobladors de les Balears que habiten en les coves: « Les dos isles son molt fèrtils y alimenten prop de trenta mil habitants. Hi creix poch la vinya, y aqueixa raresa del ví es causa de que'ls hi agradi molt. L'amor y l'estima que tenen per les dones es tant, que si'ls corsaris els hi prenen una dona, no s'hi pensen en donar dos hómes pera'l rescat. Habiten en les coves y en els espadats, fenthi forats y numeroses grutes. Els que hi vinen cerquen ab compte l'habitació y la seguretat».[2] Aqueixa població indígena perdura en la dominació romana. De les 179 poblacions de la Tarraconense, 135 eren estipendiaries, habitades per gent de la terra; les menos, 34, eren colonies militars o municipis de ciutadans romans o llatins y fins en aquestes la majoría eren indígenes.[3] La major part dels nuclis de conquistadors s'estableixen en

(1) Obra citada, Llib. XXXIV, IX.
(2) Citat per Cartailhac, obra mencionada, pàg. 3.
(3) Plini. — Obra citada, Llib. III, Cap. IV.

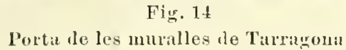

Fig. 14
Porta de les muralles de Tarragona

Fig. 15
Olérdola. Torre de defensa de la porta

aqueixes ciutats de colonisació exterior, convertides en nucli de la civilisació romana y sobre'ls murs megalítichs posen sos carreus treballats a la romana, executats sovint per gent del país y marcats ab lletres ibériques. Aqueix fet apareix d'un modo clarissim a Tarragona.

LES MURALLES DE TARRAGONA AB MARQUES DE PICAPEDRER IBÉRIQUES Y LES D'AMPURIES

Es aquest fet interessant en la nostra historia. Sobre la arquitectura de les més antigues civilisacions mediterrànees, anava a sobreposarshi un art, al igual que sobre les muralles de grans pedres que coronaven el turó de l'ibérica Cose, el constructor romà hi axecava la seva obra que devía formar les defenses de la romana Tarraco. Això es un indici clar de l'estat de civilisació de les poblacions indígenes al arrivar per primera vegada la civilisació romana ab l'expedició de Cneo Scipió, que desembarcà a Empuries l'any 218 abans de J. C. L'arquitectura romana anava a implantarse, donchs, entre un poble rústech, y aixís ella fou casi sempre rústega y pobre, com un art d'exportació a colonies llunyanes, com un art sobrevingut, art d'imitació de la metrópoli, que dèu sa varietat à les condicions especials del nou medi en que dèu aclimatarse y a la poca habilitat dels barbres artífices. Els indígenes eren en l'obra auxiliars: manobres, picapedrers, per exem-

Fig. 16. Muralles de Olérdola

ple. (1) Aixís ho indiquen les marques dels picapedrers que's troven en els carreus romans de les muralles de Tarragona, en els trams de Migdia y Occident, en la part interior del recinte. (Fig. 13) Están colocades aquestes pedres sobre'l vell mur megalitich y sota carreus romans, que Hübner judica del temps del Imperi. (2) Algunes d'aqueixes lletres están colocades a l'inversa o de cap per avall, lo que indica clarament que's tracta de marques de picapedrer, fetes abans de

Fig. 17. Planta de les muralles de Olérdola

(1) Era comú l'us dels legionaris, dels presoners y dels paisans en les obres romanes. Era aqueixa prestació personal una mena de contribució en especie, regulada per les lleys. Vegis sobre aquesta qüestió el capitol: « L'art de batir et l'organisation des classes ouvrières », en l'obra citada de Choisy *L'art de bâtir chez les Romains*.

(2) A Tarragona, diu Hübner, en pedres de la vella muralla que tanca la ciutat cap a Migdia y Occident, en la part interior, colocades sobre antiquissims murs y sostenintne de més moderns, que creu dit autor de l'época dels emperadors, se troben les adjuntes inscripcions. La part ab lletres ibériques, judica son obra dels Scipions. Les lletres son molt grosses y colocades, segons les pedres, ja a la dreta, ja a l'esquerra ; també ni ha d'invertides.

Les més freqüents de totes son : ᛀ, ∾, ⱶ, ⋈, ⋎, ⋇ ; son freqüents: ⋈, ⋈; menys freqüents: ⊣, ⊢, T, ⊤, Ш, Ψ, Ⲡ ; rares: Π, ⊔ ⋌, ⊼ ; rarissima: Λ ; Berlanga, que'ls vegé, els dibuixa aixís : H. ИX. ⋈. ᛀ. ⊢. ⊦. ⋈. ⋈. ᛀ. ⊢. IX. ⋎ᛀⱶ. I. ᛀ⊢ᛀ. ϟ. Ψ.

Son signes de picapedrers, els que solian antigament senyalar les pedres de les fortificacions y altres edificis públichs, dels que se n'han trobat sovint a Roma, en els vells murs de Servius y en moltes muralles d'altres ciutats antigues. Foren coleccionats per Otto Richter, *Über antike Steinmetzzeichen, 45 Winckelmanns programm.* Berlin, 1885, 4, qui cita també Tarragona (p. 1, 26). Els que estudien aqueixos signes, judiquen d'una manera certa que son efectivament signes dels picapedrers ibérichs pel fet de trobarsen d'esculpits en pedres no acabades d'esquadrar pera posarse en les muralles, en una pedrera no lluny de Tarragona. Els signes de Tarragona son tots lletres ibériques d'una manera certa, no sent possible que siguin falses. — *Monumenta linguae ibericae.* Berlin, 1893, pág. 146, XI.

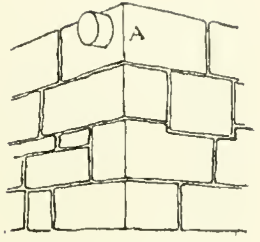
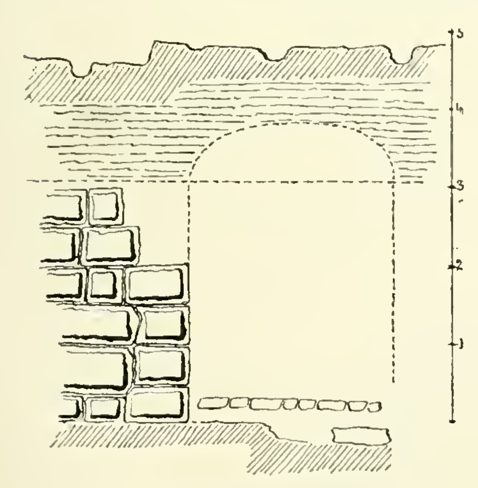

Fig. 18. Olérdola
Cantonada d'una torre

colocar les pedres a la obra, ab el fi de distingir el treball de cada operari. Era aqueixa costum de marcar ab lletres grosses les pedres de les muralles, general en el Mediterrani; s'en senyalen a Jerusalém en lo bassament de les muralles del Temple, a Knosos a Creta, a Erix en la Sicilia. (1) L'obra dels Scipions fou realment importantíssima y trascendí sa fama a Roma, fins al punt de ser creguda Tarraco fundació del conquistador. Es possible que l'exèrcit romà trobés les antigues muralles arruinades; tal idea sugereix la poca altura de la construcció megalítica. Plini, ponderant aqueixa reconstrucció dels generals romans, en sa *Historia Natural* diu a Tarragona colonia, obra del Scipions, com Cartago es l'obra dels Fenicis, *Colonia Tarraco, Scipionum opus, sicut Carthago Phænorum.* (2)

No s'havía oblidat, ab tot, son origen més antich. Ausoni, retòrich, professor de Burdeos, que visqué desde 310 (?) a 391 de J. C., en sa epístola á Paulinus diu: «Però la teva residencia al present, es més enllà dels Alps, més enllà del Pirineus de marbre, dintre'ls murs de Céssar Augusta, no lluny de la Tyrrhenica Tarraco y de Barcelona, sentada sobre'l mar ostrífer». (3) El mateix Ausoni, en altre lloch, alaba la fortalesa de Tarragona, al comparar aquesta ciutat ab Mèrida: «Jo dech cantarte després d'aquestes viles, Mérida ilustre, ciutat dels Íbers, que rega un riu tot corrent al mar y devant de la que tota l'Espanya s'humilía. Córdoba no't pot disputar la primacía, ni Tarraco ab sa poderosa fortalesa, ni Brácara (Braga) orgullosa dels tresors que ella tragué del si del Oceà». *Corduba non, non arce potens tibi Tarraco certat.* (4) Aqueixes senzi-

Fig. 19. Empuries. Porta de la muralla

(1) Discurs citat de Mélida. *Iberia arqueológica anterromana.* — Perrot et Chipiez. — Obra citada, t. III, figs. 34 y 35.
(2) Llib. III, Cap. IV, edició mentada.
(3) Ausonius Paulino. — *Epistolæ, XXIII, S,* 87-89. — Edició Didot, Paris, 1887.
(4) *Ordo nobilium urbium,* IX, edició citada.

Fig. 20. Carreu ab decoració grega micènica trovada a Empuries, Museu de Girona.

lles pedres, marcades ab lletres ibèriques, son lo monument arquitectònich romà català més antich. A fortificacions se reduí la primera acció romana. Tito Livi, en sa *Historia Romana,* parla de les muralles d'Empuries y diu que quant en son port hi desembarcà Cató (195 abans de J. C.) la ciutat estava fortificada.(1) Es probable que aquesta fortificació sigui la trobada sota la muralla de formigó, de carreus treballats anàlechs a la de Tarragona, per la Comissió alemanya de Gottingue en l'excavació verificada l'any 1905. (Fig. 19) y are tornada novament a la llum del dia per les excavacions que desde fa algun temps hi practica la Junta de Museus de Barcelona.

Fig. 21. Cara lateral del carreu de la fig. 20.

(1) *Jam tunc Emporiæ duo oppida erant muro divisa. Unum Græci habebant, a Phocæa, unde et Massilienses, oriundi: alterum Hispani. Sed Græcum oppidum in mare expositum, totum orbem muri minus quadringentos passus patentem habebat: Hispanis retractior a mari trium millium passuum in circuitu murus erat.* — Titus Livius, Llib. XXXIV, IX, obra y edició citada.

Antefixa trovada a Tarragona

Fig. 22. Fris trobat en la muralla romana de Barcelona, carrer de Avinyó (Museu de Sta. Agueda, n.º 720)

II

CONCEPTE GENERAL DE L'ARQUITECTURA ROMANA A CATALUNYA

L'arquitectura romana a Catalunya fou no més que un art oficial: l'art dels funcionaris extrangers, dels colonisadors y emigrats, no un art popular ni propiament ciutadá. Aquí, més que a la Galia romana, pot dirse que no havía penetrat en els poblets ni en els *pagi*, y més que a la Galia tè aplicació la calificació de Courajod: d'art de superficie, art de funcionaris y llatinisants. (1) Hem de començar dient que anem a estudiar l'arquitectura d'un país de viles mitjanes. Ausoni en sa obra citada *Ordo nobilium urbium*, les enumera les grans ciutats en l'orde següent: Roma, Constantinopla y Cartago, Antioquía y Alexandría, Treves, Milán, Capua, Aquilea, Arlés *petita Roma de les Galies*, Mèrida, Atenes, Catania y Syracusa, Tolosa *murada de maons*, Narbona y Burdeus la seva patria. Cap ciutat catalana es citada entre ellas.

El nostre centre, Tarraco, era una vila vella fortificada, a la que solament se li podía dir rica en comparació a les pobres viles indígenes com

(1) Vegis en l'obra citada d'aquest autor el capitol: *L'élément gallo-romain.*

ho fà Pomponi Mela.[1] Era una vila seus port, segons Estrabó,[2] peró que tenía tot lo necessari, freqüentada com Cartago per la gent que'ls afers de govern hi portaven.

Catalunya comparada ab la Bètica y la Galia

Catalunya estava entre dos grans nuclis de civilisació antiga, el del Migdía, d'origen micènich y fenici, y el del Nort, la Galia ab los esplendors de la cultura grega.

Aqueixa situació determina tota la nostra historia artística: el caràcter de nostra arquitectura local romana y els centres d'aont vindràn les influencies artístiques mès poderoses, durant tota la Edat mija.

Aqueixos se poden resumir en tres que's parteixen la civilisació migeval; d'una part l'Italia, succesora de Roma, d'altre aqueixos dos vells nuclis de la antiga cultura: la França del migdía, metròpoli de la cultura romànica, font de renovació pera la nostra arquitectura y l'Espanya meridional, centre de la cultura musulmana, per aont l'Europa reb els reflexes de les velles civilisacions assiàtiques.

La una s'havía concretat en una ciutat y aqueixa era Mèrida, la COLONIA AUGUSTA EMERITA, la mès important de la Hispania, citada repetides vegades per Ptolomeu, Estrabó y Plini[3] l'altre, tenía son centre a Arles de Provença, l'*Arelate*, la antigua *Theline*, aquella que les inscripcions anomenen: COLONIA JVLIA PATERNA ARELATE SEXTANORUM,[4] ciutat comercial aont s'hi establí una colonia romana en temps de César; a Tolosa, citada ab alabança per Estrabó, Ptolomeu, Plini y Mela y finalment a Narbona del Languedoch, alabada per Hecateu de Miletus, de la que Polybi, abans de la conquista

(1) Pomponi Mela, del primers anys de la Era cristiana, diu parlant del nostre litoral. *Inde ad Tarraconem parva sunt oppida, Blanda, Eluro, Betulo, Barcino, Subur, Tolobi: parva flumina, Betulo juxta Jovis montem, Rubricatum in Barcinonis littore, inter Subur et Tolobin, maius. Tarraco urbs est in his oris maritimarum opulentissima: Tulcis eam modicus amnis. super ingens Iberus Dertosam attingit..... urbes complexus, et alias quidem, sed notissimas Valentiam, et Saguntum illam, fide et ærumnis inclitam.....* «De situ orbis», Llib. 2, Cap. VI, edició Didot, Paris, 1863.

(2) Estrabó ens parla de Tarragona com a ciutat la mès important de la Catalunya romana. *Inter Iberi ostia et Pyrenes extrema, ubi posita sunt Pompeii trophæa, prima urbs est Tarraco, portu quidem carens, sed in sinu condita, et aliis satis instructa rebus, et nunc non paucioribus quam Carthago frequentata hominibus. Commode enim sita est ad præfectorum in Hispania peregrinationes, estque metropolis non tantum intra Iberum sitæ Hispaniæ, sed et magnæ partis ejus quæ extra est....,* «Strabonis Geographicorum», Llib. III, Cap. IV, 7, edició Didot. — Paris, 1853.

(3) Hübner, *Corpus Inscriptionum Latinarum*. vol. II. — Berlin, 1869, pàg. 52.

(4) Fustel de Coulanges. — *Histoire des Institutions politiques de l'ancienne France. — La Gaule romaine*, Paris 1891, pàg. 97, nota 2.

romana declara que es una de les tres ciutats més importants de la Galia, anomenada en les inscripcions COLONIA JVLIA PATERNA NARBO MARTIVS DECVMANORUM. [1] Aqueix concepte's reflexa clarament en la descripció que fa Ausoni de Narbona, Tolosa, Arlés y Mérida en comparació de la qual y pera realsarla, cita a Tarraco, [2] y en la de Plini, [3] de la Bètica y de la Galia.

(1) Fustel de Coulanges, obra y lloch citats.

(2) Descripció de Narbona, Tolosa, Arlés y Mérida per Ausoni: «Jo no callaré pas ta gloria, Narbo Martius. Baix ton nom, una provincia extesa al lluny en un inmens reyalme, imposa les lleys de s'autoritat a numerosos pobles. Y la encontrada aon los Allobroges se barrejen ab els Sequanes, y aquelles d'aon les neus dels Pyrineus titen la Iberia, aon el Lèman dona naixensa al curs impetuós del Ródano, aon les Cevennes enclouen y tanquen els camps de la Aquitania, fins als Tectósagos que porten l'antich nom de Volces: tot això fou Narbona. Tú arborares, la primera en les Galies, el nom romà, y el d'un procònsul del Latium. Qui recordarà tos ports, tes montanyes, tos llachs, tos pobles diversos tan diferents de costums y de llenguatje? y aquest temple antich de marbre de Paros, d'una tan imposant magnificencia, y que no haurien menyspreuat altre temps, ni Tarqui, ni Catulus, ni finalment aquell César que aixecà'ls sostres daurats del Capitoli? Es a tú que'ls mars del Orient y l'Occeà dels Ibers vessen ses mercaderies y sos tresors; es per tú que remen els estols en les aigues de la Libia y de la Sicilia: y tots los vaixells carregats que recorren en tots sentits els rius y els mars, tot lo que navega en l'Univers ve a abordar en tes platjes.» *Ordo nobilium urbium*, XIII.

«Jo no deixaré may en l'oblit, Tolosa, la que m'ha alletat. Una muralla de maons l'envolta en sos vastos contorns: a sos costats circula el bell riu Garona; pobles sens nombre donen vida a n'aquesta ciutat, veina dels Pirineus carregats de neu y dels Cévennes coberts de pins, sentada entre les ciutats de l'Aquitania y les nacions de l'Iberia. Ella ha infantat a quatre ciutats, sens perdre un sol de sos habitants; les colonies que'ella ha creat, les abraça totes en son pit.» *Idem.* XII.

«Obra, doble Arlés, obra tos ports, amable hospitalaria Arlés, petita Roma de les Galies, veina de Narbo Martius y de Vienna que dèu sa potencia als colons dels Alps. El curs ràpit del Ródano te divideix en dos parts tan iguals, qu'el pont de barques que uneix les dues riberes forma una plassa al mig de ton recinte. Per aquest riu, tú rebs el comers del mon romà y tú'l trasmets als altres, y tú enriqueixes els pobles y les ciutats que la Galia y l'Aquitania contenen en son ample si». *Idem.* VIII.

«Jo dech cantarte, després d'aquestes ciutats, Mérida, ilustre ciutat dels Ibers, que un riu rega corrent al mar, y devant de la que tota l'Espanya s'humilia. Còrdoba no't pot disputar sa primacia, ni Tarragona ab sa poderosa fortalesa, ni Braga orgullosa dels tresors que ella tragué del si del Occeà.» *Idem.* IX.

(3) «Se donà'l nom — diu Plini — de Narbonesa, a la porció de la Galia banyada per lo Mediterrani; s'anomenava abans Braccata; té per limits, del costat de l'Italia, lo Var y los Alps, montanyes qual barrera ha sigut tan útil al imperi romà; pel costat del reste de la Galia, al Nort, els Cevennes y el Jura. Per sa cultura floreixent, per ses costums y lo mérit de sos habitants, per sa opulencia, no cedeix a cap altre país sotmès a l'imperi; en una paraula, es més bé l'Italia que una provincia». *Hist. Nat.* Llib. III, Cap. V, edició citada.

«La Bètica, aixís anomenada del riu que l'atravessa pel mig, sobrepuja a totes les altres provincies *per la riquesa de sa cultura* y per un cert esclat de fertilitat que li es particular». Idem. Llib. III, Cap. III.

Per això l'esplèndida cultura de la vella Provincia de la Galia Narbonesa, aquí's torna pobre y barbre; s'acaba la serie de monuments sumtuosos, dels teatres y circhs y amfiteatres y dels archs de triomf. Per això a la nostra terra no s'hi troba la obra acabada ab perfecció helènica dels monuments provençals y languedocians y l'arquitectura romana pren l'aspecte del art apartat del grans centres de cultura, que no repren sos esplendors, deixant la ciutat de Tarragona capital d'una gran part d'Espanya, fins a trobar els de la Bètica romana.

Antefixa trobada a Tarragona

Fig. 23. Fris trobat en la muralla de Barcelona, carrer d'Avinyó (Museu de Sta. Agueda, n.º 722)

III

ELS QUE ERIGEIXEN ELS MONUMENTS ROMANS

DESPRÉS de conèixer l'estat de civilisació de la terra catalana en lo moment de penetrarhi la cultura romana, cal formarse idea dels homes que la importaven. No coneixèm ni un sol nom d'arquitecte a Catalunya; però en cambi posseim numerosos noms de donadors d'edificis, de personatges honorats ab la pública commemoració, recort dels colegis y legions que intervenien en les obres y dels curadors y edils que les administraven y guardaven.

Les làpides romanes han fet viure fins avuy la gent que aixecava'ls grandiosos monuments clàssichs en la nostra terra. La població notable, la que es commemorada en inscripcions y estàtues, la que exercía els grans càrrechs públichs o la que donava les grans obres ciutadanes, era una població trasumant que sovint venía de les provincies mes llunyanes del Asia y del Àfrica y s'en anava després a l'altre costat d'Espanya o a l'altre banda del mon; que exercia els diversos oficis que'l servey militar o la administració civil exigien; en una paraula: la mateixa mena de població de les ocupacions colonials actuals. Es una població militar o burocràtica;

la majoria d'ells exerceixen càrrechs de tribuns militars en les regions que colonisen de la Hispania o l'ha exercit en les diverses provincies; molts son gent romana, altres procedeixen de llochs apartats del Imperi; altres son hispans que han adoptat noms romans al adquirir el dret de ciutadania, [1] escassíssims porten noms ibèrichs. Es això l'indici segur d'un art d'importació administrativa, reflexe exacte de la situació de la nostra terra a la civilisació romana.

ELS DONADORS DELS MONUMENTS

Els grans donadors que edifiquen y doten a les nostres ciutats, son extrangers, empleats, grans militars o homes polítichs poderosos de la ciutat de Roma. En coneixèm pochs d'aqueixos fundadors d'edificis commemorats ab epígrafs honoraris y tots son donadors de termes y banys y aqüeductes o d'oli pera'ls concurrents als tepidaris y fundadors de representacions al circh o al amfiteatre, els dos grans luxes colectius de la època.

M · AVR · VINCENTIO · V · *p.* P *p. h.*
TARRACONENSIS · AC · SV*per*
OMNES·RELIQV*os* PRAESIDES·IVS
TISSIMO · RESTITVTORI
THERMARVM · MONTANARVM
MES*s*IVS · MARIANVS
CVR · RP · TARRACONENSIS

Un epígrafe honorifich,[2] erigit per la república tarraconesa, commemora a *M. Aurelius Vincentius*, varó perfectíssim, president de la provincia hispànica, que restaurà les termes de montanya de Tarragona, *restitutori thermarum montanarum*. *Præsides justissimo* li diu la làpida; el *præsides* regía tota una provincia en nom de Roma. El que dedica la làpida es *Messius Marianus*, qui exerceix lo càrrech de *curator* a *Tarraco*.

Luci Cecili Optato, feu un llegat de 7,500 denaris per una festa de lluitadors, que devia tenir lloch anualment a Barcelona, y provei d'oli per aquell dia les termes públiques pera us del poble, de sa familia y de sos liberts, y en son defecte a Tarragona. La làpida especifica la cuantía del llegat, set mil cincecents denaris [3] (unes 6,375 pessetes) que de-

(1) Els *peregrins*, els no ciutadans romans, no podien portar un nom romà. *Peregrinæ conditionis homines vetuit usurpare romana nomina, dumtaxat gentilitia.* (SUETONI. *Claudius*, 25). Cita de FUSTEL DE COULANGES, obra mentada, pàg. 86.

Aqueix dret s'adquiria individualment per convenis especials o pago de serveis; més tart se comprava. Caracalla declarà què tots els ciutadans lliures eren romans. Una gran part, la més rica y instruida del imperi, renuncià a llurs noms antichs, pera posarsen de llatins o llatinisats al adquirir los drets de ciutadà.

(2) C. I. L., II, n.º 4112.

(3) Un denari equival aproximadament a 0'85 pesseles. — ANTHONY RICH. *Dictionnaire des antiquités romaines et grecques*, traduit de l'anglès per CHÉRUEL. — Paris, 1861. Mot *Denarius*.

L · CAECILIV · L·
PÁP · OPTATVS
7 · LEG VII · G · FEL ·
ET · 7 · LEG · XV · APOLLN
MISSVS · HONESTÁ ·
MISSIONE · AB · IMP · M ·
A·R · ANTONINO · ET · AVR
VERO · AVG · ATLECTVS · *ABARc*
INTER · IMMVNES · CONSECVT
INHONORES · AEDILCIOS ·
II · VIR · III · FLAM · ROMAE
DIVORVM · ET · AVGVSTORVM
QVI · R · P · BARC · TA · EG · DO · *LEGO* ·
DARIQVE · VOLO · X · VII · D · EX
QVORVM · VSVRIS · SEMISSIBVS
EDI · VOLO · QVODANNIS · SPECTAC ·
PVGILVM · DIE · IIII · IDVVM · IVN
VSQVE · AT · X · CCL · ET · EADEM · DIE
EX · X · CC · OLEVM · IN · TERMS · PVBLO
POPVLO · PRAEBERI · E · IECTA · PRAES
TARI · EA · CONDICIONE · VOLO · VT ·
LIBERTIMEI · ITEM · LIBERTORVM · MEORVM
LIBERTARVMQVE · LIBERTI · QVOS
HONOR
L · D · D · D

SEVIRATVS · CONTIGE
RIT · AB · OMNIBVS · MV
NERIBVS · SEVIRATVS · EX
CVSATI · SINT · QVOT · SIQVIS
EORVM · AT · MVNERA
VOCITVS · FVERIT ·
TVNEA · X · VIII D · AT
REM · PVB · TARRAC ·
TRANSFERRI · IVBEO
SVB EADEM · FORMA
SPECTACVLORVM · QVOT
S · S · EST · EDENDORVM
TARRACONE ·

vien redituar 450 denaris (unes 382'50 pessetes) al 6 per 100 (*usuris semissibus*). De aqueixos 450 denaris, 250 eren destinats a la festa dels lluitadors y 200 pera oli de les termes. Luci Cecili era fill de Luci de la tribu Papiria, *centurió* de la Llegió Séptima Gemina Fèlix y de la XV Apolinaris, edil, tres vegades duumvir y flamen de Roma dels Deus y dels Augustus. (1)

L. Minicius Natalis, (2) pare y fill, de la tribu Galeria, que pagaren en terrenos propis uns banys y pòrtichs ab son aqüeducte, probablement a Barcelona, tenien també aquest caràcter de forasters trashumans. *L. Minicius*, pare, havía estat procònsul (107 de J. C.) y governat l'Àfrica proconsular, llegat imperial, propretor de la Panonia inferior, curator del llit del Tíber y de les claveguercs y ribes de Roma, càrrech del *cursus honorum* senatorial. Fou llegat imperial de dos legions, prengué part a la expedició de la Dacia, se'l premià ab la corona mural y la corona vallaria d'or, tres llances pures (sense ferro) y tres senyeres d'honor, fou propretor y llegat a la Provincia d'Àfrica y un dels quatre que cuidaven de les vies y camins. Son fill desempenyà, ademés de varis càrrechs sacerdotals, el de tribuni de la plebs, curator y propretor junt ab son pare a l'Àfrica, fou tribuni militar, prefecte de la marina y triunvir de la Casa de moneda. Son l'imatge dels homes afortunats en ses campanyes y dels homes sense patria dels gran imperis de tots els temps.

(1) C. I. L., II, n.º 4514.
(2) C. I. L., II, *Supp.* n.º 6145.

L · MIN*icius l. fil. gal . na*TALIS · COS · PROCOS
PROVINC *· africae . sodalis . augus*TÁLIS · LÉG · AVG · PR · PR · DIVI · TRAIÁ
NI · PAR*thici . et . imp . traiani . ha*DRIÁNI · AVG · PROVINC · PAN
NONIA*e. inferioris . curator . a*LVEI · TIBERIS · ET · RIPÁRVM · ET ·
CLOACAR*um . urbis . leg . divi . tra*IÁNI · PARTHICI · LEG · III · AVG · LEG · DI
VI · TRAIA*ni . parthici . leg . . . . doni*S · DONÁTVS · EXPEDITIÓNE · DÁCICa
PRIMA A*b eodem . imperatore .* CORÓNA · VÁLLÁRI · MVRÁLI · AVREÄ
HAS*tis . puris . iii . vexillis . iii . l*ÉG · PR · PR · PROVINC · ÁFRICAÉ · PR
TRIB · PL · Q · P*rov . . . . iiiivi*R · VIÁRVM · CVRANDÁRVM · · ET ·
L · MINICIVS · L · F · *natalis . quadro*NIVS · VÉRVS · F · AVGVR · TRIB · PLEBIS
DESIG · Q · AVG · ET · *eodem . tempore . leg . p*R · PR · PATRIS · PROVINC · AFRICAE · TR
MIL · LEG · I · ADIVT · P · F · L*eg . xi . cl . p . f . leg . xiiii . ma*RT · VIC · IIIVIR · MONETALIS · A · A · A · F · F ·
· BALINEVM · C*um . port*ICIBVS · SOLO · SVO · ET
DV*ctus aquae* FÉCERVNT

Una inscripció d'un fris en marbre del pòrtich d'un edifici, trobada en les ruines d'Empuries y guardada al Museu de Girona, conmemora a *Cornelianus* qui donà 40,000 sextercis en diner pera la construcció de una obra avuy desconeguda; la làpida trencada ha conservat la memoria del diner gastat però no l'objecte. Un sexterci val aproximadament 20 cèntims; la cantitat gastada que's conmemora grabada en marbre es relativament modesta : unes 8,000 pessetes. [1] La portada d'aigües a un municipi era com are una obra extraordinaria, y'ls colonisadors la pagaven. A Ibissa una làpida [2] conmemorava a varis individuus de la *gens* Cornelia que ab els seus diners pagaren aqueix element de vida.

O CORNLIA
15I · XXL ✠ E · TAD
CCC · XCV
CONSV

LOS HOMES CONMEMORATS AB ARCHS TRIOMFALS Y ESTÀTUES

Luci Licini Sura, a qui, per manament seu testamentari, se li erigí l'arch de triomf més ben conservat y més monumental que queda al nostre país, l'arch de Barà, fou l'home poderós, protector a Roma d'aquest tros de terra, elegit potser per la colonia barcelonesa patró de la colonia (*Patronus coloniæ*). La inscripció del fris de son arch triomfal, [3] declara qu'ell s'el fa construir costejantse aixis la inmortalitat. « A Luci Licini Sura, de la tribu Sergia, consagrat per ma-

(1) Sobre lo sexterci vegis aquet mot en lo citat diccionari de Rich.
(2) C. I. L., II, n.º 3663.
(3) C. I. L., II, n.º 4282.

L · CORNELIVS · LONGVS · ET
M · CORNELIVS · AVITVS · F · ET
L · CORNELIVS · LONGVS · ET
C · CORNELIVS · SERVINVS · ET ·
M · CORNELIVS · AVITVS · ET
P · CORNELIVS · CORNELIANVS · NEP · EX · L
ET · M · F · AQVAM · IN · MVNICIPIVM · FLAVIVM
EBVSVM · S · P · P

nament testamentari». Luci Licini Sura (1) fou llegat del emperador Trajà, fou cònsul tres vegades en temps de Nerva y Trajà y obtingué'ls honors del triomf com ho proba la seva inscripció y estàtua del *Foro trajà* a Roma. (2) A Barcelona es possible s'el commemorés en forma suntuosa. Al Museu de Santa Àgueda's conserva un fragment en marbre: EX TESTAME NTO····· de caràcters iguàls a les d'un altre fragment que diu: L · LICINIVS · Les dos làpides formaven probablement part d'un fris d'un mateix edifici que feu construir Luci Licini Segon, per testament de Luci Licini Sura, el seu patró.

L'home que alcançà més vegades l'honor de la estàtua a Catalunya fou Luci Licini Segon, llibert d'aquet personatge influyent, a qui son patró el

(1) Sura fou home de gran prestigi a Roma. PLINI'l Jove, en una carta que li dirigeix *(Epistolarum*, Llib. IV, XXX. Edició Nisard, Paris, 1865), li descriu una font intermitent y acaba dientli: «Vos deveu descubrir les veritables causes d'aquest prodigi. Qui podrà ferho millor? Per la meva part estich content si vos he esposat bé el fet».

MARTIAL *(Epigramatum*, Llib. VII, 47), en parla com d'un sabi, politich y orador eloqüent. «Vos, lo més ilustre del nostres savis, Sura, vos, qual eloqüencia recorda el parlar dels nostres avis; quin fat vos ha retornat a nosaltres després d'haver tastat l'aygua del Letha? Ja haviem deixat d'esperar y de temer, ja, plens de tristesa y segurs de nostra desgracia, ploravem per lo que havia sigut de vos. Mes el rey del silenciós Avern temé nostra ira y tornà els fusos que havia pres a les Parques. Vos sabeu quins gemechs havia fet naixer el fals rumor de vostra mort, y goseu are vivent de la vostra posteritat. Visqueu com si arrebatessen vostra existencia; cullin depressa els plaers y de la vida que recobreu no n'hanreu perdut ni un dia.»

En altre epigrama (Llib. I, 50), parla d'ell com del home d'actualitat a Roma y lo compara ab Licinianus, qui cerca la vida felissa del camp anant cap a Espanya: «Vos, qual nom no callaràn los pobles de la Celtiberia, vos veureu, donchs, Licinianus, la alta Bibilis, cèlebre per ses aygües y ses vinyes, lo vell Caunus cobert de neu, lo sagrat Vadaveron aislat en mig de les altres montanyes .... Mes quan vindràn les gebres de desembre y les tempestats del hivern barrejaràn sos ronchs als del Aquiló, vos retornareu a les platjes de Tarraco y a vostres finques de la Laletania. Allí l'isart pres en les vostres trampes, caurà als vostres cops; allí sobre un caball vigorós rendireu la llebra espavilada y lo sanglar del país; deixareu los cervos al masover. La fusta del bosch vehí baixarà a vostra llar aont se escalfarà la quitxalla. El cassador vindrà convidat per vos a vostra taula. A casa vostra, senzill calsat, no pas togues, no pas ropatges que farien olor de porpra; que no hi sigui lo grosser Siburnius y'l client importú, ni la viuda exigenta. El pàlit rostre del acusat no torbarà vostre son y dormireu tota la matinada. Que un altre compri el tonto y và aplauso: vos compadeixeu als més felissos y fruiu sens orgull de la felicitat veritable, *mentres que nostre Sura obtè totes les lloanses*. Se pot justament reposar lo que resta de vida, quan s'ha adquirit la gloria.»

(2) DION CASI, diu d'ell que era tan rich y desitjós de gloria que edificà un gimnasi pera el poble romà: *Adeo dives fuerat, et gloriae cupidus, ut gymnacium aedificaverit P. Romano*. -- FLORES. *España Sagrada*, t. XXIV, pàg. 235.

feu son *Accensus* en los tres consulats que desempenyà en 92, 102 y 107 de J. C.[1] En lo recinte de Barcelona s'han trobat fins 16 epígrafs en làpides murals o en pedestals d'estàtues dedicades a Luci Licini Segon. D'aquestes, quatre foren costejades per els fondos públichs de la Colonia Barcinonesa, EX · D · D · BARC · ; una per els decurions ausetans; altre per el municipi flavi lamontano de la Isla menor; altre per els sexvirs augustals de Barcino; altre per els individuus de la Societat *Assotana*; vuit per altres tants amichs, uns sexvirs augustals de Barcino o de Tarraco, les restants per persones sense cap càrrech y fins per un foraster *civis convena* y lo que es més, la última, per un llibert.[2] Hi ha que tenir en compte que'ls aludits setze epígrafs son poch posteriors en data al 107 de J. C. en que Licini Sura exercí son tercer consulat quan just feya mig sigle qu'el geògraf Pomponi Mela había calificat a *Barcino* de població petita y de segon ordre, *oppidum parvum*, no sabentse fins una centuria més tart per el jurisconsult Paulus que hagués obtingut la inmunitat territorial.[3]

Al costat de aqueixos personatjes extrangers y influyents hi trobem les humils marques dels picapedrers ibèrichs que treballen en les prestacions personals obligatories per aixecar les muralles de Tarragona. Axís s'ha format sempre un art exòtich, importat a una colonia llunyana.

(1) Fita. *Lápidas romanas recién halladas en Barcelona. — Revista histórica. —* Barcelona, 1876, t. III, p. 130.
(2) C. I. L., II, núms. 4536 *(a. b.)* a 4548. Supp. núms. 6148 *(c. d.)* y 6149.
(3) Berlanga. *Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa.* Vol. IV, (1903-1905) págs. 10 y 11.

Fris romà conservat en la porta de Santa María (Tarrassa)

Fig. 24. Fris en marbre del Museu de Tarragona, n.os 209 a 211

IV

ORGANISACIÓ DEL TREBALL ROMÀ A CATALUNYA

Roma es reproduía en les colonies igual a sí mateixa. Choisy, en sa obra ja citada *L'Art de batir chez les romains*, [1] se pregunta: «¿Quína era en la construcció la part del treball lliure y la del esclavatge? Per quin medi y en quines regions del poble's reclutaven els milers de manobres que aixecaven els monuments de Roma? Quína direcció podria ser útilment donada a llurs esforços? Per consegüent quins procediments práctichs devien emplearse de preferencia? Totes aquestes qüestions estàn lligades entre sí; la condició de les classes obreres se pinta en l'estructura dels edificis, del mateix modo que les costums romanes se reflexen en la disposició dels plans antichs; se treuria al estudi de la construcció son principal interés separant el quadre de sos mètodes del de les institucions que les expliquen». Y després, ab gran coneixement, respon ell mateix a les preguntes, analisant l'organisació dels treballadors romans, la part que en ses obres se devia a les corporacions, el que es devía a la direcció centralisadora del Imperi exercida per medi del *curator*, elegit sovint per decret imperial, el paper del treball dels legionaris, dels presoners condemnats y esclaus públichs, y finalment el de la prestació personal obligatoria. Tots aquests recursos inmensos eren necessaris per aixecar les obres colossals romanes.

(1) Cap. II, *L'Art de batir et l'organisation des classes ouvrières*.

LOS COLEGIS EN EL CONVENTUS TARRACONENSIS

Anèm a veure de quina manera se reflexa en el nostre país, en la epigrafía, aqueixa poderosa organisació. Pel nostre estudi anèm a escullir l'àrea de les actuals Valencia, Catalunya y Isles Balears, que corresponen poch mès o menys al *Conventus Tarraconensis*, un dels quatre en que's dividia la gran provincia Tarraconense.

L'organisació del treball romà era per colegis: a cada ofici li corresponía una colegiació o agremiació y'l colegiat devía prestar determinats serveis al comú, verificar les obres públiques per preus estipulats per l'Estat y residir forçosament en un lloch fixo, rebent en cambi la exenció de certes càrgues públiques y l'explotació de tals o quals terres o alguna quantitat casi sempre en especie. La divisió del treball a Roma era extremada, corresponent a tal ofici una part de la obra, y a tal altre independent un altra. D'aqueixos colegis, dels mès comuns en les ciutats de provincia, l'epigrafía n'ha conservat records en la nostra terra. Un dels mès difícils d'estudiar y mès discutit pels epigrafistes es el *Collegium centonarium*, qu'ens revela una làpida ben malmesa de Tarragona. (1)

Qué eren aquests centonaris? Es això duptós y discutit: una mena de sastres de robes rústegues, uns enveladors que formaven robustos envelats sobre les màquines de guerra o gent que feyen cobertes de pissarra y de plom. (2)

(1) C. I. L., II, n.º 4318.

(2) Choisy, parlant de les corporacions que intervenien en la construcció dels edificis romans, diu: « Ve desseguida un grupo de colegis que nosaltres reunim, perque'ls textes casi invariablement els associen y son els *fabri ferrarii, tignarii, centonarii, dendrophori* », y parlant dels *centonarii*, continúa: « Sobre les funcions dels *centonarii*, s'han sostingut dos opinions: uns veuen en ells artesans que feyen de trossos de tela, ja vestits grollers *(vestiarius centonarius*, Orell. 4296), ja espesses cobertes, que diu Vegecius (Llib. IV, Cap. XVII), se empleaven pera presservar de la combustió les màquines de guerra; altres, pel contrari, reculant devant de l'idea d'associar ab els ferrers, fusters, etc., una corporació de sastres, han cregut que'ls *centonarii* podien ser senzillament teulers de pizarra o plom, quals treballs de teules o de posts juxtaposades presenten mès o menys l'aspecte d'aquests *centones*, qual nom ha servit pera formar el de la corporació. » (Vegis sobre aquestes dos interpretacions, Rabanis, *Recherches sur les dendrophores*; Serrigny, *Droit public et administ. romain*, t. II, pág. 366; Wallon, *Histoire de l'esclavage, etc.)*

« Tal vegada el nom que corresponía en la llengua grega al *centonarius* dels Llatins ajudaria a resoldre la qüestió; se troba, en efecte, en el manuscrit dels ἑρμηνεύματα de J. Pollux, descobert per M. Boucherie, y qual coneixement el dech — diu l'autor — a una comunicació: « Κεντρωνοράφος: *centronarios* (sic) ». Aquesta traducció sembla concluyent en favor de la primera hipótesis. »

« Sigui lo que's vulgui, se veu la raó que determinava als romans a agrupar juntes les quatre professions principals que acabèm de citar. Els autors parlon d'un colegi constituit pera evitar el perill dels incendis, mentres que les inscripcions no fan, segons nostres coneixements, cap menció explícita d'aquest colegi. Plini el Jove,

Els oficis del treball de tallar cossos durs com la pedra, la fusta y els metalls, a Roma constituíen numerosos colegis: el dels *fabri ferrarii*, o dels manyans; el dels *fabri lignarii*, fusters de cubertes y grans obres; *clavarii materiarum*, o clavetaires; els *sectores materiarum*, o serradors; els *fabri intestinarii*, o fusters de portes y finestres (els *menuissiers* francesos), etc.

En les capitals de provincies llunyanes se reduíen a un sol colegi, el dels *Fabri*.(1)

El colegi dels *Fabri* se troba repetidíssim en la epigrafía romana del *Conventus Tarraconensis* per diverses causes. En unes inscripcions se li encomana cuidar d'un pedestal dedicat als Deus o d'una làpida commemorativa pera la seva conservació perpetua. Axís, en una làpida dedicada a Minerva augusta per *Aufustius Homuncio*, sexvir augustal, se fa constar que en feu donació al Colegi dels *Fabri*.(2) Altres vegades els donadors li encomenaven un servey públich. En una làpida de Tarragona,(3) en la que's commemora a *Q. Murrius Thales*, donador, es encomanat al colegi del Fabros un *Horilegium*. L'*Horilegium* sembla ser un aparell de senyalar les hores: una campana pera tocarles, una *clepsidra* o rellotge d'aigua o un *solarium* o rellotge de sol. Aquesta inscripció está gravada en un pedestal de marbre, conservat en el Museo de Tarragona ab lletres elegants del sigle II.

MINERVAE
AVG
N · AVFVSTIVS
HOMVNCIO
IIIIII · VIR · AVG
COLLEGIO · FABR
DONO · POSVIT

Q · MVRRVS
THALES ·
HORILEGIVM
COL · FABR · D · D

(*Epist.*, Llib. X, ep. 42 y 43), proposa a Trajá crear per aquest objecte un *Collegium fabrorum*. Segons axò, aon sería millor reclutat aquest colegi que entre'ls ferrers, fusters, peons, en fi, entre'ls *centonarii*, ja fossin aquests últims pizarrers o plombers o constructors d'aquests *centones* que resguardaven les màquines de guerra contra'l foch? Sería aquest l'origen del agrupament de tots aquests artesans y l'explicació dels seus privilegis? Alguna vegada se reuniren ab els *centonarii*, els *dolobrarii* y'ls *scalarii*; aquest agrupament sembla afegir un nou argument a favor de la nostra opinió; per altra part, hi ha l'autoritat de Heineccius (*De Orig. et jure coll. et corp.*)», CHOISY, obra citada, pàg. 202, nota.

(1) La lley en el temps del baix Imperi, recomenava pera donar més forsa a les tres corporacions dels *fabri*, *centonarii* y *dendrophori* que formessin un sol colegi, *collegium* o *collegia fabrorum centenariorum et dendrophororum* (Códich Tehodosiá, XIV, 8. 1. lley de 315). — DAREMBERG y SAGLIO. *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, t. X. Paris, 1896. mot *Fabri*. Vegis també les proves de la classificació qu'hem donat dels colegis en l'obra citada de Choisy.

(2) C. I, L., II, n.° 4498.

(3) C. I. L., II, n.° 4316.

PREFECTES DELS FABRI

Al costat dels colegis hi havía constantment l'organisació militar. Les legions romanes estaven preparades no sols pera'l treball de fortificació y atach, sino pera fer soles o junt ab les corporacions els monuments municipals, y la ley permetía emplearles a les ordres dels *curator operum* dels temples, dels edificis públichs y de les ciutats, en tota mena d'obres civils. Tàcit menciona els amfiteatres de Bolonia y Cremona fets pels legionaris [1] y la epigrafía ha conservat el recort de temples y pòrtichs construits pels soldats. [2] Per això les legions tenien sos cossos de constructors manats per prefectes (*Prefectus fabrum*), que a la vegada eren sos tribunis militars. Aqueix fet se revela en la nostra epigrafía, en varios prefectes dels *Fabri*, tribunis militars que exerceixen son ofici, are aquí, are en els llochs més apartats del imperi.

C·AEMLIO·C·F
GAL · FRAERN
PRAEF · FABR · *II*
TRIB · MIL · LEG*IO*
NIS · V · ALAVD*Ar*
FLAMIN · P · H · C ·
HIC · CENSVM ·
EGIT · IN PROVINC
GALLIA·AQVITANC
P · H · C

M·PORCIO·M·F·
ANIÉNS · APRO
IIVIRÓ · PRAEFEC·
FABR · TRIB · MILIT ·
LEG · VI · FERRÁT ·
PRÓC · AVGVST ·
AB· ALIMENTÍS ·
FLÁMINI·P·H·C·
P · H · C

A Tarragona sols s'han posat tres làpides, que commemoren a prefectes dels *Fabri* y tribunis militars a la vegada. Cayo Emili Fratern, de la tribu Galeria, ho era de la Legió V Alauda. Havía exercit un càrrech administratiu : el de fer el cens de la Aquitania y de la Hispania Citerior y tenía'l càrrech religiós de flamen d'aqueixa provincia. [3]

Marco Porcio Apro, de la tribu Aniense, prefecte dels *Fabri*, duumvir, era també tribuni militar de la Legió VI Ferrata y *procurator augusti ab alimentis*, un dels càrrechs del *Cursus honorum* del ordre eqüestre y flamen de la Provincia Hispana Citerior. [4] *Marco Valerio Propinquo Grattio Cereali*, de la tribu Galeria edetà (Valencia), flamen de la Provincia hispànica Citerior, tingué'ls càrrechs de prefecte de la Cohort segona Asturicense a Germania, fou

M · VALER · M · F
GAL · PROPINQVO
GRATTIO · CEREALI
EDETANO · FLAM · P · H · C
CVI · HONORES · CIVTATIS
SVAE · RES · P · AC GENIO
LVSIT · ADLECTO · IN
EQVITE · A · T · IMP · PRAEF
FABR · BIS · PRAEF · COHOR
SECVND · ASTVR · IN
GERM · TRIB · LEG · V · MAC
IN MOESIA · PRAEF · ALAE
PRHYGVM · ITEM · PRAEF
ALAE·III·THRACVM·IN SYR*ia*
P · H · C

(1) *Hist.*, Llib. II, Cap. LXVII. Edició Nisard.
(2) CHOISY. Obra citada, pàg. 206.
(3) C. I. L., II, n.° 4188.
(4) C. I. L., II, n.° 4238.

C · IVLIO · C · F ·
ANI · SENECAE
LICINIANO
FLAM · P · H · C ·
AED · II · VIR · FLA
PRAEF · FABR
TRIB · MIL · LEG · VI
VIC · P · F · TR · MIL
LEG · XV · APOLLN
D · D

M · AEMILIO
L · FIL · GAL
FRATERNO
PRAEF · FABRVM
TRIB · MILITVM
FRATRI
AEMILIVS
PATERNVS
P P

L · AEMILIO
L · FIL · GAL ·
PATERNO · P · P
PRAEF · FABR · Ɔ · LEG · VII · G
Ɔ · LEG · I · M · Ɔ · LEG · VII · CL ·
Ɔ · LEG · XIII · G · Ɔ · COH · V *urb.*
Ɔ · COH · IIII · PR · CCC · LEG · II · AV*g*
ET · P · P · TER · DONIS · DONAT°
AB · IMP · TRAIANO · TORQVI
BVS · ARMILLIS · PHALERIS
CORONA · VALLARI · BIS
IN · DACIA · SEMEL · IN · PAR
THIA
ATILIA · L · FIL · VERA · BE
NE DE SE MERITO

tribuni de la Legió V Macedónica en la Mesia, prefecte del ala de cavallería dels Frigis y prefecte del ala tercera dels Tracis a la Siria; desprès d'exercir tots els càrrechs municipals, fou promogut per l'Emperador al Ordre Eqüestre y fou dos vegades prefecte dels *Fabri.* [1]

A Barcelona's conmemora a C. Juli, de la tribu aniense, flamen, edil, duumvir y tribuni militar de la Legió VI Victrix y de la XV Apollinaria y prefecte dels *Fabri* de les dos legions. [2] En la vila d'Isona, avuy reduidíssima, s'han trobat conmemorats dos germans M. y L. Emili, tots dos prefectes dels *Fabri.* Un d'ells, March, [3] havía estat tribuni militar y l'altre, Luci,[4] centurió de la Legió VII Gemina, de la primera Minerva, de la séptima Claudia, de la tretze Gemina, de la cohort quinta urbana y de la cohort quarta y havia obtingut les condecoracions, el *torques,* l'*armilla,* dos vegades la *corona vallaria* en la Parthia y una en la Dacia. Dues làpides saguntines [5] conmemoren a L. Antoni, de la tribu Galeria, de sobrenom Númida, prefecte dels *Fabri*

L · ANTONIO · L · *f.* *g*AL
NVMIDAE · PRA*efect*O
FABRVM · TR*ibuno milit*
LEG · PRIMA*e italicae*
M · SERGIVS · T . . . . . .
ET · SERG*ia* . . .
SERG*illa*?

L · ANTONIO · L · F · GAL
NVMIDAE · PRAEFECT
FABRVM · TRIBVNO · MILIT
LEG · PRIMAE · ITALICAE
L · RVBRIVS · POLYBIVS · MICO

(1) C. I. L. II, n.° 4251.
(2) C. I. L. II, Supp., 6150.
(3) C. I. L. II, n.° 4461.
(4) C. I. L. II, n.° 4460.
(5) C. I. L. II, núms. 3845 y 3850.

L · CLODIO · M · F
VEL · INGENVO
PA*l*MENSI
OMNIBVS · HONORIBVS
INRE·PVBLICA·SVA·PERFVNC
*p*RA*ef*. FABRVM
FLAMINI · ROMAE
DIVOR · ET · AVGVST
P · H · C
P · H · C

C·CLVDIO·RECTI
F · AN · RECTO · PROC
MONETAE · PRÆF
FABR · FLAMINI
PROVINCIAE · HIS
PANIAE · CITER
P · H · C

y tribuni de la Legió primera itàlica.

Dues làpides, tant sols per excepció, conmemoren prefectes dels *Fabri* que no han exercit altres càrrechs militars, però perteneixen també a una de les diverses gerarquíes de l'administració romana. L'una [1] dedicada a *Caius Cludius*, de la tribu aniense, *procurator monetæ* y flamen provincial de la Hispania Citerior; l'altra [2] es dedicada à *Lucius Clodius*, que obtingué tots els honors *in Republica sua*. Fou flamen de Roma, els Deus y'ls Augustes en la Hispania Citerior.

CONMEMORACIÓ D'OPERARIS

Al costat d'aqueixes dues organisacions poderoses, els colegis y les legions, alguna vegada apareix el nom del home d'ofici, que sobressurt y s'individualisa y's fa posar en sa làpida funeraria l'ofici que exercí o'l colegi a que pertenesqué. Aixís en una làpida de Tarraco, [3] per acord dels decurions, se conmemora a un colocador de cobertes y pintor que refén ab els seus diners, segons l'inscripció, la exedra y'l frontó del Temple de Minerva, fet malbé per la vellesa, *retustate corrupto*. Un altre inscripció del Museu de Tarragona, procedent d'un sepulcre descobert al arrabal de dita ciutat, [4] se conmemora a Claudi Saturnino, picapedrer. *Claudio Saturnino Claudius Felicissimus Afer Saxo Fab... monumentum bene merenti fecit.* [5] Existeix en el meteix Museu una làpida funeraria d'un *plumbari* o ploner, a qui piadosament conmemora sa muller Clodia Camilla. [6]

Q·AT·TIVS·MESSOR
EXHEDRA · CVM
FRONTE · TEMPLI
MINER·VAE·AVG
VETVS·TATE
CORRVPTO·PER·
FECTOR·ET·PICTOR
DESVO·REF
ET · C · D

CL · SATVRNI
NO· CL· FELI
CISSIMVS AFER
SAXO FAB
M B M F

D · M
AEM · ASSARACT
PLVMBARIO
CLOD · CA*m*ILLA·
MARIT · B · M · F

Es notable un'altre inscripció descoberta en un co-

(1) C. I. L., II, n.º 4205.
(2) C. I. L., II, n.º 4206.
(3) C. I. L., II, n.º 4085.
(4) HERNÁNDEZ SANAHUJA. Obra citada, tom. I, 2.ª part., pág. 164.
(5) C. I. L., II, Supp., n.º 6075.
(6) C. I. L., II, Supp., n.º 6108.

lumbari a Tarragona també l'any 1886 [1] dedicada a un jove de dinou anys, que tenía l'ofici de daurador,[2] natural de Vienne (Fransa), l'antigua *Vienna*, aon hi ha un temple corinti, que tè analogía ab el de Barcelona: un treballador emigrat desde la Colonia alpina de la Galia narbonesa fins al cap de la Hispania tarraconense. [3]

ACATHOCVLES · V.
NA · VIENESIS · ANNO
RVM · XVIIII INAVRAT
OR · CORNEL · CRVSEIDI
SER · H · S · E

CURATOR OPERIS

Després dels oficis, per sobre d'ells, hi havía el *curator operis*, càrrech del *Cursus honorum* senatorial, qui tenía la direcció superior dels treballs y devía respondren fins a esser rebuts *opere probato* devant l'Administració pública; [4] un càrrech semblant en la moderna organisació d'Obres públiques als enginyers y arquitectes del Estat. Aqueixos *curatores* eren o havien estat també en el nostre país tribunis militars o alts empleats.

En una làpida de Tarragona, [5] M. Fadius Priscus, un dels quatre curators de les Víes, tribuni militar de la Legió primera, questor de la provincia de Acaya, dedica una memoria a Caroni Segon.

M · FADIVS
PRISCVS
IIIIVIR · VIARVM · CVRAN
DARVM · TRIB · MIL · LEG · I
Q · PROVINCIAE · ACHAIAE
CARONIO
SECVNDO · F

El càrrech de quatorvirat de les Víes, el P. Flores, [6] creu possible fos exercit a Roma; existía en els Municipis y es possible se refereixi a Tarragona.

En altra làpida, també de Tarragona, [7] se conmemora a *Caius Calpurnius*, fill de Publi de la tribu Quirina, anomenat *Flaccus*; era flamen de la provincia Citerior, curator del Temple y prefecte dels Murs a la Colonia Tarraconense; per decret dels decurions, se li aixecà una estàtua y ell, acontentantse ab l'honra, sufragà'ls gastos.

C · CALPVRNIO
P · F · QVIR · FLACCO
FLAM · P · H · C
CVRATORI · TEMPLI
PRAEF · MVRORVM
COL · TARR · EX · D · D
C · CALPVRNIVS · FLACCVS
HONOREM · ACCEPIT
IMPENSAM · REMISIT

(1) HERNÁNDEZ SANAHUJA. Obra y lloch citats.
(2) C. I. L., II, Supp. n.º 6107.
(3) La epigrafía de Vienne no ns ha trasmès el colegi dels dauradors, trobantse sols en les làpides conservades el colegi Dendrophorus, y el dels Fabros. Vegis C. I. L., XII, núms. 1917 y 1191.
(4) CHOISY. Obra citada, pàg. 203.
(5) C. I. L., II, n.º 4117.
(6) *España Sagrada*, tom. XXIV, pàg. 219.
(7) C. I. L., II, n.º 4202.

EDILS Y CÀRRECHS ADMINISTRATIUS DE LES OBRES

El mateix caràcter militar y burocràtich té tot el numerós personal que exerceix càrrechs relacionats ab les obres, els edils, els encarregats de fer els camins, les obres municipals, temples, etc., etc.

Un numerós personal, adaptat a la civilisació romana, que havía adquirit el dret de ciutadanía y transformat son antich nom ibèrich que sonava malament als refinats de l'època, organisava en la ciutat un govern anàlech al de la antiga República de Roma. El mot *Ciutat* no tenía un significat com l'actual de *urbs*, de nucli edificat, sino que se extenía agafant una gran extensió de terra y comprenent varios *pagi* y *vici* petits presidida per una urbs principal. Al cap de la magistratura de la ciutat hi havía els *duumvirs*, que exercien un poder superior executiu y judicial en part y administratiu. Cada cinch anys afegien al títul ordinari el de *quinquenalis* y exercien un càrrech semblant al del *censor* a Roma: feyen el cens y el catastre, fixaven la categoría dels ciutadans y la llista de decurions y senadors. A sota d'ells hi havía els edils, que feyen la policía dels mercats y dels carrers y un *questor* encarregat dels fondos públichs.

Hem citat a *Lucius Cecilius Optatus* (pàg. 28), el donador esplèndit d'oli pera les termes, fundador de festes públiques, tribuni militar qui havía conseguit tots els honors edilicis y a *C. Julius Licinianus* (pàg. 37), tribuni militar prefecte dels Fabros y edil.

L·MARCIVS·Q·F·GAL·OPTATVS
AEDIL·TARRACONE·II·VIR·ILVRONE
ET·II·VIR·QVINQVENNALIS·PRIMVS
PRAEFECTVS·ASTVRIAE·TRIBVN·MILIT
LEGIONIS·SECVNDAE·AVGVSTAE
ANNOR·XXXVI·INPHRYGIA·DECESSIT

Una inscripció funeraria, trobada a Mataró, [1] commemora a *L. Marcius*, edil de Tarragona, que havía estat duumvir d'Iluro y primer duumvir quinquenal, prefecte d'Asturies, tribuni militar de la legió segona augustea y va morir a la Frigia a la etat de trenta y sis anys. Sería nombrosa la serie dels edils que'ns ha llegat la epigrafía catalana, tots ab caràcter anàlech, reflexant lo que era el mon que intervenía en les obres y quines havien d'ésser les seves idees.

Totes aqueixes categories per sobre'ls curators dirigien y ordenaven les obres de les urbs, fentles a us y semblança de la urbs per excelencia, la Mare Roma.

(1) C. I. L., II, n.º 4616.

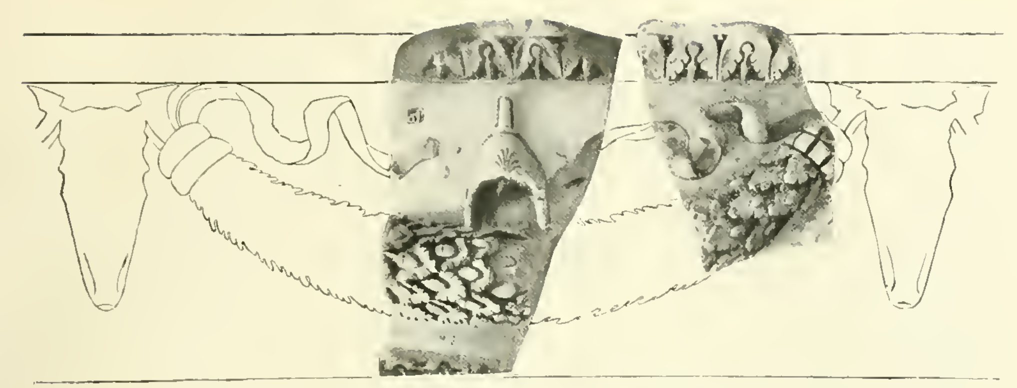

Fig. 25. Fris del temple de Júpiter, a Tarragona. Museu provincial, n.os 112 y 113

V

TEMPLES ROMANS A CATALUNYA

Després de conèixer la mena de gent que a la nostra terra construeix les obres romanes, anèm a estudiar els edificis que executa, deixant pera més tart l'estudi dels materials que emplea, els medis que té de combinarlos y els elements d'art de que disposa. Y entre aquests edificis toca'l primer lloch als temples, que sempre l'arquitectura dedicada a la divinitat ha creat les obres capdals de la composició arquitectònica. Dintre la regió compresa en el nostre estudi, tenim noticia de la existencia de temples a Barcelona, Tarragona, Empuries, Roses, Vich, Sagunte, Valencia y Mahó. De pochs d'ells es possible refer la planta o l'alçat y de poquíssims es pot fixar ab certesa l'època de sa construcció y la divinitat a que foren dedicats.

TEMPLE ROMÀ DE BARCELONA El de Barcelona es el més estudiat y del que's tenen datos gràfichs més complerts. Se conserven actualment tres columnes en el local del *Centre Excursionista*, apart d'una altre que's guarda en el Museu arqueològich provincial.

L'arquitecte D. Antoni Celles practicà, en 1836, a expenses de la Junta de Comerç de Barcelona, varies excavacions, logrant alsar una planta y escriure una Memoria plena de coneixements del llibre de Vitrubi, Me-

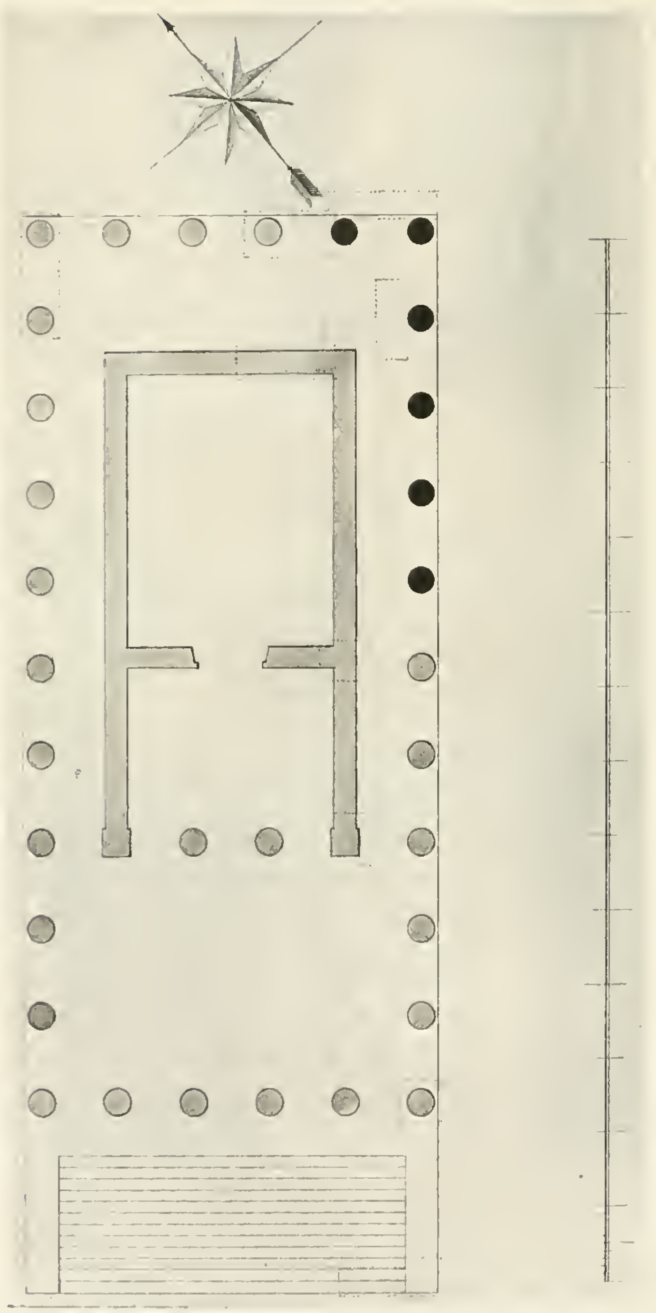

Fig. 26. Planta del temple romà de Barcelona
Plan del arquitecte Celles, existent a l'Arxiu de la Diputació de Barcelona

moria y plans que sols en part se publicaren. [1] En l'Arxiu de l'Escola d'Arquitectura de Barcelona hi hà una planta trassada per en Celles, y una restauració executada baix la direcció del arquitecte Elías Rogent; però 'ls datos gràfichs complerts de les excavacions se guarden en l'arxiu de la Junta de Comerç, avuy a la Diputació provincial.

El temple està situat en la part més alta de la Ciutat. Vitrubi, [2] tractant de la situació dels temples, determina la que cal al de cada divinitat. «Els temples dels deus tutelars de la ciutat, diu, y'ls de Júpiter, Juno y Minerva, s'aixecarán en el lloch

(1) Piferrer y Pi y Margall. *España: sus monumentos y artes, su naturaleza é historia; Cataluña*, con notas y adiciones de D. Antonio Aulestia y Pijoan. Barcelona, 1884, t. I, apènd. n.º 2.

(2) *De Architectura*. Edició Nisard, Paris, 1866 Llib. I, Cap. VII.

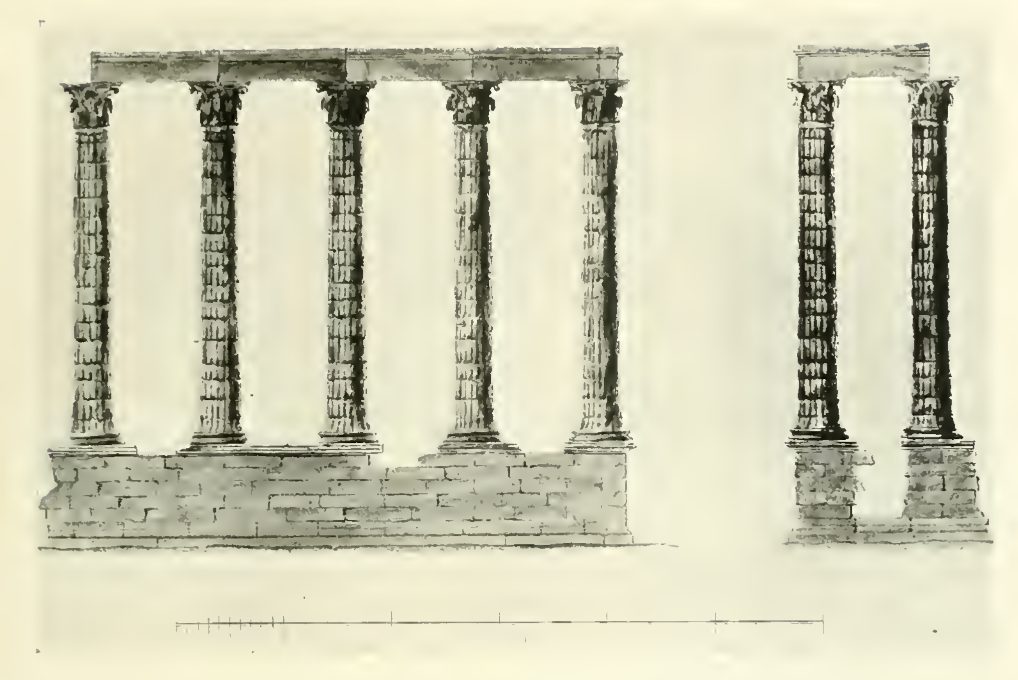

Fig. 27. Restes del temple romà de Barcelona en l'any 1836 segons plans de Celles, existents a l'Arxiu de la Diputació de Barcelona

més alt d'aon se vegi la major part de les muralles. El de Mercuri serà en el *forum* o també, com els d'Isis y Serapis, en el mercat; els d'Apolo y Baco, prop del teatre; el d'Hércules, aon no hi hagi gimnàs ni amfiteatre, se situarà prop del Circh; el de Mars als afores, aixís com el de Venus que déu estar prop les portes. La raó de totes aquestes coses es troba en els escrits dels arúspices etruschs... »

L'orientació, próximament, es NE.-SO.; es sabut que aqueixa's determinava, en general, pel sol ixent del dia de fundació del temple, y que era el del simbólich naixement del deu y son gran dia de festa. En el nostre horizó, el màxim azimut del sol es d'uns 122°, que correspón al solstici d'estiu y la orientació del temple de Barcelona, no's diferencia gaire del sol ixent de últims de juny. Correspondría, aixís, el dia de fundació en plé estiu. Vitrubi tracta d'aqueixa qüestió en el Llib. IV, Cap. V, dedicat a resoldre de quín costat deuen orientarse'ls temples: « Els temples dels deus inmortals, diu, deuen orientarse de tal modo que, si res ho impideix, l'imatge qu'es dins el temple miri a Ponent, a fi de que aquells que anirán a sacrificar se girin cap al Orient y cap a la imatge, y fent

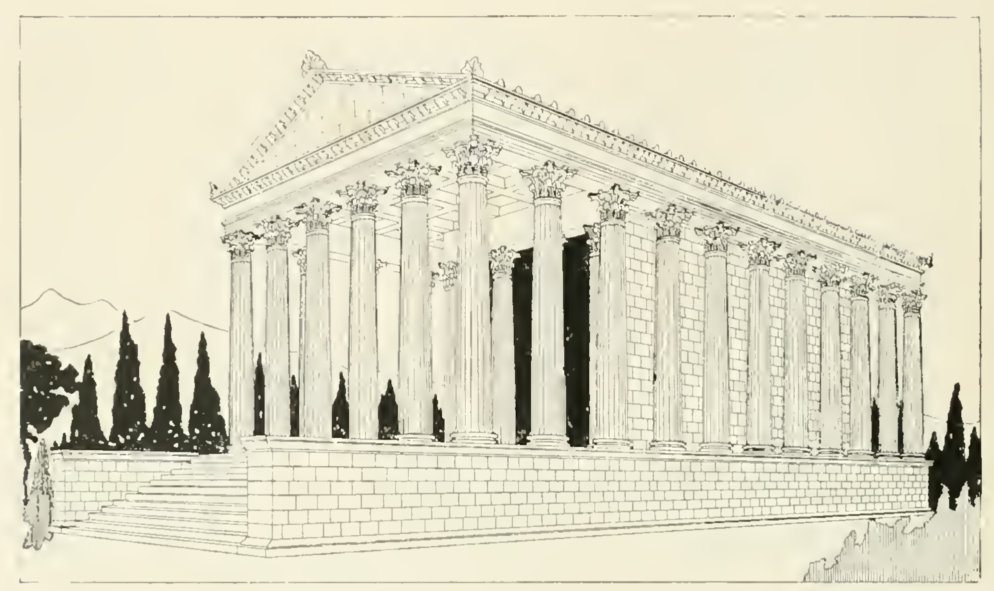

Fig. 28. Reconstrucció del temple romà de Barcelona

Fig. 29. Base de columna y motllures del *podium* del temple romà de Barcelona, segons els dibuixos de Celles.

llurs pregaries vegin a la vegada el temple y la part del cel qu'es a Llevant, y que les estàtues semblin aixecarse ab el sol per contemplar els que'ls hi supliquen en el sacrifici; en fi, cal que sempre els altars mirin a Llevant ». Ab tot, l'arquitecte romà afegía que altres vegades s'orientaven cap al carrer que hi donava, cap al mar o cap a un lloch important de la vila. Per aixó's troben temples romans ab la major varietat d'orientacions. S'ha indicat si'l nostre temple era dedicat a August : el dia de les grans festes augustals era lo 8 de les calendes d'octubre, natalici del emperador; en aqueixa data, per exemple, se celebraven els sacrificis a Narbona que han commemorat una làpida, [1] peró l'orientació del nostre temple correspon al solstici d'estiu aproximadament. Les festes de les seixanta ciutats de les tres Ga-

(1) C. I. L., XII, pàg. 530. Vegis Fustel de Coulanges. Obra citada, pàg. 180.

lies, dedicades a August, se celebraven a les calendes d'agost. Comprobaría això que'l temple de Barcelona era, com algú ha indicat, dedicat a August, cual festa's celebraria en la mateixa diada que a les vores del Ródano?

Les excavacions de Celles, senyalades en la planta, foren perfectament dirigides pera determinar, guiat per Vitrubi, tots els elements del temple, fins a poderlo dibuixar complert. La planta conserva son caràcter antich a la grega; es períptero, exàstil, tè en les ales laterals onze columnes, y seguint a Vitrubi, (1) dos columnes entre les antes. Seguint també'l precepte trasmès pel mateix autor, la cella té de llarch lo doble del ample, y, de vuyt parts, tres están destinades a pronaos y cinch al naos. La descripció del arquitecte d'August en el Llib. III, Cap. II, se li adapta perfectament: «El períptero té sis columnes en el front y en el *posticum* y en els costats onze contant les angulars; aqueixes columnes son colocades de tal forma, que l'espay que existeix entre els murs y'l rengle de columnes que'l volta es igual a un intercolumni, formant com un passeig al voltant del temple, com se veu en el pòrtich que Metellus feu construir per Hermodorus al voltant del temple de Júpiter Stator, y en el que Mutius ha afegit al erigit per Marius al Honor y la Virtut, que son sense *posticum*».

Fig. 30. Columna del temple romà de Barcelona que queda en peu a la plaça del Rey. Museu provincial.

El *podium* del temple tenia un terç de l'altura de la columna com els tem-

(1) Llib. IV, Cap. IV. *De la distribució de dintre'ls temples*..... «Si'l temple tè més de vint peus d'ample, cal que entre les dos antes si posin dos columnes pera que tanquin l'espay y'l separi del *pteromatos*, y entre aqueixos tres intercolumnis ferhi tanques de marbre o de fusta. Si tè més de quaranta peus han de posarse columnes dintre..... »

Fig. 31. Restes del temple romà de Barcelona existents al Centre Excursionista de Catalunya, carrer Paradís

ples vells de Roma, de Vesta a Tívoli y el de la Fortuna Viril de Roma. L'arquitecte Celles deduia del examen de les visibles en son temps y de tots els detalls del temple, que era anterior al Imperi Romà; en això el guiava son coneixement de Vitrubi, mes s'errava al suposarlo cartaginès. Aquesta mateixa conclusió ens portarà l'examen de les columnes. Tot això son caràcters que indiquen pera'l nostre temple un cicle d'art dels temps de la República o començament del Imperi, potser de més durada en la nostra terra allunyada de Roma.

TEMPLES DE TARRAGONA A Tarragona, la Roma de Catalunya, es el lloch aon trobèm més profussió de temples, testificada per ses ruines fragmentaries guardades en el Museu y per les monedes y làpides que s'hi refereixen. De cap d'ells s'en coneix la planta; però es útil pera formarse idea de la nostra ciutat, capital de la Hispania Tarraconense, el conèixer els datos que'ns en han conservat la memoria.

El temple de que posseim més elements es el que'ls tarragonins aixecaren a August: «Els espanyols, diu Tàcit, (1) obtin-

(1) *Annales*. Edició Nisard, Paris, 1864, Llib. I, Cap. LXXVIII.

Fig. 32. Monedes de Tarragona ab la representació del temple d'August

gueren el permís d'aixecar un temple a August en la colonia de Tarragona; aviat aquest exemple fou seguit per totes les provincies». Fou en temps de Tiberi, l'any XV de Jesucrist. En un decret conservat en una

Fig. 33. Restauració del temple d'August representat en les monedes

inscripció grega de Metilene en l'isla de Lesbos, se menciona aquest temple dedicat a la divina Roma y'ls Augustes. [1] La erecció del temple de Tarragona es el reflexe d'un sentiment general de tot l'Imperi: l'Emperador era com la síntesis del Estat y a la divinitat de Roma hi corresponía la

Fig. 34. Imatge *clypeata* de Júpiter Ammón. Museu de Tarragona, n.° 118 (diàmetre 1'20)

divinitat augusta del Imperator; homes y ciutats s'hi consagraven; els sexvirs augustals cuidaven de les ares modestes que'ls hi aixecaven les viles reunides; [2] les grans ciutats, les federacions de ciutats, nomenaven els flamens que cuidessen dels temples monumentals que'ls hi erigien. La Galia entera, més de seixanta ciutats de la Aquitania, la Lugdunesa y la Bèlgica li aixecaren un altar en un terrer comú a la confluencia del Ródano y del Saona, prop de la Colonia de Lugdunum (Lyó). Els Narbonesos aixecaren un temple a Roma y a August. Nimes, Vienne n'hi

(1) Hübner. *La Arqueología de España*. Barcelona, 1888, pág. 248.

(2) S'han trobat inscripcions que denoten la existencia de sexvirs augustals a *Tarraco, Baetulo, Dertosa, Vicus Ausonae, Barcino, Iluro, Egara*, etc.

aixecaven d'altres; tot el Mediterrà s'omplí d'ares y temples augustals; els confins del Imperi encengueren devant l'estàtua del divi emperador el foch sagrat: l'Asia, la Galacia, la Bithynia, l'Àfrica, la Grecia, la Gran

Fig. 35. Imatge *clypeata* de Júpiter Ammón, pertenexent al temple de Júpiter
Museu de Tarragona, n.º 117

Bretanya, la Pannonia y la Tracia; (1) la Hispania n'hi erigia a la Lusitania y a la Bètica, a més de la Tarraconense. (2)

Trovèm representat dit temple en les monedes (Figs. 32) únich dato gràfich cert que del mateix possehim. Segons elles, era corinti, octàstil; son frontó estava decorat en el centre ab un *clypeus* y ses acroteres eren

(1) Foustel de Coulanges. Obra citada, pàg. 168 y següents.
(2) Vegis per l'Hispania el *Corpus Inscriptionum Latinarum*, II, n.os 473, 2,221, 2,224, 3,329, 3,395, 4,191, 4,199, 4,292, etc., y en general els prefacis y les taules de tots els volúmens del *Corpus*.

en forma de palmetes. A Tarragona s'han trobat ruines que semblen indicar son emplaçament y elements complerts del seu entaulament. [1] El fet de ser octàstil indica que'l temple era diptero com els més sumptuosos. Vitrubi [2] clarament ho declara. «El diptero es octàstil tan a la cara d'entrada com la oposada y tè a tot el voltant dos rengles de columnes; axís

Fig. 36 Fragment d'una imatge *clypeata* n.os 131, 145 y 147 del Museu de Tarragona

es com son construits els temples de Quirinus, d'ordre dòrich y el de Diana a Ephesso d'ordre jònich, obra de Chersiphron ».

L'Hernández Sanahuja [3] ha senyalat ses proporcions ab l'ajuda dels fragments existents, servintse principalment d'un tros de canya d'una columna, qual circumferencia està dividida en 24 canals; cada canal tè casi un pam d'obertura y'l diàmetre de la canya medeix 1'55 metres, lo que ha de donar pròximament una altura de 20 metres sense el basament ni'l frontó.

(1) Hernández Sanahuja. Obra citada, t. I, segona part, apèndix, pàg. 28 y següents.
(2) Obra citada, Llib. III, Cap. II.
(3) Obra y lloch darrerament citats.

L'estudi del fris, que sembla pertenesqué a aqueix temple, indica dimensions menors pera l'alçada de columna y entaulament: uns onze metres seixanta centímetres, si seguis les proporcions que marca Vitrubi. El tema circular del centre del frontó pot restaurarse en forma de un *clipeus* com los que ab lo bust de Júpiter Ammón (Figs. 34 y 35) se conserven en el Museu de Tarragona y poden ser restes d'ell el fragments de la fig. 36. El tram central es més ample en les monedes seguint el concell vitrubià.

D'aqueix temple coneixèm a més la disposició de la estàtua d'August que hi venerava la «*Colonia Victrix Triunfalis Tarraco*». En una moneda de Tarragona [1] se representa en una de les cares el temple octàstil ab la inscripció C. V. T. T. AETERNITATIS AUGUSTAE y qual traducció acaba d'indicarse [2] y en l'altra cara una estàtua sentada en un *solium* tenint en una mà una *victoria* y en l'altre una llansa ab l'inscripció *Augusto Deo.* (Fig. 37) Devia ser aquesta obra importantíssima quan la metròpoli designava un curador del temple per erigirlo: hem citat una làpida (pàg. 39 y n.° 4202 del C. I. L., II) dedicada a *C. Calpurnio, curatori templi praefecto murorum, Colonia Tarraco.* Per les festes augustes anuals del temple de Tarraco s'hi reuníen els representants de les ciutats de la Tarraconense *concilium Tarraconensis provinciae* com era costum en tot l'Imperi. [3]

Fig. 37. Monedes de Tiberi ab la representació de la estàtua del temple d'August a Tarragona

Al practicar en 1884 la vall per fer els fonaments del frontispici del nou Seminari Conciliar, se descobrí, entre altres fragments, un capitell d'ordre compost, mutilat en sa part superior. Les proporcions del capitell, diu el Sr. Hernández, [4] ens donguéren el mòdul del edifici, seguint les proporcions del llibre de Vitrubi, resultant una alçada de 10'29, sens contar el frontó ni l'estibolat. D'aquest temple se trobaren també fragments de marbre ab escultures en alt rellèu, que segurament formaríen part del fris. Consisteixen en guirnaldes sostingudes per elegants cintes ab un signe al centre de cada una com l'*apex* o mitra sacerdotal y

(1) Delgado. *Nuevo método de clasificación de las medallas autónomas de España.* Sevilla, 1871, t. III, 1876, pàg. 394, pl. CLXXVII, 73.
(2) Altres han llegit en lloch de *Triunfalis. Togata* ò *Tyrrenica.*
(3) Fustel de Coulanges. Obra citada, pàg. 220.
(4) Obra citada, t. I, segona part, apèndix pàg. 27.

l'*aspergili* o hisop, objectes de la liturgia dels sacrificis. (Fig. 25) S'hi trobaren també els medallons reproduits (Figs. 34 y 35) ab la representació de Júpiter Ammón ab ses banyes caracteristiques. La situació del edifici en la part alta de la urbs, era apropiada pera un temple dedicat a Júpiter, segons el text citat de Vitrubi.

Les làpides ens han fet conèixer altres temples de Tarragona. Una làpida ja citada en aquest llibre (pàg. 38 y n.º 4085 del vol. II del C. I. L.) commemora a *Q. Attius Messo tector et pictor* qui restaurà el frontis y l'exhedra del temple vell y en ruines de Minerva Augustea. Una ara que's descobrí en 1903, de pedra del país ab senzill cornisament, alta de 0'55 metres y de 0'35 metres d'amplada, ab lletres del primer segle ab fulles y signes especials de puntuació, dona noticia d'un altre temple; la inscripció diu: « Exvot voluntariament complert a la deesa Tutela per part de Baba, esclau de *Luci Numisi Stici*, per quant, sense desgracies, bastí y acabà bé l'edifici sagrat ab les dues oficines del mateix». Se refereix aquesta inscripció a un temple dedicat a la Tutela de Tarragona entre quals ruines se trobaren numeroses inscripcions votives dedicades a la deesa protectora de la vella ciutat. (1)

BABA · L · NVMISI
STICI · TVTELAE · V · S · L · M
QVOD · AEDIFICIVM · DVA
RVM · OFFICINARVM
SALVOS · RECTE · PEREGIT
ET · AEDEM

Pons de Icart (2) fa menció d'alguns temples de la ciutat suburbana de Tarragona, un d'ells en el lloch anomenat Sasaladas, afirmant qu'en son temps subsistien encara tres columnes jòniques. Sota les ruines se trovà una làpida dedicada a la deesa Isis, qu'existeix avuy al Museu de dita ciutat. (3) A un kilòmetre de Tarragona, prop de la carretera de Reus, Pons Icart, diu l'Hernández Sanahuja, (4) hi vegé les ruines d'un altre temple que atribueix al dèu Març Campestre, per raó del ara de marbre trobada allí prop, qu'es una dedicació que feu

ISIDI · AVG
SACRVM
IN · HONOR ·
ET · MEMORIAM
C/////LIÆ · SABINAE
CLOD · OrbiANA
MATER
SEMPRONIA·LYCHNIS
AVIA

MRTI · CAMPESTRI · SAC
PRO · SAL ·
IMP · M · AVR · COMMOD
AVG·ET·EQVIT·SING
T · AVREL · DECIMVS
>· LEG · VII · G · FEL ·
PRAEP · SIMVL · ET ·
CAMP · DEDIC · K · MAR ·
MAMERT · ET · RVFO · COS

(1) ANGEL DEL ARCO. *Nuevas lápidas romanas de Tarragona: Boletin de la Real Academia de la Historia*. Madrid, 1903, t. XLIII, pàg. 453 a 455.
(2) *Libro de las grandezas de Tarragona*. Lèrida. 1572. Cap. XXXVI.
(3) C. I. L., II, n.º 4080.
(4) Obra citada, t. I, 2.ª part, apèndix, pàg. 59.

Tito Aureli Dècim, en primer de març del any 182 de J. C., al déu Març campestre per la salut del emperador Comodo. Dita làpida [1] la recullí l'arquebisbe Antoni Agustin, trobantse, diu, actualment empotrada en la paret del claustre del palau arquebisbal. Es possible que siguin sols inscripcions votives dedicades al déu Març y a Isis que no suposen un temple.

TEMPLE DE VICH

Lo temple de Vich es l'exemple d'una construcció rural senzilla y econòmica, el temple de la antigua Ausa, lo reduit Vicus. [2] Sa cella era feta d'una obra mixta de pedra de fil en grans carreus y *opus emplecton* o mamposteria revestida de carreus reduits. Tal son construïdes les galeríes interiors de servey de Teatres y Amfiteatres provensals; tal les del Circh de Tarragona. Era aqueixa fàbrica destinada a esser revestida d'estuch exterior y interiorment. En l'interior, en els recons se n'hi guarden troços simulant un encoixinat regular y sumptuós. Es possible que sols el parament del *podium*, de grans carreus, y la part baixa dels murs quedés visible sense estucar. S'ha pogut refer perfectament tota la planta; de la cella s'en guarden els murs fins sobre l'arquitrau; del pòrtich, els fonaments. La cella té, midada interiorment, 9 × 10'90 ms.; exteriorment té 10'10 × 12'10 ms.; la llargada calculada segons lo cànon vitruvià fora de 12'52 ms.; sos murs s'aparten uns 17 graus cap el E. de la línea EO. El temple de Vich es exàstil, l'intercolumni resulta 1'20 ms. o sigui prop de dos diàmetres, qu'es lo que cal al sixtil, segons Vitrubi. [3] Si's fes el càlcul com a temple tetràstil tindriem per intercolumni 2'46 ms. qu'es més gros qu'el senyalat pel temple diàstil. L'altura de la columna es de 6'35 ms., el diàmetre inferior es 0'68 ms. o siga

Fig. 38. Moneda de Tarragona ab l'ara d'August.

(1) C. I. L., II, n.º 4083.

(2) Del temple romà de Vich n'ha parlat Didelot: *Notes archèologiques sur la Catalogne*, publicades en el *Bulletin monumental français*, ser. IV, vol. IV, 1888, pàg. 44 y següents, y derrerament Mossèn Joseph Gudiol en sa monografía *L'Ausa romana y el seu temple*. Vich, 1907.

(3) Edició citada, Llib. III, Cap. III. «En el pignòstil, diu Vitrubi, l'intercolumni ha d'esser d'un diàmetre y mig com s'ha practicat pel temple de Juli Cèssar y pel de Venus, que's en el foro qu'ell ha fet construir, y per altres edificis construits ab aquesta regla. En el sixtil, l'intercolumni té dos diàmetres y'ls plintes de ses bases son iguals a l'espay que hi ha entre'ls plintes, com en el de la Fortuna Eqüestre prop del teatre de pedra y en molts altres. Aqueixes dues maneres tenien molts inconvenients: primerament, quan les mares de familia pujen les grades, per les pregaries, no poden passar per l'intercolumni donantse les mans, sino una darrera l'altre; després tapen la vista de les portes impedint veure les imatges dels déus y priven el pas al voltant del tem-

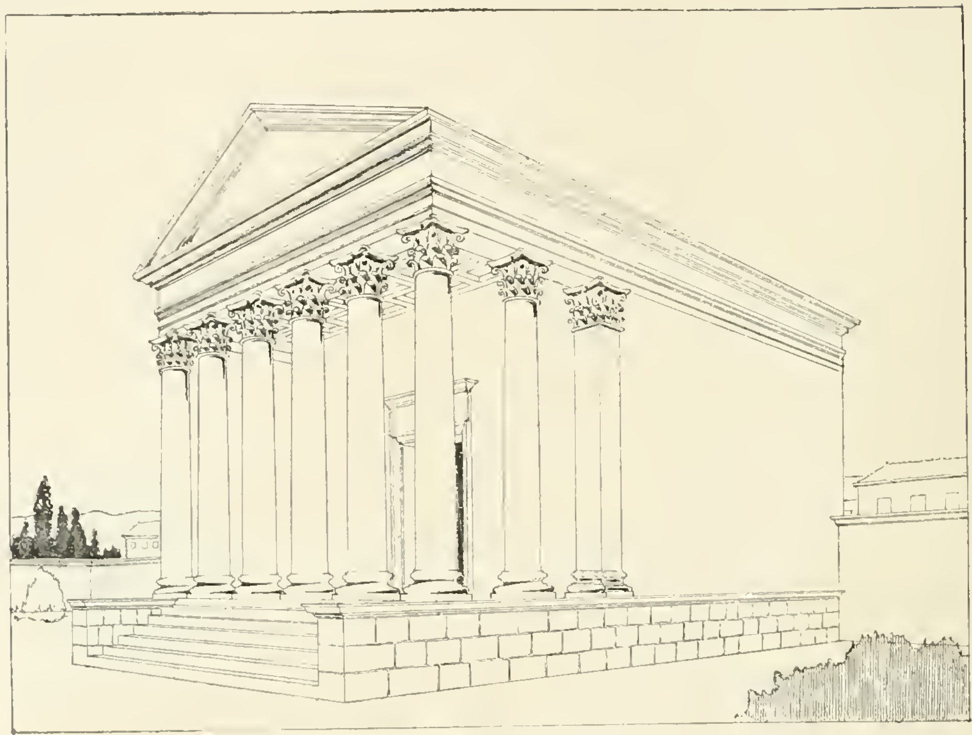

Fig. 39 Restauració del temple de Vich

Fig. 40. Fragments del frontó del temple de Vich. Museu lapidari

próximament 10 diàmetres qu'es la del temple pignóstil. Era, donchs, el temple de Vich un temple próstil exástil sixtil perfectament romá, apartantse quelcom del cánon de Vitrubi, però de portxo relativament petit. Era d'ordre corinti, y constava de columnes sense acanalar.

ple.» En el diástil l'intercolumni té de esser de tres diámetres: l'inconvenient de aquest ordre es que els arquitraus se poden rompre. El aeróstil exigeix vigues de fusta y els frontispicis hi fan mal efecte. L'eustil, qu'es el genre més aprobat, l'intercolumni déu esser de dos diámetres y un quart.

Fig. 41. Temple romà de Vich

Son capitell anàlech al del Arch de Barà fa pensar que data del segle II de J. C. L'entaulament y el frontís han pogut determinarse per fragments trobats en les ruines. (Fig. 40) Al interior se conserven clarament les caixes d'empotrament de les encabellades de la coberta (*columbaria*) que tenen 0'32 ms. d'alt per 0'60 ms. ample, dimensions realment extraordinaries comparades a les de un edifici modern. Cal, per explicarho, tenir en compte la disposició de les cobertes antigües. Vitrubi resumeix aixís les seves disposicions tradicionals : (1) « Pera sostenir la coberta s'hi posarà, si'ls trams son molt grans, tirants (*transtra*) y les vigues (*capreoli*) ; si els trams son regulars, un carener (*columen*) y les vigues sortides en els extrems formant barbacana ; sobre les vigues llates travesseres (*templa*). Després sota les teules posts (*asseres*) prou sortides sobre les parets pera protegirles ab sa volada ». El primer es el tipo grech y etrusch ; el segón es el romà de la Basílica de Fano, fet per Vitrubi. El primer tipo, propi pera cobrir temples de gran amplada, qu'es el d'encaballades sostenint un envigat, es l'aplicat a Vich.

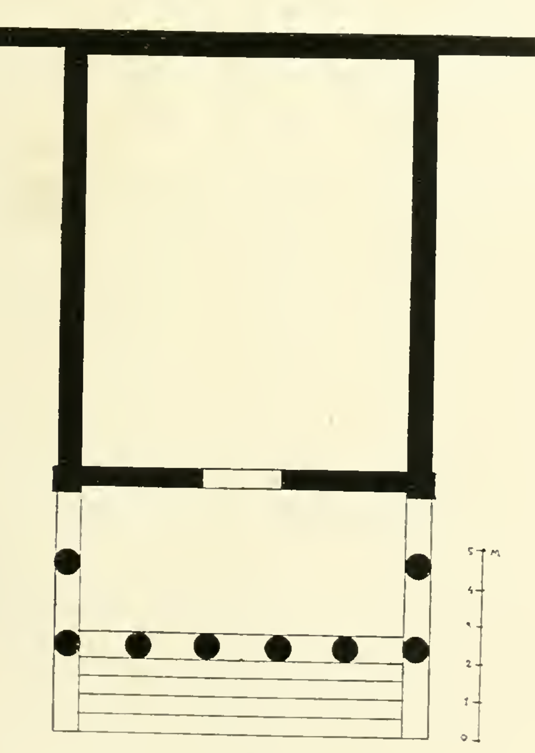
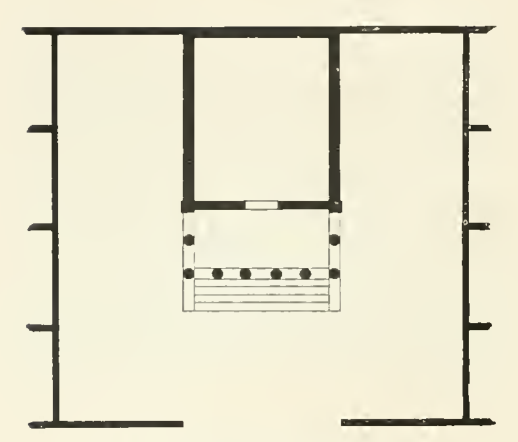

Fig. 42. Planta del temple de Vich

(1) Llib. IV, Cap. II. — Choisy. Obra citada, Cap. III. *Les constructions en charpente.*

Fig. 13. Planta del temple de Vich ab el tancat hipotétich

Es possible que sa disposició sigui anàloga a la que's conserva encara en les basíliques cristianes primitives de Roma; d'aqueixos sistemes d'encaballades de fusta, de tradició romana, han pogut arribar fins a nostres díes: la de la vella basílica de Sant Pere, fundada per Constantí, trasmesa per l'obra titulada *Il Tempio Vaticano* y per una pintura que's guarda en Sant Martí dels Monts, a Roma; la de Sant Pau, construída per Honori, que ha durat fins als nostres temps; la de Sant Joan de Letràn representada també en les pintures de sant Martí dels Monts. Sont aqueixes, dues encaballades acoplades ab un pendoló comú, ab doble joch de tirants. Aqueix fet explica les grans dimensions de la caixa d'empotrament del temple ausetà. En alguns edificis eixes armadures s'amagaven per medi d'artesonats; Eusebi diu que un artesonat amagava les de sant Pau extramurs; aqueix fet sembla haverse repetit a Vich.

En la part posterior de la cella, a la banda baixa's nota qu'el mur se allargava rodejant el temple d'un tancat, com un modest peribol, tal com el temple de Mercuri a Pompeya. A Pompeya alguns temples eren rodejats per les construccions, pero una tanca els isolaba, com en el de Esculapi. El temple de Vich donava a un carrer per sa fatxada posterior y estava probablement rodejat de cases per ses fatxades laterals y separat d'elles per una tanca. (Fig. 13)

TEMPLES A EMPURIES Y MAHÓ

En les demés ciutats del Conventus Tarraconensis son escasissims els restes arquitectònichs de temples. La epigrafía ha conservat el recort d'alguns d'ells. A Empuries, el temple de Serapi, manat fer per Climeni, ab sos sitials y pòrtichs, ens ha arribat a coneixement per una làpida trovada en els murs de la ciutat romana. (1) Com se veu, eren sovint els temples de menos importancia pagats per un particular. El mot *sedilia* ha sigut traduit per *graus* pel P. Fita; (2)

(1) C. I. L., II, Supp. 6185.
(2) *Templo de Serapis en Ampurias: Boletín de la Real Academia de la Historia*, t. III, Madrid, 1883, pàg. 124 y següents.

significa més propiament una fila de sitials tal com se troben en els teatres. [1] Al mateix temple's refereix, segons el P. Fita, una altra inscripció, [2] recullida també com l'anterior, entre'l gruix de la muralla d'Empuries, en la qual se parla d'una dona que fa reconstruir completament una obra que no s'anomena. Diu l'epigraf: « Porcia Severa, filla de March, natural de Girona, lo reconstruí desde'ls fonaments ».

. . . . *sera*|PI · AEDEM
. . . . *sedili*|A · PORTICVS
|MENI · F
|IVS

A Mahó uns particulars, *Cornelius Silvanus* y *M. Badius Honoratus*, de sos caudals fan construir el temple a la Magna Mare y a Ahtis. [3]

M · BADIVS · HONOR|*atus*
ET · CORNELIVS · SILV|*anus*
TEMPLVM · MATRI · MA|*gnae et*
ATTHIN · DE · S · P|*f.*

ARES

Les ares que están representades a les monedes com la del grabat, (Fig. 38) son per ses dimensions la representació de l'ara colocada devant la cella a les graus del temple d'August a Tarragona. Lo abreviat del dibuix numismátich deixa entendre, ab tot, sas disposició: s'aixeca sobre un bassament, dos pilastres decoren sos ángul sostenint un entaulament simple; en el centre de la cara les adornen un tema circular. En algunes monedes apareix ornada d'una garlanda y dels *bucrans* que semblen ser un ornament accidental ja que no apareixen en altres monedes análogues. Delgado suposa que representa una ara aislada. La forma arborescent, que's veu representada en les medalles, el propi Delgado l'explica com segueix: « En temps d'August els de Tarragona li erigiren una ara. Al cap d'algún temps nasqué una palma sobre l'ara, lo que feu enviar embaixadors a August dientli, per adularlo, que la palma aludia miraculosament a les victories imperials. August els rebé agradablement peró els digué en tó de burla que l'ara no devía servir gaire ja que'l foch no havia impedit la creixensa d'una planta. » [4]

Moltes de les inscripcions que citen els autors com corresponents a ares, son inscripcions de pedestals d'estátues; altres vegades se confón

(1) *Dictionnaire des antiquités romaines et grecques*, par Anthony Rich. Paris, 1883, pág. 573.

(2) C. I. L., II, n.° 4626.

(3) C. I. L., II, n.° 3706.

(4) Delgado. Obra citada, t. III, pág. 400. Delgado aludeix al text de Quintiliá: *Augustus nunciantibus Tarraconensibus, palmam in ara ejus enatam; apparet, inquit, quam sæpe accendatis. Institutionis Oratoriæ.* Llib. VI, Cap. III. Edició Nisard, París, 1865.

les ares de temple ab ares domèstiques o ab monuments funeraris que tenen dita forma. L'objecte del altar pot explicarse, sense sortir de Catalunya, per medi del mosaich empurità que representa el sacrifici d'Ifigenia. (Fig. 14) S'alça en el centre un altar rústech de pedres; junt a ell una antorxa cap per avall, un *bukranion* y un exvot en el qual s'hi descobreix

Fig. 13 Sacrificador
(Museu de Tarragona n.º 380)

una *herme ithyphaliacia* de color vermell; el lloch es el bosch d'Artemisa; en la part alta, a la dreta s'hi veu la deessa ab trajo de caça ab doble fletxa; en el extrem oposat y també en la part alta, si veuen dos figures de deus, los fills de Leto: Apolo desnú, sols ab el cap cobert ab lo *modius*, portant en la mà dreta la citara, y Artemisa, vestida ab corona radiant y en la mà dreta estenent l'arch. Les figures centrals principals son: a mà dreta Ifigenia conduida per Odysseus, qui a son costat té un home barbut ab mantell, cobert son cap ab l'*apex*, la gorra litúrgica del sacrifici, empunyant ab la mà dreta el coltell de sacrificador, sens dupte es el

sacerdot Calchas que té al costat al rey d'Esparta. A la dreta un *camillus* portant, en una plata d'or, una tovallola ab una capsa d'incens y la *mola salsa* (farina de grans d'espelta barrejada ab sal, llet y mel), etc.

Ifigenia era filla de Agamemnón y de Glytemnestre, segons uns, y de Theseu y d'Helena, segons la tradició de l'Argólida. Lo rey de Micenas,

Fig. 14. Mosaich d'Empuries
ab la representació del sacrifici d'Ifigenia

avans de náixer sa filla, prometé als déus de sacrificar a Artemisa « lo que l'anyada produiría de més bell ». Ifigenia, la verge maravellosa, lo fruit més bell del any, fou condemnada a mort. Lo divi Calchas recorda a Agamemnón la necessitat del sacrifici de sa filla per la salut dels grechs. Lo pare s'hi resisteix; per vèncel s'envia a Ulises y a Diómedes a Micenas per atraure a Ifigenia al camp, donant a Glytemnestre el pretext que Agamemnón ha resolt casar sa filla ab Aquiles. Conduida Ifigenia al altar en presencia del exèrcit grech, Agamemnón plora, gira el cap y's tapa ab son mantell. El servidor del culte agafa la verge, la coloca sobre l'altar del sacrifici, se consuma aquest y la sang corre abundant. Mes no es la sang de la verge : en son lloch hi ha una bestia palpitant. Calchas

declara al quefe dels grechs, que Ifigenia no es morta, que la deessa ha volgut salvarla. Aquesta substituciò's troba en totes les versions de la llegenda; varíen sols en la mena d'animal, que es un cervo o una cerva en la tradiciò més antiga y més general.

L'escena del sacrifici va esser pintada per Timanthe de Cythnos en un cèlebre quadro molt senyalat pels crítichs de l'antigüetat; s'hi representa a Calchas, Ulysses, Ajax y Menelau. [1] Aquesta escena sagnant devant d'una ara rústega, se repetia sovint sobre les ares de marbre, colocades devant dels temples descrits, tal com la representa el mosaich empurità, qu'es probablement importat dels tallers de mosaich de Grecia o Italia.

(1) Vegis en el citat *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, de Daremberg, l'article de P. DECHARME corresponent al mot *Iphigenia*, pàg. 570 y següents.

Gorgona d'una ara
(Museu de Sta. Àgueda, n.° 1296)

Fig. 45. Fris del Museu de Tarragona, n.os 109, 110 y 111

VI

MONUMENTS FUNERARIS

Desprès de les ruines dels temples apareixen en els nostres camps y a les vores dels antichs camins els sepulcres. La práctica funeraria romana fou simultáneament l'incineració y l'inhumació; en les primeres époques y en les últimes, predomina aquesta, y sempre's nota la tendencia a considerar la terra com l'element que deu cobrir el cos fins quant se'l redueix a cendres. Els monuments funeraris se caracterisen segons cada una de les práctiques. Els uns son destinats a guardar el cos en sarcófechs de pedra, de marbre, de plom o de terra cuita, o senzillament el cadavre amortallat sobre un llit funerari; els altres han de tancar les urnes que contenen les cendres y'ls ossos carbonisats, urnes de petites dimensions, ja en cerámica, ja en vidre, en marbre, en pedra, en plom y fins en plata o en or. Uns y altres se guarden en lloch soterrani o en l'interior d'un monument (*conditorium*).

Les tombes, per disposició de la lley de les dotze taules, repetida en les constitucions de fundació dels municipis, eren fora ciutat, a les vores de les grans vies, adornant d'aqueix modo els suburbis y convertint en suntuoses y monumentals les vies de comunicació, y solzament per especialíssim privilegi se concedien les sepultures dintre ciutat.

Fig. 46. Sepulcre de Fabara

Els monuments funeraris construits pels romans a Catalunya, obeeixen a dos tipos; un que reprodueix la forma del temple y l'altre la torre aislada com síntesis de la casa. Son dos tipos comuns en tot l'Imperi.

SEPULCRES EN FORMA DE TEMPLE

El sepulcre en forma de temple es derivat d'una tradició grega, esdevinguda romana, y obeeix al fet de donar un veritable culte als *manes* dels difunts; aixís les formes que les tradicions hieràtiques destinaven als temples dels *dii superi*, foren imitades principalment en temps del Imperi, en els sepulcres, verdaders temples consagrats als *dii inferi*. El tipo més complert en la nostra terra es el sepulcre de Fabara (baix Aragó) prop del riu Matarranya; es en forma de temple *in antis*, y tè en son frontó una dedicatoria als *manes* de L. Emili Lupus. [1]

(1) Era molt comú el nom de Lucius o Emilius a Espanya. El cognom Lupus es també freqüent, més aon es abundantíssim es a l'Espanya Tarraconense. Vegis HÜBNER. *La Arqueologia de España*, pàg. 255; pot consultarse també l'obra ja citada C. I. L., vol. II, del mateix autor.

La planta *in antis*, al adaptarse al monument funerari, sofreix dugues menes de modificacions; l'una pera apropiarla a les necessitats del sepulcre y l'altre per revestirla ab el luxo postís a que tan aficionat era aquell poble; la planta, seguint la tradició etrusca, passa de rectangular a quadrada, el *pronaos* s'estreny y casi desapareix y'l frontispici's decora simulant el pòrtich d'un temple *prostil*, lo que realment no es més que una planta *in antis*, obeint això al esperit de luxo, simulant estructures característiques de l'arquitectura romana. Sota l'edícul está el *conditorium* subterrani, cobert ab volta senzilla, reduit a ses línies de construcció, practicable per medi de rudimentaria escala. En quant a l'orientació se serva en ell la costum més antiga dels temples que colocava el pòrtich vers Orient (1) posteriorment invertida posant cap a Llevant lo *posticum*. La volta arrenca dels murs, senyalant son origen per medi de rudimentari cavet en el soterrani y s'uneix ab ells sense que'l senyali cap motllura, en el cos superior del edifici. (Fig. 49) Una escala comunica la *cella* ab lo *conditorium*. El frontispici principal té un pòrtich de columnes dòriques, de canya llisa, aguantant un entaulament jònich; els frontispicis laterals y posteriors están decorats per pilastres acanalades del mateix ordre. (Figs. 46 y 48) Sos murs están formats de grans carreus *(opus quadratum)*, algun dels quals passa de dos metres de llarch per xeixanta d'ample, sentats sense morter y units sols per pesses de ferro *(ancon)*, com les que Vitrubi descriu, abraçant tota l'amplaria del mur y extenense ab filades horizontals de diversa alsada y dividides per juntes dicontínues verticals, sens guardar igualtat d'amplades. En el fris de la fatxada principal hi havía una inscripció ab lletres de bronzo avuy arrencades y que no han sigut interpretades encare.

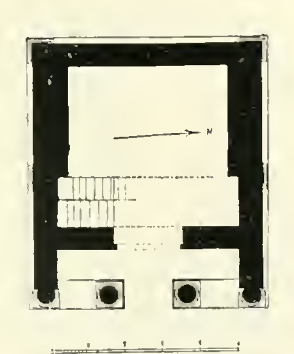

Fig. 47. Planta del sepulcre de Fabara

Més senzill que'l de Fabara, decorat ab pilastres també en forma de temple es lo columbari de Vilarrodona, (Figs. 50, 51 y 52) poblet de les vores del Gayá, que ha conservat potser el nom d'una antiga *villa rotunda*. Sobre un estilobat decorat d'arcuacions s'aixeca el cos de la petita cella; per dintre, a un extrem, hi ha un abis y en els murs, els ninxos pera les *ollæ* fúnebre destinades a guardar les cendres. La construcció es de petit carréu ab grosses juntes de morter; les arcuacions del estilobat son sos-

(1) Joseph Puig y Cadafalch y Casimir Brugués y Escuder. *Estudi d'arqueologia arquitectònica sobre'l sepulcre romà de Fabara*. Barcelona, 1892, pl. 25.

Fig. 18. Sepulcre de Fabara

tingudes al us romà sobre una filada de maons posats de pla, y sos carrèus son menos ben treballats que ls del cos superior; tot ell, interior y exteriorment, era recobert d'una gruixuda capa de granat morter del que s'en conserven grans troços; ab ell se motllurarien les cornises y capitells dòrichs que son rústegament desbastats y's donaria suntuositat al edifici.

El monument funerari de Corbins (Lleida) (Figs. 54 y 55) es una cella destruida, ab restes de columna que fa entreveure un edícul funerari potser *in antis*, com el de *Caius Julius Lacer*, arquitecte del pont de Alcántara; la planta del temple, com en el de Fabara, passa en aquest edícul de rectangular a quadrada y la *cella*'s cubreix ab volta circular de canó. L'orientació al Est es comú als dos monuments. Del pòrtich en resten en peu dos troços de columnes, de la *cella* un tros del mur que mira al Nort y part dels altres. Aquest té 7'30 metres de llarch per 2'37 d'alt y 0'90 de gruix; es de rebla y té a distancies regulars uns forats que atravessen tota sa gruixaria. En la part superior s'observa'l rasament y un tros de la volta que cubria'l

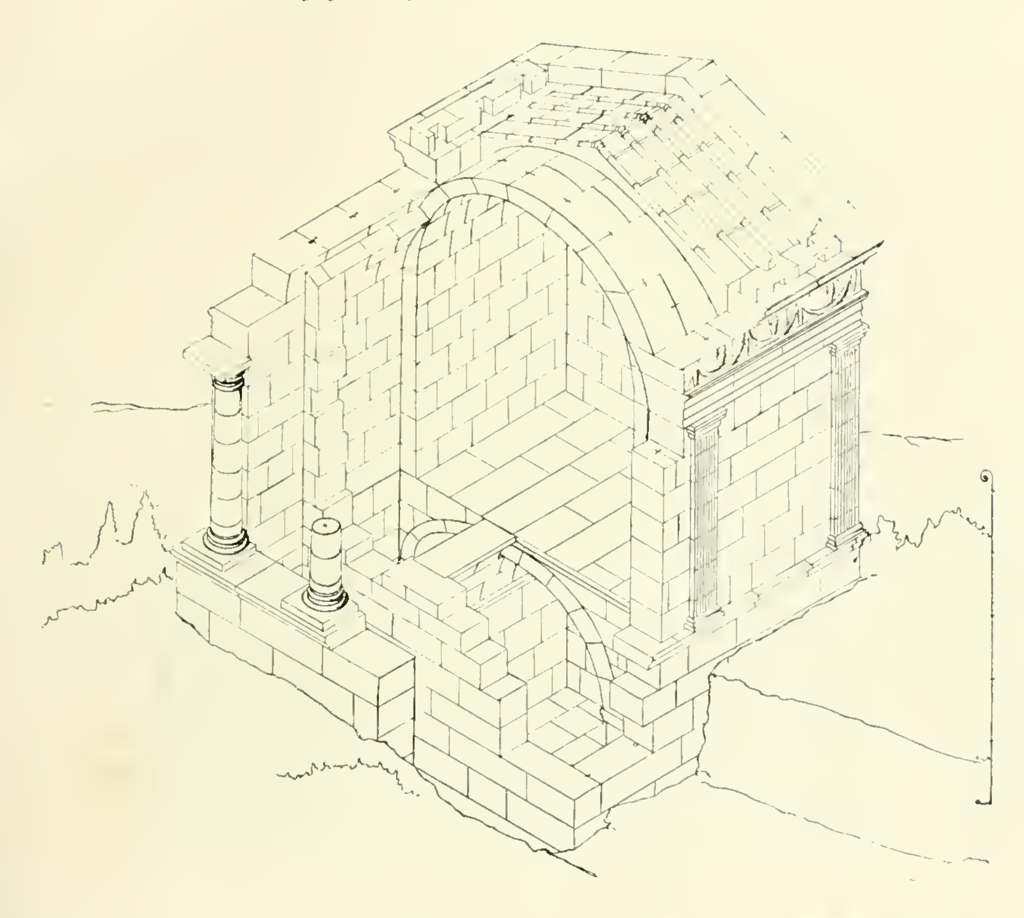

Fig. 49. Estructura del sepulcre de Fabara (perspectiva isonomètrica)

monument, també de rebla, colocada en forma radial o de claus. La planta mideix interiorment 5'50 metres de llarch per 4'30 d'ample. La part soterrada està dividida en quatre *conditoriums* iguals entre si y separats per murs paralels als eixos major y menor de la planta, de 0'32 metres de gruix. Les dimensions d'aquestes cambres son: 2'52 metres llarch per 1'50 ample y 1'90 de profunditat desde'l centre de la cambra fins l'intradós de les voltes. Ses parets son de menuda rebla, com un conglomerat; les voltes de maó en forma radial y rebla son de canó semicircular. Del examen del monument no resulta cert que hagués estat recobert interior y exteriorment de marbres y jaspis, com diu la mono-

grafia del senyor Vilaplana; [1] en els murs s'hi veuen clarament marcades les pots de fusta de motllos, mena de tapieres ab que's construiren. Es tota ella una obra pobríssima y rural potser d'una *villa rústica.* La «Torre del Breny» (Fig. 53) es un altre monument funerari romà d'aquest tipo. Sobre un gran bassament s'aixecava l'edifici en forma de temple sense

Fig. 50. Columbari de Vilarrodona

pòrtich, reduit a la cella; media 10'65 metres d'elevació per 8'90 d'amplada; la planta casi quadrada; es construit de carreus grans ben treballats, tan gruixuts com la paret, que tè un metre; al exterior les linies de juntes son fines y les filades iguals. El bassament media 9'40 ms. d'amplada per 2'70 d'alsada, sense contar el sòcol inferior. Coronava'l monument una cornisa d'uns 0'40 ms. de volada ab un fris de relléus, y tenía una motllura de sócol en sa part baixa; d'igual modo el bassament, tenia en la part superior una cornisa motllurada ab dentillons de 0'35 metres de volada y en la part inferior un sócol; el cobría una volta, no tenint pri-

(1) *Descubrimiento de un sepulcro romano en Corbins (Lérida). Revista de la Asociación-Artistico-Arqueológica-Barcelonesa,* vol. III, 1901-1902. Barcelona, 1902, págs. 42 y següents.

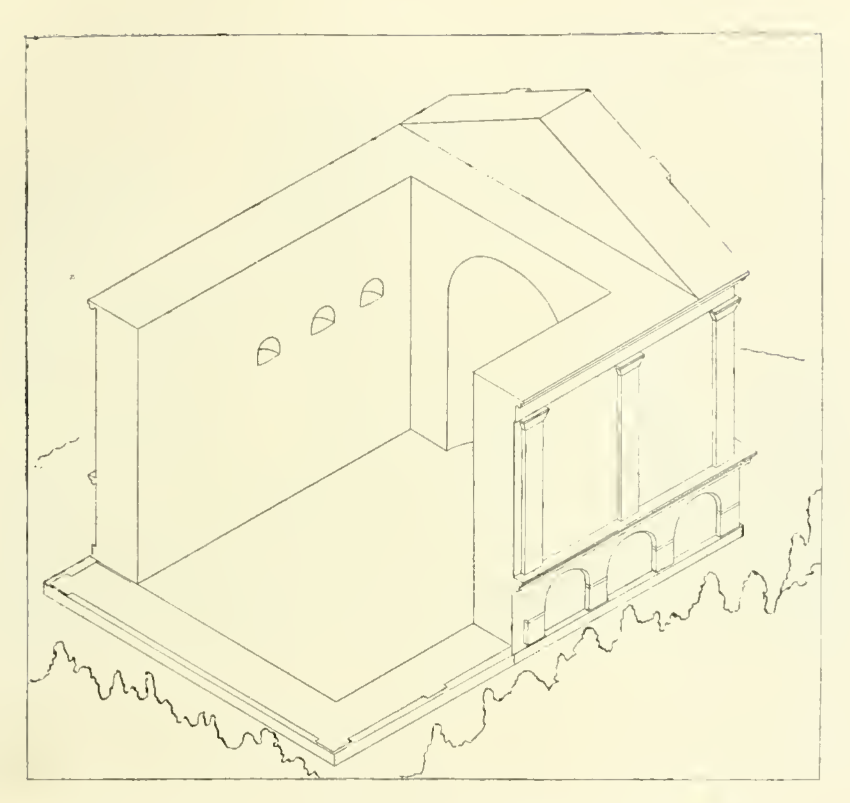

Fig. 51 Estructura del columbari de Vilarrodona (perspectiva isonomètrica)

mitivament cap obertura al exterior y's veyen en el parament interior les pedres resaltant les unes sobre les altres com a lloch que no dèu ser visitat dels vivents. Avuy es casi destruit. El gravat de la fig. 53 representa el costat de ponent y Migdía. (1)

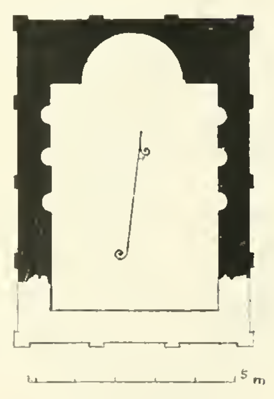

Fig. 52. Planta del sepulcre de Vilarrodona

(1) S'ocupen del monument: LABORDE. *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne.* Paris, 1806. — MAS Y CASAS. *Ensayos históricos sobre Manresa*, Manresa, 1882, pàg. 356. — PIFERRER Y PI Y MARGALL. Obra citada, t. II, pàg. 269, nota. — TORRES Y TORRENTS. *Memorias ó apuntes sobre la torre del Breny y castillo de Balsareny. Memorias de la Academia de Buenas Letras de Barcelona.* t. III, pàg. 241 y següents, CEÁN-BERMÚDEZ. *Sumario de las antigüedades romanas que hay en España*, Madrid, 1832, pàg. 18.

SEPULCRO Cerca de MANRESA

TOMBEAU aux environs de MANRESA — A SEPULCHRAL vault in the environs of MANRESA

Fig. 53. Torre del Breny (obra citada, de Laborde)

A Sagunte, en 1526, se conservava el sepulcre de la familia Sergia, del qual queden avuy solzament uns croquis (Fig. 56) en un códex guardat en la biblioteca Ambrosiana de Milán (códex O, 125 inf. f. 351) citat per don Antoni Chabret. Diu aixís el text original que fa referencia al dibuix inferior de la fig. 56: « *Doricæ ædiculæ pars hæc meridionalis, alteraque septentrionalis, systili speciem operis habent. Columnæ striatæ*

Fig. 54
Sepulcre de Corbins (Plan)

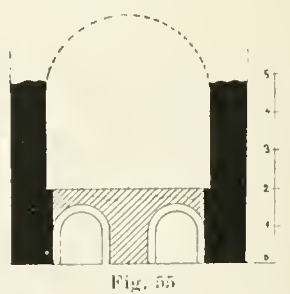
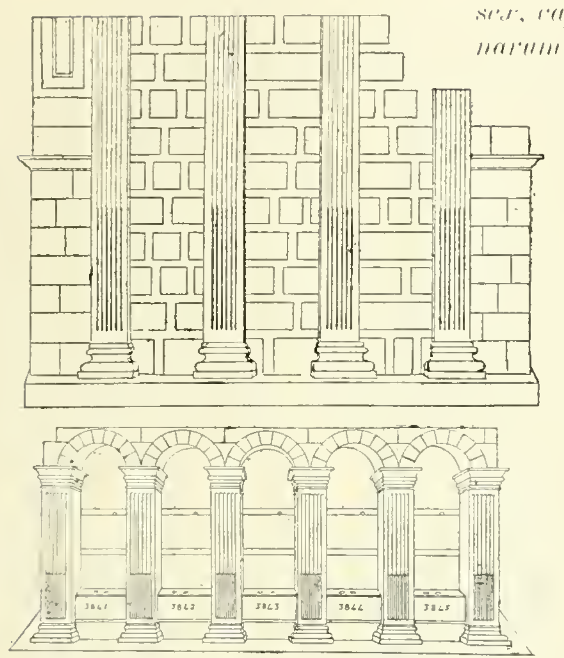

Fig. 55
Sepulcre de Corbins (Secció)

Fig. 56. Sepulcre de Sagunte segons lo còdex de la «Ambrosiana» de Milàn: frontispicis (Chabret)

sex, capitula et spiræ dimidiæ columnarum crassitudine. Plinthos autem unus, spireis omnibus subiiciendus, ideo crassior, ut plus nimio gracilior videretur. In singulis porro cenotaphiis fossulæ duæ statuas superim positas fuisse indicant; neque minus foramina, quibus virga ferrea impacta sustentavit eos lævo humero». El dibuix de dalt de la mateixa figura porta la següent explicació: «*Pars occidentalis, altior et latior quam meridionalis. Nec procul hinc Circi vestigia, prorsus e regione et ita affinia, ut eiusdem cum ædicula operis fuisse credamus, forteque ubi ludi celebrarentur funebres.*»(1)

Dos de sos frontispicis, segons se dedueix, eren adornats de sis pilars dòrichs acanalats, en els quals s'apoyaven arcades semicirculars. En els intercolumnis hi havía inscripcions que menciona Hübner (2) y tal volta estàtues; el frontispici occidental estava decorat ab quatre pilastres.

SEPULCRES EN FORMA DE TORRE

El tipo del monument, en forma de torre, es comú a tots els pobles del Mediterrani: cal recordar el tipo fenici, del qual son exemple antich los dos Méghazil de Amrith (3) y ses reproduccions africanes com el Mausoleu de Thugga,

Fig. 57. «Il Pilone» d'Albenga

(1) CHABRET. Obra citada, t. II, pàg. 96 y 97.
(2) C. I. L., II, n.º 3462.
(3) RENÀN. *Mission de Phénicie*, Paris, 1864, pàg. 59 y següents. Pl. XI.

Fig. 58.ª Torre dels Scipions (Tarragona)
(Album pintoresch monumental de Catalunya)

en el qual hi existía una inscripció bilíngüe líbica y púnica que avuy es a Londres; (1) el monument conegut per Kanoa el-Humul, descrit per M. Lockroy (2); el mausoleu de Sampsiceramus, prop d'Emeso, que es del temps dels Antonins; (3) el de Cayus Cèssar en el Líbano; un d'Antioquía; les tombes de Palmira, y passant després a Italia, aont poden citarse'n de numerosíssimes, entre altres, la célebre tomba siciliana de Theron a Agrigento, la dels Plantii a Tívoli; un de la vía Appia, prop d'Albano, en complerta ruina, que Canius restaurá ab una superposició de cossos de diferent ordre; el d'Albenga, (Fig. 57) etc.

A Catalunya poden citarse'n varios més o menys luxosos, comensant per la torre del Scipions. Es de planta quadrada, (Fig. 59) son alçat está format per tres cossos superposats; (Fig. 58) en una de les cares del cos central hi ha en alt rellèu dues estátues, vestides ab manto militar (*sagum*), y coberta la testa ab el *cucullus* caracteristich. (4) En el Museu provincial

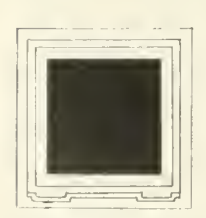

Fig 59. Planta de la torre dels Scipions.

(1) Gauckler. *L'Archéologie de la Tunisie*. Paris, 1897.
(2) Vegis Renan, obra citada, pág. 117.
(3) Idem, Idem, pág. 119.
(4) Hernández Sanahuja. Obra cit., t. I, segona part, ap. pág. 66 y següents.—*Album pintoresch monumental de Catalunya*, segona colecció. Barcelona, 1879. — Laborde. Obra citada.

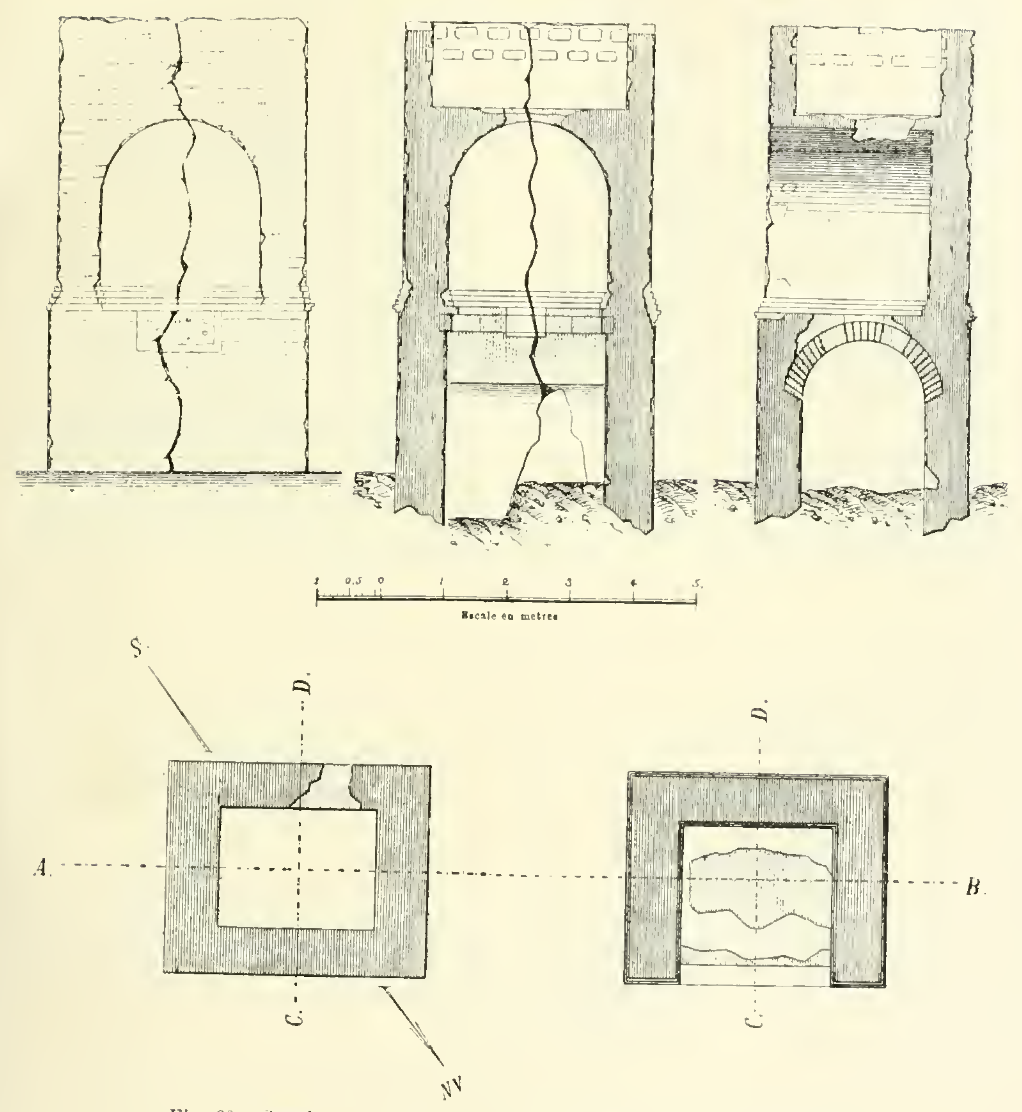

Fig. 60. Sepulcre de Vilablareix. — Plans, fatxada y seccions (Girbal)

de Valencia's guarda una estátua ab un trajo exactament igual. Molt discutida ha sigut l'interpretació epigràfica del fragment de l'inscripció dedicatoria del monument. (1) Hübner dedueix dels restes muti-

(1) « ...... *sed apparet titulum fuisse hominis unius (fortasse Cornellii alicuius) aut plurium, qui sepulcrum sibi fecerunt.* « *ubi* » *ossa sua perpetuo* « *remanerent* ». C. I. L., II. n.° 4283.

Fig. 61. Sepulcre de Lloret

Fig. 62. Sepulcre de Lloret

lats, qu'és referent a un personatje de nom Cornelius, tan comú en el *Conventus Tarraconensis.*

El monument de Vilablareix (Fig. 60) (a l'estremitat accidental del pla de Girona), està format per dos cossos de figura prismàtica recta, de basse

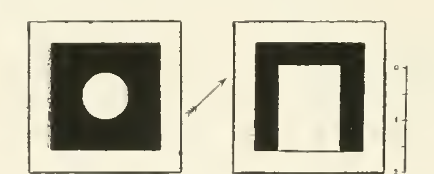

Fig. 63. Plantes del sepulcre de Lloret

rectangular, servint un d'ells de bassament al altre y donant lloch aquell en son interior al *conditorium*. Està cobert aquest per una volta de canó seguit, feta ab maons. Lo restant del monument està construit ab formigó. La inscripció dedicatoria colocada en la part superior del bassament ha desaparescut. No sembla presentar orientació determinada, donchs la fatxada principal forma un àngul de 30° 30' ab el Nort magnètich, envers

l'Oest. Serveixen d'assiento a les parets del cos superior tres filades de rajoles posades sobre'l basament en el que devía haverse colocat una làpida de la qual no's troba cap vestigi. En la fatxada del cos superior s'obra un arch de mig punt qu'es la testa d'una volta de canó seguit transversal a

Fig. 64 Sepulcre de Vilajoyosa (Memorias de la R. A. de la Hist., t. 8)

la fatxada principal y construida ab el mateix formigó de que están formades les parets. Per la secció vertical es pot veure que dessobre de dita volta de formigó que cobreix el cos superior del monument, hi ha una mena de terrat, circuit per un ampit o barana. En les cares interiors de dit ampit s'hi veuen uns forats que per la seva forma, axís com per la disposició de llurs cares, semblen les caixes dels cairats o vigues que sostingueren el sostre, quedant, d'aquest modo, entre aquell y la volta de for-

Fig. 65. Monument funerari d'Empuries (Fot. Esquirol, d'Escala)

migó, un espay.[1] Semblant al acabat d'estudiar, es el sepulcre romà de Ayguaviva (també en el pla de Girona). Se reprodueix aquest tipo en el sepulcre de prop de Lloret de Mar. (Figs 61, 62 y 63) Està dividit en tres cossos: basament, torre propiament dita y terrat, y es de planta quadrada. El basament es macís: sobre d'aquest corre una faixa formada ab filades de rajoles que van ab degradació progressivament. El cos central forma un macís terminat ab una senzilla cornisa, formada per tres filades de

Fig. 66. Ares funeraries
(Museu de Sta. Àgueda, n.os 1275, 1276 y 1278)

(1) Vegis l'estudi d'aqueix monument, fet per l'Enrich Claudi Girbal, en el *Anuari de l'Associació d'Excursions Catalana*. Barcelona, 1883, pág. 527 y següents.

maons. El tercer cos o terrat està solzament obert per la cara que mira a Migdía. El basament macis es próximament quadrat y medeix 2'80 metres de costat. L'altura sobre'l nivell del terreno es de 0'60 metres. El terrat o plataforma oberta solzament per el costat que mira a Migdía està tancada per una paret de 0'44 metres de gruix per 0'94 d'altura; l'espay lliure interior tenía 1'15 metres d'ample per 1'55 de llarch; la part exterior medeix 2'06 metres. Tot l'edifici està construit ab pedra del país carejada, disposada ab filades irregulars y unida ab morter; l'exterior fou enlluit. (1) En el centre de la torre hi ha una petita cambra semiovalada que sembla estava destinada a guardar una o dugues urnes. Un basament destruit pels anys, d'un monument funerari turriforme s'ovira dalt d'un turó prop de les ruines d'Empuries; (Fig. 65) lo seu plan es un quadrat de quatre metres noranta centimetres de costat; queda d'ell sols el nucli interior de rebla menuda, feta a filades, enrasant ab les dels carreus que'l revestían exteriorment, quals entrades y sortides han restat com impreses en la obra. Té les cares orientades als quatre vents y estava rodejat d'una paret revestida de carreu petit.

Fig. 67. Ares funeraries. Museu de Tarragona, n.º 664

En el poble aprop de Villajoyosa (Alacant), existeix un monument funerari romà incluit dintre'ls d'aquest tipo. Sobre una galería de planta rectangular s'alça un cos de la mateixa planta, cobert ab voltes, ab sos ànguls decorats per pilastres. (2)

(1) Botet y Sisó. *Boletin de la Real Academia de la Historia.* Madrid, 1892, t. XX, pàg. 218 y següents.

(2) Valcárcel Pio de Saboya. *Inscripciones y antigüedades del reino de Valencia. Memorias de la Real Academia de la Historia.* Madrid, 1852, t. VIII, pàg. 100 y següents.

Fig. 68. Ares funeraries. Museu de Santa Àgueda N.os 836. 1113, 1271 y 1525

CIPPUS, ESTELES Y ARES FUNERARIES

Els *cippus* prenen la forma comú. En Chabret [1] ens descriu els de Sagunte en els que l'epitafi está voltat de senzilla motllura, forma romana usual. A Barcelona y Tarragona les pedres sepulcrals presenten sovint un frontó com reduit edicul (Fig. 69) o la forma d'ara funeraria. (Figs. 67 y 68) A Palma de Mallorca els *cippus* presenten la forma de portes tancades, ab ses claus, tema que'ls romans havíen après dels etruschs. [2] En les valls del nort del Pirineu, en el Cominges y en el Coserans, en la vall de Luchón y en la nostra vall d'Arán, el *cippus* pren una forma primitiva y barbre en sa escultura. El termina un frontó en qual centre s'hi ha gravat grolleramemt una o dugues estrelles; sota d'ell, apareix el cos d'un home y una dona, sovint dintre una arcada sostinguda per rudimentaries columnes. Es la senyal dels llochs aon la civilisació romana no hi pot portar l'art ciutadá.

Fig 69 Epígraf funerari Museu de Santa Àgueda, n.º 818

(1) CHABRET. Obra citada, t. II, pág. 103 y següents.

(2) HÜBNER. *La Arqueologia de España*, pág. 255. — RENÉ GROUSSET. *Etude sur l'Histoire des sarcophagues chrétiens*. Paris, 1885, págs. 3 y 4.

Fig. 70. Sarcòfech de Tarragona ab la representació del rapte de Proserpina
Museu provincial, n.º 365

VII

ELS SARCÒFECHS Y URNES CINERARIES

L'us dels sarcòfechs s'extén a Roma cap al segle II y es freqüent al segle III. Son obra industrial, de marmolista que'ls vén fets, decorats ab relleus que repeteixen models comuns, deixant únicament lloch a l'inscripció funeraria o al bust que s'hi esculpeix, més o menys semblant al difunt. Per això'ls temes se repeteixen en llochs distants y en un mateix país, guardant una mateixa composició. Se posaven en els camps, dintre els monuments, fins dintre els tancats particulars funeraris de vora'ls camins.

Fig. 71. Sarcòfech de Sant Feliu de Girona ab la representació del rapte de Proserpina

Fig. 72. Sarcòfech del Museu de Sta Àgueda ab la representació del rapte de Proserpina, n.° 869

SARCÓFECHS HISTORIATS

Es curiós el fet de repetirse la representació del rapte de Proserpina en els sarcòfechs catalans, a Tarragona, Barcelona y Girona. El de Tarragona, el més groller, (Fig. 70) el publica y estudía el P. Florez en la *España Sagrada*.[1] Les dimensions son 1'87 ms. de llarch, 0'68 ms. de alt y 0'59 ms. d'ample. El sarcòfech, guardat avuy en el Museu de Santa Àgueda, (Fig. 72) medeix 2'70 ms. de longitut per 0'49 ms. d'altura y 0'69 ms. d'ample. L'alt relleu empotrat en el presbiteri de l'esglesia de Sant Feliu de Girona, (Fig. 71) tallat en marbre blanch, té 2'18 ms. de llarch per 0'54 ms. d'alt.

Per la seva descripció se poden considerar dividits en tres parts. En la primera, Proserpina cullint flors en els camps de Nyssa ab els fills del Oceà; tot d'un cop la terra produeix devant d'ella una flor maravellosa : un lliri; la filla de Ceres, s'apressa a cullirla, mes de sopte se li obra la terra, sortint d'ella Plutó, portat per sos cavalls inmortals, y arrebata sobre son carro d'or a la donzella, qui en va clama a son pare Júpiter. Sols Hecate y Helios ho contemplen. Els dos moments d'aqueixa escena están representats al centre y a l'esquerra dels tres sarcòfechs; Proserpina está ajupida en el moment que'l vell Plutó l'agafa per la má. Hi há al costat, a terra, els cistells de flors que cullía com refereix Ovidi.[2] L'amor, causa del fet, s'hi representa en forma de noys alats. Mercuri y Diana hi assisteixen en actitut protectora. En va la donzella invoca a Júpiter son pare, el sobirá de l'Olimpe; ni'ls homes ni'ls déus senten sa veu; Plutó se l'emporta violentment en son carro tirat per quatre cavalls, quals noms, que'ns

(1) Madrid, 1769, t. XXIV, pág. 242 y següent.

(2) ... *Quo dum Proserpina luco ludit, et aut violas, aut candida lilia carpit. Met.* Edició Nisard, Paris, 1864, Llib. V, 391 y 392.

ha conservat Claudi, [1] eren : *Orphnæus*, *Æthon*, *Nycteus* y *Alastor* y que guia Mercuri, al extrem del relleu principal dels sarcòfechs de Girona y Barcelona. Els sarcòfechs acostumen a reunir aqueixes dues escenes ab el començament d'altre moment de la llegenda. Els crits de Proserpina arriven a ferse sentir de sa mare Ceres, que desesperada, habillada de fosch mantell, munta a son carro tirat per cavalls (sarcòfechs de Girona y Barcelona) ó per serpents (com en el de Tarragona) en busca de sa filla; segons altre versió de la llegenda grega, corre la desesperada durant nou dies la terra sense que ningú dels déus ni dels homes vulgui dir a la mare apesarada per aon ha passat Plutó, fins que trista, ab l'apariencia d'una vella cansada, s'asséu a la sombra d'una olivera, vora'l camí d'Atenes a Eleusis, prop el famós pou Callichoron, aon es piadosament recullida; allí's dóna a conèixer y's fa aixecar un temple, aon mare dolorosa, airada, resideix inflexible, sens llençar sa benedicció fecundant sobre la terra, negantse als prechs de Jove fins que sa filla li sigui retornada. Júpiter envía llavors a Mercuri a cercarla als inferns, y dels brassos de Plutó la porta als brassos de la deessa al temple d'Eleusis; aqueixa escena está representada en un dels caps del sarcòfech de Barcelona.

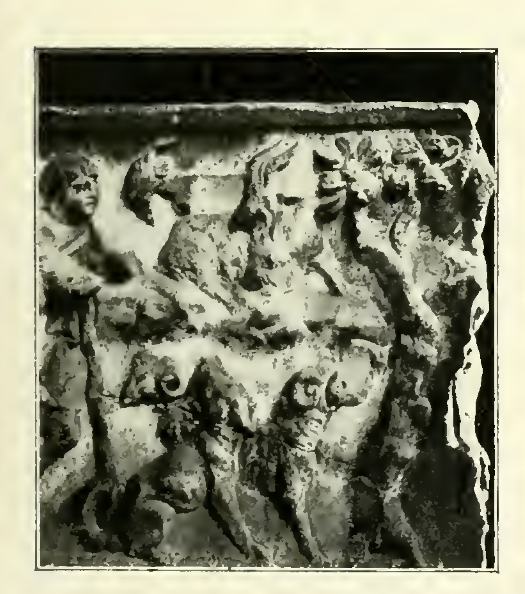

Fig. 73. Costats del sarcòfech de la fig. 72

(1) *De raptu Proserpinæ*. Edició Nisard, París, 1862. Llib. I.

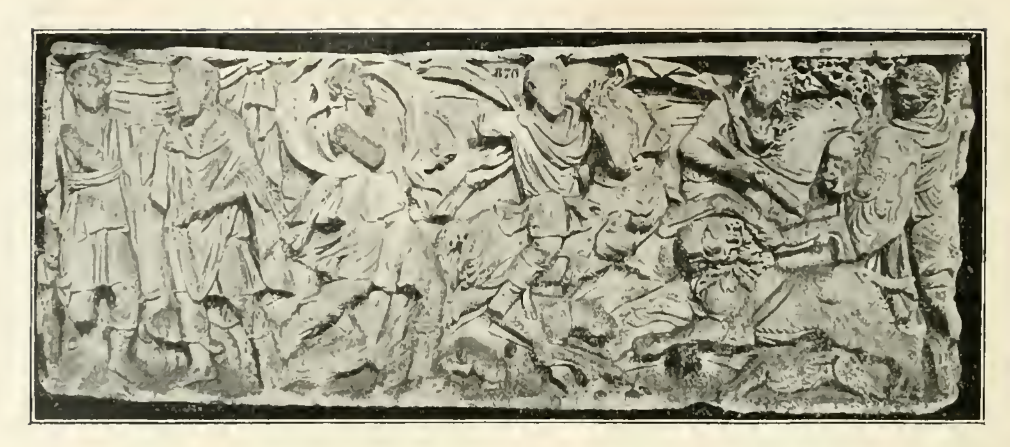

Fig. 74. Sarcòfech del Museu de Santa Àgueda ab la representació de la caça del lleó, n.º 869

Llavors la terra refloreix, y Ceres abandona la soletat del temple pera tornar a fecundarla cada any. Els misteris d'Eleusis eren com representació de la peregrinació de Ceres y de son dolor fins a retrobar sa filla Prosserpina. (1) Els himnes que's cantaven en les eleusinies eren la relació del tema dels nostres sarcòfechs y contemplació de Ceres, la mare dolorosa de la mitología clàssica.

Es aqueix sarcòfech un exemple de la representació d'escenes succesives en un relleu, compostes de modo que entre elles s'estableix unitat de forma com si realment hi existís una sola y única escena representada.

El sarcòfech del Museu de Santa Àgueda y el de Sant Felíu de Girona, son anàlechs, però més perfectes d'esculptura que'l de Tarragona. Això demostra un mateix origen que pot ésser sigui un centre d'exportació de la metròpoli o de la Provença, aon sembla haverhi hagut fabricació de sarcòfechs y l'existencia de tipos determinats iconogràfichs que corrien tot el mon romà. (2)

Un altre sarcòfech digne d'ésser notat, es el que representa una escena de caça que's guarda en el Museu de Santa Àgueda. (Figs. 74, 75 y 76) La

(1) Vegis en el *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines* de Daremberg y Saglio, el mot «Ceres», X., pàg. 1052, ahont hi hà una extensa bibliografía sobre les numeroses representacions iconogràfiques d'aqueixa antiquissima llegenda grega.

(2) Buenaventura Hernández Sanahuja y Angel del Arco y Molinero. *Catálogo del Museo arqueològico de Tarragona.* Tarragona, 1894, pàg. 32, n.º 365. — Elías de Molins. *Catàlogo del Museo Provincial de antigüedades de Barcelona.* Barcelona, 1888, n.º 869.

escena principal es la lluyta de dos cavallers auxiliats de gossos contra un lleó. Una matrona, Diana, deessa de la caça, coberta d'un capell, protegeix al cavaller; peons armats d'escuts ajuden als genets. En un dels caps hi ha un cavaller saludant una estàtua que s'aixeca sobre una columna, un dels caçadors invocant a Diana avans de comensar la cassera; en l'altre un servent que transporta la caça sobre una mula. (1)

Fig. 75. Testa del sarcòfech de la fig. 74

Aquesta composició té una repetició en el sarcòfech de Sant Feliu de Girona feta ab més o menys llibertat; (Fig. 77) al centre, en forma menys artística indicant un art de baixa època, se repeteix la mateixa escena del sarcòfech de Santa Àgueda; el cavaller, montat sobre un cavall que s'encabrita atacat pel lleó, protegit per la deessa, cobert son cap per un capell; caçadors a peu y a cavall lluiten ab dugues lleones; una d'elles defensa vigorosament sos cadells. Son aquests sarcòfechs reproducció de temes comuns entre els marmolistes escultors. Al Museu lapidari de Reims, s'hi guarda un sarcòfech conegut per *Tombeau de Jovin;* es de factura cuidada que representa la escena d'una caça y qual grupo principal es igual al del Museu de Santa Àgueda. Un tema anàlech se troba en un sarcòfech del Museu del Louvre procedent de

Fig. 76. Testa del sarcòfech de la fig. 74

(1) Vegis el citat *Catálogo del Museo Provincial de antigüedades de Barcelona*, n.º 870.

Fig. 77. Sarcòfech de Sant Feliu de Girona ab la representació d'una cacera de lleons

la Vila Boghese, de Roma. El sarcòfech de Sant Feliu de Girona té son igual en el sarcòfech de l'esglesia de Sainte Aphrodise a Béziers. (Fig. 78) (1) La factura es análoga; potser el de Béziers representa un estat de major perfecció en l'esculptura, que's basta y enterca en el de Girona però les figures son les mateixes, en poses semblants, cambiant sols les dimensions d'algunes d'elles.

A Tarragona s'hi guardava fins fa poch un relléu que sembla'l devanter d'un sarcòfech. (Fig. 79) Hübner(2) hi veya uns cavallers, combatint a peons ab trajos caracteristichs, que semblen indicar guerrers ibèrichs atacats per cavallers romans; es fàcil, diu, que hagin pertenescut a algun monument, tal vegada a un arch triomfal erigit a August en commemoració de la seva victoria sobre'ls càntabres. Aquesta ha estat constantment l'opinió dels arqueólechs de la localitat. (3) Un examen atent del relléu y sa compa-

Fig. 78. Sarcòfech de la Esglesia de S. Aphrodise. Béziers
(Géographie générale du département de l'Hérault)

(1) *Géographie générale du département de l'Hérault.* t. III; *Histoire générale.* II Fascicule, *Antiquités et Monuments du département.* — Montpellier, 1905.

(2) *La Arqueologia de España*, págs. 264 y 265.

(3) Vegis les obres citades de l'Hernández Sanahuja.

Fig. 79. Relléu de Tarragona ab la batalla de les Amazones

ració ab els numerosos sarcòfechs que representen un dels combats de les Amazones ab els grechs, [1] fan pensar en que'l tema de la escultura de Tarragona es les amazones a cavall y a peu combatent contra'ls hèroes grechs, nusos, retuts en primer terme.

Aqueix relleu, avuy desaparescut de Tarragona y a punt de vendres, fou descrit per Pons de Icart [2] essent perdut després y retrobat a principis del segle XIX en la casa Montoliu del carrer del Abad, en la que's conserva. Les dimensions son 2 ms. de longitud per 0'71 ms. d'alt y 0'25 ms. de gruix, lo que fa verosímil se tracti de la part devantera d'un sarcòfech.

En un sarcòfech guardat actualment en l'Iglesia parroquial, procedent de l'antigua Colegiata de Ager (Fig. 80) s'hi veuen representats tritons, nereides y remers, rodejant un cercle ab lo bust del difunt, la *conca imaginaria*, tema comú en els sarcòfechs romans. Les nereides prenen part en la apoteosis d'Aquiles després de sa mort en son viatge triomfal a la isla

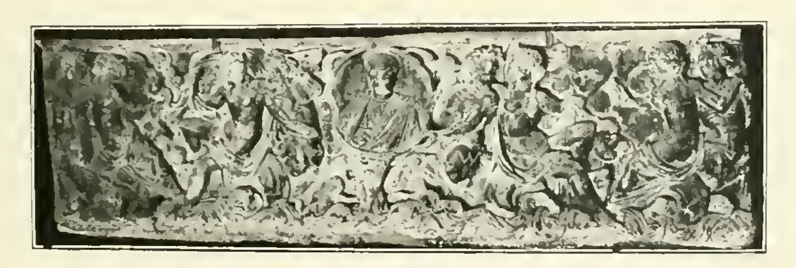

Fig. 80. Sarcòfech d'Ager

(1) Vegis Carl Robert, *Die antiken sarkophar-reliefs*, t. II, Berlin, 1890, y especialment lo de Saida, avuy en lo British Museum, lám. XLV del mateix tomo.
(2) Obra citada, pág. 180.

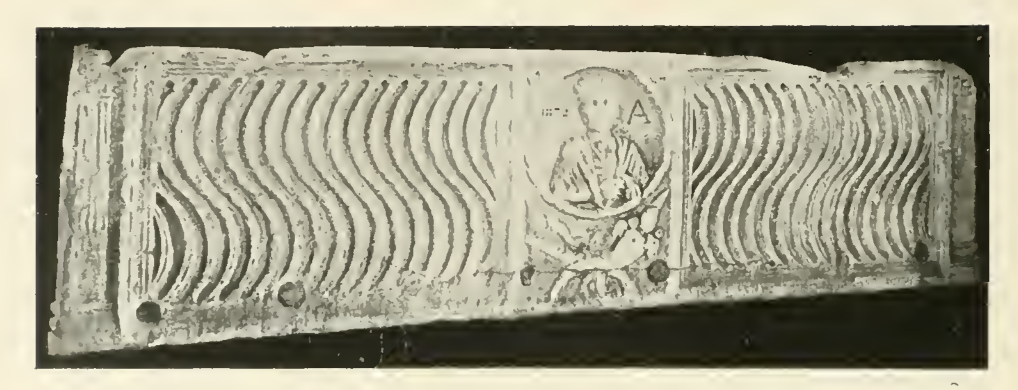

Fig. 81. Sarcòfech del Museu de Sta. Àgueda, n.º 872

de Leukê aon regna inmortal. Es un tema comú en els sarcòfechs romans recordant que elles guíen a les illes benaurades.

SARCÒFECHS AB DECORACIÓ GEOMÈTRICA

Un dels tipos de sarcòfech comunment reproduit pels artífices del segle III, es lo sarcòfech ab strigilles, ab lo bust del difunt al centre d'un espay rectangular reservat; la part compresa entre'l medalló circular, el *clipeus* y la part baixa del sarcòfech, està omplerta per representacions diverses: mascares escèniques, galls lluytant, els corns de l'abundancia. Ab aqueixa representació hi ha un sarcòfech (fig. 81) procedent del Monastir de Sant Cugat del Vallès, avuy en el Museu provincial de Barcelona; [1] altres, en el centre del camp strigillat hi hà un quadre aon s'hi grava l'inscripció com en el anepígraf de Santa María del Mar, de Barcelona, (Fig. 82) igual al clàssich cristià, ab l'ins-

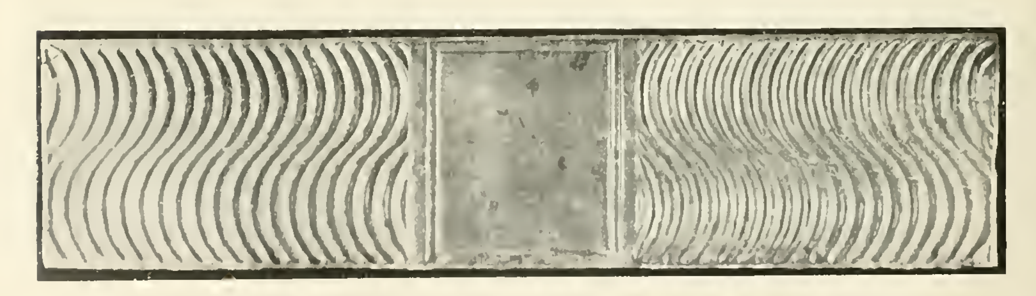

Fig. 82. Sarcòfech de Sta. Maria del Mar, Barcelona

(1) Vegis el n.º 872 del citat Catàlech del Museu.

Fig. 83. Sarcòfech del Museu de Tarragona, n.º 368

cripció gravada de Livia primitiva (segle III), trobat al Cementiri apostòlich del Vaticà, actualment al Museu del Louvre. (1)

El museu de Tarragona guarda el sarcòfech de *Claudio Saturnino*, picapedrer, (2) qual epígraf hem reproduit (pàg. 38), decorat ab formes geomètriques, casi totes obra del ofici de qui estava destinat: pilastres de canya espiralades en els ànguls, estries en els costats, y al centre un *clipeus* ornat de roses, aon hi ha l'inscripció gravada. (Fig. 84)

Sovint l'austeritat arribava més enllà, y l'epígraf es destacava sobre la pedra llisa, tot just perfilada d'una motllura, com el de *Firmidius Cecilianus*, *Legatus* de la legió VII gemina; (Fig. 83) (3) altres vegades la senzillesa

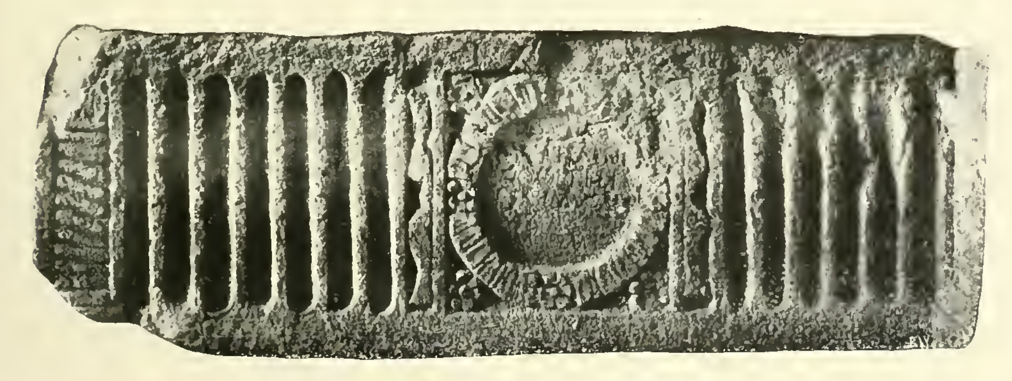

Fig. 84. Sarcòfech del Museu de Tarragona, n.º 366

(1) Botet y Sisó. *Sarcófagos romano-cristianos esculturados que se conservan en Cataluña*. Barcelona, 1895, pàg. 140 y següents.
(2) Núm. 366 del *Catálogo* citat.
(3) Núm. 368 del *Catálogo* citat.

era major, y sols l'epigraf ornava les cares fredes del sarcòfech, com el de *Lucius Numisius Montanus*, flamen, que obtingué tots els honors en la seva terra *(in Republica suae)*, que's guarda en el Museu de Tarragona, (1) y altres, en fi, un sarcòfech anepigraf sense esculptura, (2) guardava anònim el cadàvre d'un ciutadà oblidat, que devegades ornava la cuberta de pedra, de secció triangular, decorada en el centre y en els ànguls ab rudimentaries *acroteres* recordant la cuberta d'un temple clàssich. (Fig. 86)

Després d'aquests sarcòfechs suntuosos, cal fer esment dels modestos destinats a la població pobre.

SARCÒFECHS DE LA POBLACIÓ POBRE

Poden distingirse tres tipos, que's pot dir son tots els coneguts a Catalunya. El primer, aquells qual caixa està formada per *tegulae*, y la cuberta per grans pesses de fanch cuit vermell o lloses de pedra; (Fig. 85) el segón, els construits ab cals y maons, ab cuberta plana de teules y el tercer els formats de dues files de teules inclinades en sentit contraposat apoyantse unes ab les altres per sa part superior, resguardada en algunes l'unió o aresta per *imbrices* semicirculars. (Fig. 87) (3) Cal encara afegirhi el sarcòfech format per una àmfora repetit a Empuries y a Cabrera de Mataró. (4)

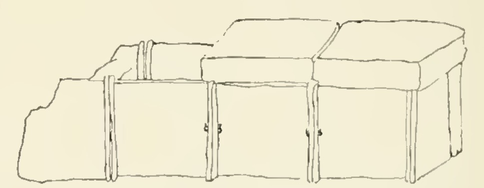

Fig. 85. Tipo de sarcòfech trobat a Empuries ab objectes de ceràmica grega (d'un croquis de D. Manuel Cazurro)

Se conserven aqueixes formes en els cementiris de baixa època aduch en els cristians.

Aquestes formes se repeteixen per tot; a Empuries, a Tarraco, a Girona, a Caldes de Malavella, a Iluro, etc. (5)

URNES CINERARIES

Les urnes reprodueixen la forma de gerra, d'àmfora o recorden les d'origen etrusch, en forma de temple, o ab la tapa cilindrica, etc.; n'hi ha de plom ab forma de caixa prismàtica o cilíndrica. El P. Fita les ha estudiades en la Revista his-

(1) Núm. 367 del *Catalogo* citat.

(2) Núm. 369 del *Catàlogo* citat.

(3) Botet y Sisó. *Sepulturas antiguas recièn descubiertas en el Mercadal de Gerona. Revista de Gerona*, t. XIV, pàg. 266.

(4) Rubio de la Serna. *La Necrópolis de Cabrera.* Memorias de la R. A. de la H., Madrid, 1888, pl. 681.

(5) Pellicer y Pagés. *Estudios arqueològicos sobre Iluro.* Mataró, 1887, pàg. 253 y següents.

tórica llatina [1] y s'en pot veure una colecció notable en els Museus de Girona, Tarragona y Barcelona.

Fig. 86. Sepultures trovades á Girona y Caldes de Malavella. Museu de Girona.

En el Vall d'Arán, com en el de Luchon y en general en les de la vessant Nort del Pirineu, s'hi troben un gran nombre d'urnes decorades en

Fig. 87. Sepulcre de *tegulæ* y *imbrices*
Museu de Tarragona. n.° 367

forma análoga als cipus y esteles que hem descrites. Presenten com a decoració en la part baixa una serie de formes circulars y dintre d'ella, recordant d'un modo rústech els relleus dels díptichs consulars, un home y una

(1) Barcelona, 1876, t. III, pág. 29 y següents.

dona sovint en bust, devegades de mitg cós, l'home portant a la mà com un *volumen* o un mocador recort de la *mappa* consular, devegades una eina de trevall agrícol; la dona porta un gerro. Les formes humanes tot just se coneixen, la barba caracterisa al home; un circul senyala rudimentariament els pits femenins. En alguns la eina (destral, magalló), està dibuixada abaix. S'en troben a Gausach, Vilamós, Bausen de la Vall d'Arán, (1) a Sant Pere de Sant Triffon y a Sant Aventin dels valls de Larbouste; de la esglesia reduida de Sant Pere's pot dir que n'era construida enterament. Se duptaría de si's tracta d'obres romanes si no fos la inscripció marcadament pagana que devegades els acompanya.

(1) Soler. *La Vall d'Arán*, Barcelona, 1906, pág. 55. Vegis el capitol d'aqueix volum que tracta del art romà rústech.

Fragment de fris
Museu de Santa Àgueda, n.º 718

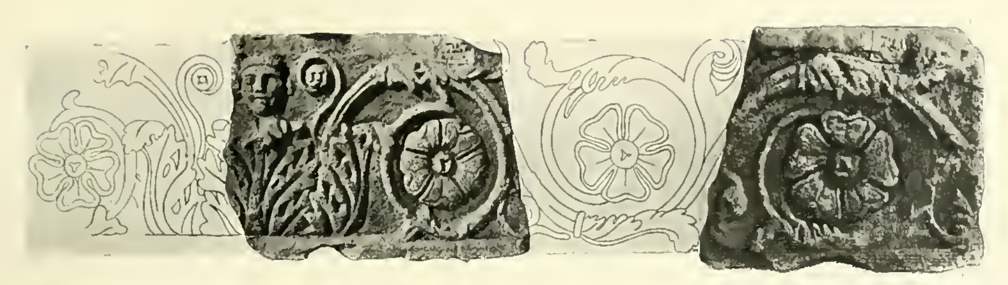

Fig. 88. Fris esculpturat del Museu de Santa Agueda, n.os 721 y 723

VIII

MONUMENTS CONMEMORATIUS

El poble romà mirava constantment a la perpetuitat de les seves obres y de la seva gent; ell es, si no'l creador, el propagador del monument conmemoratiu, principalment dels archs triomfals que s'aixequen en els camins y en les proximitats de les ciutats, en les planes y en els carrers, decorats de relleus y inscripcions, coronats d'estàtues en marbre y en bronzo. Sa composició es constantment la mateixa : un pòrtich arquitravat superposat a una porta arquejada, senzilla o triple. Aqueixa barreja arquitectònica arriva a una sumptuositat y riquesa extraordinaria eminentment romana, sense la severa unitat de la obra grega.

ARCHS TRIOMFALS

El més important dels archs triomfals que's coneixen en la Tarraconense està en la antigua vía imperial paralela a la costa (*vía Augusta*) en el lloch conogut per Barà, próxim a Tarragona y devant lo riu Gayà (*Flumen Majus* de Pomponi Mela), [1] el qual marcava'ls límits de la Cosetània com encara marca els de la diòcesis de Barcelona y Tarragona.

(1) Hübner. *La Arqueologia de España*, p. 98. — Fita. *Boletin de la Real Academia de la Historia*, t. III, Madrid, 1883, pàg. 54 y *Revista Histórica*. t. III, pàg. 130.

Fig. 89. Arch de L. Licini Sura en el plà de Barà
(Fotografia del *Album pintoresch-monumental de Catalunya*)

Sa forma es senzilla, (Fig. 89) es la dels archs aixecats en les ciutats provincials per commemorar algún triomf, per delimitar algún punt notable, o per finalitats de menor valor y importancia: quatre pilastres coríntics sostenen un entaulament en qual fris se llegeix la inscripció dedicatoria segons la qual fou erigit a la memoria de Luci Licini Sura, de la Tribu Sergia, general de Trajà, cònsul tres vegades, a conseqüencia d'una seva disposició testamentaria. [1] En l'intercolumni central s'obre l'única arcada del senzill monument, quals dimensions son: altura total 12'28 ms., ample 12 ms., altura de la arcada 10'14 ms. y son ample 4'87 essent l'espessor de la construcció 2'34 ms.; [2] falta a la part superior un àtich que degué

Fig. 90. Arch de Martorell

(1) Vegis l'inscripció n.° 4282 del C. I. L., II, y la pàg. 30 del present llibre.

(2) Serrallach. *Monumentos romanos de Tarragona*, Barcelona, 1886, pàg. 35 y següents. — Laborde. Obra citada, t. I, pàgs. 24 y 55 y planxas XXXIX y XL. — Florez. *España Sagrada*, t. XIV, 1.ª part, pàg. 231 y següents. — Aureliano Fernández-Guerra. *La Ilustración Española y Americana*, 1870, núms. 20, 21 y 22. — Hernández Sanahuja. *Hist. de Tarragona*, t. I, segona part, apèndix, pàg. 72 y següents. — *Album pintoresch monumental de Catalunya*, segona colecció, Barcelona, 1879.

Fig. 91. Archs triomfals en el pont de Saint Chamas (Provensa)

Fig. 92. Pont de Saint Chamas

terminarlo. Aquet monument ha sigut restaurat algunes vegades.

A Martorell (Figs. 90 y 93) se conserva un arch triomfal a l'entrada del pont, reduit actualment casi bé sols a l'arcada. Aquest arch es d'una forma encare més senzilla que'l de Barà: una pilastra tan sols a cada costat de l'arcada sosté l'entaulament; el tipo del seu motlluratge y decoració es del mateix período que'l

Fig. 93. Restauració dels archs triomfals del pont de Martorell segons els datos de Laborde

del arch esmentat; (1) a l'altre costat del pont queda 'l basament d'un altre igual, tal com en lo pont de Saint Chamas de la Provensa. (Figs. 91 y 92)

(1) « L'espay que ocupa are'l sol arch apuntat per aon passa el riu, segons observaren Molinier y Liger al aixecar el plan, tindria probablement dos archs en son principi, de punt rodó, els dos ab la mitat del diàmetre. També es probable que a l'altre costat del pont hi hagués hagut un altre arch triomfal semblant al que ara's veu, de lo que's exemple el pont de la Soulubre entre Aix y Arlès, prop de Saint Chamas. Cap a la part del Migdia's veuen alguns troços de base àtica y alguns restes de pilastres estriades, que manifesten haver pertenescut a un arch

En el Maestrazgo existeix l'arch de triomf de Cabanes, (Fig. 91) sobre la via de Dertosa a Sagunte y que ha dat nom a la planuria : « Plá del Arch ». Ni d'aquest ni del de Martorell se coneix l' origen.

Una lápida, trobada entre Tortosa y Sagunte, fá referencia a una construcció que s'aixecà en dit territori, prop de la vía romana, consistent en un arch commemoratiu ab estátues; diu l'inscripció : Quinta Proba aixecà un arch y estátues, pera ell, Porci Rufo y Porci Rufino, gastant en dita obra quaranta mil sextersis.

Fig. 91. Arch de Cabanes

QVINTA · PROBA
SIBI · ET · PORCIO
RVFO · E · PORCO
RVFINO · ARCVM
FECIT·ET·STATVAS
SVPERIMPOS·HS·N·XL·E...

Quintia Proba sibi et Porcio Rufo et Porcio Rufino arcum fecit et statuas superimpos (uit) HS (sestertium) (nummum) XL (milibus) et..... (1)

d'ordre corinti. El cornisament ha desaparescut, però per lo que ha quedat en el macis del edifici, se ve en coneixement de lo que era en son principi y hi han rastres per poder refer casi ab certesa lo que era l'arquitrau, el fris y la cornissa.

» Fou renovat en 1768 per por de que s'arruinès del tot, per Carles III, colocantshi una inscripció que atribueix l'obra a Amilcar» (!) (Laborde. Obra citada, pág. 58).

Lo pont de Saint Chamas pel que la via Aurelia passaba sobre la Soulubre té la data fixada per una inscripció que, segons l'Hirschfeld, es del comensament del sigle I. La inscripció se repeteix en les dos cares casi igual y diu :

L·DONNIVS · C · F · FLAVOS · FLAMEN · ROMAE
ET · AVGVSTI · TESTAMENTO · FIEREI · IVSSIT
ARBITRATV · C · DONNEI · VENAE · ET · C · ATTEI · RVFEI

C. I. L., XII, n.º 647. — Otto Hirschfeld. *Inscriptiones Galliæ Narbonensis Latinæ*. Berlin, 1888.

(1) C. I. L., II, n.º 3997.

ESTÀTUES Y EPÍGRAFS CONMEMORATIUS

L'estàtua, ab son pedestal, y els epígrafs aparedats en els murs dels edificis y en llurs pòrtichs, constituien els monuments connemoratius tipichs de l'arquitectura romana. De les estàtues ne tenim coneixement, més que per les que han arribat fins a nosaltres més o menys mutilades, per les inscripcions que s'han conservat y que a elles fan referencia, gravades generalment en el bassament sobre que descansaven. L'ordre de l'importancia numérica de dits monuments conmemoratius es correlatiu al de l'importancia de les ciutats romanes de la Tarraconense; aixís vejèm que figura en primer lloch Tarragona, que a judicar pels datos epigràfichs que han arrivat fins a nosaltres, degué tenirlos ab profussió; segueix després Barcelona, y les demés en ordre a llur importancia monumental. El lloch preferent per la colocació d'estàtues y'ls epigrafs era la plaça, el Foro; y en els pedestals y en les làpides los herèus ho fan constar solemne: *testamento in foro poni jussit; in foro possuerunt* previ'l judici y'l decret dels decurions. [1]

L · VAL · TEMPESTIVO
PATRI · VAL · GALLI ·
VALERIA · SILVANA
M · F
QVINTIVS · FLACCVS
AVONCVLVS
VALERIA · VERANA
SOCRVS · HEREDES
REDEMPTA · PORTIONE
VALERI · AVITI
CVIVS · PRETIVM
VALERIA · SILVANA · INTVLT
IN · DOMO · REPERTAM
IN · FORO · POSVERVNT

L · NVMISIO
L · FIL · PAL ·
MONTANO
AED · Q · II · VIR ·
ITEM · Q · Q · II · VIR
EQVO · PVBL · DONATO
AB · IMP · HADRIANO · AVG
IVDICI · DECVR · I ·
NVMISIA
VICTORINA · SOROR
TESTAMENTO · IN FORO
PONI · IVSSIT

Una làpida [2] ens indica l'agrupament d'estàtues dels Flamens en llochs determinats a Tarragona; aixís ho fa constar la inscripció del pedestal dedicat a Cayo Valeri

Fig. 95. Epígrafs del Museu de Santa Àgueda de Barcelona

(1) C. I. L., II, número 4275, 4278, etc.
(2) C. I. L., II, número 4248.

C · VAL · ARABINO
FLAVIANI · F · BERGDO · F
OMNIB · HON · IN RE · P
SVA · FVNC · SACERDOTI
ROMAE · ET · AVG · P · H · C
OB · CVRAM · TABVLARI
CENSVALIS FIDELITER
ADMINISTR · STATVAM
INTER · FLAMINALES
VIROS · POSITAM · EX
ORNANDVM · VNIVERS
CENSVER . .

CN · NVMISIO
CN · FIL · SERG
MODESTO
CARTHAG · OMNIB
HONORIB · INRE · P · SVA
FVNCTO · ELECTO A ·
CONCILIO · PROVINC
ADSTATVAS·ARANDAS
DIVI · HADRIANI
FLAM · P · H · C
P · H · C

L · PEDÁNIÓ · L · LIB
EVPHRONI
IIIIII VIR · AVG
PRIMVS · ET ·
AGATHOPVS · LIB
L · PEDÁNIVS · CLÉMÉNS
INMEMORIAM · L · PEDÁN
EVPHRONIS · CVIVS · BASIS
LAPIDEA·AERE·CLVSA·VETVSTÁTE
ERAT·CORRVPTA·STATVAM·EIVS
MARMOREAE · SVPERPOSVIT
PERMITTÉNTE · ÓRDINE
BARCINONÉNSIVM

Arabino, que obtingué tots els càrrechs honorifichs en sa República, sacerdot de Roma y dels Augustos en la provincia Hispana Citerior, de quí per la fidelitat y cuydado ab que atingué al arxiu censual, se judicà se mereixía erigirli una estàtua *entre les dels varons Flaminals*.

Les estàtues eren de diversos materials: de pedra, marbre, bronzo platejat y daurat. De marbre era, *statuam marmoream*, la a que's refereix l'inscripció adjunta (1) trobada entre Tortosa y Sagunte, en la que's fa constar que per testament se manava aixecar el mausoleu y posarhi la estàtua del testador. La següent inscripció, (2) trobada a Barcelona, fa referencia a una estàtua de marbre, a la que cambia el pedestal Pedani Clemente, en memoria de Luci Pedani, ab permís del Magistrat de Barcelona, per haverse gastat l'antich, que era de pedra incrustat de bronzo, probablement ab la llegenda en metall. *L. Pedàniò L. lib(erto) Euphroni, sexvir(o) Aug(ustali), Primus et Agathopus, lib(erti)*, (tal era la inscripció del antich pedestal, observa Hübner). *L. Pedànius Clèmèns in memoriam L. Pedàni Euphronis, cuius basis lapidea aere clusa.* (l'Hübner creu que l'incrustació eren cantoneres de bronzo) *vetustate erat corrupta, statuam eius marmoreae superposuit, permittènte òrdine Barcinonènsium.*

M · C · Q · AVITO
SVPERFLVENTI · PECVNIA
QVAM · IN · MAVSOLEVM
SIBI · FACIENDVM · ET
STATVAM · MARMOREAM
PONENDAM·TESTAMENTO
IMPENDI·IVSSIT

Luci Minici Aproniano, duumvir quinquenal, ordená en son testament que s'erigís al Geni o Deu tutelar de la Colonia Julia Vencedora

GENIO · COL · I · V · T · TARRAC
L · MINICIVS · APRONIANVS
II VIR · Q · Q · TESTAMENTO
EX · ARG · LIBRIS · XV Z
PONI · IVSSIT

(1) C. I. L., II, n.° 4020.
(2) C. I. L., II, n.° 4550.

Tarraconense, una estàtua, valorada en quinze lliures de plata. (1) Era'l personatge, a que's refereix la làpida, natural de Tarragona, com se de-

Fig. 96. Epígrafs del Museu de Santa Àgueda de Barcelona

dueix d'una inscripció que existeix a Caldes de Montbuy relativa al mateix y visqué en temps de Trajà, segons consta en altre inscripció existent en el Museu de Tarragona.(2) Un altre inscripció de Tarragona fa referencia a estàtues daurades: *statuas aurandas*. (3)

Algunes vegades l'estàtua era eqüestre, altres senzillament un bust coronava'l monument com el que al corredor del Circh, Eutiches, aixecaren a Tarragona: en qual epigraf se

Fig. 97. Epígrafs del Museu de Santa Àgueda de Barcelona

(1) C. I. L., II, n.º 4071. — La lliura romana equival a 327'45 gr.; el cost de la de Tarragona fora de 4,911'75 gr. de plata.

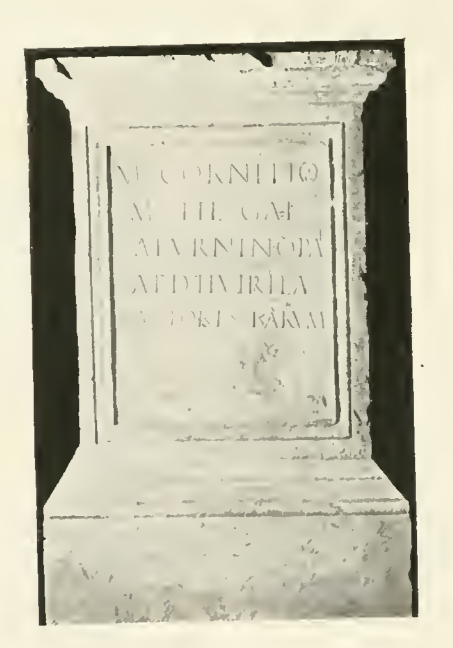
(2) Morera. *Tarragona antigua y moderna*. Tarragona, 1894, pàg. 43.

(3) C. I. L., II, n.º 4230.

prega al caminant que llensi flors sobre d'ell *sparge precor flores supra mea busta, viator.* [1]

Cal imaginar fins en les nostres modestes ciutats romanes, les places ornades d'estátues, fetes ja pels admiradors amichs y clients, ja pel propi diner després de simular una suscripció, ja per testament; estátues sovint grolleres, altres voltes bellament esculpides y al costat seu, com avuy encare en les viles italianes, els nombrosos epigrafs conmemorant als empleats públichs, als que exerciren autoritat, o als amichs o a qui no tingué altre mérit qu'ésser estimat dels seus o contar ab diner pera pagarse la lápida conmemorativa y ab poder pera obtenir lo decret dels decurions.

(1) C. I. L., II, n.º 4314. Vegis la pàg. 122.

Pedestal d'estàtua. Museu de Girona

Fig. 98. Fris ab mascares teatrals. Museu de Santa Àgueda, n.os 1172 y 1173

IX

TEATRES

Les grans ciutats romanes se caracterisen pels edificis destinats als espectacles públichs: « desprès del mercat, diu Vitrubi [1] cal escullir un indret molt sà pera les representacions escèniques que's donen en honor dels deus inmortals » : n'hi hà prou ab recordar els grandiosos restes de les ciutats de la Provença, els grans teatres d'Arlés y Orange. Aquí els restes son més pobres y reduits; tan pobres, que cap es suficient pera formar idea del conjunt del edifici. Pera fixar les idees y donar el verdader valor a les nostres ruines, cal servirse d'un teatre lo més sencer possible y lo més proper a la nostra terra: el d'Orange, per exemple, el típich teatre romà de la Provença. (Figs. 99 y 100) El formen dos parts: el lloch destinat al públich es una gradería semicircular, com la meitat d'una plassa de toros espanyola, anomenada entre'ls romans la *cavea;* el lloch de les representacions, es una plataforma elevada, el *pulpitum*, que té per fons el frontispici decorat d'exedres y columnes el *frons scenae* y una construcció de planta rectangular posterior aon se prepara la representació teatral; tal es en síntesis el teatre romà.

Els teatres catalans, seguint la tradició grega, tenen excavades les grades parcialment en la roca, aprofitant la configuració del terré. Axís

(1) Llib. V, Cap. III, edició citada.

Fig. 99. Teatre d'Orange

Fig. 100. Teatre d'Orange, exterior del escenari

passa a Tarraco, Sagunte y Pollensa. En les terres planes, a Pompeya, a Roma y Provença, el teatre es enterament construit; en la terra montuosa, com la catalana, sols excepcionalment les grades deixen d'apoyarse directament en la roca y ho fan sobre substruccions de murs y voltes.

TEATRE DE TARRAGONA

Escassíssims son el restes del teatre de Tarraco: fragments de les grades ab inscripcions, senyalant els noms de les persones o Corporacions ab dret d'ocuparles en els espectacles, (1) un tros de llindà ab inscripció d'una de ses portes, (2) restes informes de les voltes que sostenien les graus y fotografies y recorts tant sols d'aquestes.

Pons de Icart, el conegut historiograf de Tarragona, en el segle XVI, descriguè

(1) Hi han escrits titols ab lletres grans y elegants en la cara anterior a les grades, que en opinió de l'Hübner son del teatre.

En una grada hi hà aquesta inscripció : EX · H · C · VE · ME

En un'altre grada : C · X · M
P · XVIII S L

En la grada següent : EX · H C · VE · ME ·

C. I. L., II, n.º 4280.

(2) Es aquesta llinda de pedra del país, de 1'90 metres de llarch per 0'64 d'ample y 0'54 de gruix, ab un fragment d'inscripció ab caracters elegants que semblen del segle II que diu : IMP. CAES; els punts de l'inscripció son triangulars.— ANGEL DEL ARCO. «Nueva inscripción del Teatro romano de Tarragona». *Boletín de la Real Academia de la Historia*, t. XXXII. Madrid, 1898, pág. 169.

uns restes del amfiteatre, [1] prenentlos com a restes del teatre. Els veritables restes d'un teatre tarragoni foren descoberts en 1885. En les excavacions llavors practicades sols se descobrí la mitad de la *cavea* ab restes tants sols de les *gradationes* o *gradi* fentse visibles fins tretze d'aquestes; indubtablement n'existien més però están enterrades en el subsol, fentse impossible determinar el total plan del edifici. La dimensió del teatre, presa la mida desde'l *praecintio* superior (corredor horizontal), sembla resultar de 39 metres de diámetre y la *cavea*, a lo que pot deduirse dels restes, no presentava més que dos grans *cunei* (agrupacions cuneiformes de les *gradationes*), dividintla una sola *scala*.

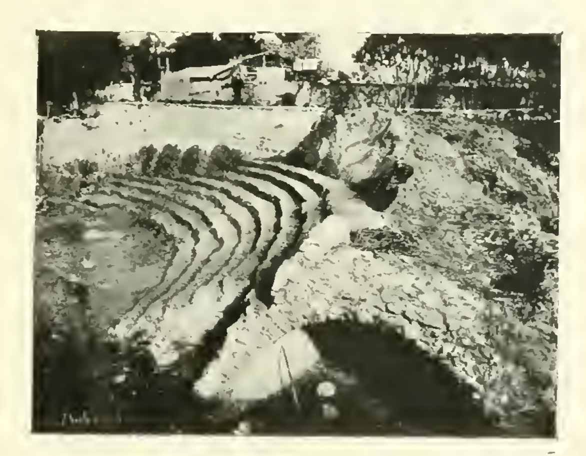

Fig. 101. Teatre de Tarragona

L'obra era de rebla menuda, sentada una part sobre les roques; les grades estaven formades ab grans carreus, alguns de 2 metres de longitud, de pedra del país. Cada grada medeix 0'38 metres d'alsada y 0'70 d'ample; l'escala comprenía dos graons per grada. Per el sosteniment dels carreus, que constituíen les grades y escala, en part del teatre, se construiren unes voltes de 4'50 metres d'amplada y de 2'60 d'alsada al descobrirse les ruines. [2]

DEO · TVTE
LAE · AEMILIVS
SEVERIANVS
MIMOGRAPHVS
POSVIT

L'epigrafía ens ha trasmés el nom d'un autor en un dels genres que aplaudía el poble romanisat en el teatre de Tarragona; un autor de pantomimes. Es un epigraf a la deesa Tutela posat per *Æmilius Severianus*, mimógrafo. [3] El mimo fiava l'efecte en la expressió dels fets escénichs per medi de gesticulacions y de la música; era

(1) «Este theatro de Tarragona está hecho a manera de media luna, el circuito del son CCCXXXVII baras e media y en una parte se muestran xviij. escalones hazia la parte de la marina ó los lugares donde estavan, porque las piedras quitáronlas cuando hizieron la yglesia de nuestra señora del milagro que allí esta edificada...» PONS DE ICART, *Libro de las Grandezas de Tarragona*, Lérida, 1572, págs. 216 y 217.

(2) HERNÁNDEZ SANAHUJA, *Historia de Tarragona*, t. I, segona part, Apendix, pág. 42 y següents.

(3) C. I. L., II, n.º 4092.

Fig 102. Teatre de Sagunte

sa representació com la pantomima moderna, comunment una parodia grollera de fets y personatges coneguts, y per lograr l'impresió còmica acompanyaven al mimo animals ensinistrats, repugnants deshonestitats, etc. En els primers temps fou un genre independent; després, com la *pessa* dels teatres actuals, formá representació accesoria, que acompanyava a la representació principal. (1)

TEATRE DE SAGUNTE El teatre de Sagunte està situat en la pendent del turó que sostenía el recinte mura-

(1) Joaquín Costa. *La Poesia popular española y Mitologia y Literatura celto-hispanas.* Madrid, 1881. pág. 449.

Fig. 103

Teatre de Sagunte. Model existent en el Museu arqueologich de Madrid.

llat de la antigua heroica ciutat ibérica. (Fig. 102) Es el més grandiós d'aquesta part de l'Hispania y ab tot está molt lluny de la suntuositat dels de Roma y de la Provença. La graderia está excavada en part en la roca aprofitant la disposició de la montanya; l'escena está construída a exemple dels teatres

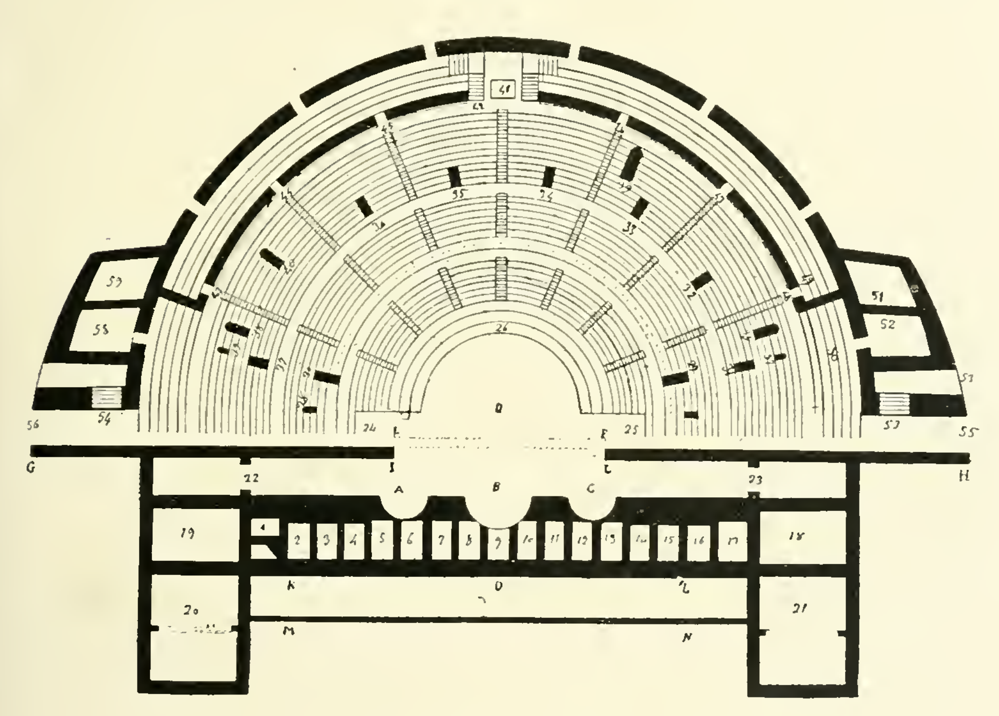

Fig. 104. Teatre de Sagunte. Plan segons Chabret

del Imperi, pero tots els paraments exteriors se presenten llisos, de carreu petit, sense la suntuosa decoració de columnes, pilastres y entaulaments del teatre d'Orange. Chabret publica en sa obra citada[1] la planta (Fig. 104) y complert estudi bibliográfich y descriptiu del monument y estudia les dificultats que'l Arquitecte romá va resoldre pera adoptar el tipo del teatre romá a les condicions topográfiques del emplaçament. Als Museus arqueológichs de Madrid y Valencia s'hi guarden unes curioses reproduccions en fusta y suro executades per Miquel Arnao, que donen una clara idea de l'obra en 1796. (Fig. 103) L'obra de la substrucció es de rebla menuda,

(1) *Historia de Sagunte*, t. II, pág. 33 y següents.

revestida de petits carreus de calisa blavosa, més llarchs que amples y desiguals rejuntats ab morter que fa al exterior una decoració de betes rudimentaries; les voltes son fetes de troços de llosa prima y llarga.

La escena era formada en sa part baixa per dos murs A, B, C, y K, Q, L, (Fig. 104) paralels, lligats per altres transversals tancant uns espays regulars (núms. 1 al 17) coberts ab voltes semicirculars, alguns encare en peu. El mur de l'escena (*frons scenæ*) ha desaparescut; però

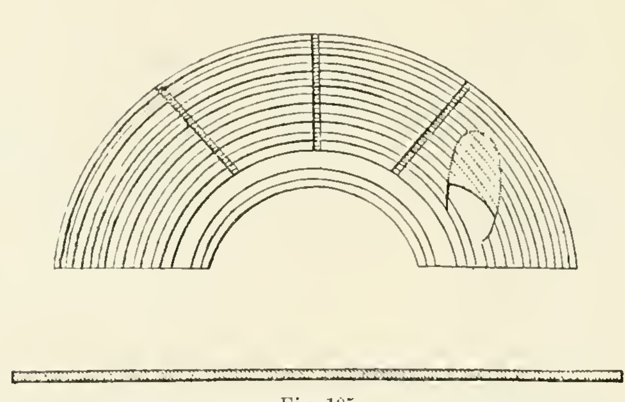

Fig. 105
Teatre de Pollensa. Plan segons Martorell y Peña

sa planta pot reconstruirse ab les exedres que'l decoraven. Queden fragments de les *valves* ó portes del mur de l'escena, especialment la de la esquerra A, (*hospitalia*). Les valves, centrals B (*valvæ regiæ*) y la dreta C, han desaparescut, quedant tan sols part del paviment de la primera y el macís que formava un dels seus montants, separantla de la A. El pòrtich, que deu establirse, segons Vitrubi [1] detràs de la escena, a fi de recullir al públich quant la pluja interrumpeixi l'espectacle y de qu'els *choregas* se reuneixin pera preparar la representació, no existeix en el nostre teatre. Als extrems de l'escena y formant dos cossos avansats, hi havia dos compartiments dividits en altres dos (18, 19, 20 y 21) que formaven les sales dels chors (*choragia*). De aquests se passava al *prosceni* per les *versures* 22 y 23 y'l *postceni* (del 1 al 17). El mur K, Q, L, limitaba'l *postceni* per darrera. El espay comprés entre les lletres A, B, C, y J, I, formaba'l *prosceni*.

(1) Llib. V, Cap. IX, edició citada.

La *cavea* estaba dividida en tres ordres de grades *(mœniana ima, media* y *summa)* y verticalment en nou escales *(scalæ)* una en el centre de la gradería y quatre a cada costat. Les tres primeres grades eren més amples y baixes; tenien 1'26 ms. d'ample, eren de carreus de pedra blavosa, ab un bordó en l'extremitat llíure; seguíen sis grades de 0'63 ms. d'ample que, juntes ab les tres anteriors, formaven la *ima cavea:* a continuació dues grades de doble amplada que les sis restants, pel pas dels espectadors *(præcinctio)*. Les portes 29 y 30 donaven pas als de la primera cavea; seguíen després set grades iguals a les sis de la primera cavea, sobre aquelles un altre *præcinctio* d'iguals proporcions que les anteriors formant la *media cavea*. Sobre aquesta s'aixecaven altres dèu grades de seti, que ab altres quatre que hi havía a sobre'l pórtich constituíen la *summa cavea*. Més amunt hi havía el pórtich cobert ab volta semicircular, sobre'l que hi havía quatre grades. En el centre d'aqueixes (41), hi ha una interrupció aon se veuen restes d'un bassament que sostindría una estátua. Darrera les últimes grades s'alçava la paret, com aconsella Vitrubi al tractar de les condicions acústiques. Segons antichs escriptors, vegeren encara part d'ella, ab els permódols que coronaven l'edifici pera fixar els mástils que sostenien les veles *(velarium)*; aqueixos permódols se veuen reproduits en el model del Museu arqueológich de Madrid.

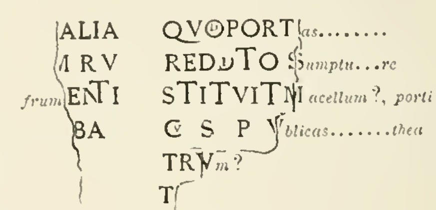
El pórtich superior tenía cinch portes *(vomitoria)* (núms. 31 al 35) sense simetría de posició. Les entrades principals del edifici están als costats dels ánguls del hemicicle (núms. 55 y 56), dos passos coberts de volta semicircular, anaven fins a la *orchestra*.

TEATRES D'ALCUDIA Y MAÓ

A Alcudia (Balears) s'han trobat restes de la cavea d'un teatre, (Fig. 105) les grades del qual son excavades en la roca. Está dividida en dos *mœnianas* per un *præcinctio* de 1'27 ms. d'ample; la *mœniana* baixa, formada de dues grades, es continua; l'alta, formada de vuit grades, está dividida en quatre *cunei* per tres escales; no ha pogut ser estudiat cap element de la *scenæ* per estar plena de terra y runa; la corda del arch que forma la grada més baixa, es de 18 metres; es nota distintament en les grades, el passadís que corre entre'l seti del espectador y el de la grada inmediata; l'amplada del passadís es de 0'95 ms. y la del seti es de 0'46 ms. Les grades, contra el precepte de Vitrubi, están de cara al Sur; la situació del lloch no permetía altre cosa, per quan tota la costa está oberta al Migdía. [1]

(1) MARTORELL Y PEÑA *Apuntes arqueológicos*. Barcelona, 1879. pág. 161 y següents.

Del estudi dels documents epigràfichs se'n deduelx l'existencia d'un altre teatre a Mahó; se refereix a ell una làpida incompleta,[1] epígraf honorífich que conmemora a un personatge que havía fet grans serveis al país, restaurant portes y contribuint a la construcció de varis edificis públichs: les carniceries o el mercat ab sos pòrtichs, el teatre y altres.[2]

(1) C. I. L., II. Supp. n.º 6001.

(2) HÜBNER. «Monumentos epigráficos de las Islas Baleares». *Boletín de la Real Academia de la Historia.* Madrid, 1888, t. XIII, pàg. 465 y següents.

Acròtera representant una màscara trágica
Museu de Santa Àgueda, n.º 1174

Fig. 106. Amfiteatre de Mèrida. (Fotografía Laurent)

X

AMFITEATRES

La Provença está plena de ruines d'amfiteatres: Vaison, Nimes, (Fig. 107) Arles, (Fig. 108) Fréjus: grans construccions aislades com les plaçes de toros espanyoles, sino de plá elíptich, com dos teatres ajuntats. Plini explica aixís l'origen d'aquesta forma: en dos teatres giratoris, «aon lo poble romá embarcat, per dirho aixís, sobre dos naus, es portat sobre dos pivots y assisteix al espectacle del seu propi perill, prompte a morir si'l mecanisme's malmet». La máquina, que feya esruixir a Plini, esdevingué obra práctica, com dos *caveæ* de teatre ajuntades pera contemplar un espectacle comú.

Fig. 107. Amfiteatre de Nimes

AMFITEATRE DE TARRAGONA

L'amfiteatre de Tarragona no es aislat com els provençals sino a istil del de Mérida, (Fig. 106) excavat en la vessant del turó que mira a Orient sobre'l que s'aixeca la capital de la Tarraconense y ab el costat meridional assentat sobre la roca batuda per les ones del mar, en el lloch actualment ocupat pel presiri. Una part posterior era aixis obert en la roca, lo menys possible construit sobre voltes. Es una adaptació al amfiteatre del sistema de construcció dels teatres en terres de topografía montanyosa.

Fig. 108. Amfiteatre d'Arles

El Sr. Hernández Sanahuja ha estudiat aquest monument en sa *Historia de Tarragona*, varies vegades citada, [1] y en Laborde [2] en publicá la planta. (Fig. 111) La gradería media 56 metres d'ample desde'l mur exterior de fatxada fins al *podium* que rodejava l'*arena*. Estava aquesta dividida en tres seccions; la inferior *(prima cavea)* per les autoritats, magistrats y persones de categoría, s'apoyava contra'l mur del *podium* y contenía sols tres o quatre grades. Un mur d'un metre y mig d'altura *(balteus)*, separava l'anterior de la *media cavea*, que contenía dèu grades y que un altre mur separava de la *summa*

(1) L'eix major de l'elipse del amfiteatre de Tarragona, segons aqueix autor, comprenent dintre la paret exterior, era de uns 130 metres y el menor media 102 metres. La direcció del eix major es d'Orient a Occident. La extensió superficial era un poch menor qu'el de Nimes, notantse que la relació entre'ls dos eixos de l'elipse exterior, era aproximadament la mateixa de la del Colisen, osigui'l menor les 5/6 parts del major.

(2) Obra citada, t. I, pág. 33 y planxa LVI.

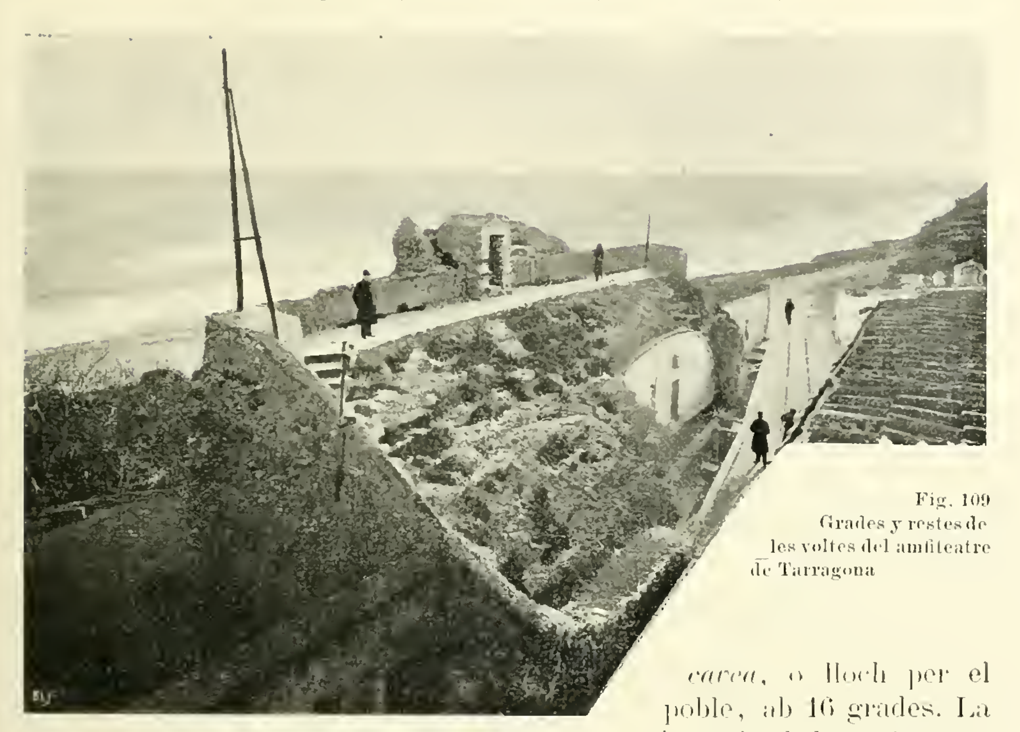

Fig. 109
Grades y restes de les voltes del amfiteatre de Tarragona

Fig. 110. Voltes pera sostenir les grades del costat del mar del amfiteatre de Tarragona

cavea, o lloch per el poble, ab 16 grades. La situació del amfiteatre sota'l turó de Tarraco, excavat en part en la roca, aprofitant un replech d'aquesta y extenentse fins a tocar el mar, exigía que les portes de entrada s'obrissin en lo alt del edifici, verificant així un descens els espectadors, venint de la ciutat, al anar a ocupar les primeres grades. Una galería donava la volta al amfiteatre. La *summa cavea* estava dividida en quaranta parts, *cunei*, per medi d'altres tantes escales que corresponíen a cada una de les quaranta portes obertes en la galería envolvent. La *media cavea* estava dividida en vint parts per altres tantes escales; hi havía incomunicació entre la *summa* y la *media cavea* y entre aquesta y la inferior. Aquestes construccions,

com totes les de sa classe, terminarien probablement ab una galería porticada, lo qual està confirmat per la relació de Pons d'Icart manifestant qu'en son temps (segle XVI), existien, escampades per terra, unes quantes columnes d'ordre dòrich: y es principalment digne de notarse que la situació del edifici era tal, que tots aquells que habitaven el Palau d'August y'ls que circulaven per la muralla podien presenciar a la vegada els jochs del amfiteatre y del circh.

Era aquesta disposició realment extraordinaria: a dalt la ciutat escalant el turó, que coronaven els temples, y extenentse en successius plans rodejada de l'alta muralla de fama universal; al peu de la grandiosa construcció, que la tradició popular anomena desde temps inmemorable Palau d'August, el circh, continuant la disposició escalonada; mes ensota, l'amfiteatre arrencant de terra per la part alta, suplerta per medi de construccions per la banda de mar, en el qual lloch les grades s'apoyaven sobre voltes inclinades (Figs. 109 y 110) y al fons d'aquest, conjunt sobremanera grandiós d'edificis, la blavor del mar de Tarragona y la vista de l'inmensa plana.

Aqueixa obra grandiosa avuy es casi perduda: resten en l'antich presiri, utilisades per baixes coses del servey penitenciari, les subconstruccions de voltes inclinades; en tal o qual lloch de la roca apareixen indecisos els restes de les grades cavades en ella com en els teatres de la Grecia; un camí modern atravessa de part a part l'arena aon lluitaven els gladiadors.

Han quedat sols del geganti amfiteatre ruines aillades del plan que Laborde aixecà, en el comensament del segle passat, obeint al afany imperial de cultura napoleònica.

La part d'aqueixos edificis, construida sobre terra, era revestida exteriorment de pòrtichs aon s'aplegava ordinariament la gent estranya, anàloga a la que rodeja en l'actualitat les nostres plaçes de toros; els venedors ambulants, els firaires, els adivinadors del pervindre y finalment les bruixes que's dedicaven a recitar, a la manera qu'are, una clàssica bona-ventura; les siriaques y gaditanes hi ballaven, ab estranyes contorsions de cos, antigües dançes del ventre, dançes que avuy son encare conservades; les parades de menjars que escampaven una inaguantable fortor d'oli.

A dintre, els empressaris de moda, « homes que no eren ni reis, ni caps de nació, ni notables per sa influencia », puig no exercien alts carrechs oficials, influyents sobre'l poble o les autoritats de la ciutat, hi aplegaven, com diu Plini, al poble vencedor de la terra, conqueridor

del univers enter, que regeix les nacions y'ls reyalmes, que envía lleis als de fora, fins a cert punt part humana dels déus inmortals».

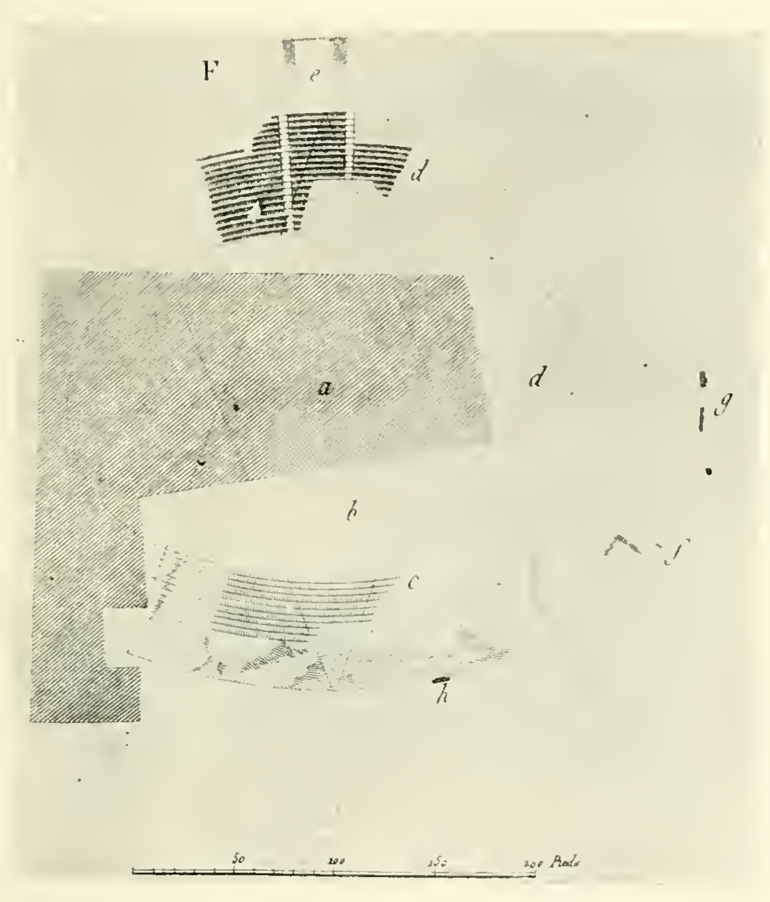

Fig. 111. Plan del amfiteatre de Tarragona segons Laborde

L'Hübner [1] estableix com a probable que, tant aquesta construcció, com el Circh y el Teatre, foren executats en l'época del major desenrotllo del luxo en aquesta regió o sigui en els segles II y III.

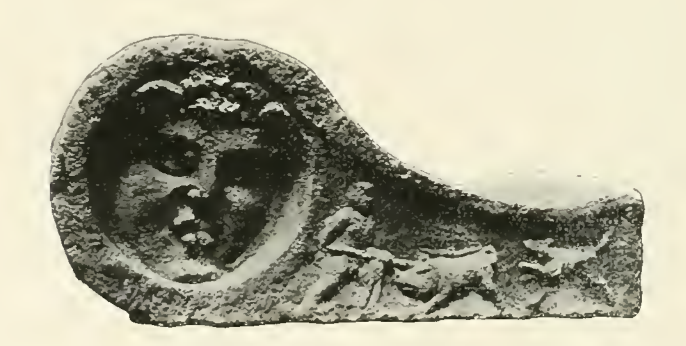
Les festes de lluytes que's verificaven en els amfiteatres eren fundades sovint per llegats testamentaris, com les instituides a Barcelona y en sa

(1) *La Arqueologia de España*, pág. 250.

sustitució a Tarragona per *L. Cæcilius Optatus.* [1] Aquestes lluytes les feyen gent educada exprofés, sovint associada, que recorría els amfiteatres de més anomenada. Desde'l segle II se fundaren corporacions d'atletes, el déu tutelar de les quals era Hèrcul, qu'anaven de ciutat en ciutat llogats pera les festivitats. Una associació de aqueixa mena *Sodales Herculani,* existía a Tortosa, segons demostra una làpida dedicada a *M. Sallustio Felici,* mort lluny de sa terra *peregre defuncto.* [2]

M SALLVSTIO
FELICI·PEREG
RE·DEFVNCO
SODALES 7
HERCVLANI

(1) Véginse les pàgines 28 y 29 del present llibre.
(2) C. I. L., XII, n.º 4064.

Escena de la caça del senglar. Museu provincial de Barcelona, n.º 1139

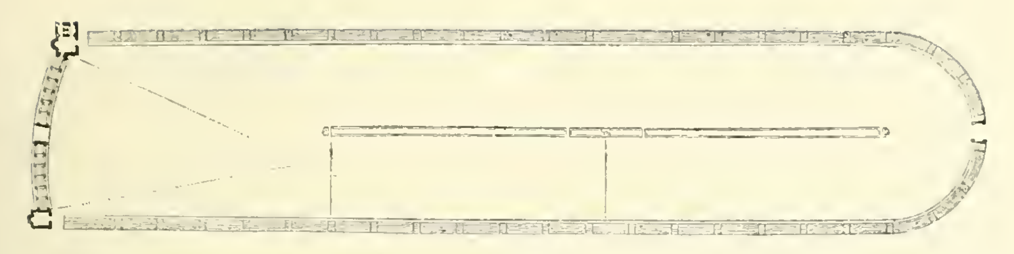

Fig. 112. Circh de Bovillæ

XI

CIRCHS

Cal, pera veure lo que foren els circhs romans, referirse a un de conegut, sencer. Era una obra pera presenciar grans carreres: un espay llarch aon aqueixes poguessin desenrotllarse voltat de graderíes. El circh d'una ciutat del Laci, l'antigua Bovillæ, al peu del mont Albano, prop la vía Appia, servirá pera donar idea de lo que es aqueixa construcció. Se distingeixen en ell principalment les graderíes: *mæniana*: la porta de sortida en l'extrem circular: *porta triumphalis*; l'*oppidum* en l'extrem rectilini ab sa *porta pompæ* al centre, coronada de la llotja del president, y ab ses *carceres* pera colocar en condicions análogues als carros lluytadors y la *spina*, construcció longitudinal que divideix en dos l'*arena* pera guiar millor les curses, decorada de estátues y obeliscs, tenint en sos extrems les *metæ* o fites pera senyalar el terme aon trobava'l premi'l vencedor en la derrera volta.

CIRCH DE TARRAGONA

Es curiós l'emplaçament del Circh de Tarragona, situat en la Acrópolis y adherit pel major de sos costats al mur y tenint en un de sos extrems l'anomenat Palau d'August, probablement l'antich *Prætorium*. Pot compararse per aquest darrer accident sa disposició ab la del *Circus maximus*, de Roma, situat sota

els palaus imperials del Palatí. La planta y seccions les publicá el P. Florez [1] y el Sr. Hernández Sanahuja completá aquest treball ab motiu d'excavacions y estudis posteriors.

Ocupa un espay perllongat de terreno en direcció de NO. a SO. cobert enterament per les edificacions modernes. Anem a descriurel començant per la situació de les portes.

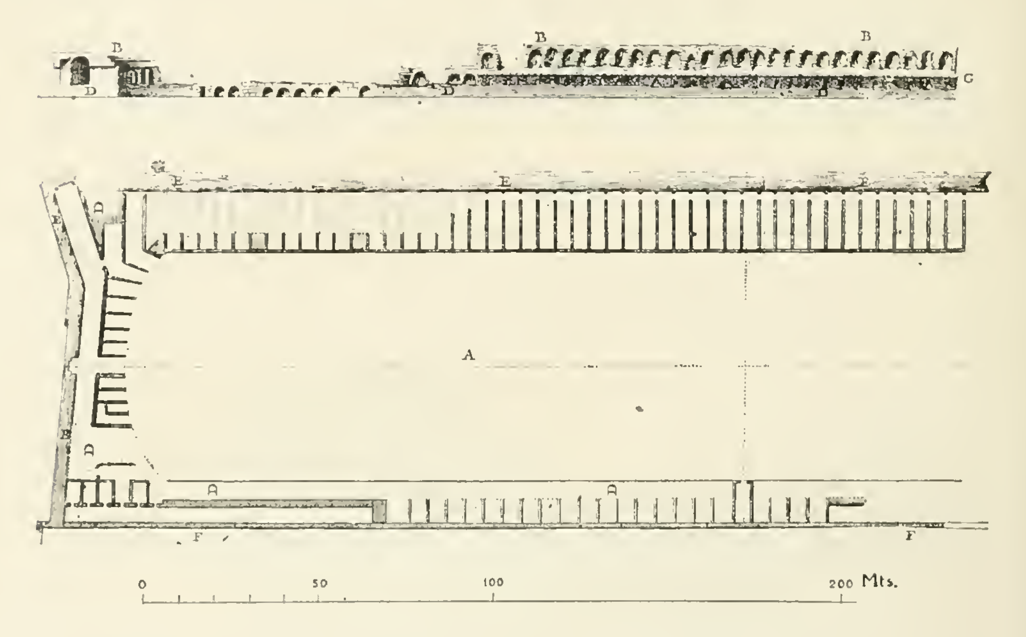

Fig. 113. Circh de Tarragona. (Plan y secció longitudinal, segons lo P. Florez)

La *Porta triumphalis*, per aon pasaven els vencedors, no podía estar al extrem circular degut a la situació topográfica, que feya que aquest fos obert en part en la roca sota el Palau d'August. El Sr. Hernández suposa que's destinava an aqueix objecte la que s'obría en el mur de Migdía, corresponent a la meitat de l'actual Rambla, aon avuy comença el carrer del *Portalet*. La *Porta Ostia*, situada en lo que s'anomenava

(1) Diu aqueix autor, parlant del Circh de Tarragona : « ...tiene de largo más de mil y quinientos pies, ó quinientas varas, con el ancho de más de trescientos pies : porque aunque hay casas labradas, perseveran en la mayor parte los arcos ó bóvedas, sobre los cuales estaban fabricados los subselios ó asientos para el concurso. » *España Sagrada*, t. XXIV, p. 223 y següent. Vegis també l'obra citada : Laborde, t. I, p. 33.

l'*oppidum*, per la que penetraven els carros ab els aurigues per esser sortejats y distribuits en les corresponents *carceres*, estava en el cap occidental donant exactament al exterior de la muralla aon apareix una torre quadrangular relativament moderna, entre les portes de Sant Francesch y del Rosari. Tancava l'*oppidum*, la linea de les *carceres* situades en el lloch ocupat avuy pel frontispici del Palau Consistorial. En el cap oriental del Circh, de forma semicircular, aon en els demés circhs hi havía la *Porta triumphalis*, en el de Tarragona hi havía la *Libitinensis*, per aon sortien les víctimes. Se conserva una porta de comunicació entre l'anomenat Palau d'August y les substruccions del Circh. (1)

Fig. 114. Circh de Tarragona. Secció transversal segons lo P. Florez (Escala de la fig 113).

L'estructura interior de la gradería meridional formava una serie de voltes de canó en número de quaranta sis. (2) Cada una se subdividía longitudinalment en tres cossos: el primer, prop de l'*arena*, tenía una lleugera inclinació y descansava sobre un mur *(podium)* format ab grossos carreus, d'uns dos metres d'altura. El segón cos de la volta tenía una inclinació de 31° y sobre el mateix descansava la gradería construida ab marbre del país que contenía dotze files de grades. El tercer cos era horizontal apoyantse contra'l mur de la ciutat, corrent sobre'l mateix la plataforma *(visorium)*, sobre'l que s'alçava una galería o pórtich cobert format ab columnes de granet, de les que s'en conserva alguna en el Museu. Les voltes del costat septentrional diferien de les anteriors a causa de

Fig. 115. Volta del Circh de Tarragona

(1) Hernández Sanahuja. Obra citada, t. 1, segona part, Apend., pág. 5 y següents.

(2) Medien aquestes voltes d'un sol canó, 56 metres de longitud per 5'10 metres d'ample y 6'25 metres d'altura (vegis l'obra *Tarragona antigua y moderna* d'Emili Morera. Tarragona, 1894 pág. 26 y següents).

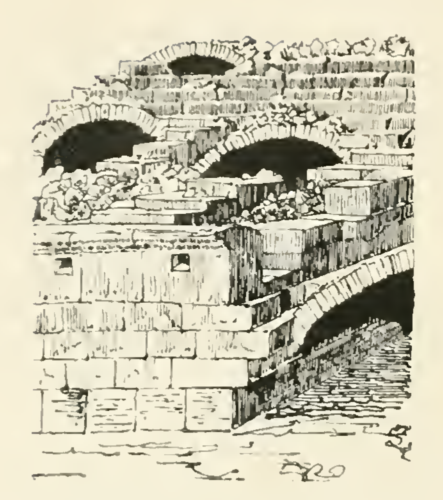

Fig. 116. Estructura de les grades del Circh de Tarragona y reconstrucció del *podium* segons l'Hernández Sanahuja.

la situació del terreno y s'en conserven tres, casi intactes.

Al aixecar el Sr. Hernández Sanahuja'l plan del Circh, rectificà les dimensions que donava el P. Florez, resultant que desde la porta *Ostia* a la *Meniana* tenía aquell una llargada de 340 ms., siguent son ample de 75; exteriorment, la llargada era de 360 ms. desde'l *oppidum* del tester oriental al occidental, y 110 desde'l mur meridional al del Palau d'August. (1)

CIRCH DE SAGUNTE El Circh de Sagunte estava al peu del turó, qual testa coronaven les muralles del *oppidum* romà, entre la montanya y'l riu. Avuy els tarongers y les hortes ab llurs cerques y nombroses cases omplen l'arena y fan desaparéixer les ruines de la vella construcció sota un fruiterar y en và les cercaria'l viatger. Degut a les excavacions fetes pel Sr. Chabret, historiador de Sagunte, podém formarnos idea del monument. (Figs. 117 y 118) L'eix major del Circh medeix 260 ms. de llargada y 65 d'ample sense contar les graderíes: era menor que'l de Tarragona com calía a la menor importancia de la ciutat. La basse del mur que'l circuía es de pedra de fil, de calisa blava del país, d'aparell mijà, ab grans llits de morter; el restant es un formigó o pinyolench de fragments del desbast de les pedreres, barrejats ab morter fins a l'altura de 2'27 ms. Volta tot el mur exterior del Circh una filada de carréus, y sobre d'ell encara s'aixeca el coronament, també de formigó, de 1'40 ms. d'altura. L'altura total del mur es de 5'17 ms. y son gruix de 0'83 ms.; peró en sa terminació sols té 0'63 metres y al apoyarshi sobre la filada de pedres (a la altura de 3'77 ms.) deixa un espay de 0'20 ms. cap al interior del edifici. La porta *triumphalis*, colocada al extrem circular, era decorada ab grans lloses de caliça blavosa. L'ample del portal es de 2'84 ms., segons els forats de pollaguera que conserven les pedres dels dos costats aon giraven les fustes en ses frontises; el marxapéu conserva clar el senyal de les roderes ab una separació de 1'70 ms. entre elles; cap al exterior del edifici son encara

(1) HERNÁNDEZ SANAHUJA. Obra citada. t. I, segona part, Apend. pàg. 14, nota 1.

més grosses. El mur interior era de formigó, ab una basse d'aparell mijà corrent per tot el Circh a una distancia de 3'60 ms. del exterior. Entre'ls dos existeixen murs transversals, per lligarlos y donar més solidés a l'obra, y sobre d'ells, diu en Chabret, degué apoyarse la gradería de fusta,

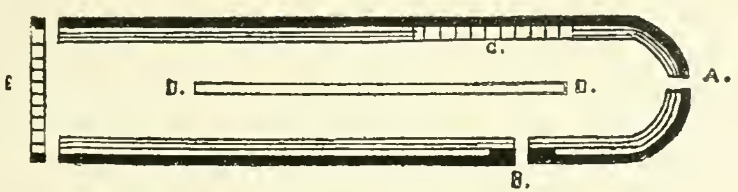

Fig. 117. Circh de Sagunte, segons Chabret

donchs no's veuen rastres de voltes ni escalinates que'ns fassin sospitar que la gradería fos d'estructura permanent. En el centre de l'arena del Circh feu fer Chabret una excavació, trovant el mur de la *spina* enterrat a 1'20 metres del nivell actual del terreno. Tè la *spina* 1'25 metres d'altura y 0'50 metres d'ample, formant un estilobat de duríssim pinyolench formigó y pedres irregulars. L'any 1887, se trobà un tros de canal de formigó hidràulich que recorre bona porció del edifici, en sentit longitudinal, d'Occident a Orient. Potser conduía, diu l'autor citat,

Fig. 118 Porta del Circh de Sagunte lletra *B* de la Fig. 117

l'aigua del riu per inundar el Circh y fer simulacres navals *(naumaquia)*, o era senzillament, y es més probable, una claveguera de desaigüe. Fent excavacions, va trobar el mateix autor un conducte de pedra de fil que recorre tot l'espay comprés per la gradería fins a desembocar al riu. Tenia 0'48 ms. d'ample per 0'65 ms. d'altura. Per aquest, creu ell, tenía lloch el desaigüe al acabarse'ls jochs de *naumaquia*. (1)

(1) CHABRET, Obra citada, t. II, pàgs. 80 y següents.

Fig. 119
Mosaich de Girona ab la representació del Circh. (Mem. de la Comissió de Monuments Històrichs)

LA «SPINA» DELS CIRCHS

Dos mosaichs, un trobat al edifici conegut pel Palau, a Barcelona, y'l de la finca del Comte de Bell-lloch en la provincia de Girona, han servit de font de estudi pera descriure la *spina* dels nostres circhs y posar en clar la disposició de les *carceres* y del lloch que sobre la porta *Ostia* ocupava *l'editor spectaculorum*, lo president de la festa circense. Son escassos els mosaichs que s'han trobat en el mon romà, representant els jochs del Circh; se cita principalment el de Lyó [1] y'l d'Itálica. [2]

El mosaich de Barcelona dona una idea complerta de la disposició y ornamentació de la *spina*. Aquesta era decorada ab diversos elements monumentals: columnes, fonts, l'estàtua de Cibeles *(mater deorum)* montada sobre un lleó, obeliscs, altars, edículs y estatues de lluytadors; els uns eren sols elements de decoració, els altres tenen destinació especial relativa als jochs o caràcter religiós. En el mosaich de Barcelona es de notar un edicul format de quatre columnes y d'un arquitrau que sosté set formes ovals *(ova)* mòvils, que's retiraven una pervolta correguda durant els jochs, permetent aixis contarles als espectadors. Simètricament als

(1) Publicat en el *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, de DAREMBERG y SAGLIO. Mot *Circus*, t. III, segona part, Paris, 1904, y en l'obra de O. RIEMANN: *La Vie antique*. Paris, 1885, t. II, pàg. 425.
(2) ROMEY. *Historia de España*. 2.ª edició. Barcelona, 1839, t. I, pàgs. 146 y 193.

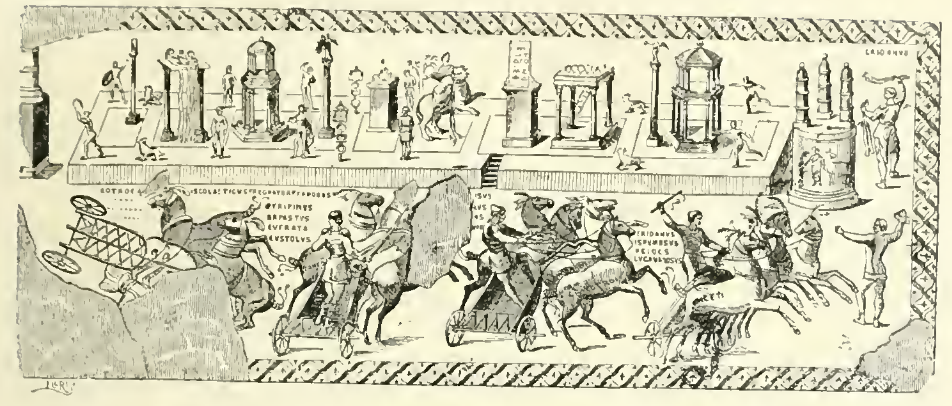

Fig. 120. Mosaich ab la representació de la *spina* del Circh, trobat al *Palau* de Barcelona (Museu de Santa Àgueda)

ova y colocats igualment sobre l'arquitràu d'un altre edícul, hi han tres dofins, que en el mosaich de Barcelona llensen aigua; es probable servisin per igual objecte que les formes ovals, pels espectadors de l'altra banda del Circh, com ho dona a entendre una escala aplicada en una de les columnes que aguanten l'arquitràu ab els dofins que's veu en un relléu del Palau Barberini; en el mosaich de Lyó hi hà com dos safareigs voltats de murs en el centre de la *spina*. Els ous y'ls dofins poden també considerarse com símbols dels Dioscures y de Neptú, divinitats protectores dels caballs. (1) Casi en els extrems hi hà dos edículs de doble pis, exagonals, rodejats d'estàtues de lluytadors; en el centre de la *spina*'s veu el pedestal y principi d'un obelisch ab inscripció grega. Al peu dels extrems de la *spina* s'hi aixequen les *metae*: la *meta prima* y la *meta secunda*, coronades ab les formes còniques, que a Roma eren de bronzo desde'l temps de Claudius. En el mosaich hi hà'ls noms dels caballs, grechs llatinisats, com era costum ferho en les coses elegants y aristocràtiques a la Roma imperial. Dos homes a peu precedeixen als carros; sobre un d'ells que agita una bandera, se llegeix el nom *Eridanus*, que es el del caball de l'esquerra *(funalis)* del primer carro, es a dir, del caball de qui dependia sobre tot la victoria: es aquest, sens dupte, el qu'es aclamat. (2)

(1) Vegis el mot *Circus*, en el citat diccionari de Daremberg.

(2) Se conserva aquest mosaich representant el circh romà, al Museu de Santa Àgueda, (n.° 1152). Medeix 8 ms. llarch per 3'57 d'ample. El rodejava una *greca*, de la que sols queden alguns fragments. En el mateix Museu existeix una copia feta en 1850, per D. Claudi Lorenzale. S'ha reproduit en la *Historia de Cataluña*, per don Antoni de Bofarull, Barcelona, 1876, t. I, pàg. 155, y en el citat diccionari de Daremberg y Saglio, t. I, segona part, pàg. 1190; han estudiat aquest mosaich, a

El mosaich que's descubrí l'any 1876 en la propietat del Comte de Bell-lloch, en la provincia de Girona, té el mateix tema de composició que l'anteriorment estudiat, els jochs del Circh, y presenta una disposició análoga. La Comissió de Monuments Històrichs de la provincia de Girona va ferne un detingut estudi, [1] haventne donat abans una lleugera noticia el P. Fita [2] que l'atribueix per son caràcter epigràfich al segle III. Medeix la part de mosaich que's refereix als jochs del circh 7'08 metres de longitut per 3'42 de latitud, comprenent en aquestes dimensions una senefa que'l rodeja de 0'345 ms. d'ample per terme mig. Fa interessant l'estudi d'aquest mosaich l'havershi conservat la part en que s'hi representa *l'oppidum*, testera del circh per aon entren els carros a lluyta y la *spina* ab decoració menys sumptuosa que en el mosaich de Barcelona. S'hi veu clarament el *pulvenar* que s'aixecava sobre la porta *pompae* y les *carceres*, aon els carros esperaven la senyal per començar la cursa. Formen el *pulvenar* dos columnes vermelles ab el capitell d'ordre corinti y un entenlament ab senzill decorat y un *velarium* sota del qual està sentat el personatje que presideix l'espectacle, l'*editor spectaculorum*. L'esmentat *velarium*, està decorat ab faixes verdoses y vermelles, y ab cintes d'aquest últim color. La categoría del President no es fàcil de precisar per la falta d'atributs: vesteix una toga feta ab teixit de púrpura, que la portaven els cònsuls en solemnitats públiques, orlada ab blanch; té en ses mans lo mocador *(mappa consular)* [3] ab que dava la senyal de començar la festa y que després se perpetuà com a insignia en els díptichs consulars. En cada una de les *carceres* hi hà un *cancellum*, ab ses dos fulles mig obertes. Els archs que la cobreixen sostenen un fris simulant una cornisa

més, D. Juan de Dios de la Rada y Delgado en dos articles publicats en el *Museo Universal*, any 1862, pàgs. 58 y 66, que també'l reprodueix, y l' Hübner en una notable monografia publicada en el t. XXXV dels *Annali dell'Istituto archeologico*, de Roma, titulada « Mosaico di Barcellona raffigurante giuochi circensi ».

(1) *Memoria acerca del Mosaico Romano descubierto en el presente año en la heredad llamada Torre de Bell-lloch, situada en el llano de esta ciudad.* Gerona, 1876.

(2) *Revista Històrica*. Barcelona, 1876, t. III, pàg. 138, nota.

(3) A partir del díptich de Boethius inclusiu, tots, salvo una excepció (el de Apion (539), que té una bossa a la mà fent alusió a ses lliberalitats) ja representin el cònsul de busto o de peu, dret o ajegut, el mostren ab el *mappa* aixecat en l'aire per donar la senyal o esperant, apoyat sobre'ls genolls o apretat contra el pit. Daremberg y Saglio. *Dictionnaire*, t. I, segona part, pag. 1455 y següents.

Pero el *mappa* per si sol no pot bastar per caracterisar un cònsul, perque aquest servia per donar la senyal de partida a tot magistrat que celebrava els jochs. Idem. t. II, primera part, pàg. 272.

de fullatge ondulat, negre sobre blanch, limitat per demunt per una faixa groga. Superiorment a la part descrita y a dreta y a esquerra del pulvenar que s'aixecava sobre la porta *pompe*, es veuen dos grupos, representant l'un a Rómulo y Remo ab la llopa en presencia de son pare Mars, vetllant per ells; l'altre grupo representa Silvia, sacerdotisa de Vesta, la mare de Rómulo y Remo dormida y el déu Mars en actitut luxuriosa avans de ferla mare. (1)

La *spina* está formada d'un llarch estilobat de color de maó, que pot indicar l'us d'aquest material. En sa extremitat Nort, mostra una obertura rectangular que pot representar l'entrada d'un dipósit, del *lacus spinae*. Sobre la *spina* hi há Palas ó sigui Minerva, y Rhea ó Cibeles, montada sobre un lleó, l'obelisch que s'aixeca sobre un sócol y devant un quadrant solar u horari *(pelecinon)* es la representació del Sol; a la dreta del obelisch se veu un'altra estátua sense cap atribut, segueix un toro y un trofeu militar. En els dos extrems de la *spina* s'alcen les *metae* compostes d'una base y tres columnes.

El dibuix representa el moment del joch, en que obtinguda la victoria per un dels combatents, fineix un *missus* o carrera donant fi a un dels varis actes en que's dividía l'espectacle. Les inscripcions de les cuadrigues son gregues llatinisades, com en el de Barcelona. (2) L'autor del mosaich deixá son nom escrit al peu de sa obra; diu aixís: «CECILIANVS FICET». Aqueix nom se repeteix sovint en les lápides de Tarragona y en els epigrames d'en Martial. (3)

ELS JOCHS DEL CIRCH EN LA EPIGRAFÍA

L'epigrafía ens recorda els jochs dels lluytadors a Barcelona y a Tarragona. Luci Cecili Optato, ciutadá y edil de Barcelona, servidor dels emperadors Marc Aureli Antoni y Luci Aureli Vero, llegá a la ciutat 7800 denaris per celebrar cada any, en el día 10 de juny, un espectacle de lluytadors, en el que devien gastarshi doscents cinquanta denaris, encarregant que en cas de no cumplirse la comanda per Barcelona, passés el llegat a Tarragona. (4)

Per les lápides que transcribim a continuació coneixém els noms d'uns *aurigues* lluytadors del Circh de Tarragona.

La primera es dedicada a « Eutique, auriga de vintidós anys, per Fla-

(1) Ovidi. *Fastus*. Llib. III. Edició Nisard. Paris. 1864.
(2) C. I. L., II. Supp. n.° 6180.
(3) Vegis les inscripcions núms. 4065, 4153 y 4199 del C. I. L., II y de Martial, *Epigr.* Llib. VII, 59, aon se repeteix aquest nom dues vegades en un sol distich.
(4) Vegis la pág. 28.

D *imago aurigaè stantis, sinistra palmam gerentis* *M*

EVTY CHETI
AVRIG ANN · XXII
FL · RVFI NVS · ET
SEMP · DIOFANS SERVO · B · M · F
HOC RVDIS AVRIGAE REQVIESCVNT OSSA SEPVLCHRO
NEC TAMEN IGNARI FLECTERE LORA MANV ·
IAM QVI QVADRIIVGOS AVDEREM SCANDERE CVRRVS
ET TAMEN A BIIVGIS NON REMOVERER EQVIS
INVIDERE MEIS ANNIS CRVDELIA · FATA ·
FATA QVIBVS NEQVEAS OPPOSVISSE MANVS ·
NEC MIHI CONCESSA EST MORITVRO GLORIA CIRC
DONARET LACRIMAS NE PIA TVRBA MIHI ·
VSSERE ARDENTES INTVS MEA VISCERA MORBI
VINCERE QVOS MEDICAE NON POTVERE MANVS
SPARGE PRECOR FLORES SVPRA MEA BVSTA VIATOR
FAVISTI VIVO · FORSITAM IPSE MIHI ·

vi Rufi y Semproni Diàfano, a son sirvent benemèrit. En aquest sepulcre descansen els ossos d'un rústich auriga, gens ignorant en subjectar els cavalls. La crudel fatalitat tingué enveja de mos anys, fatalitat a la que vaig voler oposarme. No'm fou concedit morir ab gloria en el circh y que la turba no piadosa derramés llágrimes per mi. Les enfermetats ardents en l'interior de mes entranyes, me feren morir, les que no pogueren dar remey les mans dels metges. Viatger, espargeix tendres flors sobre mon busto, que quí sap, essent jo viu, lo mateix hauría fet. » (1)

Un altre làpida de Tarragona (2) es dedicada al auriga Fusco per sos admiradors y deixebles qu'ab carinyoses frases d'un amor excessiu, planyen la seva mort primerenca. « Als déus Manes : Al auriga Fusco de la facció *veneta*, hem consagrat aquesta ara els seus partidaris y aimants, pera que vegin tots aquesta memoria y prenda de nostre amor. Vas esser famós en ton art, meresqueres elogis en la carrera : (3) vares concorrer a moltes sense temer, encara que pobre, de ningú : sigueres envidiat, y vares callar sempre com a fort : ta vida sigué bona, y vas cedir a la mort perque eras mortal. Passatger que'l buscares, qualsevulga que sigues : atúrat y llegeix si es que'l coneixes y te recordes d'ell. Tinga temensa tot hom als revesos de la fortuna : mes sàpigues mentres tant, que Fusco té'ls seus titols, son sepulcre, sa làpida que'l cubreix, y se troba bé. Seràs salva, o fortuna. Cos ignocent, nosaltres te havém banyat ab llágrimes : te desitjém ara la rosada de vi, perque descansis tranquilament. Nin-

(1) C. I. L., II, n.º 4314.
(2) C. I. L., II, n.º 4315. Per la traducció, MASDEU, *Historia critica de España*. Madrid, 1800, t. XIX, pag. 367.
(3) Els competidors en aquestes carreres tenien distintiu en els colors, que eren quatre y corresponien a les quatre *faccions* : Prasina, Veneta, etc. — FLOREZ, *España Sagrada*, t. XXIV, pag. 226.

D M
FACTIONIS·VENETAE·FVSCO·SACRA
VIMVS·ARAM·DE·NOSTRO·CERTI·STV
DIOSI ET BENE AMANTES · VT SCI
RENT CVNCTI MONIMENTVM
ET PIGNVS AMORIS · INTEGRA
FAMA · TIBI · LAVDEM · CVR
SVS · MERVISTI · CERTASTI
MVLTIS · NVLLVM PAVPER TIMV
ISTI · *INVIDIAM PASSVS SEM*
PER FORTIS TACVISTI · PVL
CHRE VIXISTI FATO MORTA
LIS OBISTI · QVISQVIS HOMO
ES QVAERES TALEM SVBSISTE
VIATOR PERLEGE SI MEMOR
ES SI NOSTI QVIS FVERIT VIR
FORTVNAM METVANT OMNES
DICES TAMEN VNVM · FVS
CVS HABET TITVLOS MOR
TIS HABET TVMVLVM CON
TEGIT OSSA LAPIS BENE HABET
FORTVNA VALEBIS · FVDIMVS
INSONTI LACRIMAS NVNC VI
NA PRECAMVR VT IACEAS PLA
CIDE NEMO TVI SIMILIS
ΤΟΥC COYC AΓΩNAC AIΩN ΛΑΛΗCΕΙ

gú fou semblant a tu. Els teus certàmens la eternitat els dirà ».

Els aurigues eren esclaus u homes que pertanyien als estaments mès humils. No son en el concepte romà persones *infames* pero si *inhonestae*. Com ab els torers actuals s'hi barrejaven ab ells la gent noble y'ls emperadors que havien ells mateixos guiat en els circhs. Juvenal compara la fortuna d'un cotxer ab la de cent advocats. [1] El poble's dividia en *factions* o grupos partidaris de les diferents colles de lluytadors. Al principi existía la dels rojos (*russata*) y las dels blanchs (*albata*). En temps d'August s'instituí la blava (*veneta*), a la que perteneixía Fusco de Tarragona, després la *verda prasina* y la *purpurea* y *aurata*. Els emperadors eren apassionats pera'ls jochs y per els partits. Calígula passava días entre'ls verts y es diu si envenenà els cotxers dels adversaris. Viteli condemnà a mort ciutadans per haver calumniat els blaus. Caracalla feu invadir per la tropa el Circh Màxim, perque's burlaven d'un cotxer blau. Aqueix concepte dels lluytadors al circh se reflexa en les frases carinyoses de sos epitafis de la vella Tarraco.

En els circhs y amfiteatres alternaven els jochs atlètichs y carreres. Eren aquestes principalment carreres de carros de dos, quatre, sis, set, vuyt y deu caballs colocats en una sola fila y guiats desde'l carro per un sol auriga. Neron y Heliogabalus feren correr carros tirats per camells y aquest darrer per elefants, cervos, lleons, tigres y gossos. En els circhs s'hi corrien també caballs lliures y s'hi feyen simulacres de guerra. Les afores dels circhs, com les dels amfiteatres, eren llochs per la gent ociosa: tiraires, parades de menjar ab sos fogons, astròlechs,

(1) *Sàtira*, VII, 113.

P · X · ET · C · CORNELIVS
SERVINVS · H · ET · CVRATORES
OPERIS · EIVS · P
HIC · R · P · EBVSIT · XC · MILIA
NVMORVM · LEGAVIT · VT · EX · EIS
QVODANNIS · TRIBVTVM · ROMANIS
PENDERETVR · Ē · NE · CIVES · INIQVO
TEMPORE · TRIBVTA · PENDERE
COGERENTVR · RELIQVA · VI̅ · MILIA
FENERARENTVR · ET · EX · VSVRIS
LVDI · EDERENTVR · QVODANNIS
CVM VAS LVM · NATE · EIVS · V
. . . .

gitanes, syriaques y gaditanes que dançaven.

Ab les carreres alternaven les dançes pintoresques y fins festes literaries. En Ebusus, Ibiza, un ciutadà fa un llegat per commemorar son natalici pera que ab sos productes se celebrin jochs ab fanals, ab llanties, quelcom potser com els balls ab ciris y ab atxes actuals *ludi, cum vasis luminum.* [1] Don Joaquim Costa [2] refereix a Tarragona la celebració dels certamens quinquenals en que a imitació dels certamens grechs alternaven les festes del circh y del amfiteatre ab les festes del cant y de la poesia.

(1) C. I. L., II, n.º 3664.
(2) *La poesia popular española y Mitologia y Literatura celto-hispanias.* Madrid, 1881, pág. 398.

Mascara teatral. Museu de Santa Àgueda, n.º 2551

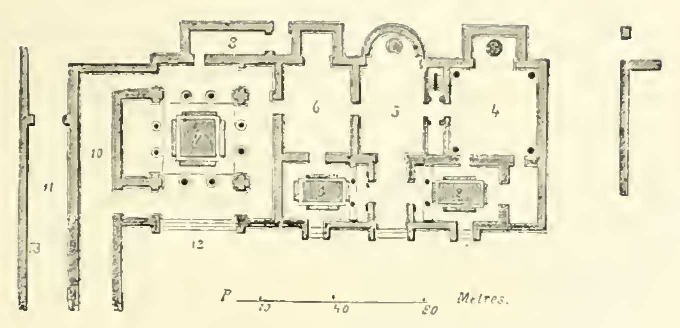

Fig. 121. Plan de les termes de Véleja

XII

TERMES

Les Termes eren l'edifici característich de tota ciutat romana; no's concebía un nucli humà civilisat sense aqueix lloch de reunió pública. De les més sumptuoses de Tarraco, Barcino y Sagunte en sabém més per la epigrafía que per l'estudi directe dels monuments. Els restes d'edificis destinats a banys, a Caldes de Montbuy y Caldes de Malavella (l'antigua *Aquas Vaconias* o *Aquis Voconis*, la capital del *Aquicaldenses* de Plini), no son llochs sumptuosos sino modestos banys propers a fonts termals aprofitades desde molt antich, alguns potser per les civilisacions preromanes; aixís eren també'ls que cita un document del segle IX, els de Amelie-les-Bains prop d'Arles [1] dels que'n resta, enterament renovada, una piscina, y quals ruines aprofitaren els restauradors benedictins pera fundarhi un monastir.

Pera formarse idea d'aqueixa mena d'edificis en la nostra terra, cal fixarse més qu'en les grandioses Termes de Roma, en les modestes de les ciutats provincials apartades com les de Pompeya, les de Timgad y les de Véleja. (Fig. 121) Aqueixes Termes redueixen la complicació dels grans edificis imperials de Roma a una *piscina* pels banys d'aigua del temps (*fri-*

(1) Francisco Monsalvatge. *Noticias históricas*. t. VII. — *Monasterio de Santa Maria de Arles*. Olot, 1896.

gidarium) (7), situada en una sala o en un pati porticat, una sala per vestirse y despullarse *(apodyterium)* (6), una sala de banys calents *(caldarium)* (5) y una sala pera la transpiració *(tepidarium)*. Anem a resumir els coneixements respecte a Catalunya sobre aqueixa materia, seguint un ordre purament geogràfich.

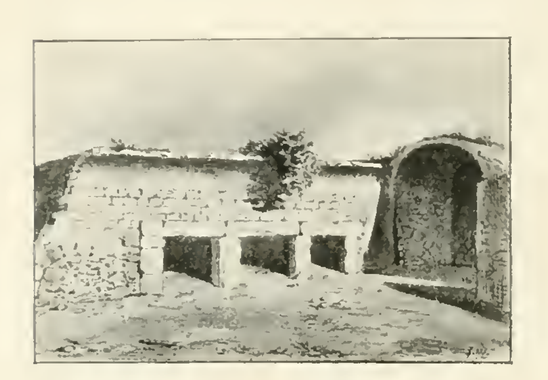

Fig. 122. Termes de Caldes de Malavella (*Revista Històrica*)

TERMES DE CALDAS DE MALAVELLA

En dos llochs a Caldas de Malavella s'han trobat restes de piscines: en el Puig de les Animes y en el Turó de Sant Gran junt al manantial «Els Bullidors». En el Puig de les Animes s'hi trobà una piscina d'un *frigidarium* qual fons midia 7'45 × 4'40 metres; al seu voltant hi havia tres graus de 0'35 metres d'alt aproximadament, de pedra picada; els costats majors estaven orientats a poca diferencia de Nort a Sur; en publicà un dibuix l'*Anuari de la Associació d'Excursions Catalana*, any primer, (1) en la ressenya d'una excursió a Caldas de Malavella per D. Tomàs Lletjet.

Son més complerts els restes trobats junt a «Els Bullidors», encare que avuy en gran part desaparescuts. Pera formarsen idea hem de recórrer a la descripció que de lo desaparescut feu el Sr. Botet y Sisó en la *Revista Històrica* que's publicava a Barcelona en 1876. (2) L'arqueòlech gironí descriu en primer lloch dos galeries paraleles, cobertes ab voltes de canó, orientades de N. a S. y situades detràs del Hospital de pobres transeunts. (Fig. 121) Una muralla flanquejada de torres cilindriques rodejava en la Edat Mija a les velles termes convertint-

Fig. 123. Termes de Caldes de Malavella (*Revista Històrica*)

(1) 1881, publicat a Barcelona en 1882, pàgs. 156 y següents.
(2) Tom. III, pàg. 72 y següents.

les en lloch fortificat. D'aqueixes galeries, la més oriental estava dividida en dos compartiments desiguals, mentres que l'altre formava una sola nau de més de catorze metres de llarch; les dos galeries communicaven entre sí per medi de tres abertures rectangulars de 1'30, 1'53 y 1'35 metres d'ample contades de N. a S.; pilars monolítichs separaven un de l'altre aqueixos portals; (Figs. 122 y 123) a cada extrém s'hi obrien unes arcades de 3'30 metres de llum. El Sr. Botet vegé la construcció de modo que les llindes de les abertures rectangulars estaven tan sols a un metre del sol; l'obra era revestida de carreus petits disposats en filades perfectament horizontals ab rastres de enlliscat, en el que'l P. Fita cregué veurehi gravades inscripcions fetes pels que cercaven la seva salut en les aigues de les Termes. [1] En les voltes hi senyala'l Sr. Botet restes de canonades de terra cuita y de plom en tres forats que corresponen al centre de les tres obertures rectangulars y en el sol varis rechs. La disposició de les ruines y'ls portals que s'obren en el mur migeval del S. indiquen que l'obra's desenrotllava cap aquest costat aon existí l'Hospital en que posteriorment tan notables descobriments s'hi han fet. En l'any 1871 fou descoberta, procedent d'aquestes ruines, una làpida romana que sembla serví de base o pedestal d'estàtua, exvot presentat per Porcia Festa en agraiment d'haver recobrat la salut gracies a les aigues medicinals d'aquell lloch. [2] L'any 1882 foren novament descrites aqueixes ruines pel Sr. Lletjet [3] enllaçantles ab els restes que servien d'Hospital. Entrant, diu el senyor Lletjet, per la porta de la

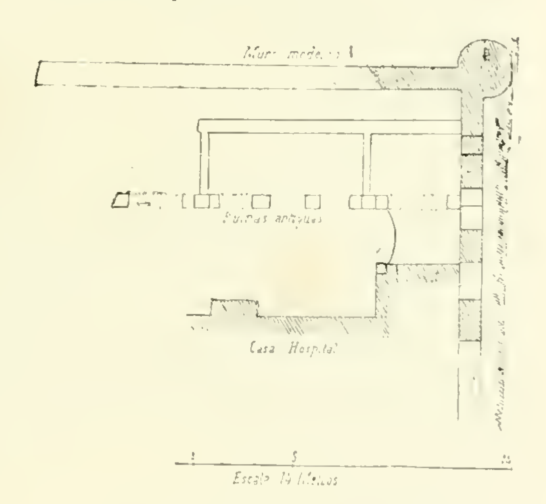

Fig. 124 Termes de Caldes de Malavella
(*Revista Històrica*)

(1) Font y Sagué. «Troballes arqueològiques de Caldes de Malavella», *Ilustració Catalana*, any 1er, n.º 24, y del mateix autor: *Caldas de Malavella y su manantial «Els Bullidors». Descripción científico-histórica.* Barcelona. 1904 — Fidel Fita. *Boletín de la R. A. de la Historia*, t. XLIV, pàg. 86.

(2) Vegis l'article citat de Botet y Sisó; un altre referent à dita làpida publicat per Fidel Fita en la *Ilustración Española y Americana*, any XVI, n.º 2, Madrid 1872; un del mateix autor publicat en el *Boletín de la R. A. de la Historia*, t. XLIV citat, pàg. 81 y següents y el C. I. L., II, Supp. n.º 6181.

(3) *Anuari de la Associació d'Excursions Catalana*, lloch darrerament citat.

Fig. 125. Termes de Caldes de Malavella (Fot. Mas)

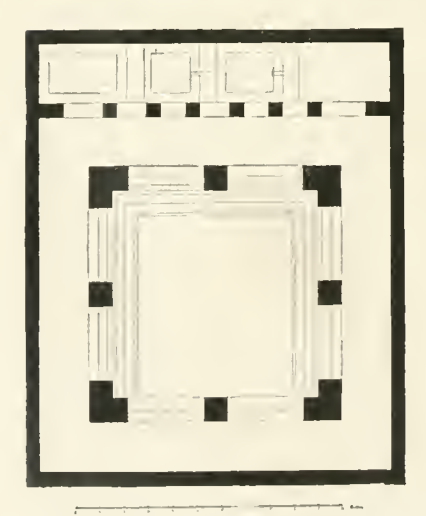

Fig. 126. Planta de una piscina de les Termes de Caldes de Malavella *(Ilustració Catalana)*

casa dita del Hospital, es troba una sala quadrada, edificada probablement demunt dels fonaments ja existents de l'època romana; adossats a les parets hi hà uns sitials de pedra, que recorden els banchs anomenats *scholæ* que solia haverhi en torn del *Atrium* de casi totes les termes. Té comunicació aquesta sala, ab un altre també quadrada, per una porta oberta en lo bell mig de la paret de la dreta. Devant per devant de la porta d'entrada, n'hi hà un altre que condueix a una sala molt llarga, coberta per una volta de canó seguit y interrompuda a ma esquerra per una paret posteriorment construida, al costat de la qual es

conserven encara els rassaments d'un arch semicircular qu'es probable fos sa primitiva porta d'entrada. La situació d'aquesta sala, sa forma, ses dimensions, la circumstancia d'estar tancada per totes parts y el rèbre llum per l'obertura alta, fan sospitar que degué èsser el *tepidarium*, anomenada *cella media* per Plini, majorment si's té en compte que treta la paret que la clou, es veu que forma àngul recte ab un departament llarch (la galería descrita pel senyor Botet) y també cobert d'una volta de canó seguit, ab una sola obertura petita, revestida de canonada d'obra cuita, en mig de la part alta de la volta y altres tres baixes á flor de terra, a istil de les finestres de soterrani, que li donen communicació ab el pati interior. L'any 1894 aqueixos restes havíen desaparescut; les antigües termes havíen servit durant anys de pedrera pera les modernes construccions de Caldes. (1) En l'àngul format per aqueixos dos cossos d'edifici descrits s'hi troben en 1897 cinch piscines y en 1902 altre major: la gran piscina d'un *frigidarium*. Aqueixes dues descripcions indiquen dues series de sales en àngul recte, com els cossos d'edifici al voltant d'una sala principal. Es de notar com en una de les sales s'hi senyalen, tant pel senyor Botet com pel Sr. Lletjet, la iluminació zenital per obertures petites circulars revestides d'una pessa ceràmica, tal com en les sales de banys s'estilava en Orient desde temps antich y tal com la tradició conservá en els banys cristians y musulmans en la Edat Mija. La piscina gran (Figs. 125 á 127) té la forma d'un quadrat, de 9'60 ms. en sa part alta y de 8'15 ms. de llarch per 6'60 ms. d'ample en son fons, per motiu de les cinch grades que la rodejen solzament per ses parts laterals y anterior, considerant com a tal la que conté l'obertura per aon hi anava l'aigua; la part posterior no presenta cap grada y sí solzament una mija canya ab que terminen les grades laterals. Està casi exactament orientada d'Est a Oest. En sos quatre ànguls se conserven els bassaments d'altres tantes pilastres y entre ells els d'altres també qua-

Fig. 127
Termes de Caldes de Malavella (Fot. Mas)

(1) Pagés y Rueda. «Excursió a Caldes de Malavella». *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*. Barcelona, 1894, pàg. 109 y següents, y treballs citats de Font y Sagué.

drades, y entre unes y altres sembla hi havía archs que tancaven tot aquell recinte quadrangular. Tot al seu voltant hi havia un corredor de dos metres d'amplada, cobert també per volta, y desde allí s'entrava a les altres dependencies de les termes, com ho indiquen dos archs existents encara en el corredor o galería del SE. Tota l'obra de la piscina está feta de carreus de granet de la localitat, molt ben conservats encara, y el fons está enlluit y en bastant bon estat. Es digne de notarse que en tot l'interior de la piscina se presenta la pedra núa fins al nivell aon arribava l'aigua o sía en el primer graó de d'alt; peró allí's forma una mija canya ab el formigó que cobría tot el plá y parets del corredó, ab la particularitat de que totes les columnates, á pesar de ser també de pedra picada, están recobertes del mateix formigó, fins al nivell de l'aigua. Mereixen citarse també quatre dipòsits o piscines petites que hi havia en la part interior y que deurien servir pera banys particulars les unes y potser pera refredar l'aigua les altres.

TERMES DE CALDES DE MONTBUY

Part d'aqueixes dependencies d'unes termes que a troços hem anat examinant a Caldes de Malavella, se trobaven casi senceres a Caldes de Montbuy, principalment una sala, probablement el *frigidarium*, ab una gran piscina. Fou descrita aquesta piscina que presenta iguals disposicions que la darrerament descrita de Caldes de Malavella, en 1847 per D. Ignasi Graells; [1] está situada en el centre de la població y es una piscina voltada d'archs y coberta ab volta; tenía 57 pams de llarch per 32 de ample y 7 de fondo y cinch graus per tots els costats. Havia estat utilisada fins modernament y adobada ab les ares votives a Apolo deu de la Salut, que's guarden en els murs de l'esglesia parroquial.

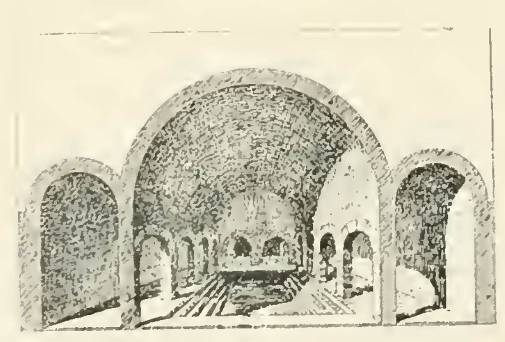

Fig. 128. Termes de Caldes de Montbuy
Restauració de D. Mariano Sanz
(Anuari de la Associació d'Excursions Catalana)

El paviment del fons y de la graderia es de formigó; avuy casi han desaparesent sota una obra

(1) *Descripción de la villa de Caldas de Montbuy*, Memoria inèdita existent en la Biblioteca de la Academia, prestatje 20, grad. 7.ª, n.º 92, citada pel P. Fidel Fita. *Boletín de la Real Academia de la Historia*, Madrid, 1904, t. XLIV, págs. 88 a 90 y 179 a 199.

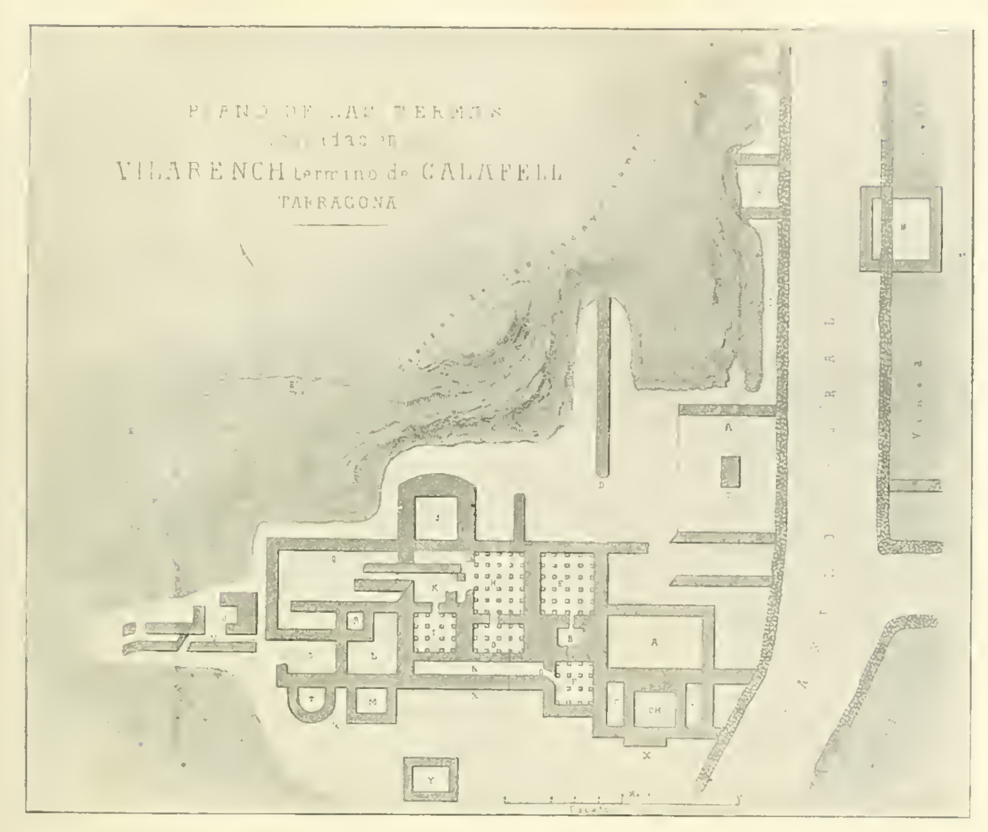

Fig. 129. Plan de les Termes de Calafell (Memorias de la R. A. de la Historia)

nova. (1) Avans de cobrirla y destroçarla, son propietari'n feu una reconstrucció, únich document que publicà D. Francisco Maspons y Labros en l'*Anuari de la Associació d'Excursions Catalana.* (2) Forma análoga té la piscina conservada a Amelie-les-Bains.

RUINES CALIFICADES DE TERMES DE CALAFELL

Les ruines trobades en una excavació a Calafell han estat classificades com a termes. Sols queda lo que podriem dir sos fonaments y restes del subsol, y encara no complerts. (Fig. 129) En Celesti Pujol, en el *Butlleti de la Academia de la Historia* (3) al ocuparse

(1) CLEMENTE CUSPINERA. *Guia-cicerone del viajero ó bañista en Caldas de Montbuy*. Barcelona. 1884, pág. 83.

(2) Any II. 1882, Barcelona, 1883, pág. 209.

(3) CELESTÍ PUJOL Y CAMP. *Boletin de la Real Academia de la Historia*. Madrid, 1885, t. VI, pág. 163 y següents.

d'aqueixes termes en feu la següent descripció: la sala A sembla esser l'*apodyterium* (lloch destinat a despullarse), la cella B conserva encara el revestiment d'estuch; no es possible determinar si la cella seria *frigidaria* o *caldaria*, lo mateix que les C, Ch, D. Les sales E o F serien el *tepidarium*, y G, H el *caldarium* per sa proximitat al forn (*fornacula balnearum*), colocat indubtablement en el punt K; l'espay I es un *alveus*, bany a alta temperatura, que s'obtenia per l'*hypocausis* prop de la *fornacula* K; la rotonda J era el *laconicinum*, aon se difundia el vapor. L y M sería l'*unctorium*: la disposició de les peces convencen de que el punt P era el *propnigeum* o *praefurnium*, vestibul de la *fornacula* K. La *hypocausta* se descubrí en l'estat que indica la planta, en la que's marquen ab petits quadrats els pilans de maó, que's troben coberts per altres maons de gran tamanyo, dels que's trobaren exemplars y que sentantse de pilà a pilà, formaren paviment. L'espay Q podria haver sigut el *vasarium* y l'espay R dipòsit de carbó o llenya. Entre les reduides dependencies L, M, S y T, pot creures que hi haguè l'*unctorium* o *eleothesium*. L'espay V era l'acequia, que facilitaba el desaigüe pels banys. Estava l'edifici rodejat de jardins, essent Y la font dels mateixos. El lloch X' es un gran paviment de fort formigó; segons les trasses devia sentarshi un mosaich, que ha desaparescut. Z es la base d'un pedestal. B', marca el perímetre d'una cisterna de 3 ms. de profunditat. El plan no es complert, donchs queda part del edifici soterrat encara. En les ruines es troben molts troços d'enlluits formats ab guix, maó y marbre (*opus albarium*), molts d'ells pintats a l'encàustica, ab el roig caracteristich y gris de pàmpuls, notable per la persistencia de sa tinta verda.

De la descripció del Sr. Pujol y Camps no'n surt clarament el destí del edifici; queda'l dubte si's tracta de les ruines d'una vila; mes avuy es difícil un nou estudi; el conréu ha enterrat novament les velles ruines.

TERMES DE TARRAGONA

En un opùscul que publicà el Sr. Hernàndez Sanahuja en l'any 1884, se descriuen les excavacions en les ruines del Gimnasi y de les Termes de Tarragona.[1] Sembla deduirse'n que no eren uns simples banys públichs (*balineæ*), sino un *gymnasium* ab totes les dependencies tal com les descriu Vitrubi[2] y que ocupaven una extensa aria de terrer.

(1) *Historia de Tarragona*, t. I, segona part, ap. pàg. 37 y següents. — Vegis també HERNÀNDEZ SANAHUJA y ANGEL DEL ARCO, *Catálogo del Museo Arqueológico de Tarragona*. Tarragona, 1894, prolech, pàg. XXI y següents.

(2) *De Archit.* Llib. V, Cap. X.

L'EPIGRAFÍA Y LES TERMES

L'epigrafía ha estat a Tarragona més generosa que les ruines arquitectòniques. Coneixèm un epígraf que hem reproduit en la pàg. 28 (n.º 4112 del C. I. L., II) en el que's commemora a March Aureli Vicentio, restaurador de les *Termes montanes*. La làpida adjunta de l'esquerra, es refereix a un personatge el qui, entre altres actes meritoris, havía edificat uns banys y adornat el Foro ab una cuàdriga.[1]

M · FAB · GAL · NEPOTI
IESSONIENSI · AED · II · VIR · II
FLAm · ROMAE · ET · AVGVSTOR
CVRATORI · BALINEI · NOVI · OB
CVRAM · ET · INNOCENTIAM
EX · D · D

'I, E O V E B A / I C
IN ILLO FVIT VT TIBI ·
FMPORE ELABSA FVISSE ·
ERE MERERIS QVI PER TE IPSE PL
ISTI QVIBVS TV SAEPE PLACVISTI
TVISTI NYMPHAS CALIDAS ◦ QVA
/ABVS IAM NEC CVRA ADHIBEBA
/OD NEC DE SEMINE TVO VERE C
'S
(OVITE SAEPEPI/// EBAT

Coneixèm tres làpides barceloneses que's refereixen als Banys. Una d'elles es la de L. Minici Natal, ya citada (pàg. 30), que paga uns *Banys porticats* y un aqüeducte.[2] Un altre làpida també citada (pàg. 29), commemora al generós qui llegà pera espectacles públichs y per oli pel poble en les *Termes públiques*. Per fi, un epígraf honorari també de Barcelona fa referencia al curator dels Banys : A Marco Fabi Nepos, de la tribu Galeria, natural de Sessona (avuy Isona), edil y dos

· DIIS · MANIBUS ·
PUBLIUS · CAECILIUS · RUFUS
VALERIA · CONIUX · SE · VIVIS
COMPARARUNT · LOCUM · UTI · EST
CONCAMERATUM · PARIETIBUS
BALNEIS · HORTIS · MONUMENTUM
CONSTRUXERUNT · SIBI · ET
FILIABUS · DONEC · AVITIS
CINERIBUS · IMMISCEANTUR

(1) L'HÜBNER completa la làpida en la següent forma :

fovebas to[to pectore
sensum honesti qui] in illo fuit, ut tibi [memoria patris
nullo umquam t]empore elabsa fuisse [videretur,
extremum hoc munus hab]ere mereris, qui per te ipse pl[enos mune-
ribus cives tuos red did'isti, quibus tu saepe placuisti [liberalitate,
balneas aedificasti, insti]tuisti nimphas calidas, cua[drigis
forum exornasti d]uabus. iam nec curam adhibeba[s rei augen-
dae familiaris q]uod nec de semine tuo vere c[reatos habebas
et civibus donare pulcri]us
[novum caput]
ille vero dolor] qui te saepe p[rem]ebat...

C. I. L., II, Supp., n.º 6102.

(2) FITA. « Làpidas recién halladas en Barcelona », *Revista Històrica*. Barcelona, 1876, t. III, pàg. 132. — BERLANGA. *Revista de la Asociación Artistico-Arqueológica Barcelonesa*, janer-mars, 1903-1905. Barcelona, 1905, t. IV, pàg. 13.

vegades duumvir, flamen de Roma y dels Augustos, curador del *Bany nou*. En atenció a sa vigilancia y integritat (en els càrrechs públichs) se l'hi posà aquest monument per Decret dels Decurions. (1) Parla d'uns banys una làpida trobada al Puig de la Cebolla, partit de Sagunte. (2) Es una làpida funeraria d'un matrimoni que comprà el lloch destinat a bany y a hort y en el que aixecaren son propi sepulcre, aon llurs cendres se barregessin ab les de llurs fills.

(1) C. I. L., II, n.º 4610.

(2) Antonio Valcàrcel, Pío de Saboya. «Inscripciones y antigüedades del Reino de Valencia», ilustrades per Delgado *(Memorias de la Real Academia de la Historia)*, t. VIII, pàg. 81. — Vegis també el C. I. L., II, n.º 3960.

Fragment de cornissa
Museu de Santa Àgueda, n.º 1176

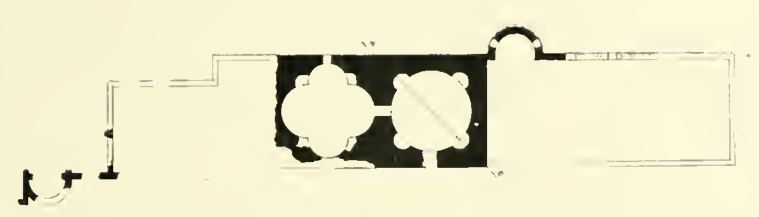

Fig. 130
Plan de dues sales d'una vila a Centcelles, prop de Tarragona. Escala 1/1000

XIII

LA CASA ROMANA

La casa romana a Catalunya es fins avuy encare poch investigada: les *villae* descobertes aquí y allà han estat estudiades més aviat per sos mosaichs que per sa distribució; les ruines romanes que'ns han arrivat dintre les ciutats han estat furgades pera trobarhi restes de ceràmica, bronzes ó mosaichs y no baix el punt de vista de sa arquitectura. A Empuries se van descobrint en les excavacions restes incomplerts de cases que han de ser objecte de especials estudis.

LA VILA

La *villa*, cap d'una gran extensió de territori, ha sigut descrita fragmentariament y sovint mal classificada. El senyor Pujol y Camp en descrigué una trobada a Calafell (Fig. 129) calificantla de termes, de qual estudi acabem de donar lleuger estracte: es la substrucció d'una casa. Lo hipocauste ab els pilars que sostenen el sol, deixan entre ells pas a l'aire calent produit en els forns, calefacció artificial usada comunment en l'Imperi romá, que dona idea l'adjunt gravat de unes ruines trobades a Ador en el regne de Valencia. (Fig. 134)

Els restes més notables de vila's troben prop de Tarragona en el lloch de Centcelles, nom que recorda lo *centumcellae* dels voltants d'Os-

tia y sembla referirse a la aglomeració de *cellæ* que la població numerosa de la vila feya necessaries. Queden d'aqueixa obra grandiosa els restes de dos sales tancades dintre una gran massa rectangular forrada exteriorment de petit carreu; (Fig. 130) l'una presenta la seva planta en forma quadrilobada; dos dels ninxos son més fondos y amples que'ls altres, sense que's pugui veure la disposició de la coberta; aqueixa sala comunica ab altra inmediata de planta circular en la que s'hi troben quatre ninxos esférichs coberts ab una cúpula. (Fig. 132) La volta es construída de rebla en filades de pla, seguint els paralels de la forma esférica. Aqueixa cúpula tenía en son rassament una cornisa y desde ella s'hi desenrotllava una composició en mosaich de vidre notabilissim. La composició no pertany ser detallada en aqueix lloch, no més per lo que pot servir pera fixar la data a la construcció que denota el segle IV. Lo conjunt d'aqueixes sales fa pensar en el *frigidarium* de unes termes, part de la vila sumptuosa; mes rès ho confirma. L'exterior es senzill, ab els frontispicis llisos de les cases romanes que'ns ha conservat el mosaich de la cúpula descrita, aon entre les escenes de la caça hi está reproduida la vila d'aon surten els caçadors. Aquesta está representada per una construcció ab coberta a dues aigües de teula plana escairada romana; (Fig. 133) presenta l'ayre d'una de nostres cases de pagès ab finestres rectangulars; les obertures de les quals, com les actuals, están dividides en quadros seguint la tradició mediterránea. No es aqueix aspecte de la vila romana, semblant a nostres pagesíes,

Fig. 131. Ruines de Centcelles

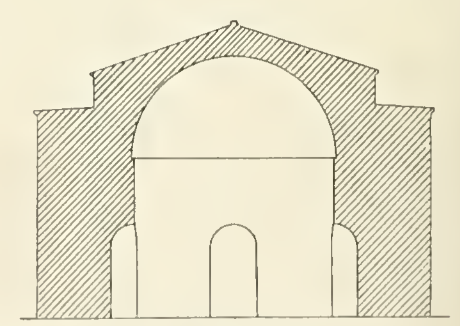

Fig. 132. Secció d'una de les sales de Centcelles. Escala 1/400

un cas extraordinari; per atzar en el nostre país de tradició llatina s'hi conserva el tipo de la casa mediterránia reproduída en els mosaichs y en les pintures.

A un altre d'aquestes viles sumptuoses poden atribuirse els fonaments d'un edifici descobert en 1777, en virtud d'unes excavacions practicades a Puig de Cebolla, prop de Valencia, (1) lloch aon ja en excavacions anteriors s'havíen trobat gran quantitat de fragments d'estátues, baixos relléus, paviments de mosaichs y finalment la lápida del monument sepulcral de *Publius Cecilius Rufus* y sa muller Valeria, (2) en qual epígraf funerari se parla d'un edifici cobert ab voltes, ab tanques, banys y jardins, qu'ells havíen fet construir, segurament una vila sumptuosa, la planta de la qual, en part, es la de la fig. 135 que pogué dibuixarse en virtut de les excavacions allavors practicades. En la memoria citada del Princep Pío de Saboya, hi há una descripció de les diferents dependencies de l'edifici y de lo que en elles s'hi trobá. Les senyalades ab els n.os 4, 5, 6, 7 y 17, tenien paviments de mosaichs; la 8 té'l pis format de llosetes de marbre; la 14 pavimentada ab marbre y la 22 un paviment més groller. En els departaments n.os 10, 11 y 12, hi havíen representacions de figures formades de varies pedres de colors y els llochs senyalats de n.° 13 indicant portes; en la sala n.° 18 hi havía sepulcres. En la sala 19 s'hi trobaren bassaments de dos columnes, en la 26 el bassament d'un altre y la 29 era una sala porticada sostinguda per varies d'elles; finalment, les sales senya–

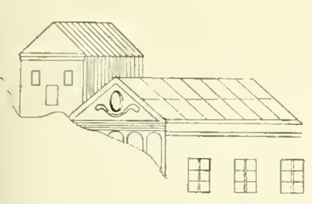

Fig. 133. Casa representada en el Mosaich de Centcelles

Fig. 134. Hipocauste d'una *villa* a Ador (Valencia)

(1) Vegis el treball citat del Príncep Pio de Saboya: «Inscripciones y Antigüedades del Reino de Valencia», ilustrades per Antonio Delgado. *Memorias de la Real Academia de la Historia.* Madrid 1852, t. VIII, pág. 101 y següents.

(2) Publicada en el C. I. L., II, n.° 3960. Vegis la pág. 133.

lades ab el número 20 estaven destinades a banys. Segons se desprèn de la descripció que fa l'autor, no s'ha arrivat a descobrir totalment l'edi-

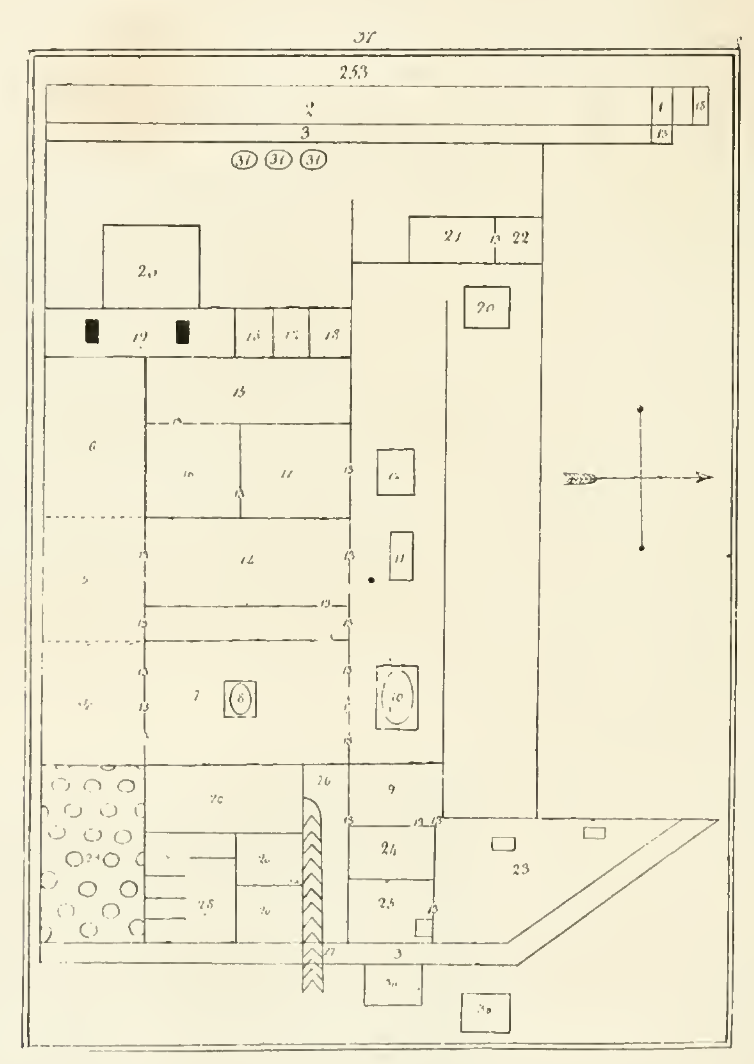

Fig. 135
Plan d'una *villa* a Puig de Cebolla. *Memorias de la R. A. de la Hist.*

fici, trobantse aprop del perímetre de planta descoberta, paviments de mosaichs, indicant segurament major extensió del edifici de que'ns ocupem.

A aqueixes descripcions caldría afegirhi els nombrosos restes de viles senyalades pels historiadors locals; cap dona idea complerta de son plan ni de son aspecte exterior.

LA HABITACIÓ A CIUTAT L'habitació ciutadana apareix clarament en les excavacions que en la actualitat se verifiquen á Empuries. Les cases recorden el plan usual romá, ab poques obertures al exterior: unes son formades d'una ó dues cambres rectangulars; altres se desenrotllen al voltant de patis, les galeries covertes dels quals s'apoyen sobre quatre columnes; un carrer que dona a la porta del recinte romá emporitá, que avuy está descobrintse, era porticat en un dels costats; el portal s'obria al centre de la muralla de Migdia y era la vía dirigida de N. a S., la *decumana*. Les cases eran de tapia que s'aixecava sobre un sócol de paret de pedra; la coberta devegades de teules, altres de terra com les que descriu Vitrubi de Marsella en us a Espanya: [1] el terrat característich del Migdía, de tradició ibèrica y mediterránia antiquíssima. Superposició de costums romanes a la tradició local, tal se entreveu en el lleuger estudi fet fins avuy de la casa romana a Catalunya.

Cal notar com a síntesis de aqueix estudi, la semblansa de

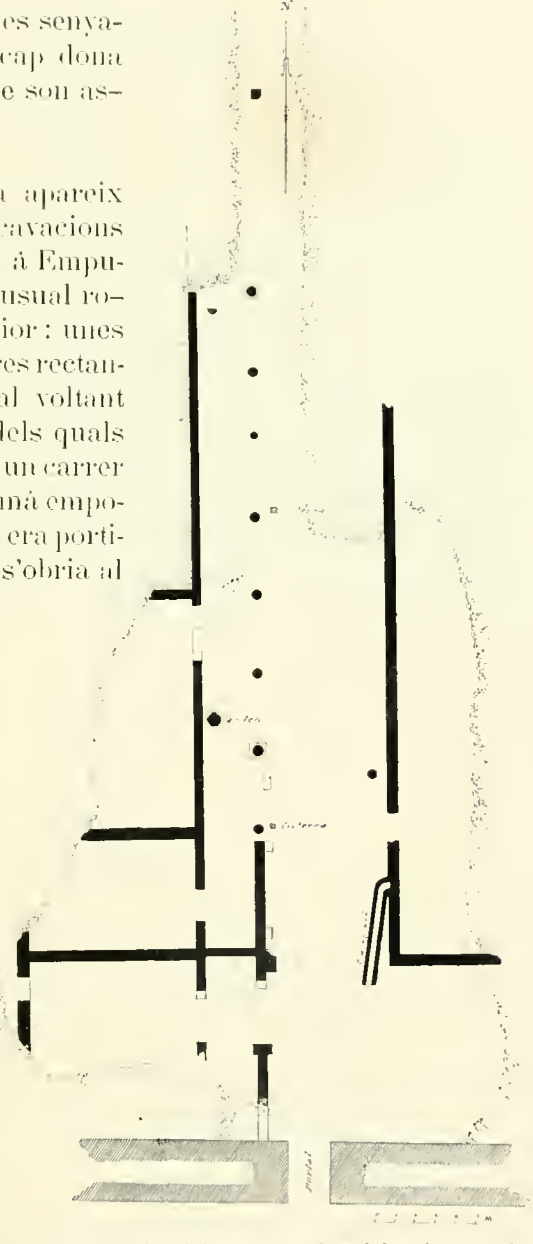
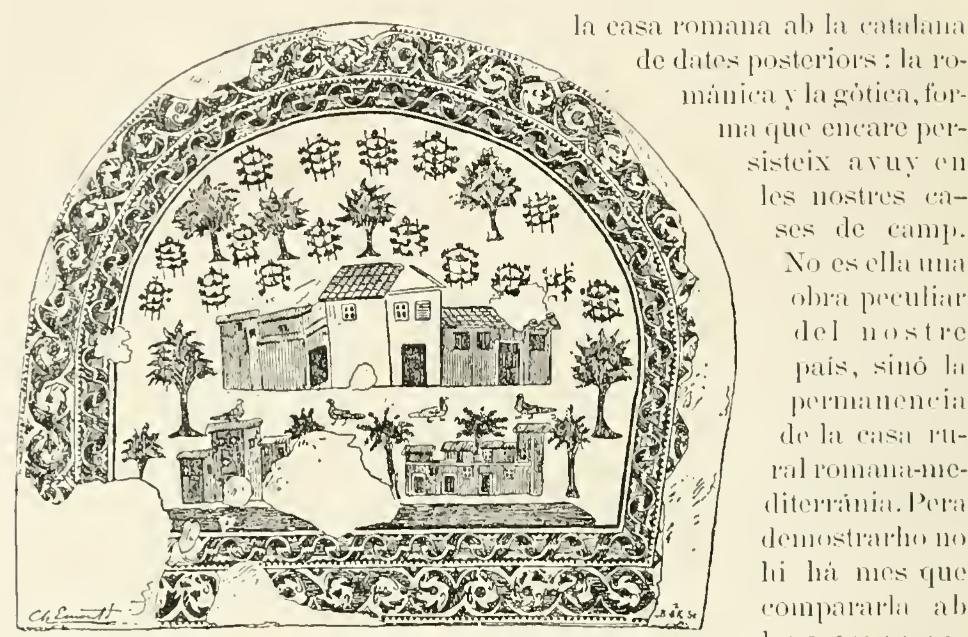

Fig. 136. Plan del carrer porticat del recinte romá d'Empuries. (Excavacions de la Junta de Museus de Barcelona.)

(1) Llib. I, Cap. II, edició citada. Vegis pág. 14.

Fig. 137. Mosaich de Tabarca. (SCHULTEN. *L'Afrique romaine*)

la casa romana ab la catalana de dates posteriors : la romànica y la gòtica, forma que encare persisteix avuy en les nostres cases de camp. No es ella una obra peculiar del nostre país, sinó la permanencia de la casa rural romana-mediterrània. Pera demostrarho no hi hà mes que compararla ab les cases representades en els adjunts mosaichs africans descoberts a Tabarca, de coberta a dos aigües, de portals y finestres rectangulars, ab ses torres, galeríes y portxades.

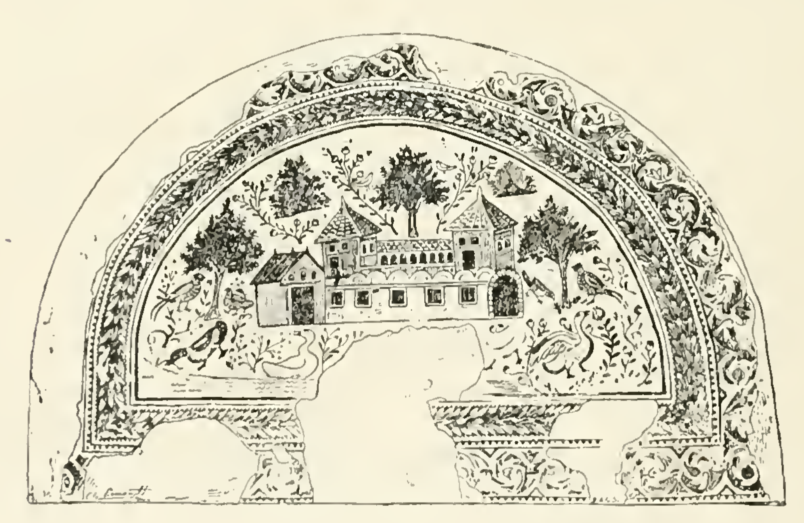

Fig. 138. Mosaich de Tabarca. (SCHULTEN. *L'Afrique romaine*)

Fig. 139. Aqüeducte de Tarragona. *Album pintoresch monumental de Catalunya*

XIV

AQÜEDUCTES

Els aqüeductes, testimonis principals de la grandesa del poble romà, com deya Frontinus,[1] contemporani de Plini'l Jove y de Tàcit, demostren, per lo que's refereix al de Tarraco, la supremacía d'aquesta ciutat en l'Espanya Citerior. Cap contava com ella ab aqueixes obres gegantines, que conduien l'aigua de llegües lluny a les urbs imperials.

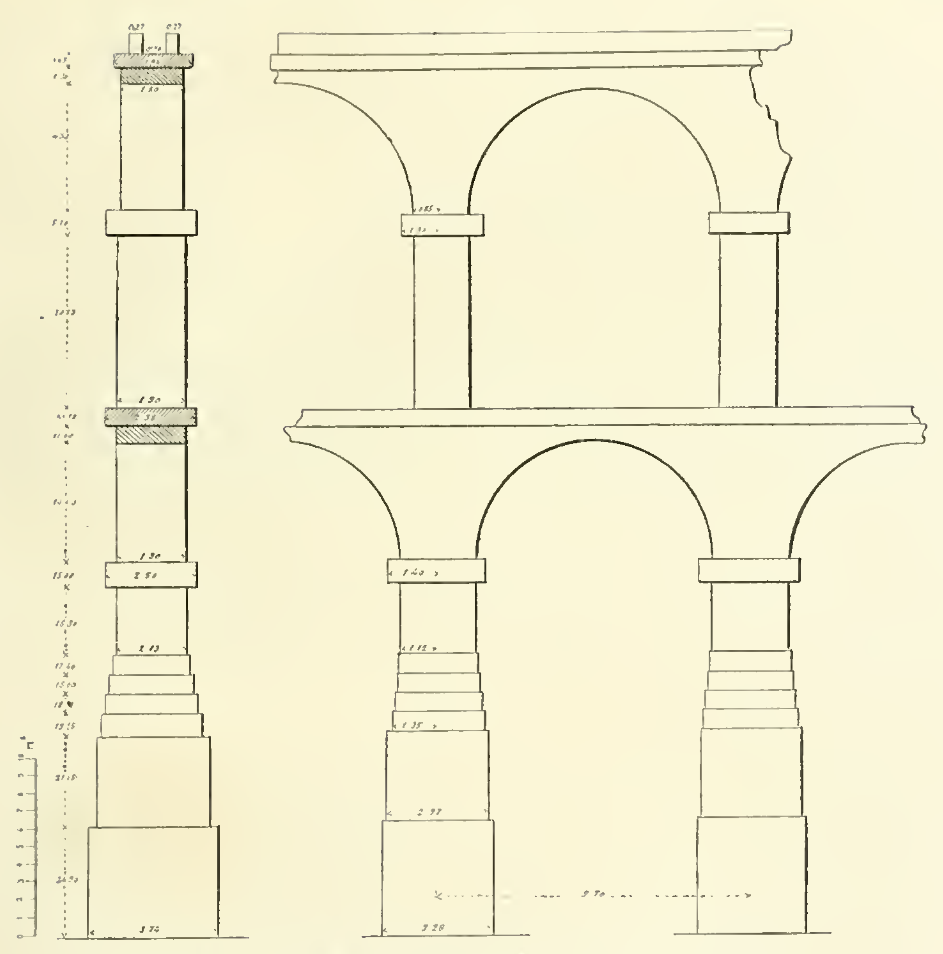
Es l'aqüeducte de Tarragona un dels millor conservats y grandiosos d'Espanya. Presenta dos ordres d'arcades, un menys que'l de Mérida y

(1) « ...*rem enixiore cura dignam, cum magnitudinis romani imperii id præcipuum sit indicium* ». Frontinus. *De aquæductibus urbis Romæ commentarius*. CXIX. París, 1866.

Fig. 140. Aqüeducte de Tarragona. (Fot. de la excursió Gallisà, de la Escola d'Arquitectura de Barcelona.)

igual número que'l de Segovia. Consta'l primer ordre d'onze y'l segón de vinticinch. Es més alt que'l de Mérida y sols uns dos metres més baix que'l de Segovia. Sobre l'aqüeducte de Tarragona passava un sol canal, diferenciantse d'alguns de Roma que'n sostenien dos y fins tres superpostos, conduint separadament un caudal de distinta procedencia. La pedra está

Fi. 141. Aqüeducte de Tarragona. (Datos de la Excursió Gallisà Escola d'Arquitectura de Barcelona).

sentada sensa morter y tot el dovelatje es independent de les filades horizontals.

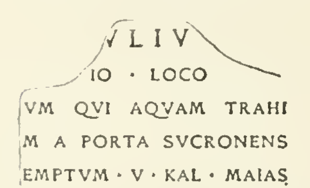
En una de les excursions que a l'Escola d'Arquitectura organisà el professor Antoni Gallisà, prematurament perdut pera l'art y la ciencia, se prengueren els datos complerts que permeteren posar a escala un dels trams del aqüeducte, estudi que no s'havia fet fins llavors, de lo que's planyía l'Hübner. (1) La longitut de clau a clau, del primer arch al vinti-

(1) *La Arqueologia de España*, pág. 245.

trés es de 164 metres. Les demés mides poden veures en la figura 141 que tè acotades les de cada element. La pedra procedeix d'una pedrera no lluny del aqüeducte coneguda en el país ab el nom de *Coves de la pedrera.*

Els autors aràbichs, entre ells Al-makkari, el descriuen y sembla que fóu restaurat baix el reinat del califa Abd-el-Rahmán III, essent molt visible en el monument la restauració verificada. [1] Conduía l'aigua desde Pont d'Armentera a Tarragona.

A Sagunto queden, al OE. de la població, ruines d'un aqüeducte que conduía a la mateixa les aigües del Palencia. Començava a dos kilómetres de la ciutat, aon en Chabret [2] pogué veurehi encara troços del mur que'l formava, de 2 ms. d'altura per $^1/_2$ metre de gruix, construit de durissim formigó.

En Cean-Bermudez, [3] parla de restes d'un aqüeducte a Barcelona que vegé en son temps a l'entrada del carrer de Capellans y en direcció a la montanya de Collserola, aon se podien veure altres restes de dit aqüeducte. Sembla referirse a un aqüeducte, la làpida adjunta trobada a Valencia, que copia l'Hübner. [4] Finalment una làpida d'Ibissa citada (p. 31), parla de la construcció d'un aqüeducte.

(1) Nota de l'autor alarb By Ahmed Ibn Mohammed Al-Makkari: «.. Algunes d'aquestes construccions han sigut descrites minuciosament per Ibnu Ghàlip en son treball històrich titulat *Recreació de l'ànima en la contemplació dels records antichs trobats a Andalusia*, com per exemple l'aqüeducte de Tarragona, que segons diu, conduia l'aigua desde'l mar a la ciutat, per una hermosa planuria, d'un modo admirable, servint pera moure tots els molins de pedra de la ciutat, essent en conjunt un dels més sólits, magnifichs y millors dels monuments jamay construits». *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, Londres, 1840, Cap. VI, pàg. 77. — El lector pot consultar les obres ja citades: HERNÀNDEZ SANAHUJA. *Historia de Tarragona*, Llib. I, 2.ª part, Ap., pàg. 75.—PONS DE ICART. *Libro de las Grandezas de Tarragona*, Capítol XXXIV, pàg. 211 y següents. — SERRALLACH. *Monumentos Romanos de Tarragona*, pàg. 38. — PIFERRER Y PÍ Y MARGALL, t. II de Cataluña, de l'obra, *España. Sus monumentos y artes*, pàg. 484. — CEAN-BERMÚDEZ. Obra citada, pàg. 7. — LABORDE. *Voyage Pittoresque et Historique de l'Espagne*, t. I. — *Album pintoresch-monumental de Catalunya*, 2.ª collecció, pàgs. 77 y 78. — LUIS DEL ARCO. *Guia Artistica y Monumental de Tarragona*. Tarragona, 1906, pàgs. 152 y següents.

(2) Obra citada, t. II, pàgs. 114 y 115.

(3) Obra citada, pàg. 15. Parla també d'aqueix aqüeducte l'ANTONI PONS en son llibre *Viaje de España*, t. XIV, primera edició. Madrid, 1788, pàg. 63.

(4) C. I. L., II, n.º 3747.

Fig. 112. Pont de Martorell. *Album pintoresch monumental de Catalunya*

XV

PONTS

A Catalunya no's troben exemples de grans ponts romans com els de Mérida, Córdoba y altres, ben conservats, pero casi no hi hà pont d'alguna importancia que no conservi quelcom romà y del qual, al menys els fonaments, no siguin romans com el de Lleyda. (1) Han conservat majors restes encara de sa forma antiga, els ponts de Manresa, en els que's veuen clarament els fonaments de grans carreus; el de Martorell ab sos archs triomfals. (Fig. 103) Resten avuy sols d'aquest, els fona-

(1) El pont de Lleyda es de fama clásica. Anem a reproduir dos textes que a ell se refereixen dels *Comentaris sobre la Guerra Civil*, de Juli Céssar :

« XLIII. Entre la ciutat de Lleyda y'l turó vehí aon Afranius y Preteins estavan acampats, hi havia una plana de prop de trescents passos y cap al centre una petita altura : si Céssar haguès pogut fersen amo y fortificars'hi, no dubtava que hauria tret als enemichs tota comunicació ab el *pont de la ciutat* d'aon treyen els queviures... »

« XLIX. L'armada d'Afranius, al contrari, ho tenia tot ab abundancia... El *pont de Lleyda* l'hi facilitava sens perills, tots aquests transports, oferintli a l'altre banda del riu, un país nou aon Céssar no podía penetrar. »

Fig. 143. Planta del pont de Martorell (Laborde)

ments dels espatllers y part d'un arch triomfal. El conjunt havia d'esser igual que'l pont de Saint Chamas, sobre'l Soloubre. (Fig. 92) Els archs tenen exactament la meteixa composició y situació que'l nostre vell pont refet en l'Edat mija.

Molts son els miliaris trobats [1] pels que consta que durant l'imperi del goth Maximinus (235 à 238) hi hagué grans reparacions de ponts y vies. Un miliari trobat prop de Girona en 1876 confirma'l fet per lo que's refereix al NO. de la península ibèrica; la seva inscripció, que atribueix el P. Fita [2] al any 238 de J. C., ha sigut traduida pel docte historiador aixis: «L'emperador Cèssar Cayus Juli Verus Maximinus, pio fèlix august, germànich màxim, dàcich màxim, sarmàtich màxim, pontifex màxim, revestit per quinta vegada de la tribunicia potestat y de la imperial per sèptima vegada, pare de la patria, cònsul, procònsul; y Cayus Juli Verus Màxim, nobilíssim Cèssar, germànich màxim, dàcich màxim, sarmàtich màxim, princep de la joventut, fill de nostre senyor l'Emperador Cayus Juli Verus Maximinus, pio fèlix august, manaren restaurar les vies y'ls ponts enrunats de tan vells, cuidant de l'obra *Quintus Decius*, llegat d'abdós Augustus, propretor, varó esclarissidíssim ».

Fig. 144. Fot. d'un miliari Museu de Santa Àgueda

(1) C. I. L., II, n.os 4693, 4696, 4731, 4756, 4788, 4816, 4826, 4834, 4853, 4858, 4870, 4886, y Supp. n.o 6201.
(2) *Revista Històrica*, Barcelona, 1876, t. III, pag. 135 y següents. C. I. L., II, Supp. n.o 6243.

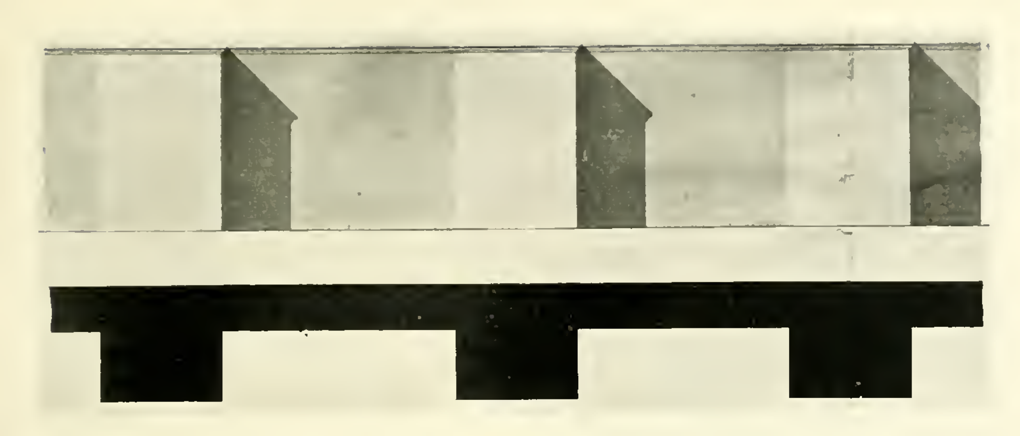

Fig. 145. Mur romà del carrer de la Tapinería, destruit en 1837, sota la part del antich Palau real
Dibuix de Cellés. (Arxiu de la Junta de Comers)

XVI

LES CIUTATS Y LES MURALLES

CAL, després d'explicar un per un els restes, sovint insignificants de la nostra arqueologia romana, donar una idea en conjunt de les ciutats que'ls contenien. Les antigues ciutats romanes de la nostra terra, ab tot y ser modestíssimes, eren molt més suntuoses que les actuals: llavors, una vila provinciana tenía numerosos edificis de pedra que s'aixecaven sobre l'habitació particular; possela llochs de esbarjo, construits no de fusta y de guix com els d'are, sino de carreus ben treballats; ses plasses s'omplien de innumerables estàtues y desde les portes, vorejant els camins, se passava per entre fileres de monuments funeraris. Tot això ho hem descrit y inventariat, y molts d'aqueixos monuments els hem situat en son lloch dintre'l conjunt de Barcino o de Tarraco.

LOS PETITS NUCLIS DE POBLACIÓ. LES TORRES

Pera acabar de formar el concepte de les nostres poblacions romanes, cal dir que unes, les inferiors, les petites, eren de cases isolades en mig de finques de gran extensió: es comú avuy trobar ses ruines en els fonaments de les nostres cases de

pagès y fins dels monastirs que eren les grans conreries migevals; de vegades un *Ager* fortificat les defensava, com l'Ager que ha conservat el nom llatí en la vall afluent del Noguera Pallaresa; (Fig. 146) altres, les urbanes, les majors, s'apretaven dintre'ls murs ab estrets carrerons, aon els edificis públichs s'enduyen el millor lloch y aon el particular tot just hi cabía. Les creuaven principalment dos carrers casi ab àngul recte, el *Decumanus* y el *Cardo* que encare s'entreveuen en moltes de les ciutats antigues d'Italia. La fortificació més elemental de les petites poblacions era la torre aislada, de tradició ibèrica, (Figs. 147 y 148) y aixís els petits vehinats y casals aislats, rebian el nom de *turris* y *castellum*, tal com avuy a Barcelona les cases de camp s'anomenen torres y á Osca *castellos* com a sinònims de *vicus*. Aqueixes torres feyen d'atalaya y comunicaven les unes ab les altres per medi de senyals. Livi se refereix a elles; [1] les cita Plini parlant de la construcció de tapia; [2] el *Bellum Hispaniense* d'autor desconegut, al parlar de la guerra entre Cèssar y Pompeius, parla de las torres de guayta. [3]

Fig. 146. Recinte romà d'Ager

LES CIUTATS

El perímetre de les muralles romanes de Barcelona, diu el P. Fita, [4] que en gran part se conserva y es pot restaurar totalment, correspon com el de León (*Legio VII gemina*) y Londres (*Londinum*), no al quadrat de Polibi, sino al quadrilonch ab sos ànguls esmotxats y curviformes (*circinnatis*) del *Gramaticon* del Higino, que prevalesqué durant el 1.er segle de nostra Era. Desde la Porta *pretoria*, el portal de la plassa Nova (part alta del plan) (Fig. 149) quals torres se conserven inmutables, la via del mateix nom, seguint a poca diferencia el traçat del

(1) *Hist. Rom.* Llib. XXII., Cap. XIX y Llib. XL, Cap. XLVII, edició citada.
(2) *Hist. Nat.* Llib. XXXV, Cap. XLVII, edició citada.
(3) Cap. VIII.
(4) *Revista Historica*, Barcelona, 1875, t. II, pàg. 194. — Pi y Arimón, *Barcelona antigua y moderna*. Barcelona, 1854, vol. I, Cap. IX, art. I.

modern carrer del Bisbe, baixava fins a trovar la *via Principalis*, cayent perpendicularment sobre d'ella y anava fins al carrer de la Ciutat tocant a la plaça del Regomir. La *via Principalis* transversal, acabava en les dos portes que foren anomenades *Castrum vetus* y *Castrum novum* durant la Edad Mija.

Fig. 147. Torrassa del Moro. (Pellicer y Pagès. *Iluro)*

En l'extrem SE els murs formen un cos avençant com una ciutadella de última defensa y a la vegada castell que guardava la porta. (Fig. 119) En la part més alta de la ciutat s'hi aixecava'l temple, no lluny d'aon se troven les dos vies, lloch apropòsit pera'l *forum*, que ha proporcionat els més interessants fragments d'estàtues y els mosaichs més suntuosos. Era la nostra Barcino una ciutat provincial, no molt extensa. En el *Corpus Inscriptionum Latinarum*, tom II, de l'Hübner y en el suplement, tantes vegades citats, l'epigrafía de la nostra COLONIA FAVENTIA IVLIA AVGVSTA PIA BARCINO, presenta prop de cent cinquanta inscripcions. Casi tots, o la inmensa majoría de monuments llatins, aixís artístichs com epigràfichs, procedeixen, o be del *recinte primer* de Barcelona o be de les *muralles* que'l constitueixen. Fins a darrers del segle XIII aquest recinte amurallat fou la ciutat, *(civitas)*, y lo demés: extramurs, arrabals creuats de rieres y alfombrats de jardins, prats [1] y vernedes, vinyats y pinedes.

Fig 148. Torrassa del Moro (Pellicer y Pagès. *Iluro)*

Les ciutats, que com Tarragona havíen aprofitat les velles muralles, es evident que a elles se subjectaven. Estava la antiga capital que dona

(1) Els carrers de la *Boquería* y de la *Boria*, casi tocant a les antigues muralles, foren la *bovaria* o prats per pastura de bous; el de la *Boria*, ab sa majada, pertanyia al burg o arrabal format al voltant del monastir de Sant Pere de les Puelles. El de la *Boquería* al arrabal de Santa María del Pí o *burgo de ipso pinu*, com l'anomenaven les escriptures de aquella època. Vegis un article del P. Fita: « Antiguas Murallas de Barcelona », en la *Revista Histórica*. Barcelona, 1876, t. III, pág. 3 y següents.

Fig. 149. Plan del recinte romà de Barcelona, segons Pí y Arimón

nom a una gran part de la Hispania, situada sobre un turó, quina calma s'ofereix en suau pendent de NE. á SO. fins a morir en les ones del mar. Els Scipions aprofitaren les fortificacions antigues y enmotllaren l'estructura de la nova ciutat a la més antigua que trobaren; aixís son plan es irregular, (Fig. 155) y segueix son mur les ondulacions de la roca facilitant la defensa sense gran alsada. El perímetre obeeix a la antigua estrategia; (Fig. 155) els murs son aproximadament rectes, el polígon presenta sos ànguls obtusos molt resistents. Las torres, contra el precepte de Vitrubi y de Filo de Bizanzi, eren rectangulars. Sols coneixém una porta romana, situada al llenç Nort en l'espay comprés en la Falsa Braga prop del Arce o Ciutadella, [1] (Fig. 12) ab grossa llinda seguint la disposició de les del mur antich. En aqueixa part de la ciutat hi havía els edificis principals : el Palau d'August o el Pretori, tal vegada cuartel dels legionaris, [2] els temples de Júpiter y August; fora muralla, vora el mar, hi havia, l'amfiteatre; a sota'l mur y apoyat en ell al peu del Palau d'August, s'hi veya el circh; més lluny, prop també del mar, el teatre y les termes.

Fig. 150. Torres de la Porta romana de la Plassa Nova NO. del recinte

Sagunte era una fortalesa que coronava un turó isolat, espadat per

(1) Serrallach, monografía citada. *Monumentos Romanos de Tarragona*, pàg. 15 y següents.

(2) Hübner. *La Arqueologia de España*, pàg. 243.

tots costats qual accés era difícil; havia de semblar desde baix una fortalesa inexpugnable : en la vessant de la montanya s'hi veya'l teatre y vora'l riu el circh; un pont de la via romana comunicava les dos ribes y seguia aqueixa vorejant pel plà el turó y dominada per les fortificacions. (Fig. 159)

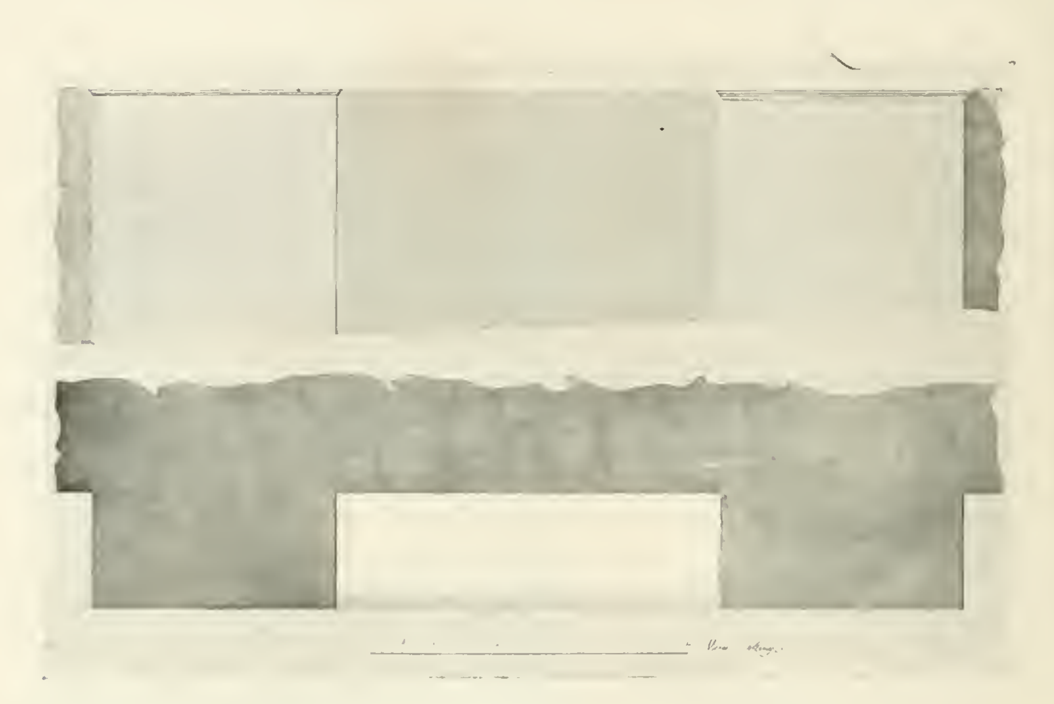

Fig. 151. Planta y alçat de la Muralla romana que existí a l'hort del Monastir de la Ensenyansa Dibuix d'en Celles (Arxiu de la junta de Comers)

Pero l'ideal de la ciutat era la quadrangular, com un *ager* militar y aixís les traçaven en el plà com la d'Empuries. (Fig. 160) Tito Livi [1] la descriu segons referencies de Cató que hi havia manat un cos de exèrcit. «... Ja allavors Empuries, diu (any 195 avans J. C.), se composava de dos ciutats separades per un mur : habitada una per els grechs originaris de Focea, com els de Marsella, y l'altre per els hispans; però la ciutat grega que donava al mar, estava guardada per un recinte d'uns quatrecents passos; la ciutat hispana, més allunyada del mar, la circuia un mur de tres mil passos. Empuries rebé després una colonia romana, que

1) Llib. XXXIV, Cap. IX, edició citada.

el divi Cèssar establí en ella després de la derrota del fill de Pompeu. Aquests tres pobles se troben avuy confosos en un sol, ja que'ls hispans primer y els grechs després se convertiren en ciutadans romans. Tenint en compte que sa ciutat estava llavors oberta de un de sos costats a incursions

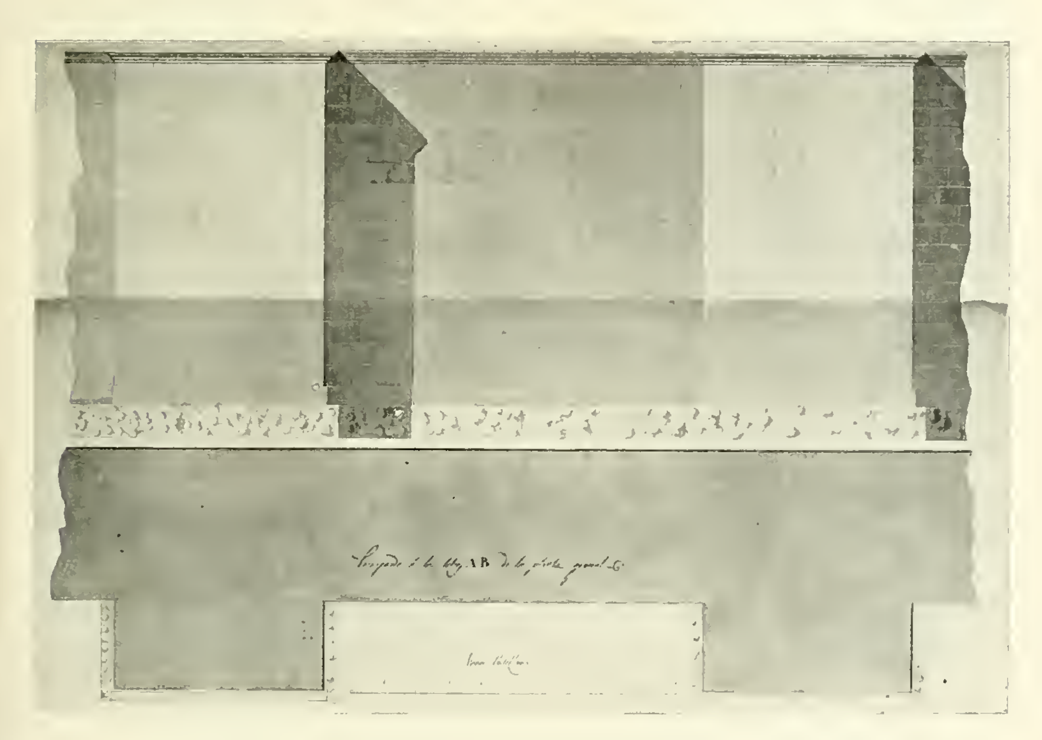

Fig. 152 Planta y alçat de la Muralla romana de Barcelona qu'existí en el carrer de Basea. A B de la planta general. Dibuix de'n Celles (Arxiu de la Junta de Comers)

marítimes y de l'altre als atachs dels hispans, nació barbre y belicosa, hi há que extranyar cóm podía viure ab seguretat. Era la salvaguardia de sa debilitat la vigilancia regular y continua que dona sempre la temensa de un vehí més fort. La part del mur, que donava cap a terra, era més fortificat y tenía una sola porta; un magistrat guardava aquesta entrada sens poder deixar son lloch un sol instant. Durant la nit una tercera part dels ciutadans feya guardia en els baluarts, y no era pas per cerimonia ni per respecte a la lley que les guardies se succeien y passaven les rondes: s'hi posava cuidado com si l'enemich hagués estat a les portes. Cap

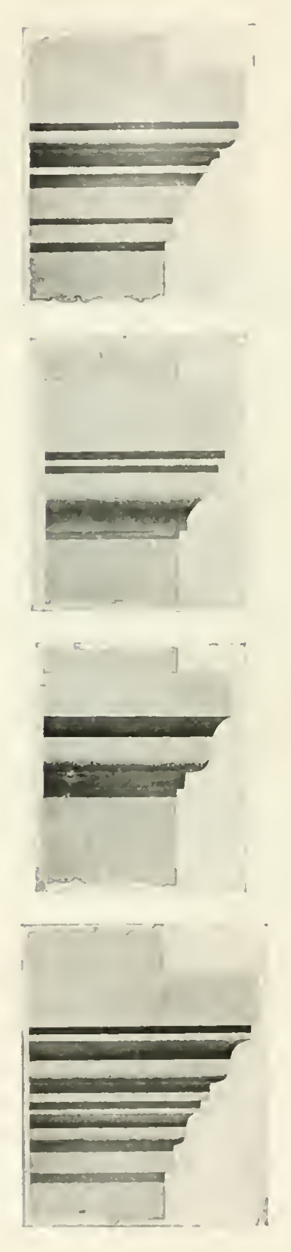

Fig. 153. Cornisament de la Muralla romana de Barcelona. (Arxiu de la Junta de Comers.)

hispà era rebut dintre la ciutat y els habitants no sortien fora'ls murs sino ab precaució; en cambi, del costat de la mar l'entrada era lliure. No sortien may els de la ciutat grega que no fossin en bon nombre per la porta que donava enfront la ciutat hispana, y aquests solien èsser els que havien estat de guardia en els baluarts la nit precedent. Obligàbals a n'aquesta sortida el comerç que feyan ab els hispans, inhàbils en l'art de navegar, que's contentaven ab poder comprar les mercaderies extranjeres que's rebien per mar, importaven y entregaven per la exportació els productes de ses terres.»

Fig. 154. Cornisament de la Muralla de Barcelona. Dibuixos de Celles. (Arxiu de la Junta de Comers.)

En el plan (Fig. 160) se veu clarament la disposició de la *diopolis* d'Estrabó y de la *gèmina* de Plini: un gran rectàngul forma el recinte hispà-romà, quals restes estàn marcats ab el n.° 2; el mur presenta avuy a troços son coronament en el costat O. y es enterament visible en el costat S. En aqueix tram hi havia una porta descoberta fa poch (Fig. 161) per la Junta de Museus de Barcelona; el costat N. es avuy encara desconegut, mes un examen fet durant les excavacions indica que seguiria aproximadament el camí que va cap al antich convent dels Servites,

Fig 155. Plan de la ciutat de Tarragona, segons el P. Florez

Fig. 156. «Castell de Pilat» a Tarragona

M; el costat E. ha estat trobat en els dos extrems.

El recinte grech, començat a escavar per la Junta de Museus en l'any 1907, presenta un mur de grans pedres grollerament desvastades en *c*, en direcció E.O. aon s'hi ha trobat una porta, l'única que, segons Tito Livi, donava al costat de terra. Se prolonga aqueixa muralla fins no lluny del mar, rodejant un turó; fent suposar que la ciutat grega nova, la *neapolis*, esposada al mar, tindrà son mur O. paralel per sota de les ruínes del convent de Servites; llavors el dich (n.º 3 del plan, Fig. 160), en qual cara de terra s'hi han trobat anelles y senyals de amarres de barques, tancaría el port obert entre la isleta N., l'antigua vila de la primera colonisació grega, la *paleopolis* de Strabó, fins a L y M del plan. Es això una hipòtesis provisional que posaran en clar els escavadors de la Junta de Museus de Barcelona que cada día avencen.

L'estudi d'aqueix mur, que en el moment d'imprimir aquestes ratlles (juliol de 1908) pot ferse tant sols incompletament, indica un aparell groller, encare poligonal ab tendencia a la horizontalitat, tal com els denominats vagament arcàichs la data dels quals es fixa cap els segles VII y VI avans de J.C. La porta presentava primer una tanca corredera de

Fig 157. Muralles de Tarragona

Fig. 158. «Castell de Pilat» segons Laborde

dalt abaix y després una porta de dues fulles quals pollagueres resten en son lloch. (Figs. 161 y 164) Després de la porta venia un mur de contenció de terres al que's pujava per ampla escalinata, (Fig. 163) encara no descobert del tot. Indica aixó una ciutat en terraçes, posada en la pendent del turó emporitá de cara'l mar.

L'estat actual de les excavacions fa pensar que'l recinte ibèrich y romà superior estava separat del inferior. Hem dit que la muralla E ha sigut descoberta en l'extrèm de cap a mar A del costat S del mur romà y ibèrich; les excavacions practicades pel benemèrit propietari en L'Escala Sr. Villanueva, han fet visible un tros considerable de muralla

Fig. 159. Plan de la ciutat de Sagunte segons Chabret

pròxim al àngul NE; altres sondejos han descobert fragments del mateix mur, quedant únicament per trobar la part central del tram aon les excavacions han estat infructuoses, mes tot fa creure en un mur recte o lleugera-

Fig. 160. Plan de les ruínes de Empuries. Pella y Forgas, *Historia del Ampurdán*.

ment curvat cap al interior de la ciutat seguint la disposició del terrer que presenta allí una lleugera depressió; formant una figura rectangular. La ciutat grega no sembla arrivi més amunt del camí paralel a la costa, que va a Sant Martí d'Empuries. Hi hauría aixís un espay despoblat entre'ls murs d'una y altre ciutat y no tindría una comprobació literal el de estar les dues ciutats dividides per un mur com indica Tito Livi ni'l d'Estrabó insisteix sobre aqueix punt. [1] « El primer lloch que ocuparen

(1) *Geograf.* Llib. III.

Fig 161. Porta romana d'Empuries. (Fot. Gandía)

els empuretans al venir de Marsella, fou una isleta que está enfront de Empuries, a la que avuy anomenen Paleopolis, això es, la ciutat vella; mes avuy día habiten en terra ferma. Es Empuries una ciutat doble, que divideix un mur. Primer fou habitada pels indígenes els que encare que's governaven per llurs propies lleís, volgueren ab tot tancarse com els grechs per un mur comú pera sa major seguretat. Axís hi havía dos ciutats dividides per una muralla mijera; mes temps després formaren un govern, agermanant les lleis dels barbres ab les dels grechs». El mur de que parla Strabó, sembla no haurá d'entendrers mijer, sino de separació. Els enterraments que's troben entre'l recinte ibèrich romá y'l recinte grech, venen a fer verosímil la hipótesis de la separació de les dues ciutats, més racional per la defensa d'una contra l'altre, que sembla impossible ab un mur comú mijer. Empuries estaría formada de dos recintes fortificats.

En el recinte romá, de la porta propera al ángul SO. sortía un carrer porticat en direcció N. S. que s'está excavant encare; (Fig. 162) després d'això, tant sols algunes cases aislades, de les que'n queden els mosaichs, está avuy al descobert de la vella colonia masiliota del NE. de Catalunya.

LES MURALLES

Mes de la ciutat lo més important era la muralla, la salvaguarda comú. En parlarém en son lloch cóm eren fetes y de sos materials; parlém are de sa forma. Eren amples pera poguer marxar per sobre y sovint monumentals; la de Barcelona estava

Fig. 162. Carrer porticat d'Empuries. (Fot. de E. Gandía)

coronada per una motllura. (Figs. 153 y 154) Les flanquejaven torres quadrades y circulars en els llochs més perillosos, com a Barcelona, en els ànguls y en les portes. (Fig. 149) Aqueixes eren fortament defensades per torres circulars (Portal de la Plassa Nova), (Fig. 150) o be octagonals (Portal de la Plassa del Angel). [1] Tal era el precepte antich trasmès per Vitrubi. Junt als murs hi havia la Ciutadella, la casa forta, emplaçament actual del Palau Episcopal de les ciutats antigües com a Barcelona, Tarragona, etc., com si'l bisbe hagués sigut l'arbitre del regiment de la ciutat al desferse l'Imperi. A fora, torres aislades servien pera prevenir la ciutat, tal com les torres y castells mig-evals. Junt a la muralla hi havia en les ciutats colonials, sovint a més del Pretorium, la casa del Prefecte y els quartels dels legionaris. Això era potser l'anomenat Palau d'August de Tarragona. (Figs. 156 y 158) La planta d'aquest edifici es rectangular y medía 350 ms. de longitut de E. a O.; sa amplada era de 24 ms. y ses parets, que encare poden medirse, diu l'Hernández Sa-

(1) Pi y Arimón, *Barcelona antigua y moderna*. Barcelona, 1854, t. II, pàg. 319 y següents.

Fig. 163. Mur de contenció d'una de les terrasses de la ciutat grega d'Empuries: al fons se veu la porta (Fot. Gandía)

nahuja, [1] tenen 2'50 ms. de gruix. Es construit en grans carreus encoixinats; de sa disposició interior poca cosa's coneix. Les cases aislades y les *villæ* se defensaven per medi de torres aislades; n'es un exemple la Torrassa del Moro, en la serra que separa la Costa de Llevant del Vallès, entre Llinás y Dosrius. (Figs. 147 y 148) Te un bassament de grans carreus que potser fou completat ab obra de terra en la part superior, fins arrivar a l'altura necessaria. La mamposteria senyalada en la figura 147 sembla moderna.

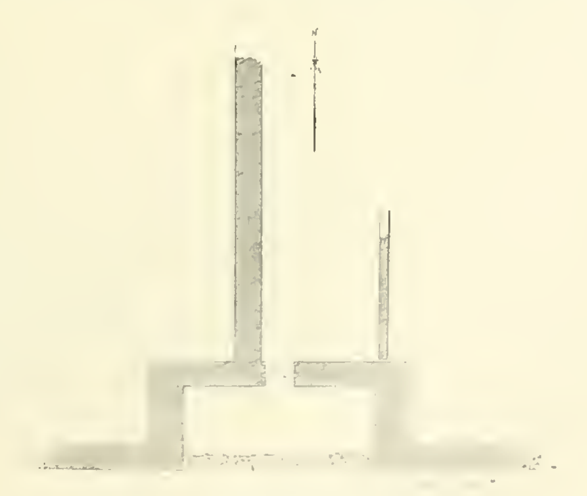

Fig. 164. Plan de la porta d'Empuries (Excavacions de la Junta de Museus de Barcelona)

(1) Obra citada, t. I, 2.ª part. Apénd. pág. 15 y següents.

LES MURALLES EN LA EPIGRAFÍA

L'erecció de les muralles era una obra costosa, conmemorada per l'epigrafía. Una làpida de Sagunte [1] conmemora a *C. Lucilius*, qui cuida de refer murs y torres. A Barcelona una làpida trobada en l'any 1903 en el cementiri del SO. y que's conserva en el Museu Municipal de dita ciutat, conmemora a *C. Celius*, que cuida de fer els murs y les torres. La interpretació que d'ella dona el P. Fita [2] es la següent : *Caius Coelius, Atisi filius, duumvir quinquennalis muros turres portas faciunda coeravit.* El sentit de la qual es segons el mateix autor : « Cayo Celi, fill de Atiso, duumvir quinquenal, cuidà de que's fessin els panys de les muralles, els torreons y les portes de la present ciutat ». Expressa'l P. Fita l'idea de que tal vegada la ciutat que amurallà Cayo Celio no es l'actual, el centre de la qual està en la plassa de Sant Jaume sobre l'alt del turó denominat *Tàber* pels documents de l'Edad mija, sino el *castro* del Port, cap al desaygüe del Llobregat, en la falda de Montjuich aon radica el cementiri del SO.

–. FV*Lvius* –. *f*	· TITINIѠ
C · LVCILI	/S · L · F ·
II · VIR	EX · D · D ·
TVRRIS · ET	· MVR/*o*/S
REFIC	CO/*er. i. q. p.*

L'erecció del recinte amurallat de Barcelona a que's refereix la làpida, diu el P. Fita, data del temps de la República romana com ho testifiquen els caràcters de les inscripcions.

(1) C. I. L., II, Supp. n.º 6021. CHABRET, obra citada t. II, pàg. 158 y següents.

(2) *Boletin de la R. A. de la Historia.* Madrid, 1903, t. XLII, pàgs. 459 y següent. 481 y següents, y t. XLIII, pàg. 361 y següents.

Moll del port d'Empuries. (Fot. Esquirol)

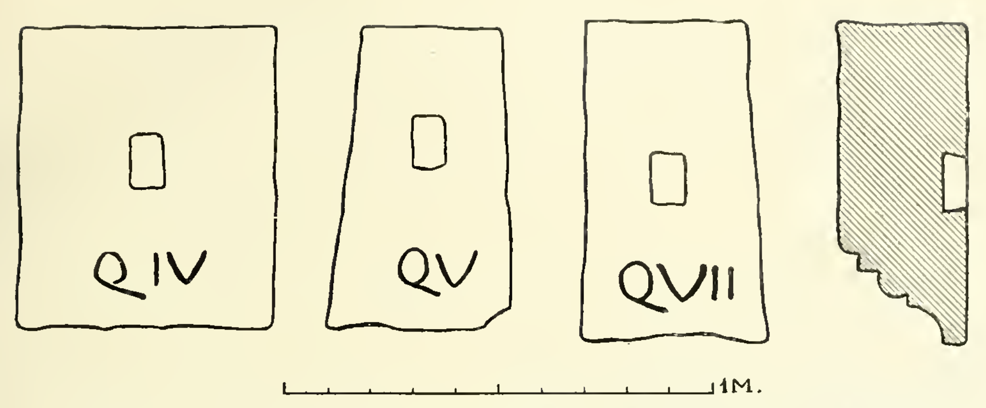

Fig. 165. Carreus ab les caixes de gripia y numeració per colocarlo. (Museu de Barcelona)

XVII

MATERIALS

Es un estudi importantíssim el coneixement dels materials usats en la construcció històrica. Anèm a fixarnos no més en els característichs de la nostra construcció romana; parlar de tots, fóra repetir l'Historia natural de Plini, el Vitrubi y el Varron, aon hi son descrits y estudiats minuciosament tots els empleats en les obres de son temps.

LES PEDRES Y LES PEDRERES

La pedra que s'utilisa es generalment la de la localitat próxima; solzament en monuments importants y en mosaichs, s'emplea pedra llunyana; aixís en el mosaich de la esglesia de Sant Miquel a Barcelona, avuy destruida, que's guarda en el Museu Municipal, era la pedra blanca de prop de Roma, *el palombino*, molt usat en la vella capital del mon y la negra es un melaphir anomenat a Roma actualment *selcio*, que prové de Frascati. Pera els mosaichs es busquen les pedres escasses y de valor portades de lluny per les corrents fluvials o recullides del mar.

El material de les grans obres se busca en les pedreres del país, algunes de les quals son antiquíssimes en la seva explotació. D'aqueixes

pedreres poques son actualment dignes d'estudi; algunes com la de Montjuich, explotada ja pels Romans, han continuat fins avuy donant materials a les construccions de Barcelona; de l'explotació romana no n'ha quedat ni rastre. Entre Altafulla y el «Sepulcre dels Escipions» (Tarragona) existeix una pedrera romana deixada casi intacte (Fig. 167) aon al cap de segles apareix clarament el modo cóm eren arrancats de la pedrera, obrats y tot, els amples y ben tallats carreus. Al bell mig d'una plasseta formada per l'extracció de la pedra, s'alça una piràmide coneguda per la gent de l'encontrada ab el nom de «Agulla del Mèdol», massa d'ennegrida pedra de 12 á 13 metres d'altura, deixada segurament pera medir la quantitat de material extret. El mateix objecte té induptablement una mena de pila en el centre de la pedrera. Es dita general en la comarca que de la pedrera de la «Agulla del Mèdol» ne tragueren el material pera la construcció de la Catedral de Tarragona; lo que sembla cert es que d'allí ne sortí la pedra pera la construcció del *Arce* y muralles romanes de Tarragona y de les despulles del *Arce* fou construida la Catedral. [1]

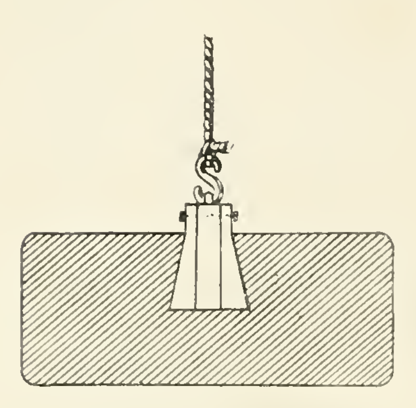

Fig. 166
Gripia moderna per la elevació de carreus

Les pedres, treballades molt sovint en la pedrera mateix, eran numerades, y se'ls obria una caixa pera aixecarlas per medi de la gripia ben coneguda dels constructors, actualment encara en us. (Fig. 166) Les caixes de gripia (eyna que Vitrubi no descriu) s'han conservat en numerossissims

Fig. 167
Pedrera del Mèdol d'explotació romana, prop de Tarragona
(Album pintoresch monumental de Catalunya)

(1) Eudalt Canibell. «Algunes noticies referents a l'excursió a Altafulla», *Butlletí de l'Associació d'Excursions Catalana.* Any I. n.º 2. Barcelona, 1879.

monuments com en els tambors de columna del Temple de Vich, com en els del Sepulcre de Corbins, etc., etc. Al Museu del Palau reyal de Barcelona, existeixen tres curiosos exemplars de numeració d'aqueixa mena en uns fragments de cornisa trobada en les excavacions del Cementiri de Montjuich ab altres elements epigràfichs romans. (Fig. 165) En la part superior del carreu hi ha oberta la caixa de gripia, y a sota d'ella els epigrafs: Q. IV, Q. V, Q. VII, qual lectura deu ser: *Quadrum IV: Quadrum V: Quadrum VII.*

La pedra treballada esquadrada, era el *saxo quadrum* y abreviadament el *quadrum* qual inicial gravava el *saxo faber* romà sobre'l carreu per colocarlo en obra. Aqueixes pedres numerades foren descobertes en el Cementiri del SO., de Barcelona.

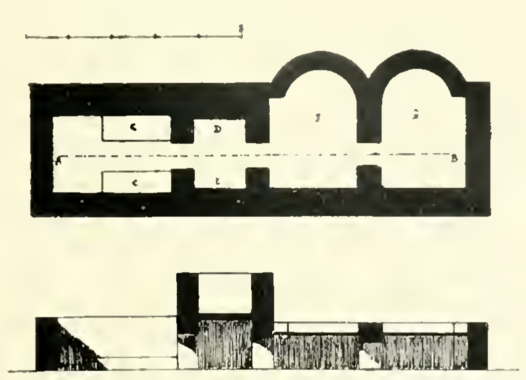

Fig. 168. Forn de Tarragona, planta y secció (Hernández Sanahuja)

MAONS, TEULES Y FORNS Les dimensions dels maons en les obres catalanes son variades y distintes de les que donen'ls autors clàssichs y dels trobats a Roma. Les més comuns son les següents: maons quadrats 0'55 × 0'08 metres; maons rectangulars 0'37 × 0'55 × 0'08 metres. En el sepulcre romà de Corbins (Lleyda) s'hi usaren dos menes de maons: [1] els uns de 0'25 metres de llarch per 0'16 d'ample y per 0'06 de gruix y els altres, que son els més notables per sa longitut y poch gruix, tenien 0'52 metres de llarch per 0'25 d'ample per 0'03 de gruix; [2] al columbari de Vilarrodona son visibles maons de 0'25 metres

(1) VILAPLANA. Article citat de la *Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa*, t. III. 1901-902. pág. 42 y següents.

(2) Segons VITRUBI, hi havia tres classes de *tobas* (maó crú). (Vitrubi denomina simplement *later* al maó crú, com se dedueix clarament del Llib. II, Cap. III, en que explica sa fabricació): una denominada *didoron*, d'un peu de llarch per mig d'ample (0'30 per 0'15 metres); altres dos clases eren el *tetradoron* y *pentadoron*, quadrats de 4 y 5 pams respectivament. Els peus grechs medien aproximadament 0'308 metres. Un pam es la quarta part del *peu* y'l dit la quarta part del *pam*.

Dĩu CHOISY en sa obra citada *L'art de bâtir chez les Romains* (pàgs. 47 a 75): Les carcassas a juntes convergents dels archs, se componen ordinariament de dos menes de maons: de maons quadrats de dos peus antichs de costat (un poch menys de 0'60 metres) y de maons rectangulars de dos peus per mig peu aproximadament

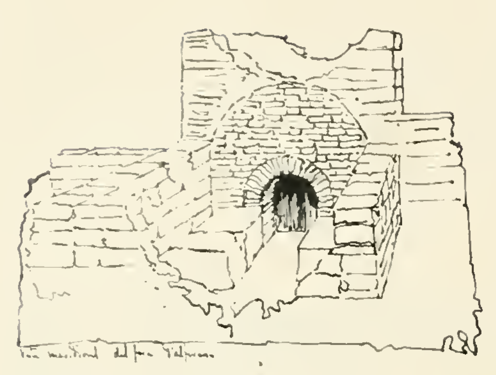

Fig. 169.
Forn de Tarragona. (Hernández Sanahuja)

de llarch per 0'04 de gruix; a Empuries se n'han senyalat de quadrats de 0'185 metres de costat per 0'07 de gruix. En les excavacions practicades ab motiu del descubriment del mosaich del Compte de Bell-lloch, plà de Girona, s'hi trobaren numerosos maons circulars, propis pera la construcció de columnes. [1] En el Museu Municipal de Barcelona s'en guarda un procedent d'Empuries, en forma de clau, per construir archs.

La forma de les teules catalanes es la usual romana ab la *tegula* plana y l'*imbrex* cilindrich. Aixis son els fragments trobats en les ruines; tal se veuen representades en els monuments mig-evals com en la Porta de Ripoll, en el Sarcófech de S. Feliu de Girona, etc.

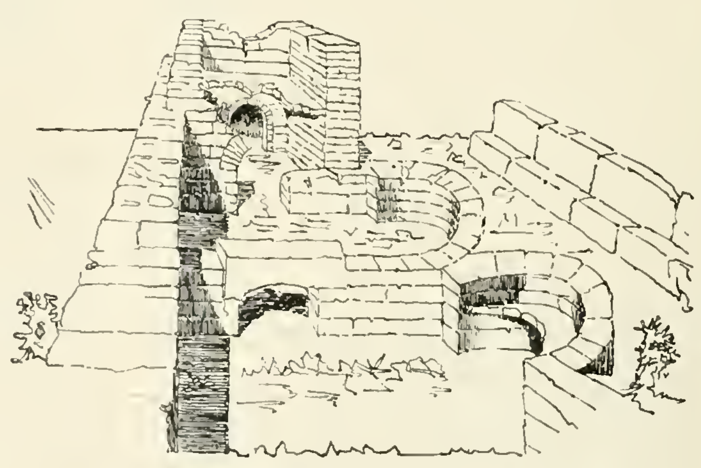

Fig. 170. Forn de Tarragona, costat B de la planta (Fig. 168)
(Hernández Sanahuja)

Cal, després de descriure'ls materials ceràmichs de la construcció romana, parlar dels forns en que's coían. Sa forma es la

(0'15 metres). En les voltes de maó de plà les dimensions més ordinaries dels maons eren: els de la primera filada quadrats de dos peus romans de costat (0'60 metres per 4 a 5 centimetres de gruix); els maons de la segona filada eran més petits, midien pels dos costats els dos tersos del peu antich, o sigui 0'20 metres. En varies tombes de la Via Appia els maons de la primera filada midien 0'45 metres (un peu y mig) y'ls tapes-juntes solzament 0'22 metres. En les voltes per aresta, els maons que determinava aquesta, midien 0'45 metres de costat per 0'60 y 0'05 metres de gruix.

1 Vegis la *Memoria* citada de la Comissió de Monuments de Girona sobre dit mosaich.

coneguda dels forns construits a Heiligenberg prop de Estrasbourg y respon al sistema del de Francfort-sur-le-Mein y el de Field-Castor (Northamptonshire a Anglaterra). [1]

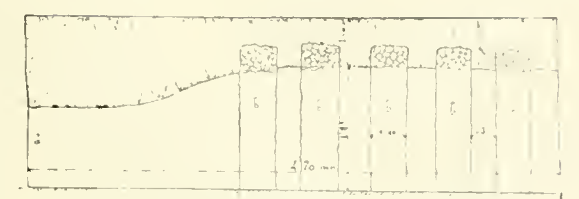

Fig. 171. Forn de ceràmica del Vilar (Reus)
Dibuix comunicat per D. Guillerm M.ª de Broeá

No difereix la seva disposició primitiva, dels forns rústechs senzillíssims actuals de les nostres masíes successores de les *villæ*, que's serviren dels que, descoberts en els nostres camps, anèm lleugerament a estudiar. Essencialment son formats d'una fogaina que comunica per un passadís ab el *fornax* propiament dit sobre'l qual hi ha una cambra aon se couen les peçes de terra; a dreta y esquerra del *fornax*, altres cambres rebíen una temperatura menor sense que hi penetrés més que lleugerament la flama. Es aqueixa forma de forn avuy viventa encare en varies industries que no han sapigut deixar llurs antichs procediments romans. El Sr. Hernàndez Sanahuja, l'arqueòlech de Tarragona, en descrigué un descobert y seguidament destruit al obrirse les pedreres per la construcció del port. [2] Lo que en el plan y secció (Fig. 168) forma el verdader forn (*fornax*) es l'espay rectangular D. E., qual altura està dividida per sa mitat per una solera horizontal fabricada de una barreja de

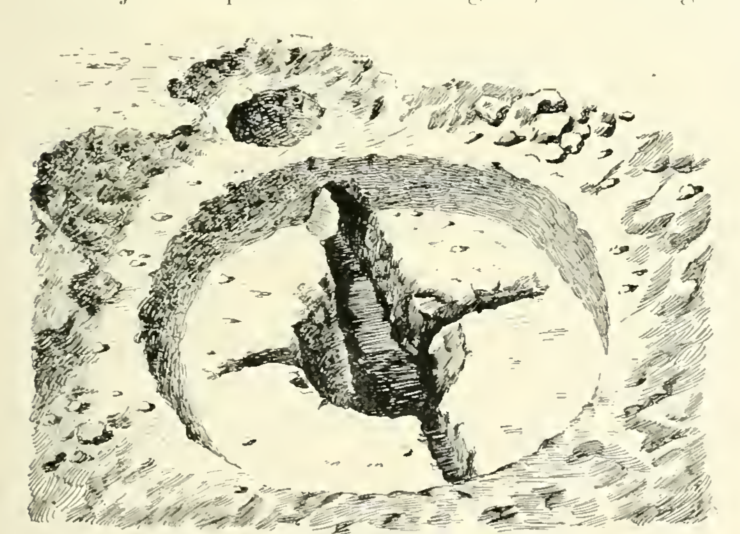

Fig. 172. Forn de ceràmica del Vilar (Reus)
Dibuix comunicat per D. Guillerm M.ª de Broeá

(1) Vegis en el *Diccionari* de DAREMBERG y SAGLIO els mots, *Figlinum* y *Fornax*. Vegis tambe *Les vases céramiques ornés de la Gaule Romaine*, par DECHELETTE. Paris, 1904.

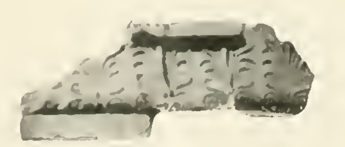
(2) *Historia de Tarragona*, t. I, 2.ª part., pàg. 197 y següents.

cals, guix y picadís de maó. La part inferior era aon s'encenia'l foch, per qual objecte existíen les obertures *præfurnia*). Per la boca o abertura s'introduhia el combustible en D. y tapada convenientment, la calor se comunicava per la solera E., y per la segona obertura, al segon forn A. Al descubrirse aquest fragment, se veyen encara en l'arch d'aquesta obertura la senyal de les flames que penetraren al segon forn. En E. se coien les peçes de fanch y segurament en el segon forn se vidriaven les peçes ab el bernís roig sagunti.

D. Guillerm M.ª de Brocá ha descrit no fa molt un taller de gerrer en la comarca de Reus, [1] en el terme anomenat «El Villar», nom clarament derivat de *Villa* y més pròximament de *Villarius*: el seu forn era de disposició anàloga; la fogaina era circolar de tres metres de diametre; (Fig 172) un passadís de dos metres quaranta centímetres indica clarament el *præfurnium*; al costat d'aqueix forn hi havia altre construcció de cinch metres de llarch per un d'ample y alt, ab quatre forats pera comunicació dels productes de la combustió; separat d'aquest aparegué un segon forn cubert d'una serie d'archs fets de tobes juntades ab argila deixant separacions pel pas del fum y de les flames á la cambra de cocció superior; (Fig 171) al costat aparesqueren unes ares revestides d'un pa impermeable com fondo de safreig, propies pera pastar el fanch. La disposició dels archs y la fogaina fou per qui això escriu, observada en un forn aon se coia ceràmica ab bernís negre (campaniana) y ab bernís roig (saguntina), en el terme de S. Martí Sarroca, prop una antiga masia a «Ca'l Segol». Set arcades sostenían el sostre pla del forn y en els espays que quedaven entre elles s'hi obríen forats que comunicaven a una cambra superior nó explorada y pels costats a dues cambres laterals.

Les inscripcions revelen també algunes vegades les fàbriques y teuleríes militars, axis a una marca mutilada que copia l'Hübner [2] d'una teula de Tarragona hi posa el següent comentari : *Fuit ne tegula legionis ?*

(1) «Reus: etimología de su nombre. Recientes descubrimientos». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*. Barcelona, 1907, año VII, n.º 25.
(2) C. I. L., II, n.º 4973-3.

Cimasia trobada a Empuries
(Colecció Villanueva)

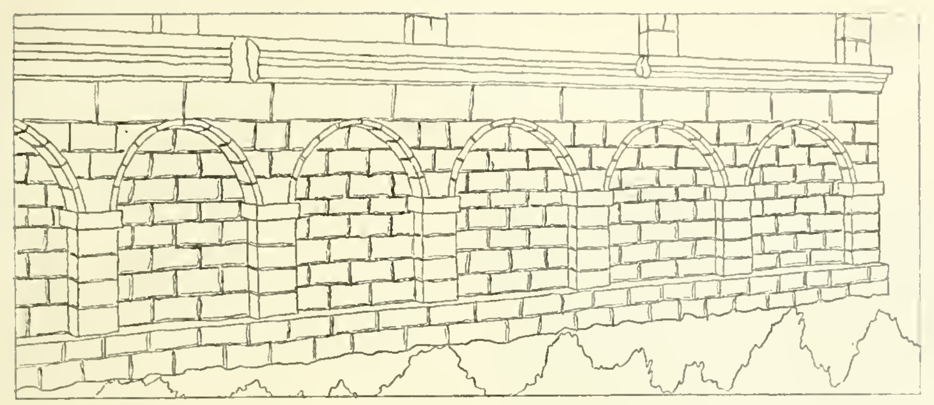

Fig. 173. Arcuacions de maó de plà del Sepulcre de Vilarrodona

XVIII

MENES D'OBRA USADES PELS ROMANS

Els constructors romans usen una gran varietat de menes d'obra: la tapia de tradició antiquíssima ibèrica y africana; les tobes emmotllades d'argila seques; els maons de perfectíssima ceràmica; l'obra de rebla revestida exteriorment casi sempre de pedres de fil perfectament esquadrades; l'obra de pedra picada ab totes les seves variants. Reuneixen les tradicions diverses que conflueixen en la civilisació romana: les més nobles d'origen helènich y oriental y les més modestes del occident mediterrani.

OPUS FORMACEUM La més antiga de totes es l'obra de terra o tapia, qual tradició's conserva durant tota l'Edad mijana y's guarda encara avuy. Dintre caixes desmontables de mides fixades d'antich per la costum, se pitja terra argilosa que agafa una gran consistencia. Plini y Varrón s'hi refereixen clarament. Diu el naturalista clàssich: « Per ventura no existeixen en Àfrica y Espanya parets de terra ditas *formaceos*, perque en un motllo entre dos taulons pot dirse que les omplen abans que

les construeixen? Durant molts segles son inatacables per la pluja, pel vent, pel foch y més sòlides que'ls morters. Se veuen encara a Espanya les guaytes d'Anibal y les torres de terra colocades en els cims de les montanyes. Els murs que s'empleen per cercar els camps y'ls dichs que s'oposen a l'impetuositat dels rius son també d'aquesta materia. Qui ignora que hi han parets de fusta omplertes d'argila y que hi han parets construïdes ab maons crusos? » (1) Varrón, el mestre clàssich d'agronomia, descriu la tapia que veya a Espanya en temps de la guerra de Cèssar y Pompeius. « Vaig a parlar de les tanques qu'es precis establir per la seguretat general o parcial de la finca. N'hi ha de quatre menes : la natural, la camperola, la militar y l'artificial. Cada una d'aquestes especies pot subdividirse ab varies altres... La quarta y última especie, la tanca artificial, es de quatre classes : de materials de pedra de fil com a Túsculum ; de maó cuit, com en la Galia ; de maó crú, com en els Camps Sabins ; en fi, la composta de terra y de pedruscall ennotllats com a Espanya y en la plana Tarentina. » (2) Tito Livi parla també de les torres de tapia y S. Isidor des-

Fig. 171. Porta del Foro de Tarragona

(1) *Quid? non in Africa Hispaniaque ex terra parietes, quos appellant formaceos, quoniam in forma circumdatis utrimque duabus tabulis inferciuntur verius, quam instruuntur, aevis durant, incorrupti imbribus, ventis ignibus, omnique caemento firmiores! Spectat etiam nunc speculas Hannibalis Hispania, terrenasque turres jugis montium impositas. Hinc et respitum natura, castrorum vallis accommodata, contraque fluminum impetus aggeribus. Illini quidem crates parietum luto, et lateribus crudis exstrui, quis ignorat!* Plini. *Hist. Nat.*, Llib. XXXV, Cap. XLVIII. (Edició citada).

(2) *Nunc de septis, quae tutandi causa fundi, aut partis fiant, dicam. Earum tutelarum genera IV. unum naturale, alterum agreste, tertium militare, quartum fabrile. Horum unum quodque species habet plures... Quartum fabrile sepimentum, est novissimum, maceria. Hujus fere specie quatuor: quod fiunt e lapide, ut in agro Tus-*

eriu l'*opus formaceum* qu'havía vist en la seva terra. L'us d'aquest material es antiquíssim en el nostre país. Això explica la desaparició de moltíssimes obres, l'escassa altura d'altres qu'es conserven que tenien la part superior de tapia, com la Torrassa del Moro, que s'alça dalt d'un turó, prop de Llinás, una d'aqueixes torres de la descripció de Tito Livi. (Fig. 118)

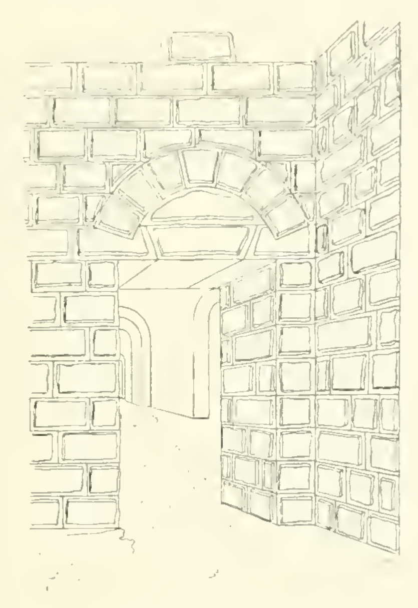

Fig. 175
Combinació d'arch y llinda a Tarragona
(Hernández Sanahuja)

OPUS QUADRATUM Tenim aquí exemple de les varietats més notables de fàbriques en que l'element principal es la pedra picada: la fàbrica de grans carreus al istil grech, *opus quadratum* (temples de Barcelona y Tarragona); la fàbrica de pedra picada revestint grans masses de rebla menuda, mena de formigó no comprimit disposat a capes, l'*opus emplecton* (arch de l'entrada del pont de Martorell); (Fig. 90) pedra picada ab encoixinats (muralles de Tarragona). (Figs. 13 y 14)

Es interessant el treball de la pedra allisada perfectament en els junts pera sentarla en sech: si alguna cara ha de quedar sense treballar será la del exterior, la que sols será picada una faixa voltant el parament (muralles de Tarragona (Fig. 13) y Empuries, (Fig. 19) bassament del arch triomfal y espatllers del pont de Martorell, (Fig. 90) etc., etc.).

En el sepulcre de Fabara's conserven clarament les caixes de les cúes d'orenella d'unió dels carreus per medi de grapes de bronzo avuy desaparescudes. Altra mena d'unió per medi d'espigues metàliques ha deixat rastre en els tambors de columna del temple de Vich: la caixa de la gripia té a cada costat un forat cilindrich; dugues espigues de bronzo servien pera unir un tambor al altre.

culano: quod e lateribus coctilibus, ut in agro gallico: quod e lateribus crudis, ut in agro Sabino, quod ex terra et lapillis compositis in formis, ut in Hispania et agro Tarentino. — VARRÓN. *De re rustica*, Llib. I, Cap. XIV, edició Nisard, Paris, 1874. — TITO LIVI en l'*Historia romana* també fa referencia a les torres de terra. *Multas et locis altis positas turres Hispania habet, quibus et speculis et propugnaculis adversus latrones utuntur.* Llib. XXII, Cap. XIX. — SANT ISIDOR descriu el *formatius sive formatium* d'Àfrica y d'Espanya. *Ethymologiæ*, Llib. XV, Cap. IX.

Una fàbrica que en altres terres se troba revestint únicament els llochs secundaris, la veyém aquí al exterior: la fàbrica mixta de carreus petits y grans pedres al exterior de la cella del temple de Vich; (Fig. 41) es la mateixa que la de les galeries interiors del circh de Tarragona y dels amfiteatres y teatres de la Provença (Arlés, Nimes, Orange, etc.), es la de les muralles de la colonia romana de Timgad a l'Argelia (Fig. 177) o en el mur d'Henchir Abd-el-Basset a Tunis.

Fig. 176. Aparell d'arch a Tarragona

Els macissos de grans carreus de pedra colocada en sech al us grech y etrusch foren usats sempre pels romans en ses obres més monumentals com els temples, y fou lo més comú fins al derrer segle avans de la Era cristiana.

ARCHS Y LLINDES. Ab l'obra de pedra els romans ens porten la construcció d'archs ab ses pràctiques minucioses y seriament estudiades. En el sepulcre de Fabara, per exemple, (Fig. 19) es veu clarament la tendencia a disminuir la llum dels cindris, colocant horizontalment les primeres filades: la formació de voltes de canó seguit per archs juxtaposats, que redueix les *mulasses* costoses a una serie de cindris, es evident en l'arch del pont de Martorell. (Fig. 90) Aqueixa pràctica de la que aquí en queda un exemple, està seguidament usada en la regió del pont de Gard, el célebre aqüeducte de prop de Nimes: se poden citar, diu en Choisy, (1) els archs del gran via-

(1) Obra mencionada, pàg. 129.

Fig. 177. Murs de Timgad aparellats de petits carreus ab montants de grans carreus.

ducte que atravessa a Sommières la vall de la Vidourle: les voltes superiors del amfiteatre d'Arles; les de les arenes de Nimes; les de les galeries laterals del Temple anomenat de Diana. A Tarragona's conserva la curiosa combinació del arch y llinda, en la porta del anomenat Pretori d'August. (Fig. 175) En aquesta com en l'arch de la suposada porta del Foro (Figs. 174 y 176) s'hi veu una certa imperícia en els obrers. Les superfícies cilíndriques, son en lo possible suprimides; els rassaments son resolts ab molt poch coneixement de simplificació del treball; se veu d'una manera clara la substitució de plans a les superfícies cilíndriques dels extrados dels archs, com en l'aqüeducte de Tarragona. (Fig. 142) Es interessant la forma que té una de les llindes de una porta del Circh de Sagunte ajudada per la clau de la filada superior (Fig. 118) que ve a fer com de tirant en el centre de la llinda, formant una mena d'armadura en pedra.

Fig. 178. Muralles de Empuries construides de formigó ab motllos de fusta. — (Fot. Esquirol).

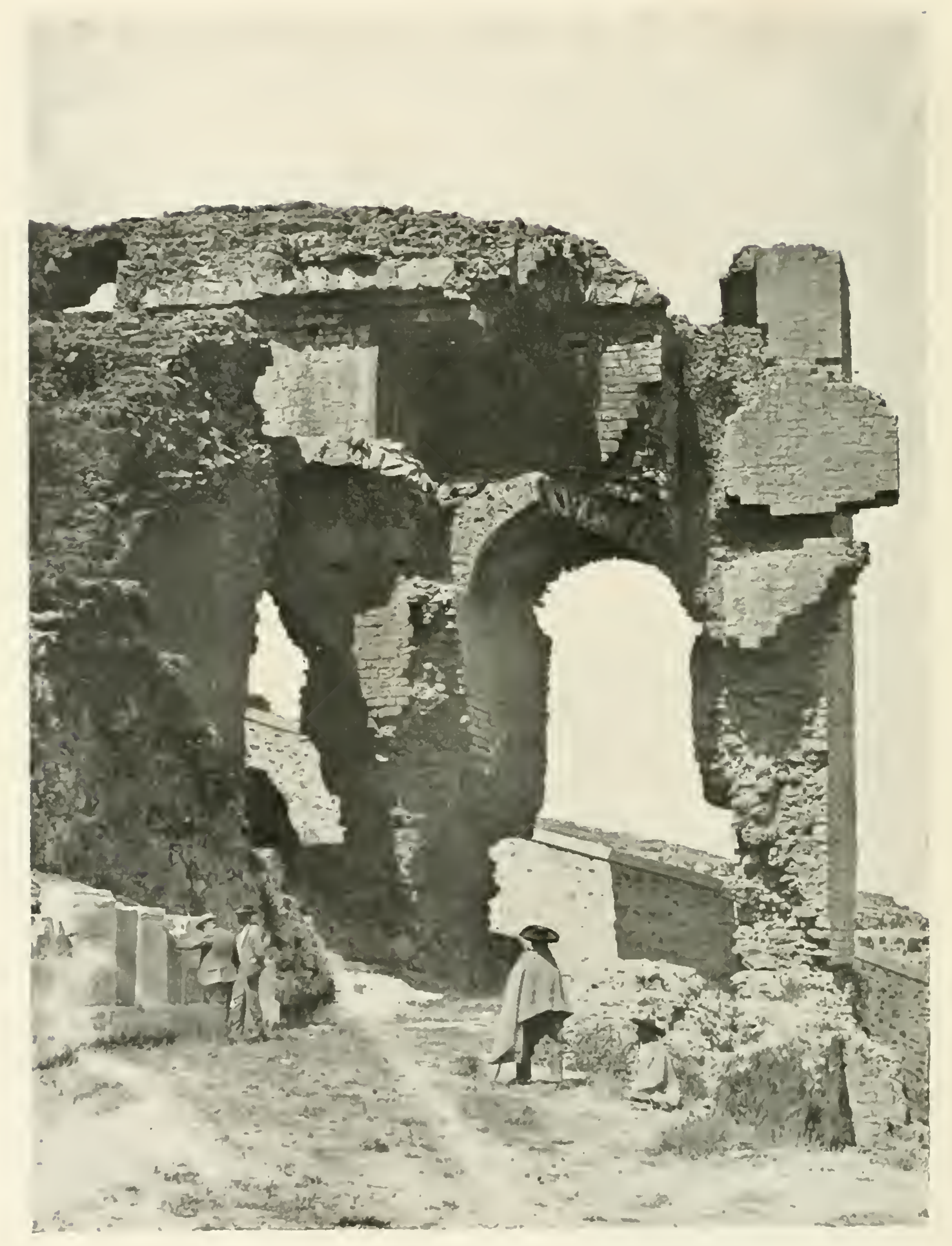

Fig. 179. Estructura del teatre de Sagunto (Fot. Laurent)

OPUS EMPLECTON

Mes si aqueix sistema convenia a l'idea de monumentalitat romana, no era apropiada pera la organisació del treball pera utilisar grans masses de soldats o de presoners o les numeroses poblacions obligades a prestacions personals. Per axò'l sistema convenient era auxiliar la obra del picapedrer ab la que forma l'interior de les grans construccions: gegantins monolits de menuda rebla, forma internija entre la rebla usual y el formigó moderns. Tal fou el sistema usat a lo menys desde el segle primer, avans de J. C. Choisy explica clarament cóm procedien : (1) « Entre les pedres formant els dos paraments del macis a construir, extenien una capa gruixuda (10 a 15 centímetres al menys) de morter o trencadissa de ceràmica fet a Roma de cals y puzzolana y en altres llochs de cals y arena grossa. A sobre hi extenien ab pala, fragments de pedra reduits a les dimensions de la grava de les carreteres modernes, es a dir, menudall que pugui atravessar una anella de 8 a 10 centímetres poch més o menys. Quan la capa de grava arrivava a una espessor igual o una mica més de la del morter, se la pitjava o apissonava, ab l'objecte de fer refluir el morter per tots els intersticis. Aqueixes capes alternatives se succeien en tota l'altura d'una filada ». Al arrivar a aqueix punt s'hi posava pols de la pedra treballada y's procedia a pitjarla més y més. Aqueixa fàbrica s'empleava en les obres de pedra picada y en els fonaments. Vegis l'arch arruinat del pont de Martorell (Fig. 90) y'l bassament del sepulcre, en forma de torre, empurità (Fig. 65) en el que'ls carreus han caigut y queda sols el nucli de pinyolench.

Fig. 180
Estructura interior dels murs de Tarragona

Un segon sistema era fet sense compressió ; una verdadera rebla més reduída que la moderna y aquesta era la que's revestia de carreus petits o de maó y formava la massa dels teatres y amfiteatres y fins dels tem-

(1) Obra citada, pàg. 14.

ples. Vegis el teatre de Sagunte, (Fig. 179) el temple de Vich, el circh, teatre y amfiteatre de Tarragona. Se distingeix de l'anterior per la irregularitat de la disposició de les pedres y per la uniformitat ab que's veuen unes després de les altres les capes de morter y pedra. Els tractadistes d'arquitectura donen la raó de la pràctica d'aqueixa mamposteria de fragments petits. Vitrubi diu : « Qualsevol mena d'obra que s'emplei, se deu omplir ab pedra ben menuda, a fi de que'ls murs, penetrats en totes llurs parts y com abeurats de morter de cals y arena, se conservin més temps». [1] Insisteix encara Vitrubi al tractar dels temples : « Si la cella deu esser d'obra, que's compongui de troços de pedra tant petits com signi possible». [2] Aqueixa idea era pràctica antiquíssima. En el contracte de obres públiques que fa referencia a un mur, dependencia del temple de Serapis a Pouzzoles, escrita en vell llatí, intitulada *Lex puteolana parieti faciundo*, que s'ha conservat en una inscripció, se diu : « Que'l contractista no emplei pas en la obra més que pedra trencada y que la posi lo més seca possible... » La època d'aqueixa lley, que se sab pels noms dels cònsuls, es l'any 104 avans de J. C., el que fixa una data ben certa a aqueixa mena d'obres. [3] Aqueixa fàbrica se revestía de petits carreus : (murs del teatre de Sagunte y del temple de Vich) o de carreus prismàtichs de base quadrada posats de punta, (*opus reticulatum*), o de maóns triangulars, are en filades horizontals, are en forma d'espiga, (*opus spicatum*).

Fig. 181
Estructura de volta del circh de Tarragona

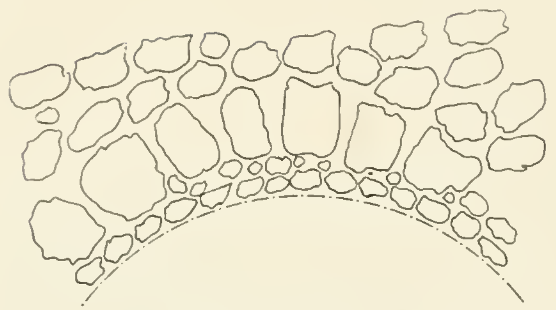
No sempre'ls murs s'omplien en aquesta forma ; quan l'espessor era molt gros, com en les muralles de les ciutats, s'usava el sistema emplEat

(1) Llib. II, Cap. VIII.
(2) Llib. IV, Cap. IV.
(3) Choisy. Obra citada, pàgs. 27 y 28.

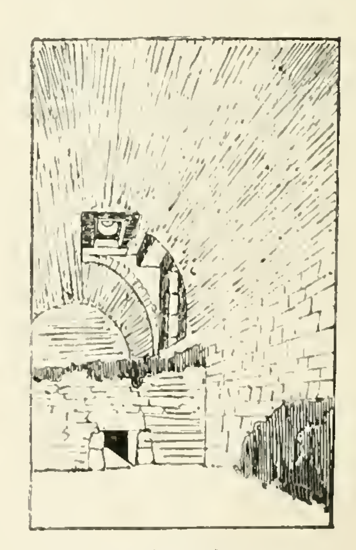
en els murs de Tarragona. La muralla de Tarragona (Fig. 180) es un exemple notable d'obra econòmica. Constava de dos murs o revestiments, un exterior y altre interior, abdós de pedra de fil. En el revestiment exterior els carreus estaven disposats en filades horizontals, tots eren encoixinats y tenien igual altura y profonditat. El gruix d'aquesta mena de revestiment es de 80 centímetres y l'alsaria dels carreus que'l componen es, ab poca varietat, de 57 centímetres. Cada carreu forma un paralelipipede perfecte y sos àngles y arestes, separadament del encoixinat, están perfectament esquadrats. El mur o revestiment posterior es moltíssim més rústech y el formen unes pedres també paralelipipedes simplement desvastades y bastant desiguals en llargada, alçada y gruix, sortint, per lo tant, unes més qu'altres per la part interior. El vuit que deixaven els dos murs era de 3'60 m. y estava omplert a capes horizontals de pedra apissonada, alternades ab altres de menudall a fi de donar major solidès y menys empenta als dos murs de revestiment. Evidentment, atesa l'extraordinaria alçada dels dos murs (12 m.), y la colocació en sech dels carreus, per contrarrestar l'empenta, idearen els romans construir parets transversals (contraforts interiors), també de pedra, procurant que interiorment sortissin de abdós murs formant cos ab ells y venint a construir unes lligades, de modo que en conjunt, els quatre murs estaven perfectament units, sostenintse mutuament y formant una caixa rectangular de 6'27 m. de llargada per 5'20 m. de fons, qu'es l'ample de la muralla: aqueixes caixes o parets transversals se trobaven en tota la longitud o extensió de la muralla romana. [1]

PINYOLENCH O FORMIGÓ — El formigó, barreja de morter y grava feta abans de posarla en obra, era perfectament conegut dels romans. Vitrubi en parla y aconsella en quines obres deu emplearse. Però el comú era usarlo o per omplir una vall oberta en la terra, [2] o bé entre dos paraments de pedra. [3] En el nostre país, en les cases antigües, sovint s'hi troben en els fonaments y fondos de cisternes, els pans de formigó característich, barrejats troços menuts de terra cuita ab la pedra. Els romans coneixien perfectament el sistema d'emmotllar ab caixes de fusta. Varron ho explica en el paragraf referent a les obres de tapia; però el cert es que ben poch sovint se troben aquestes obres. Choisy, que cita minu-

(1) Extracte de la nota de D. Bonaventura Hernández Sanahuja en la monografía citada *Monumentos romanos de Tarragona*, de D. Leandre Serrallach, pàgina 46 y següents.
(2) Llib. VIII, Cap. darrer.
(3) Llib. II, Cap. VIII.

Fig. 182. Estructura de volta del amfiteatre de Tarragona

ciosament exemples d'obres de totes menes, no'n cita ni una de formigó emmotllat. A Catalunya tenim d'aquesta obra un exemple notabilissim en la muralla d'Empuries (Fig. 178) y en el sepulcre de Corbins. L'antigua muralla empurdanesa degué, durant l'imperi, semblar poch alta pera les necessitats de la defensa, ya per haver pujat el nivell del terrer que avuy l'ha colgada tota, ja per dificultat de desaigüe de les valls y prengueren el partit d'aixecarla. L'obra nova's feu construint, per medi de caixons, dos murs, omplintla de pedra y terra, com la muralla de Tarragona, y tapantho després ab una doble capa de formigó. La pedra y terra del interior, treta per les aigües, ha convertit la antiga muralla en una galeria.

Fig. 183
Volta del circh de Tarragona
(Hernández Sanahuja)

VOLTES Les voltes característiques dels romans se diferencien d'un modo radical de les voltes primitives etrusques y de les voltes modernes. Sa construcció era com un immens bloch dintre'l que s'haguessin buidat galeries y sales y l'idea de la construcció equilibrada gòtica, elàstica, casi mòvil, els hi era extranya. Per això les voltes no tenen el concepte migeval; son únicament com un motllo o cindri per lograr la forma curva; un cop extesa sobre d'ella la colossal massa de menuda mamposteria, el motllo es absolutament inútil como a element resistent. Per això a Roma s'inventa tot aqueix sistema d'armaçons com a refors dels cindris y molasses; totes aquestes voltes de maó de pla, com les actuals de Catalunya, que constitueixen un sistema perfectissim de refors al motllo de fusta o bé elles mateixes constitueixen el motllo complert. Aqueix sistema, portat a Roma en temps dels Antonins, no s'extengué gaire cap a les colonies, ni s'apartà molt dels voltants de Roma.

«Es suficient passar de Roma a Pompeya, diu Choisy, (1) pera entreveure un canbi molt notable: l'armadura en forma de xarxa discontinua, es poch a poch reemplaçada per una capa prima, generalment de *tufs*, cobrint els cindris y soportant la volta. Dirigimnos cap al Nort: trobarém a Verona, voltes qual armadura s'assembla a la de les voltes de Pompeya; mes els palets de riera han substituit els trossos de *tuf* emplents en un país format de desferres volcàniques. En fi, desde que s'han passat els Alps l'idea de l'armadura desapareix, o bé per una curiosa inversió de papers, aqueixa armadura de rebles convergents aumenta d'importancia fins al punt de ser ella mateixa el cos de la volta; en quant al bloch fet ab capes horizontals, no es més que un guarnit, un modo d'omplir, en un mot, un accessori: les funcions s'han invertit». Aqueixa escola que Choisy ha senyalat com típica de la Galia romana la trobém a Catalunya. Foren fabricades les voltes del amfiteatre (Fig. 182) y circh de Tarragona (Figs. 181 y 183) y del teatre de Sagunte, apoyades sobre cindris grosserament construits. Sobre les taules de la mulassa, qual marca's conserva en el morter clarament, se colocava a manera de dovela radial la primera filada de rebla. Les juntes e intersticis s'omplen d'un morter o millor d'un formigó format de menudall y arena grossera y trossos de gerres; sobre d'aquesta primera filada que descarregava'l cindri, venien les filades horizontals de rebla.

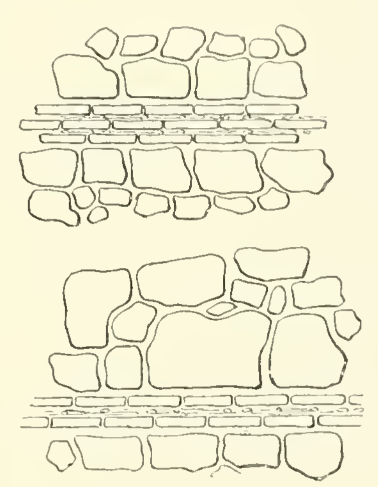

Fig. 184 Aparell del sepulcre de Lloret de Mar

En alguna de les voltes es venen els archs dels caps formats de prolongats carreus irregularment extradossats per formar lligades, units per grosses juntes de morter d'arena grossa, barrejada ab menudall. En alguna de les galeries romanes que's conserven en el parch d'Artilleria de Tarragona y cases inmediates, es veuen les voltes de rebla construides sobre cindris y els murs revestits de carrèus petits. (Fig. 183) Formaven part aquestes construccions del circh romà existent en el recinte de la ciutat. Aqueixa escola no es propiament la de Roma, sino que es ja en principi la romànica? Es aquesta escola local l'*opera gàllica* de que parlaven

(1) Obra citada, pàg. 185 y següents.

els decrets lombarts del segle VIII, referents als mestres del Como, los *Magistri Comacini?* (1)

OBRA DE MAÓ Y DE REBLA Y MAÓ DE PLÀ

La característica paret de rebla y maó a capes alternades, es troba també en el sepulcre de Vilablareix; les capes son d'un gruix de dos pams. Els autors antichs no parlen d'aquest sistema d'aparell que per altra part no'l veyém usat fins a últims del segle III. A Roma l'exemple més antich es el del mur exterior del circh de Magencius, construit en l'any 309 després de Jesucrist. (2) Les voltes del sepulcre citat de Vilablareix són de maó ab els junts oblicuos anant a parar a un punt més baix que'l centre. Una disposició anàloga tenien els del *conditorium* de Corbins. Les voltes de maó de plà romanes, avuy d'us general a Catalunya, no's troben en els monuments antichs de la nostra terra. Degueren ser probablement una importació del renaixement. Sols una excepció, una modestíssima excepció's vèu en les arcuacions que decoren el bassament del columbari de Vilarrodona, (Fig. 173) uns quants maons formen una volta, lleuger cindri pera la construcció dels archs. El moment d'arrivada en la nostra terra d'aqueixos procediments propiament romans, casi en lo sentit de ser de la Ciutat, es difícil d'establir, tant difícil com es indecisa la seva cronología en les propies vores del Tiber. Vitubri no'n parla ni pera reprovar l'innovació y l'arquitecte tractadista vivia, com nota Choisy, ben pochs anys abans de començarse les Termes de Caracalla aon aqueixes voltes tenen excepcional desenrotllo; sa evolució denota quelcom estrany al art romà; decàu aquest en la pobresa més extrema fins al punt de despullarse unes construccions pera habillar ab ses escultures l'arch de Constantí, mentres s'aixequen les voltes atrevides del circh de Magencius. Una influencia oriental, probablement derivada de les voltes assiries y perses creada dintre el moviment encare ignot del període helenístich, arriva a Roma en temps dels Antonins. D'ell son debilíssim ressò les voltes de maó de plà del nostre pobre columbari. La conclusió es que'ns arriven els procediments dels constructors romans a excepció dels més perfets y atrevits, que no es possible confiar als *Fabri* de les legions, ni als dels Colegis de l'apartada Hispania. (3)

(1) *Memoratorio de Mercedes Comacinorum*, publicat pel Rey Luitprando, a 28 de febrer de 713. *Pridie Kalendas Martias, anno DCCXIV.* — GIUSEPPE MERZARIO. *I Maestri Comacini.* V. I, pag. 42. Milano, 1893.

(2) Vegis l'article referent al mot *murus* per R. CAGNAT en el *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, de DAREMBERG y SAGLIO.

(3) Veigis en l'obra citada de Choisy: *Voûtes sur armatures en briques a plat*, pag. 60 y següents y *Essai historique sur l'art de batir chez les romains*, pag. 177 y següents.

Fig. 185 Fris dòrich decorat de bucranis n.º 1184, del Museu de Santa Àgueda. Barcelona

XIX

ELS ORDRES ARQUITECTÒNICHS ROMANS A CATALUNYA
ORDRE DÒRICH

En l'arquitectura romana hi hà una independencia complerta entre la construcció y la forma artística. Una y altra no tenen res que veure. Pot desapareixer la forma externa; poden destruirse les columnes y impostes y encara subsisteix l'edifici; a l'inversa de l'arquitectura grega, en que la forma y la construcció son una meteixa cosa. Podria ferse encara més: habillar les ruines d'un edifici romà ab una nova forma, o resoldre artísticament la seva estructura, y conservantse la mateixa construcció, l'obra arquitectònica fora un altre ben diferenta. Es això degut en primer lloch, a un extrany concepte que del art tenien els romàns, y en segon lloch a l'independencia dels colegis constructors, dels que executaven la decoració del edifici. Per això es possible estudiar independentment la construcció, de

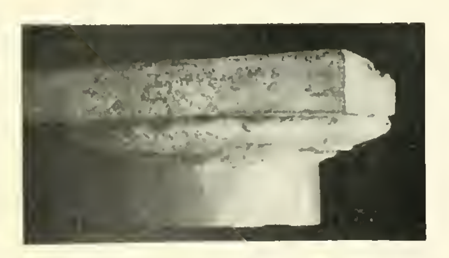

Fig. 186. Capitell dòrich de Tarragona (N.º 81 del *Catálogo del Museo Arqueológico*)

Fig. 187. Capitells dòrichs del Museu de Tarragona, n.os 76 y 78

la forma artística, dels ordres arquitectònichs que s'apliquen a totes les construccions y estructures; no com en l'arquitectura grega, en la que son l'expressió externa y artística de la estructura del Temple. En l'arquitectura romana l'ordre té un valor independent per si sol; es un element complert ab el que's revestirán tots els edificis.

El caràcter dels ordres romans a Catalunya es el general de l'arquitectura romana. Son l'obra de un art exòtich, sense arrels en el país. Quan se tracta del temple de August a Tarragona, (Fig. 230) per el que's nombra un curator especial y pel que's possible vinguessin escultors grechs, l'obra arriva a la perfecció de forma de les millors coetànies; però en les viles mès reduides aon no hi han els recursos ni les riqueses de la capital, l'esculptura agafa primerencament la rigidès de la decadencia romana; (Figs. 212 y 222) es veu el picapedrer, que sab executar formes geomètriques, encarcarar el fullatje y com l'idea del capitell se transforma y es desnaturalisa. Això dificulta o fa impossible la cronologia per l'estudi exclussiu de les formes; en l'art importat no hi hà l'evolució lògica del centre d'elaboració; ha d'aprofitar els artistes que emigren o improvisar artistes inhàbils y aqueixa inhabilitat marca son caràcter general mès determinat.

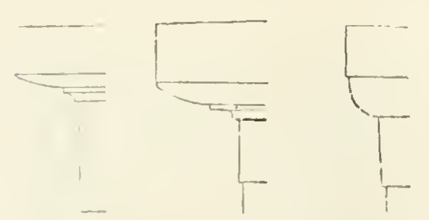

Fig. 188. Capitell del pòrtich capitolí. (Canina). — Fig. 189. Capitell del pòrtich del *Tabularium* de Roma. (Choisy). — Fig. 190. Capitell del Temple de la Pietat de Roma (Choisy).

La transformació dels ordres romans té tres moments al introduirse en els paissos apartats:

1.er Introducció d'elements y símbols del país entre'ls temes característichs dels ordres romans.

2.on Desnaturalisació local del concepte romà del element arquitectònich.

3.er Inhabilitat en la reproducció del model.

De les tres variants en trobarèm exemples a Catalunya.

Se troben, en la regió que estudièm, empleats els ordres romans en tots els periodes de la seva evolució, desde'ls peristils dels temples sostenint l'entaulement, fins a les arcades sostingudes sobre columnes dels últims temps que's veuen representades en el sarcòfach cristià existent, aparedat, en la fatxada de la Seu de Tarragona y en les urnes de la Vall d'Arán; passant per la forma transiciò del ordre enquadrant l'arcada del arch de Barà (Figs. 89 y 236) o dels archs trobats a Barcelona en les muralles del carrer de Regomir. (Fig. 241) Son totes les variants romanes conegudes.

Fig. 191. Capitell toscà del carrer porticat de la ciutat d'Empuries. (Excavacions de la Junta de Museus de Barcelona. 1908).

No tenim cap exemple de superposiciò d'ordres, però si de mescla dels sustentants d'un ordre ab l'entaulament d'un altre; com en el sepulcre de Favara (Figs. 46, 48 y 201) y'l «Palau d'August», a Tarragona, (Figs. 197 y 198) en els quals columnes y pilastres dòriques sostenen un entaulament jònich.

Enumerèm breument les formes que adopten els diferents ordres que s'han conservat en els edificis del antich *Conventus Tarraconensis*, començant per l'ordre dòrich.

CAPITELLS DE TIPO GRECH Y ETRUSCH

Existeixen en el Museu de Tarragona tres exemplars de capitells dòrichs: un d'ells presenta en son conjunt l'aspecte d'un capitell grech ab son equí; (Fig. 186) el collari està intensament modificat, transformat ab una vulgar motllura enterament romana. Altres dos son una exacta simplificaciò de la *ratio tuscanica* Vitrubiana; el collari queda reduit a un senzill filet. (Fig. 187) Dintre l'ordre llògich de transformaciò de les formes del poble romà hauria de senyalàrseli una data dins el temps de la República, en el cicle d'art

Fig. 192. Capitells dòrichs trovats en el recinte grech d'Empuries. (Excavacions de la Junta de Museus de Barcelona. 1908).

etrusch y grech : pot ser ben prop dels primers temps de la nostra colonisació romana. El primer perteneix al tipo del capitell dòrich del pòrtich del *Tabularium* de Roma (Fig. 189) que data del any 78 avans de J. C.

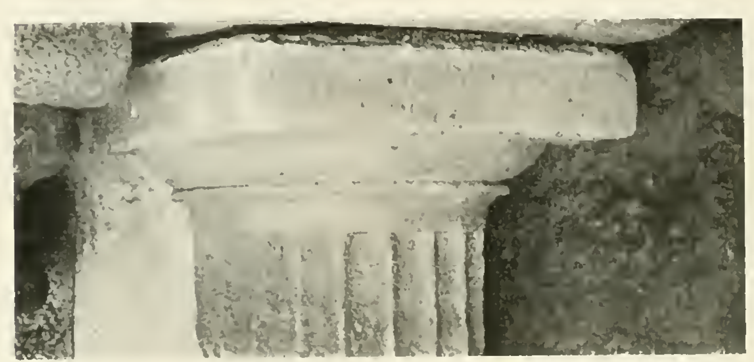

Fig. 193. Capitell dòrich emporità (Museu de Girona)

construit pel cònsul *Q. Lutatius Catulus*. Els segons s'asemblen al tipo del Temple de la Pietat de Roma (Fig. 190) construit segons Tito Livi en 189,

Fig. 191. Capitell dòrich emporità (Museu de Girona)

avans de J. C. Aqueixos capitells foren trobats l'any 1855, sota les ruines d'edificis romans de Tarragona : els dos primers estaven revestits d'estuchs blanchs ab faixes circulars de colors vius y han sigut classificats com a restes d'una primitiva colonisació tirrènica en la acròpolis de Tarraco. [1] Això

(1) Hernández Sanahuja y Angel del Arco. *Catálogo del Museo Arqueológico de Tarragona*, citat, pags. 11 y 12.

Fig. 195. Fragment de capitell dòrich y canya acanalada, trobat a Empuries. (Museu de Girona).

ho hauría posat en clar un examen detingut de la superposició de ruïnes y sobre tot dels restes de ceràmica. En el moment de la invasió romana, en les derreríes del segle III avans de J. C., l'arquitectura romana estava en plena elaboració y asimilació etrusca y grega. En la que ha d'esser capital del mon mediterrani es produeixen obras com la característica tomba d'Escipió Barbatus del Museu Vaticà (cònsul en l'any 298 avans de J. C. y pare de Egneus y Publius Scipió, els generals del exèrcit invassor); s'ha construït la porta típica de les muralles de Perusa y està pròxim el període en que l'arquitecte Cossutius construirà a la mateixa Atenes el temple de Júpiter Olímpich. La Etruria fou conquistada pels romans en 283, avans de J. C. y hereu de son art rudimentari fou l'art romà, que seguí una evolució més poderosa en la construcció de voltas y archs y en sa manera de veure les formes gregues. Desde aqueix mateix segle III avans de J. C. daten les victories dels generals romans sobre la Sicilia y la Italia meridionals gregues, tornant a Roma carregats de estàtues y fragments arquitectònichs. (1) Cap al any 150 comença'l saqueig metòdich de la Grecia y

(1) «Mentrestant Marcelus fou cridat per una guerra que'ls romans tenien en son païs casi a ses portes: deixant la Sicilia s'en portà de Siracussa tot lo que hi havía de més bell en estàtues y quadros, per ferles servir primer d'ornament de son triomf y després per la decoració de la ciutat. Roma, a n'aquesta època no tenia ni tant sols conexía aquestes curiositats superflues; ni s'hi veyen tampoch aquestes produccions de la delicadesa y gust, avuy tan buscades. Plena d'armes arrancades als Barbres, coronada dels monuments y dels trofeus de sos triomfs, oferia un espectacle poch agradable, que no suposavà espectadors acostumats'l luxo; era arreu un quadro amenaçador. Epaminondas deya de la Beotia que era el teatre de Març; Xenofont anomenava la vila d'Efeso l'arsenal de la guerra; se podía també allavors, segons la expresió de Pindar, anomenar a Roma el domicili del deu de la guerra. Aixís Marcellus se feu agradós al poble per haver ornat la ciutat d'aqueixes obres d'art, que respirant tota la gracia, tot el bon gust del Grechs, eren per sa varietat una font de plaers continuats. Fabius Màximus, es veritat, meresqué el sufragi de les gents de més edat, quan, amo de Tarento, no arrencà ni se emportà cap de sos ornaments y que reduintse a pendre l'or y altres riqueses semblants, deixà les estàtues en son lloch, dient aqueix mot esdevingut tan célebre: «Deixèm als Tarentins sos deus irritats». Ells retreyen també a Marcellus, primerament, l'haver excitat contra Roma l'ira dels altres pobles, quan ell havía portat en triomf, no sols els homes, sino

de l'Asia menor pels exèrcits y pels particulars poderosos. Per altre part, colles d'artistes grechs emigraven a Roma aon la riquesa'ls hi oferia treball pera fer imitacions y reproduccions de les obres antigues. Això feu dir a Horaci aquells versos coneguts : *Grecia capta ferum victorem cepit.* Es l'art del temps de la república, etrusch y grech, sense

Fig. 196
Puteales decorats ab forma de columna dòrica trovats a Empuries
(Museu de Girona)

arrivar a la mescla romana. La construcció etrusca y l'arquitectura grega's yuxtaposen y aquesta yuxtaposició no ha arrivat à constituir encare l'arquitectura romana del Colosseum, del Panteón, del Temple de Venus y Roma. Era'l periode en que Varrón diu que a Roma tot era tosca. Els capitells del Museu de Tarragona semblen rellexà aqueix

els deus presoners ; en segon lloch l haver alterat les costums d'un poble que, acostumat a la guerra o a la agricultura, ignorant el luxo y la voluptuositat, era, com l Hèrcules d'Euripides : « Simple, grosser, mès fet per les mès grans coses » y de haverlo convertit en ocios y xerraire, parlant seus parar de les arts y dels artistes, perdent en aquestos entreteniments inútils la major part del dia..... » — PLUTARCH. *Les vides dels homes ilustres*, traducció francesa per Ricard. Paris, 1849, t. I. *Marcellus*. XXVII. (Plutarch visqué del 46 al 120 de J. C.)

Els nous editors de la traducció d'Amyot coloquen la vida de Marcellus desde l any de Roma 496 al 546, 208 anys avans de J. C.

Fig. 197. Decoració en forma de pilastres dòriques del «Palau d'August». Tarragona

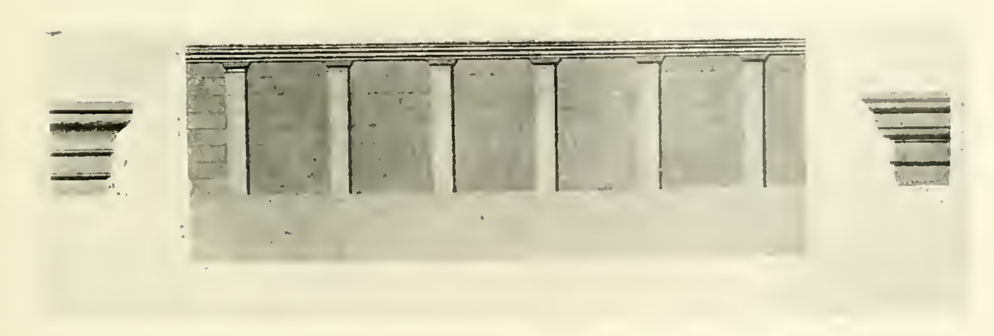

Fig. 198. Dibuix de les pilastres dòriques del «Palau d'August» a Tarragona. (Laborde)

moment de l'art romà sense'ls esplendors que li vindràn del Orient grech, vivint tant sols dels primers reflexes italiotes. A Tarragona, com a Roma, l'art era també etrusch.

Al Museu de Girona's guarden dos capitells dòrichs procedents d'Empuries, tots dos romans: els dos d'aspecte grech més pur que'ls de Tarragona; (Figs. 193 y 194) Empuries fou colonia grega; hi hà més idea del *equinus*, les dimensions del àbach son més grans, els *annuli* son sustituits per un cavet; no hi hà el collarí romà y l'acanalat de la canya's termina com en les columnes gregues; de caràcter grech per son acanalat y per sa factura acostumen a ser els capitells trobats en el recinte grech; en cambi els capitells del carrer porticat que dona al portal del recinte romà, descobert per la Junta de Museus, (Fig. 194) son més semblants al ordre toscà ab tot y perteneixer a columnes qual base era del tipo àtich. A aqueix tipo perteneix el fragment, (Fig 195) també procedent de Empuries que's guarda al Museu de Girona. Senyalem solzament els *puteales* (Fig. 196) arrencats dels atris domèstichs del recinte romà empuritá decorats en forma que recorda la composició de la columna dórica y'ls capitells derrerament descoberts en les escavacions del recinte grech d'Empuries. (Fig. 192)

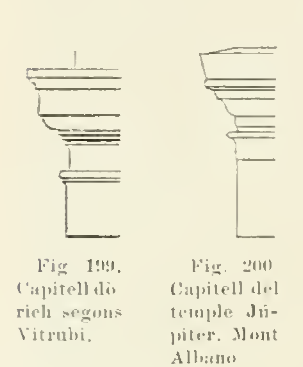

Fig 199. Capitell dòrich segons Vitrubi.

Fig. 200 Capitell del temple Júpiter. Mont Albano

DÒRICH VITRUBIÀ

Les pilastres que decoren el frontispici del «Palau d'August» a Tarragona, tenen'l tipo del dòrich del començament del imperi y representen en la nostra terra un segon periodo, el clasich, el vitrubià (Fig. 199) de l'evolució romana d'aquest capitell. Sostenen aquestes pilastres un arquitrau de forma jónica. (Figs. 197 y 198) Perteneixen al tipo del teatre de *Marcellus*, qual data està ben fixada. (1) El del edifici de Tarragona es més simple de motlluratge, acostantse més al capitell toscà de Vitrubi.

(1) Juli Cessar volent seguir l exemple de Pompeyus, comença a edificar un altre teatre y havía fet els fonaments: més no l'acaba. August després l'acaba y el dedica baix el nom de *Marcellus*, fill d'una seva germana; aixis es com ho conta DIONE (Llib. XLIII, Cap. XLIX). —CANINA. *L'Architettura romana*. Roma. 1830-40, 3.ª part. pàg. 141.

El mateix emperador (August) fou el prímer que baix el consulat de Q. Tuberon y de Fabi Maxim, consul per la quarta vegada (any de Roma 743) a les nones de maig (7 maig), época de la dedicació del teatre de *Marcellus*, mostra a Roma, en el teatre, un tigre presoner. *Idem Q. Tuberone, Fabio Max. coss. IV. nonas maias, theatri Marcelli dedicatione, tigrin primus omnium Romae ostendit in cavea mansuefactum*». — PLINI. *Hist. Nat.* Llib. VIII, Cap. XXV, edició citada.

Fig. 201. Sepulcre de Fabara

ORDRE DÒRICH DE DECADENCIA ROMANA

El sepulcre de Fabara té també columnes y pilastres dòricas; les primeres ab canyes sense acanalar, les segones ab canyes acanalades. Sos capitells (Fig. 201) representen una desnaturalisació del capitell dòrich romà y una tercera y darrera evolució de

aqueixes formes a Catalunya, seguint l'historia dels capitells en la Metròpoli. Aquella columna grandiosa, cònica, lleugerissimament inflada, dels temples grechs clàssichs, fou modificada y desnaturalisada ab els sigles y la evoluciò's reflexa per tot l'Occident. Primer de tot l'ordre que Vitrubi anomenava toscà, *ratio tuscanica* y el dòrich emplеat en el segle d'August (capitells més antichs de Tarragona). Després l'àbach s'estrenyé y s'adornà ab un *cymatium*, l'*equinus* se convertí en un bocell sens elegancia, substituint la forma en hipèrbole elegant del capitell grech, per la forma circular inexpressiva propia de tota decadencia; el collaret en tres filets esgraonats (l'*hypotrachelium*), fou separat del restant de la canya per un astràgal, desaparesqueren sovint les canals de la mateixa (capitells del «Palau d'August» de Tarragona), (Figs. 197 y 198) s'aumentà'l reinflament y l'altura de la columna comprés el capitell, de 4 diàmetres que tenía en l'antich periptero de Corinto y 5 y mig en el Partenón, s'allarga fins a 6 y 7 en moltes construccions. En les de Favara l'altura es de 6'44 ms., y el diàmetre del *imòscapo* de 0'92, seguintse per tant la proporciò derrera indicada per Vitrubi.

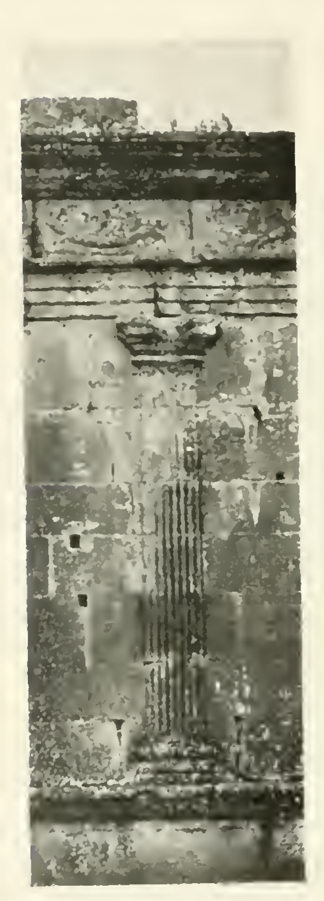

Fig. 202.
Pilastre de la fatxada lateral del Sepulcre de Fabara

El capitell mostra senyals de decadencia y desnaturalisaciò encara majors; desapareix la *cymasia* del àbach que s'estreny, perdent sa robustesa primitiva, el bocell se presenta surmontat de raquítich cavet, l'*hypotrachelium* se subdivideix per dos filets, y en lloch d'arrencar directament de la cornisa ab que termina l'estilobat, acaba en una base àtica que li fa perdre aquella fortalesa que'l sembla arrencar de la terra, del estil dòrich. Tota la robustès del capitell grech s'es perduda; fins la senzillesa dels capitells dòrichs romans, descrits per Vitrubi, ha desaparescut.

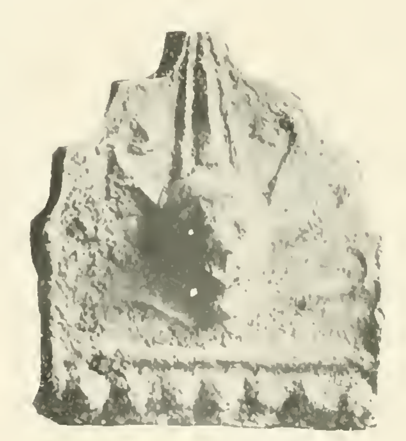
Les pilastres que's mostren en les cares laterals y posterior (Fig. 202) serven les canals del ordre dòrich y en la base y capitell segueixen igual motllurạtje que el de les columnes que acabèm d'estudiar. Sembla com si un perfil de terminaciò d'*anta* haguès engendrat la forma del capitell. Sobra

d'elles s'hi apoya un entaulament jònich. El fris, variat en les quatre cares, presenta senyals de lletres desaparescudes en el frontispici, (Fig. 201) y en les altres si esplaya l'escultura, ciselanthi les testes de toro, recort dels sacrificis, (Fig. 202) les àligues, símbol de la forsa y les delicades flors formant artístiques volutes ab fulles de carnera; (Fig. 48) les primeres adornen el fris de la cara de Mitjorn; la segona la de Tramontana y les terceres la de Ponent. Les volutes formades de flors y fulles de carnera del fris posterior, les trobèm sovint empleades adornant els edificis romans y en varis fragments de procedencia desconeguda del Museo de Santa Àgueda de Barcelona, (Figs. 22 y 23) casi igual a la que's troba formant part dels brancals de la porta de Santa Maria de Tarrasa (pàg. 32). La cornisa presenta una gola invertida y un filet que terminen el fris, seguint després la barbacana formada d'estreta platabanda y dos altres talons alternats ab filets. La jònica *cymasia* està substituida per una faixa ab forats rectangulars. L'entaulament segueix aproximadament les regles clàssiques: l'arquitrau te 0'55 m., no seguintse ab tota exactitut la regla de Vitrubi, que'l senyala de $\frac{1}{12 + \frac{1}{2}}$ de la columna quan aquesta té de 20 a 25 peus romans (1) d'alsada, per lo que tindría 0'51 m.; el fris es $^{1}/_{4}$ més alt que l'arquitrau per contenir figures, y la cornisa se desenrotlla ab una alçada igual a la faixa del fris.

Es difícil precisar la data d'aqueix monument si l'interpretació de la llegenda del fris del frontó, que fou de bronzo y de la que no queda més que forats, no dona nous datos per estudiarla; però en conjunt s'hauría de catalogar entre les obres poch posteriors a les darreries del segle II. Vegèm de raonarho. Per una part les bases de les columnes dòriques no's troben en les construccions anteriors a l'època de Vespasià; mes no s'hi veuen en el monument de Fabara aquells entaulaments recoberts de adornos en que arquitrau, fris y cornisa, desapareixen baix el fullatge que l'esculptor hi agrupa, ni aquells frisos convexos, ni aquella desordenada y confusa ornamentació que aparesqué després de March-Aureli. Si'l comparèm ab els edificis que'ns resten de l'antiguetat romana trobarèm que'l barrejar entaulaments y columnes de diferents ordres, senyala l'època en que's bastien l'amfiteatre Flavi, el Mausoleo d'Adrià, els amfiteatres de Capua (Adrià), Nimes (Adrià), Verona (Domicià a Nerva), Pola (Trajà a Adrià) en que's reconstruí la porta d'August en Aosta. Els

(1) El peu romà *(pes)*, segons M. Letronne, tenia 0'294 metres, y essent aixís les columnes de Fabara tenen uns 22 peus.

capitells s'assemblen més ab la major part de les construccions que acabèm de citar, que no ab el que descriu Vitrubi y 'ls que's troben en el teatre *Marcellus:* el tipo es el degenerat d'estranya motllura de la fig. 200. El caràcter de les lletres de la llegenda dedicatoria del sepulcre, la forma del punt colocat després de la L. (*Lucius*), en la inscripció ja mentada, indiquen l'època dels Antonins. Cap dels tipos d'ordre dòrich aquí citats presenten l'entaulament caracteristich. Existeixen en el Museo de Santa Àgueda y en el Municipal de Barcelona y en el de Valencia, fragments d'entaulament dòrich romà ab sos triglifos, ab aspecte decadent, tal com correspont al estat de degeneració d'aquest ordre arquitectònich romà en el nostre país. (Figs. 98 y 185) Al teatre d'Arles de Provença s'hi conserva un entaulament en que sobre'ls capitells hi ha un rengle de metopes y triglifos com els de les (Figs. 92 y 185) y a sobre un fris ab fulles ondulants com els de les (Figs. 22 y 23) coronat per una cornisa ab elegants permòdols.

Antefixa trovada a Empuries
(Museu de Girona)

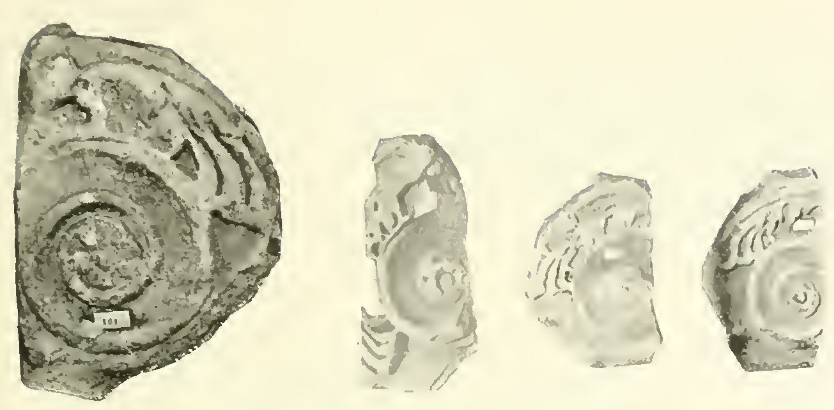

Fig. 203. Fragments de capitells jònichs
Museu provincial de Tarragona, n.os 161, 132 y 133

XX

ORDRE JÒNICH

L'ordre jònich romà es les derreríes d'un tema artistich, que esculptors y arquitectes repeteixen inconscientment; es una forma que s'executa per tradició, ignorant son origen. Dels capitells arcàichs grechs de Delos, de l'Acròpolis d'Atenes, de Selinonte y d'Epheso ab sa decoració lotiforme, al capitell romà, hi ha una llarguíssima transformació; les volutes s'han convertit, de pètals istilisats del lotus, en extranya forma que de perfil se presenta cilíndrica o abalustrada; l'entaulament derivat de l'estructura d'un sostre, ha convertit els caps de viga sortints en dentillons o en una faixa llisa: de l'antiga cornisa, qu'era com la part sortida sobre'l mur d'una coberta, n'ha quedat el perfil d'una motllura; la base s'ha transformat extraordinariament. La *base jònica* que descriu Vitrubi (1) no es pas la primitiva grega més usual, que més semblava a la *base àtica* (dos toros separats per una escocia).

(1) Llib. III, Cap. V.

Fig. 204. Cornisa jònica
Museu de Tarragona, n.° 329

No posseím cap exemplar del ordre jònich que no sigui degenerat, ja per l'acció dels anys que fa oblidar la creació brillant oriental, ja per l'inhabilitat del artista ignorant. Dos capitells del Museu de Tarragona enclouen totes les variants. Un conserva la forma clàssica romana, un poch abultat en el centre (capitell inferior de la fig. 205); l'altre es completament desnaturalisat (capitell superior de la mateixa figura); la curva que lliga les volutes, se romp en els dos, retornant per extrany atavisme, a la forma dels capitells chipriotes del Louvre, o als primitius capitells trobats en les isles Jòniques. Una forma anàloga's troba al Museu Arqueològich de Madrid. Abdues formes pertanyen a data posterior al segle II, època de la decadencia de la escultura romana. Altres capitells converteixen en elements de fullatge el balustre, y fins en flor o fulles les volutes, lligantles una ab altra també ab fullatge. En tots aquets, sota la voluta, únich element característich del capitell jònich, s'hi veu una forma imbricada, com unes fulles incipients. Ve a ser com un recort del capitell compost. Perteneixen induptablement aquets capitells al període decadent que s'inicia després dels Antonins y representen les formes que després se perpetuaràn en la llarga agonía del art classich, de que son exemple'ls capitells guardats en les bassiliques cristianes.

Fig. 205. Capitells jònichs
Museu de Tarragona, n.os 86 y 87

L'entaulament jònich està representat per un fragment procedent del Museu de Tarragona, (Fig. 204) per el del Temple de Vich y del sepul-

Fig. 206. Capitells jònichs de Sagunte. *(Memories de la R. A. de la Hist.)*

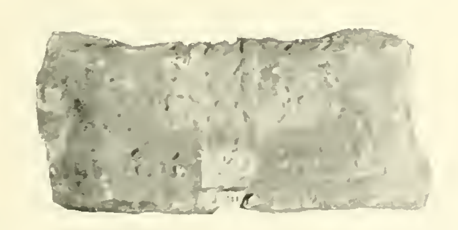

Fig. 207. Capitell jònich. Museu de Tarragona, n.° 135

ere de Fabara; aquell sostingut per columnes corinties; aquest per columnes dòriques.

La forma segona descrita, la més degenerada, se troba en els capitells de Sagunte, (Fig. 206) dels qu'ens ha conservat el recort un home estudiós de sanch reyal, en la Memòria citada *Inscripciones y antigüedades del*

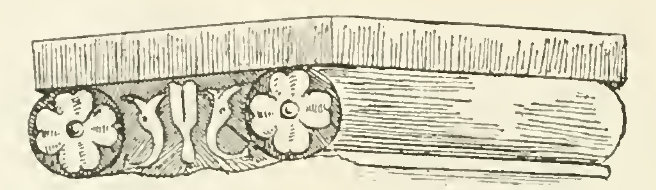
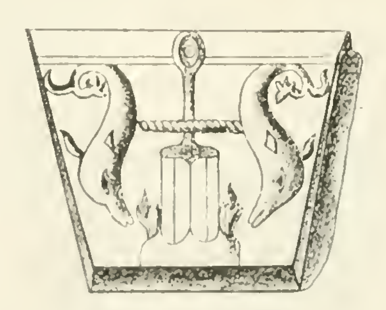

Fig. 208. Capitell jònich de Sagunte, segons Chabret

Reino de Valencia, recogidas y ordenadas por el Exemo. Sr. D. Antonio Valcàrcel Pio de Saboya, y publicades en el tomo VIII de les *Memorias de la Real Academia de la Historia*. Son sos croquis desdibuixats, però donen idea de la forma. Altres capitells de Sagunte han sigut publicats per En Chabret, els dibuixos del qual reproduim a falta de fotografies. [1] La major part d'ells modifiquen la forma abalustrada lateral de les volutes, en un cilindre, (fig. 208) substitueixen la voluta per una forma floral de quatre pètals, y en varis d'ells compareixen elements extranys al capitell jònich, com els dofins y el timó caracteristichs de les monedes de Sagunte.

(1) Obra citada, t. II, pàg. 24.

El timó entre dos dofins representat en una pedra de Sagunte
(Memories de la R. A. de la Hist.)

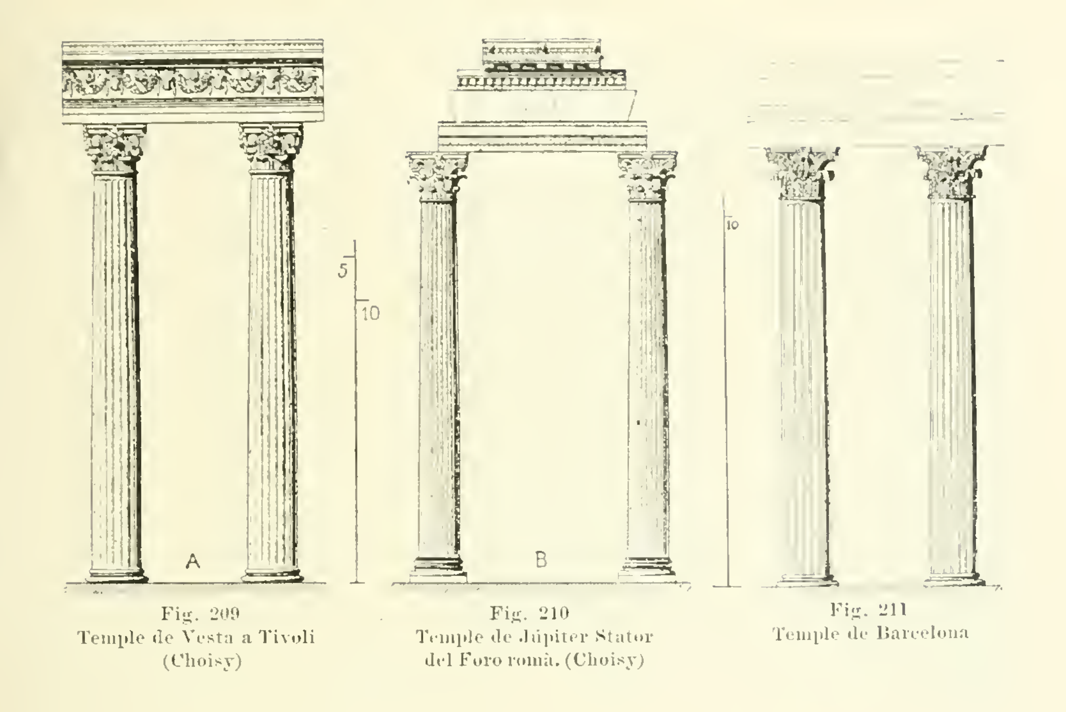

Fig. 209
Temple de Vesta a Tivoli
(Choisy)

Fig. 210
Temple de Júpiter Stator
del Foro romà. (Choisy)

Fig. 211
Temple de Barcelona

XXI

ORDRE CORINTI

La columna corintia més complerta que posseím es la del temple de Barcelona. En queden actualment quatre de visibles: tres en la casa n.º 10 del carrer del Paradís (Fig. 31) y l'altra en el Museu de Santa Àgueda. (Fig. 30) El capitell té una mica més d'un diàmetre, la columna sencera té $7\,{}^{7}/_{10}$ diàmetres; es més robusta que la major part dels tipos coneguts de columnes corinties. La del Temple de Vesta a Tivoli, qu'es probable sigui dels temps de la República, tè $9\,{}^{3}/_{7}$ diàmetres. Desde'l començament del Imperi, la altura aumenta en proporció al diàmetre de la canya: Vitrubi hauria senyalat de 9 y ${}^{1}/_{2}$ á 10 diàmetres a la columna de nostre temple sixtil; la proporció en el Temple de Vienne del Delfinat, [1]

(1) La inscripció del temple de Vienne, catalogada ab el n.º 1845 del *Corpus Inscriptionum Latinarum*, volum XII, redactat per Otto Hirschfeld, era una inscripció ab lletres de bronzo, de la que resten sols els forats en el epistili del temple que's creu d'August y Lyvia; l'interpretació es duptosa, però semblen clares les paraules *divo Augusto Optimo Maximo.*

Fig. 212. Capitell del Temple de Barcelona. Restauració feta per l'antigua Junta de Comers. Museu de l'Escola d'Arquitectura de Barcelona.

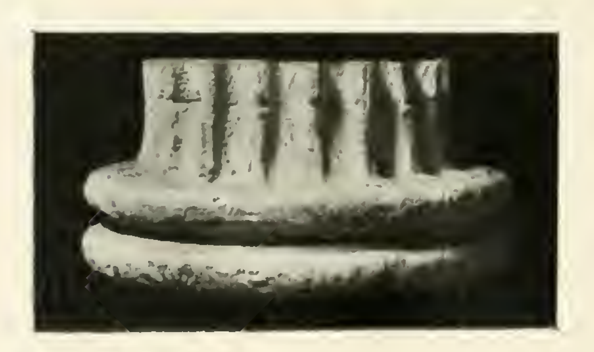

Fig. 213. Base de columna del Temple de Barcelona

en qual fris sembla llegir-shi una dedicació a August lo que'l fa suposar del període en que'ls pobles de la Galia aixecaren temples al Emperador, es de uns 10 diàmetres. Desde la creació dels ordres grechs va ab els segles la columna tornant-se més esbelta. Igual lley d'atreviment, cada vegada major, de lleugeresa en la composició dels ordres, segueix l'intercolumni; usant un terme de constructor, aqueixa tendencia's reasumeix en un principi : el de fer treballar cada vegada més el material. En Choisy compara l'ordre del temple de Vesta, tant semblant en ses proporcions al temple de Barcino, al de Júpiter Stator (Fig. 210) del Foro romà : « A Tivoli, diu, les columnes son robustes, acostades, surmontádes de un entaulament lleuger de proporcions, senzill de forma; al temple de Júpiter Stator hi hà ja un excés de lleugeresa en les canyes, y en la cornisa una certa sobrecarga ; l'ordre té un aspecte en alt grau majestuós, mes la mida perfecta de Tivoli y de Prenesta es traspassada; es l'indici d'una tendencia que, sens parar, s'anirà exagerant fins als darrers temps de l'Imperi. » [1] L'entaulament del temple barcelonès es senzill; l'arquitrau era llis, ter-

(1) Choisy. *Histoire de l'Architecture*, Paris, 1903, t. I, pàg. 545.

minant en simplicissima motllura; el fris ens es desconegut y de la cornisa ab els modillons corintis y ab ses boques de desaigüe en forma de cap de lleó, s'en conserva un troç al Museu de Santa Àgueda de Barcelona; (Fig. 217) es robust, feixuch com el del temple de Tivoli.

La forma del conjunt del capitell l'agrupa també ab els més antichs romans, que conserven la tradició grega. Sa proporció es, com en els capitells grechs y més antichs romans, de poch més d'un diàmetre d'alsada, tal com senyala en son tractat Vitrubi. (1) Com en els capitells més antichs, el segón rengle de fulles s'aixeca poch sobre'l primer, tal com en els del tem-

(1) Llib. III, Cap. III, edició citada.

Fig. 214
Capitell del Temple da Barcelona. Estat actual

Fig. 215. Capitell del Temple de Vesta. Reproducció del Museu de l'Escola d'Arquitectura de Barcelona.

Fig. 216. Capitell del Panteó de Roma. (D'Espouy, *Architektonische, Einzelheiten der Antike).*

Fig. 217 Cornisa del Temple de Barcelona
Museu de Santa Àgueda, n.º 1181

ples de Vesta a Tivoli, (Fig. 215) de Prenesta, temple de Vesta a Roma[1] y temple d'Assis; més tard s'allarga sobre'l primer el segón rengle de fulles, y ab els anys com elles anà cada vegada més allarganse'l capitell. Choisy diu:[2] «Entre'ls grechs, la modificació fou la mateixa; hem senyalat la petitesa del interval entre'ls dos ordres inferiors de fulles com una senyal d'antigüetat; entre els romans això es un caràcter d'arquitectura anterior al Imperi; desde l'època de Vitrubi, es a dir, desde'ls començaments d'August, els dos rengles de fulles esdevenen iguals; ho son al pòrtich del Panteó, (Fig. 216) que sembla datar de Agripa (avuy es sabut que'l Panteó fou aixecat en temps d'Adrià, 117–138); ho son els de la casa quadrada de Nimes, que fou consagrada pel net d'August. La transformació data dels darrers anys de la República. Les fulles dels antichs presenten l'acanthus rissat (Tivoli, Prenesta); els del temps del Imperi, un acanthus de contorns endolcits». L'afirmació de Choisy té una comprobació clara en la major part dels capitells romans de data coneguda executats en els diversos periodes del Imperi. El capitell que descriu Vitrubi es ja'l de la segona evolució. El gruix del abach, diu, serà'l sèptim de tot el capitell; tret aqueix gruix, el que resta sera dividit en tres parts, de les que una's donarà a les fulles de baix, l'altra a les segones y la tercera als caulicols d'on surten altres fulles que s'extenen per anar a sostenir l'abach. Es necessari que de les fulles dels caulicols en surtin volutes que se extenguin cap als anguls dels capitells y que hi hagin encara altres volutes més petites sota la rosa que es al mig de les cares del abach.

(1) El temple de Vesta a Roma, primerament fundat per Numa (Dionis, Llib. II; Ovidi, *Dei tristi*, leg. I, *Dei Fasti*, Llib. VI), destruit quan l'incendi de Neron, fou desseguida reedificat; incendiat altra volta baix el reinat de Comodo, se reconstruí immediatament: Tàcit, *Annal.* Llib. XV, Cap. 41; Erodiano, Llib. I). Però'l tipo del capitell es l'arcaich. — Cantina, obra citada, III part, pag. 88.

(2) Obra darrerament citada, t. I, pàg. 547 y següents.

Fig. 218. Capitell que's guarda a Sant Pere de Tarrassa

El capitell del Temple de Barcelona es, axís per sa proporció com per la de la columna de que forma part, una forma antiga o al menys una forma anticuada provincial. La seva execució es seca, feta a regates, casi geomètrica; quelcom de l'obra barbre que fa contrast ab l'elegancia de son conjunt : tant com es ben ordenada la proporció de la massa general, es pobre l'obra del detall; això s'accentúa en la cornisa més seca o més barruera encare. (Fig. 217) El nostre capitell català-romà no té la flexibilitat de formes dels romans, mes guanya en la virilitat y decisió del conjunt; els caulicols y volutes casi desapareixen substituits per un tercer ordre de fullatje, essent aquest executat com obra de picapedrer, geometrisantlo, guanyant en valor arquitectònich lo que pert en elegancia y naturalisme de formes.

Fig. 219. Capitell del Museu de Lleyda

La base està formada per un doble toro, però han desaparescut en ella els filets intermitjos y totes les delicadeses del motlluratje. Es excesivament aplanada y les canals de la canya semblen enfonsarshi; es anàloga a les del temple de Vienne, (Fig. 228) la seva altura es inferior al ters del *imóscapo*, que estableix Vitrubi. Tota la forma de les columnes del temple de Barcelona tendeix a ferne un ordre dels darrers anys de la República o dels començaments del Imperi, del temps en que tot el país, seguint l'exemple de Tarraco, eregí'l temple d'August. En sa execució s'hi nota la falta d'un esculptor hàbil; aqueixa

Fig. 220. Fragment de capitell corinti del Museu de Tarragona, n.os 90 y 91

falta li dona caràcter. Està perfectament executada la massa geomètrica, obra de picapedrer, ben traçat lo que pot aplantillarse desprès d'un primer desbast del carreu; però les formes curves que deu sentir l'esculptor, estàn substituides per estries ben simplement executades; més que obra d'esculptor romà, deixeble dels grechs, semble preludiar el modo d'executar l'esculptura romànica dels claustres del segle XI y la decoració pobre de certs capitells gòtichs del nostre país.

Al Museu de Saint Germain, en Laye, hi hà un capitell que presenta analogies extraordinaries de execució ab el del temple del carrer del Paradís. Procedeix de Saint Jules, a S. Remy de Provença. Al Museu de Tolosa n'hi existeixen, procedents de la *Civitas Beserra* (Beziers) y de la *Civitas Narbo* (Narbona), semblants també al tipo barcelonès.

Confirma també la data de construcció del temple de Barcelona, que hem deduit del capitell, l'altura de la llinda, que segueix la proporció dels Temples grechs y antichs romans, segons la prescripció de Vitrubi. [1]

¿Còm explicar la decoració del nostre Temple? ¿Es aqueixa decoració seca, sense ondulacions, sense curvatures, una obra decadent o una obra arcaica? Nosaltres afirmèm lo segon; no s'ha donat may una obra decadent en la que la proporció del conjunt

Fig. 221. Voluta de capitell corinti. Museu provincial de Tarragona, n.º 161.

(1) Vegis els fragments de la Memoria de Cellés, publicada en extracte en l'Apèndix n.º 2 del t. I de *Catalunya* de l'obra citada *España, sus monumentos y artes*, etc., de PIFERRER y PI Y MARGALL.

no hagi decaigut també. L'explicació es senzilla: l'arquitecte del Temple de Barcelona'l projectà segons les pràctiques de son temps: proporció del plan, proporció de la columna, del intercolumni, del entaulament, tot.es armònich y indica una obra que obeeix a principis qu'eran ja vells en el començament del Imperi: l'arquitecte era potser un home antiquat, un cas d'arcaisme provincial. L'obra, per altre part, era pobre, els escultors poch hàbils y la decoració escultòrica sofreix la transformació de tots temps y de totes les terres: la substitució de les curves elegants, de complicacions suaus, per plans, per formes anguloses, duras: tal se transforma avuy encare l'escultura al passar en mans dels picapedrers rurals.

Fig 222
Capitell del Museu de Santa Àgueda, n.º 897

CAPITELLS DE TARRASSA, LLEYDA Y MUSEU DE SANTA ÀGUEDA

En l'emplaçament de la reduída acròpolis d'Egara s'hi trobà un capitell corinti també ab la disposició del fullatje característich, segons Choisy, dels capitells del temps de la República o començament del Imperi. El segón rengle de fulles excedeix poch sobre'l primer. (Fig. 218) Del mateix tipo, un poch més alt, com els d'èpoques posteriors, conservant més clars els rinxols, es un capitell romà que's conserva al Museu provincial de Lleyda. (Fig. 219) L'execució de l'escultura es la mateixa dels de Barcelona, fent contrast el ben entés de les masses ab l'execució poch hàbil del detall. Contrasta la pericia del picapedrer que ha

Fig. 223. Cara oposada del capitell de la figura anterior ab les fulles d'abaix més rissades

preparat la massa del capitell ab la falta d'habilitat del esculptor qu'ha executat el detall. Citém finalment la part inferior d'un capitell del Museu de Tarragona, (Fig. 220) que presenta analogíes de execució ab el de Barcelona y Lleyda y les bases anomenades àtiques pels arqueòlechs, que's guarden en el mateix Museu.

Al Museu de Santa Àgueda de Barcelona, hi ha alguns capitells la disposició de fulles dels quals els agrupa ab els descrits, ab la flor al centre del àbach, ab el fullatje cobrint una gran part del capitell; el segon rengle de fulles poch sortit respecte al primer; ab els rinxols exagerats convertits ab volutes, y ab més imperfecció en la massa y en el treball escultòrich que'ls del temple de Barcelona (capitells de columna y d'anta. (Figs. 222 a 227) Son de pedra de la montanya de

Figs. 224, 225 y 226. Capitells corintis
Museu de Santa Àgueda, n.os 1237, 1239 y 108

Fig. 227
Capitell no acabat del Museu de Santa Àgueda, n.º 1240

Fig. 228. Temple de Vienne. Fotografía de la «Comission des Monuments Historiques» de França

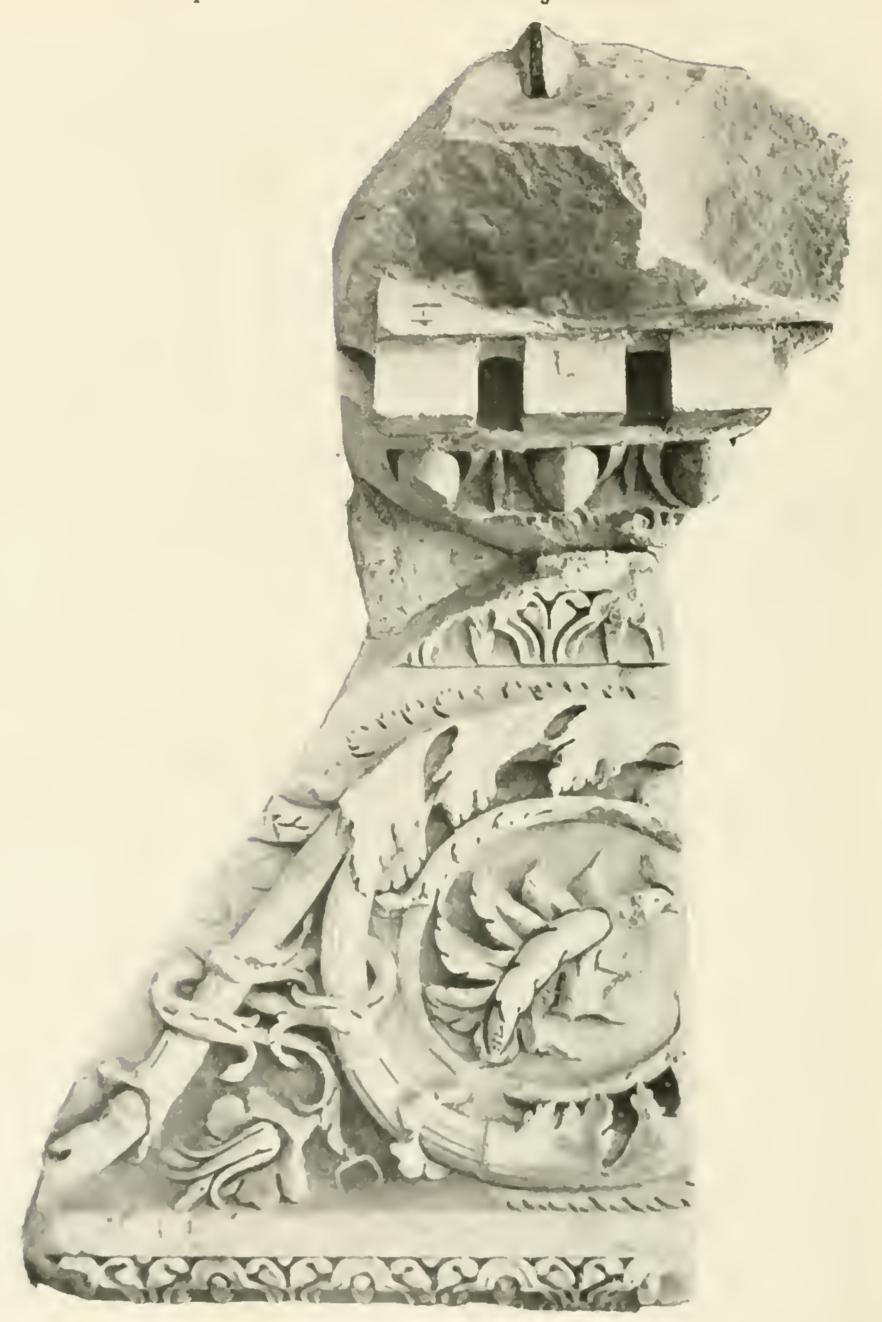
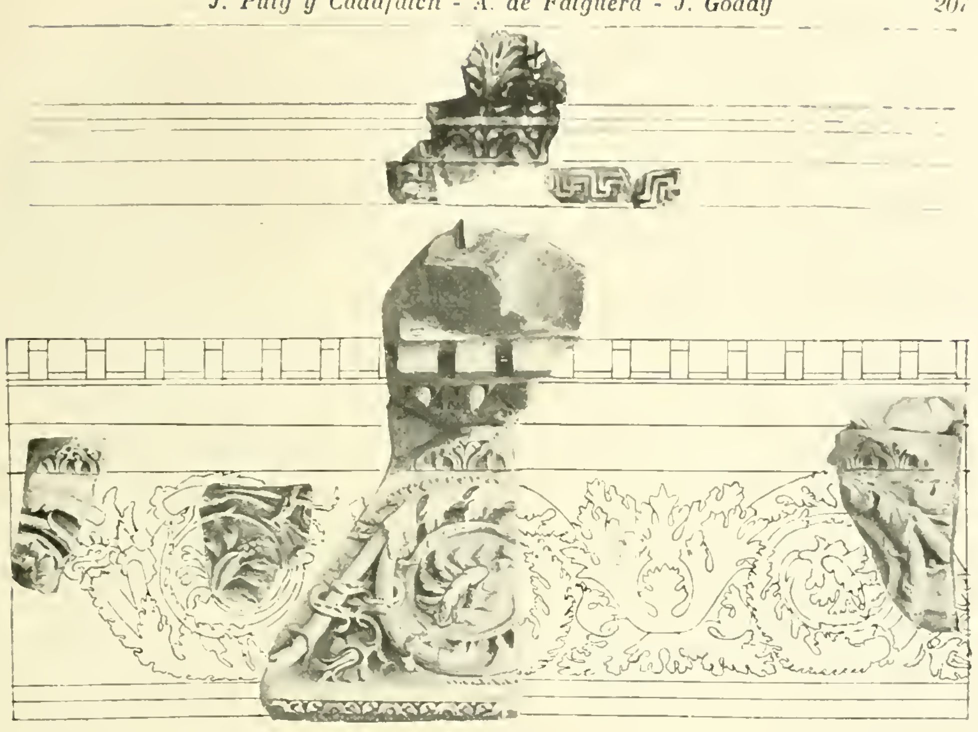

Fig. 229 Detall del entaulament del Temple d'Agust a Tarragona. (Museu de Tarragona, n.os 103 y 104)

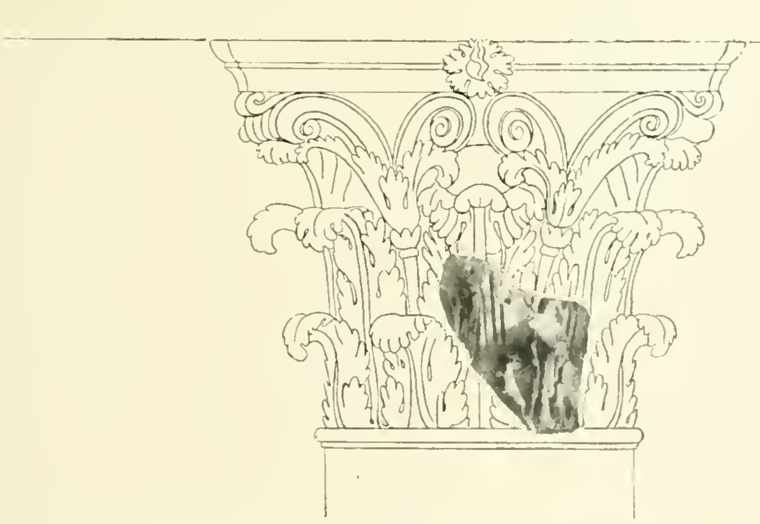

Fig. 230. Ordre del Temple d'August a Tarragona. Restaurat. (Fragments, n.os 208, 259, 260, 105, 103 104 y 97 del Museu de Tarragona)

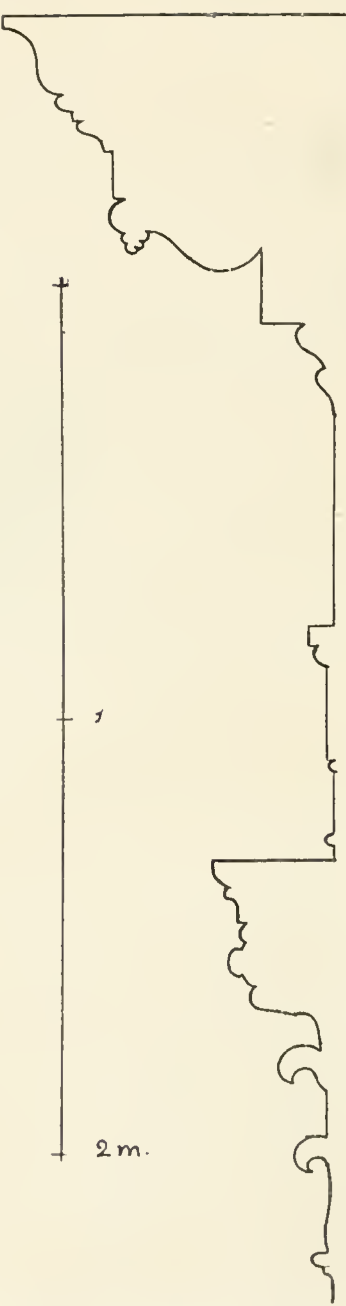

Fig. 231. Perfil del entaulament del Temple d'August de Tarragona

Montjuich, de procedencia barcelonesa, encara que s'ignora d'alguns el lloch aon foren trobats. El capitell de pilastra (Fig. 224) del Museu de Santa Àgueda, indica una forma més avençada; cap d'ells té la seguretat, en la composició, del capitell del Temple de Barcelona y tots son obra secundaria y poch artística de cronología incerta, més aviat de baixa data.

ORDRE DEL TEMPLE D'AUGUST A TARRAGONA Cal aquí fer esment de un modo especial, del cornisament del temple d'August a Tarragona. A la capital de l'Hispania Tarraconense, contrastant ab els exemples d'art rural fins aquí descrits, hi compareixien els esculptors vinguts directament d'Italia a executar obres ab tots els primors y ab tot el saber fer de Roma. El tema es l'usual del art clàssich ; l'ordre corinti descrit minuciosament pels tractadistes, cosa corrent en els tallers dels esculptors y dels arquitectes ; mes l'execució pot posarse al costat dels delicats treballs augústeos del *Ara pacis*. El fris es l'acostumat : tronchs dels que's desprenen fulles de *acanthus* ondulant y enroscantse ; la cornisa tenía també la típica forma usual del ordre corinti y anàlech als tipos coneguts era'l capitell ; lo extraordinari es la elegancia de l'execució, es la distinció de cada detall : el tema mateix com una cosa canònica, qu'es habitual cumplir, s'el troba en els edificis més modestos; mes el contrast entre l'art de les nostres viles pobres y'l de la magna Tarraco's veu comparant un mo-

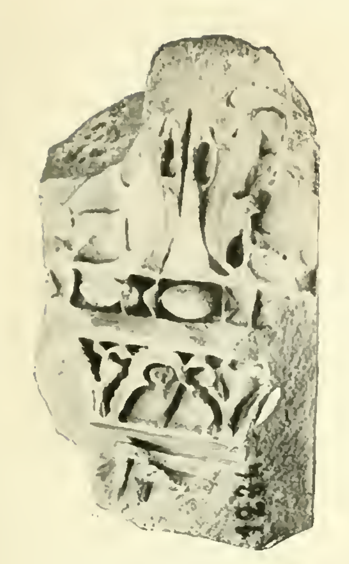

Fig. 232. Fragment de cornisa guardada en el Museu de Santa Àgueda, n.º 1281.

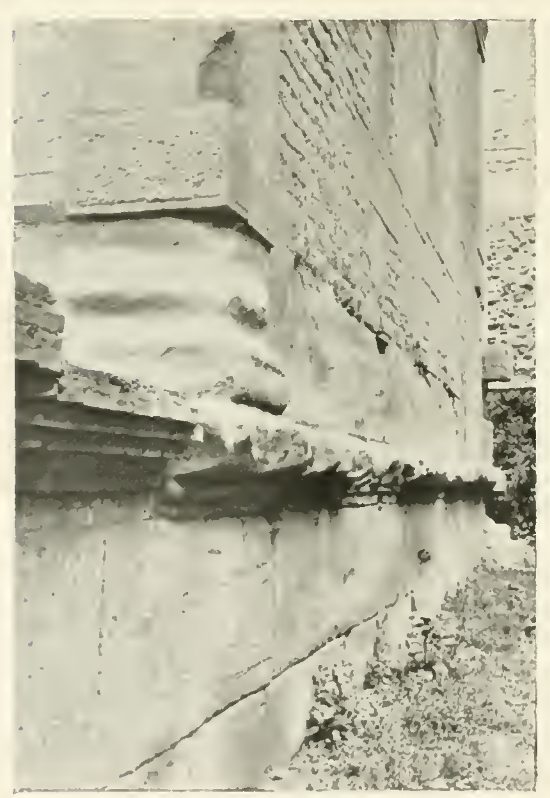
dest fris barcelonès que guarda el Museu de Santa Àgueda (Fig. 88) y el marbre superb que guarda el Museu de Tarragona. Del ordre de nostre colossal Temple d'August de Tarraco, en queden pochs fragments: l'element mès enter es l'entaulament quals troços hem colocat sobre'l dibuix restaurantlo; (Figs. 229 y 230) un dels fragments posat a la dreta no es possible colocarlo sense suposar que'l tema de fulles ondulants es simètrich partint d'un fullatge central, com era us en aqueix tema dels frisos corintis ; pera aqueixa restauració completa hem trobat fragments sencers del fris y casi tots els de la cornisa a excepció de les mènsules típiques del ordre corinti. Unes fulles d'*acanthus* del mateix marbre semblen haver format part del capitell, aixis com un fragment de canya acanalada, guardat en el mateix Museu, concordant per ses dimensions, indica'l qu'era la columna del temple d'August. (Fig. 233) Un fragment guardat en el Museu de Santa Àgueda de Barcelona, sens raó classificat com del Renaixement, aclara la forma de la cornisa (Fig. 232) que sols en troços fragmentaris es conservada al Museu de Tarragona.

Tàcit senyala la data del Temple de Tarragona a l'any quinze de Jesucrist, y en ell ja s'ha verificat el cambi de proporció del capitell en el sentit d'adoptar la proporció que senyala Vitrubi ; al temple de Tarragona hi arriven les transformacions artístiques que no conegué l'arquitecte que aixecà'l temple de Barcelona y ab elles hi arrivà l'extraordinari saber fer de l'escultor que cisellà sos marbres ab desusada bellesa, ab elegancia ciutadana no igualada fora de la capital de l'Hispania Citerior, en les viles humils de la Catalunya romana.

Fig. 233. Canya del Temple d'August Museu de Tarragona, n.º 107

Figs. 234 y 235
Capitell y base d'una anta del Temple de Vich

ORDRES DEL ARCH DE BARÀ Y DEL TEMPLE DE VICH

El capitell corinti del Arch de Barà, (Fig. 236) es de la forma usual imperial, seguint les proporcions que senyala Vitrubi. Tenim d'ell una data fixa : es el testament de Luci Licini Sura, en que manà erigirlo. Sura fou cònsul en temps de Trajà. La canya de la pilastra es acanalada, ab les canals reomplertes per una forma cilíndrica en la part baixa (*rudentures*) : sa base es de la forma àtica que descriu Vitrubi. Son entaulament es senzillíssim : l'arquitrau es enterament llis com el fris, la cornisa's redueix també al màxim de simplicitat. L'ordre s'aixeca sobre un estilobat de forma simple ; l'obra que'l cònsul romà's feya aixecar al camí de Tarragona, no era extraordinaria per son luxo.

Del mateix tipo imperial es el capitell del temple de Vich, (Fig. 234) segons el de una anta que s'ha guardat; la base molt deteriorada era del tipo àtich. (Fig. 235) Se coneix complert l'arquitrau y la cornisa de tipo jònich ab dentículs en una part del Temple y formant una faixa llisa en les altres menys importants; les canyes sembla no eren acanalades. (Figs. 39 y 40)

ELEMENTS DEL ORDRE CORINTI DELS MUSEUS CATALANS

Els capitells números 717 y 718 (Fig. 238) del Museu de Santa Àgueda, tro-

bats en la muralla del carrer del Avinyó, son ja de plena època imperial. El segon rengle de fulles s'aixeca sobre'l primer casi tant como la llargada d'aquest; la columna es estriada a excepció de la part inferior de la canya.

Als tipos rústechs de capitells corintis abans descrits, hi corresponen els numerosos fragments de frisos guardats en diferents llochs (Museu de Barcelona, (Figs. 22, 23 y 88) esglesia de Sant Pere de Tarrasa, pág. 32 del present volum, etc.), y repetint el mateix tema de flors y fulles d'*acanthus* ondulant y replegantse, y partint d'un tema central, agrupació calicífera de les mateixes fulles. En la muralla del carrer del Avinyó s'hi trobà l'ordre complert del que formaven part alguns dels elements descrits; en la muralla del carrer del Regomir s'hi descobrí un exemple de l'ordre arquitectònich corinti complert, sostenint un entaulament, mes obrintse en l'intercolumni, arcades en la forma usual romana d'associació d'aqueixos dos elements, tal com s'estilaba en els pòrtichs dels amfiteatres y teatres. D'aqueixa disposició avuy destruida, n'ha quedat un croquis. (Fig. 241) No lluny

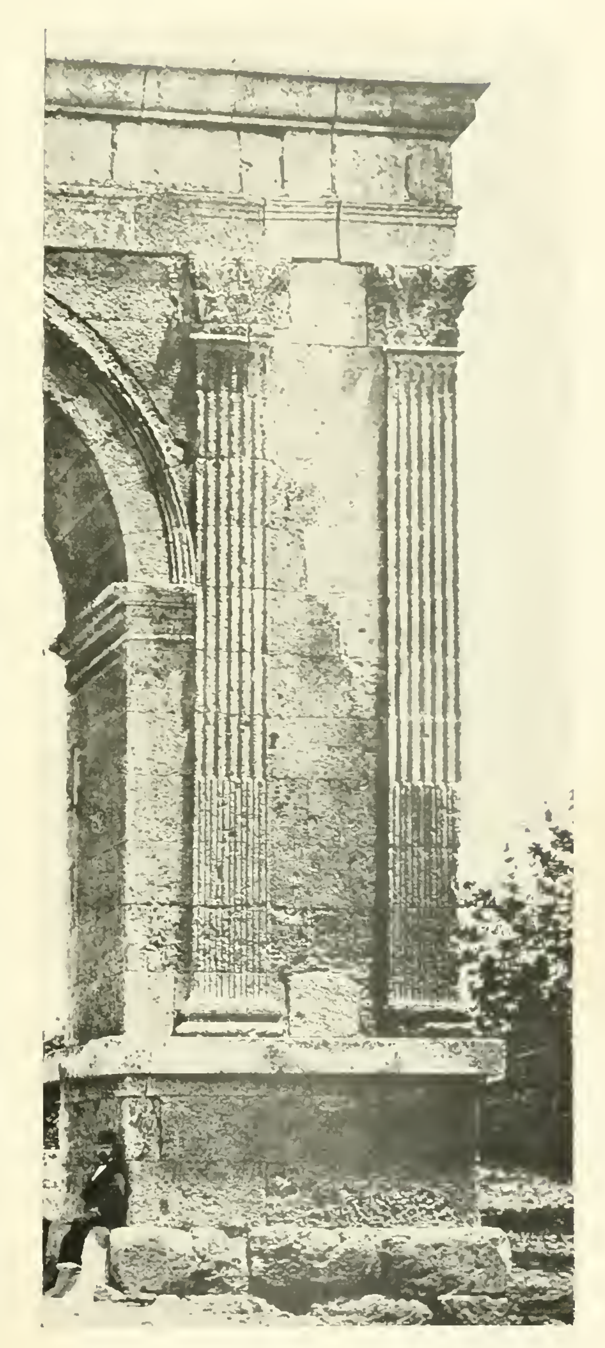

Fig. 236. Ordre corinti del Arch de Barà
(Album pintoresch monumental de Catalunya)

Fig. 237. Columna corintia trovada en els murs romans. Museu de Santa Àgueda, n.os 717 y 718.

d'aqueixos fragments foren trobats els frisos ab triglifos y metopes. Les arcades decorades ab els ordres arquitectònichs (Fig. 241) y les màscares teatrals de les metopes del fris dòrich, (Fig. 98) fan pensar en la reproducció rústega d'una extranya barreja d'elements de diferents ordres conservada en el teatre d'Arles de Provença, aon està executada ab tota la perfecció helènica, formant l'entaulament que decora les arcades del costat Septentrional. (1) Està aqueix element format d'un fris dòrich en que'ls triglifos alternen ab metopes decorades de rosàcees de diferents formes, anàlogues a les del fris de la fig. 158 que vé a servir com de llinda o arquitrau d'un entaulament corinti qual fris es format per una branca d'*acanthus* ondulant, com els descrits, (Figs. 22 y 23) les fulles del qual, replegades sobre elles mateixes, terminen ab un petit personatge aislat, del qu'es recort el fragment n.º 718 del Museu de Santa Àgueda reproduït en la pàgina 88 del present llibre ; corona l'entaulament del teatre d'Arles una cornisa ab mènsules. L'entaulament d'Arles se caracterisa per la finura en l'execució ; tot lo que'n ell es pulcritut y minuciositat, es en els nostres fragments pobresa rústega, mes la semblança dels troços que'n moments de perill serviren pera reforçar l'antigua muralla barcelonesa, ab els del teatre provençal, fan pensar en si s'agrupaven d'igual modo adornant una part del exterior d'un teatre, qual recort sugereixen les màscares teatrals que'n el nostre fris dòrich alternen ab els triglifos. Aqueixa semblança d'elements arquitectònichs ressucita un edifici barcelonès del que no se'n tè recort ; el teatre situat cap el costat mar, prop de la muralla, que ha conservat els restes de sos frisos.

Fig. 238. Capitells corintis (Museu de Santa Àgueda, n.os 717 y 718)

(1) Émile Espérandieu. *Recueil général des Bas-reliefs de la Gaule romaine*. Paris, 1907, número 206.

Fig. 239
Museu de Tarragona, n.os 85 y 100

En el Museu de Tarragona existeix un capitell anàlech als del Museu de Santa Àgueda descrits, ab la diferencia de ser substituits els caulículs y la rosa central, per la forma del tambor adornada d'imbricacions y per exagerarse més les volutes laterals. Es una forma de decadencia de baixa època. (Fig. 239) Altre del mateix Museu presenta la forma original especialíssima que s'inicia en l'art clàssich: les fulles d'*acanthus* se transformen en formes enroscades y el floró central es un bust sostingut per un tronch curvat; (Fig. 239) sembla com si comensessin a iniciarse prematurament les formes variades y capritxoses que han de fer la característica dels claustres romànichs de capitells variats, aon nia una fauna pintoresca entre les branques d'una flora imaginaria y aon les escenes religioses y de costums omplen la forma del capitell clàssich romà, el capitell corinti.

CAPITELLS NO ACABATS Algunes vegades aqueixos capitells se colocaven sense acabar; solzament desvastada la massa. Aixís s'en troba un a Vilanova que actualment es guarda en el Museu Balaguer. En el Museu de Barcelona n'existeix un del mateix tipo. (Fig. 227) Altres s'han conservat en el Baptisteri de Sant Miquel de Tarrassa. Abunden aqueixes formes en la baixa època y ella es la que permaneix principalment del capitell corinti; arriva que s'ha oblidat la idea de la fulla d'acante, que s'ha perdut el recort de rinxols y volu-

Fig. 240. Museu de Santa Àgueda, n.º 1143

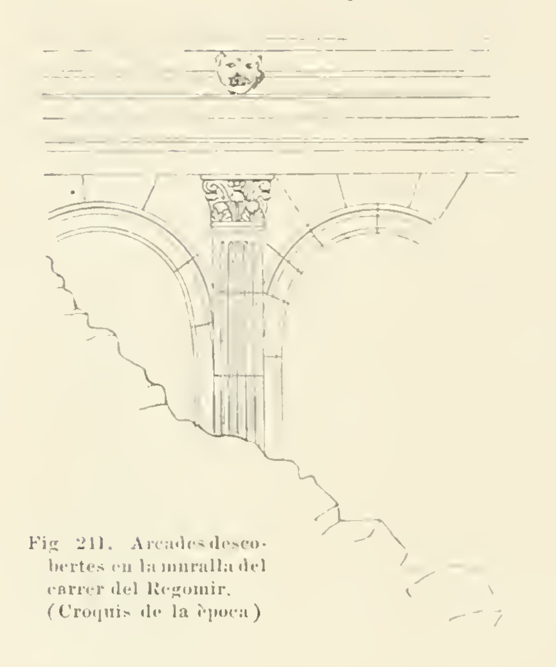

Fig. 241. Arcades descobertes en la muralla del carrer del Regomir. (Croquis de la època)

tes; mes la massa del capitell se guarda y perpetúa.

LES CANYES DECORADES Les canyes eren en general estriades y altres decorades d'imbricacions y estrelles, principalment en els darrers temps del periode romà; aixís se veuen sovint representades en els sarcòfechs y aixís s'han trobat a Barcelona (Museus de Santa Àgueda y Municipal). Les unes son recobertes com d'una mena d'imbricació senzilla, severa, lligada prop el collari per una doble corda; (Fig. 243) l'altra com d'una xarxa de triàngules, (Fig. 244) d'antich la columna y la pilastra pert la rigides de la forma acanalada, cambiantla en formes variades; la canya llisa, la canya acanalada omplerta la part baixa (*redentures*), la canya ornada de fulles ondulants, l'acanalada en forma helizoidal, la que imita el tronch del arbre y la imbricada, van apareixent succesivament en la baixa època; a ella deuen referirse les canyes trobades prop les muralles y que's guarden en els Museus de Barcelona.

BASES Les bases trobades a Catalunya, que acompanyen a les columnes corinties, son principalment del tipo que Vitrubi anomena atiques, formades de dos toros separats per una escocia. Vitrubi indica minuciosament les proporcions de cada un dels elements que l'integren; mes aquestes no son

Fig. 242. Cornisa de canal ab forma de cap de lleó (Museu de Santa Àgueda, n.º 944)

sempre observades ; ella es l'empleada en el temple de Barcelona aixafada fins fer desaparéixer l'escocia intermija ; (Fig. 213) en el temple de Vich, en l'única que resta feta malbé per l'acció dels anys, l'escocia es més vissible ; (Fig. 235) tal se repeteix en la major part de les bases (Figs. 46 y 48) conegudes, tant en les empleades en les columnes corinties com en les dòriques ; d'aqueixa forma es la que's conserva en el carrer porticat d'Empuries darrerament descobert per la Junta de Museus de Barcelona. La base de la figura 247 del Museu de Tarragona, presenta entre les dues motllures torals, una doble escocia tal com el temple de Júpiter Tonant a Roma ; es una variant que acompanya sovint l'ordre corinti. Totes les variants de l'època grega-macedònica son usades pels romans, mes a Catalunya es desconeguda la que Vitrubi descriu ab el nom de base jònica formada d'una motllura toral entre dues escocies.

L'ordre corinti es l'ordre propiament romà y per això el que més abunda en les nostres ruines romanes ; ell es la creació de la escultura luxosa y exuberant de Roma.

Fig. 243 Museu de Santa Àgueda, n.º 1125.

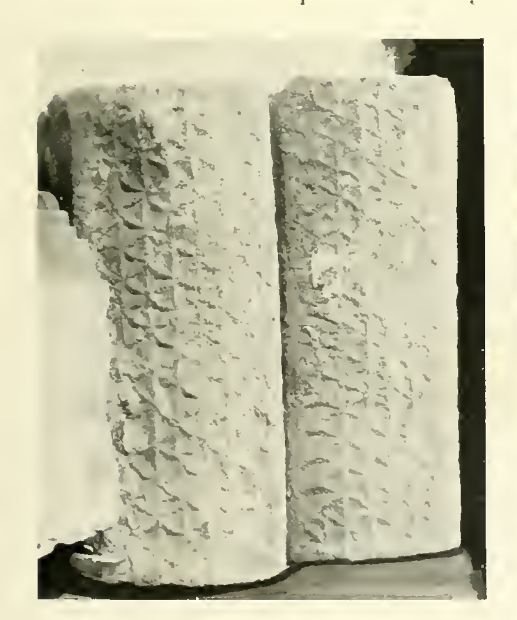

Fig. 244. Museu Municipal de Barcelona

Fig. 245. Museu de Santa Àgueda, n.º 1258

Mentres els altres ordres adornen sols el pòrtich senzill del *decumanus* de la colonia emporitana, o les construccions mès antigües de Tarraco, o l'edícul sepulcral dedicat al culte dels *dii inferi*, l'ordre corinti omple

Fig. 246. Base àtica
Museu de Tarragona, n.º 98

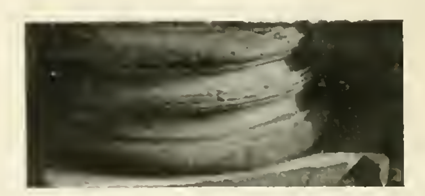

Fig. 247. Base ab doble escocia
Museu de Tarragona, n.º 99

els pòrtichs dels temples y'ls atris de les cases y ab ell se componen les obres mès sumptuoses del nostre país. Ell serà també l'únich dels ordres romans que permaneixerà en l'etat mijana, l'únich que's perpetuarà entre els esculptors barbres, l'únich que logrará adaptarse, un cop oblidat l'entaulament clàssich, a sostenir directament les arcades quant s'hagi complert la gran transformació arquitectònica a que dona lloch l'empleu del arch sustituint la forma morta arquitrabada.

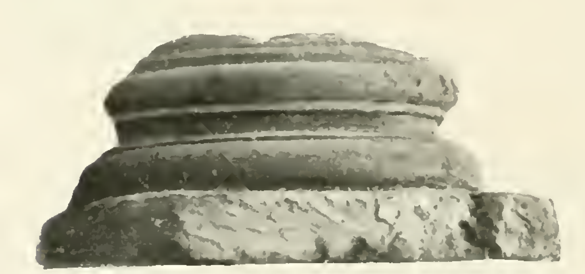
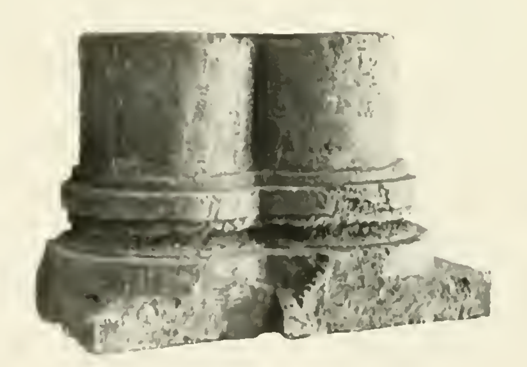

Fig. 248. Base àtica Museu de Tarragona, n.º 95

Base d'una doble columna no acabada
Museu de Tarragona, n.º 88

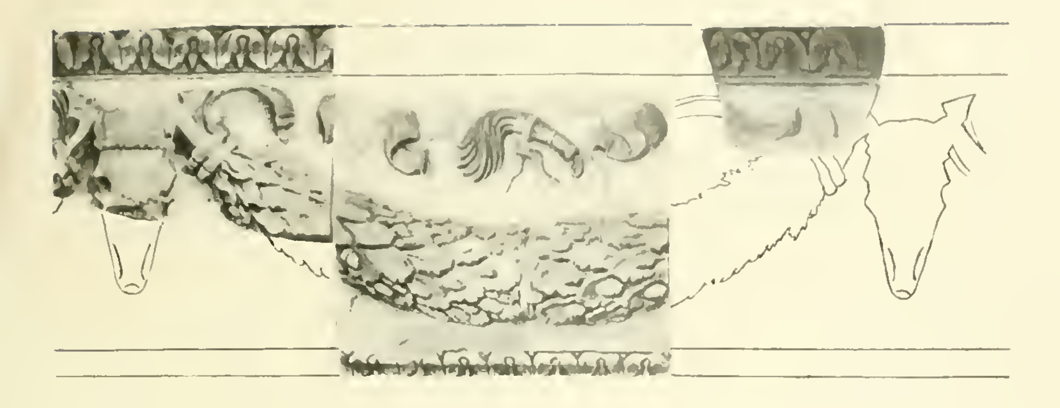

Fig. 249. Fragments de fris del Temple de Júpiter de Tarragona, aparedats al claustre de la Catedral

XXII

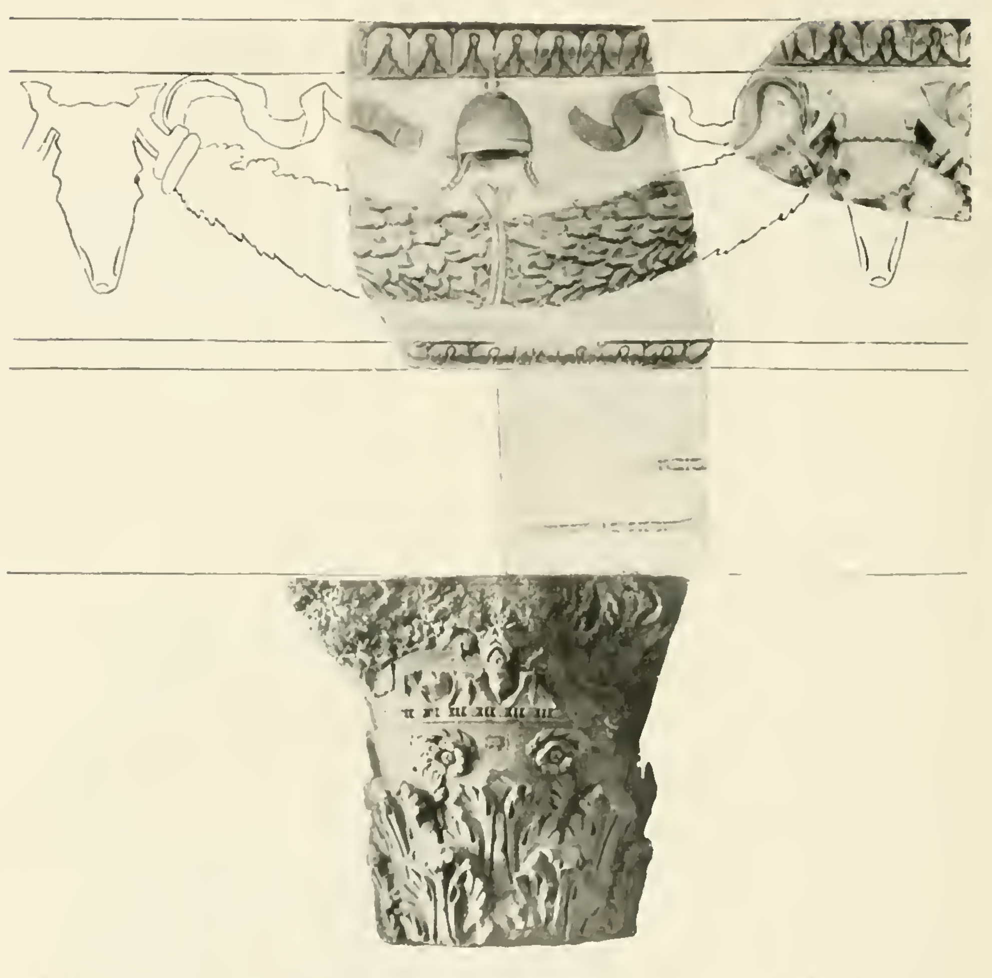
ORDRE COMPOST

UNA forma híbrida, una composició d'elements de dos istils: l'ordre corinti y'l jònich, era l'ordre compost. Aqueixa forma, casticament romana, es repetida a Espanya: la presenta un capitell que's conserva a la Mezquita de Córdoba, (Fig. 255) aplech de capitells, com es sabut, de varis llochs d'Espanya y fins de la Galia Narbonesa; corona en ell les fulles de *acanthus* del capitell corinti, una motllura decorada com un *echinus*

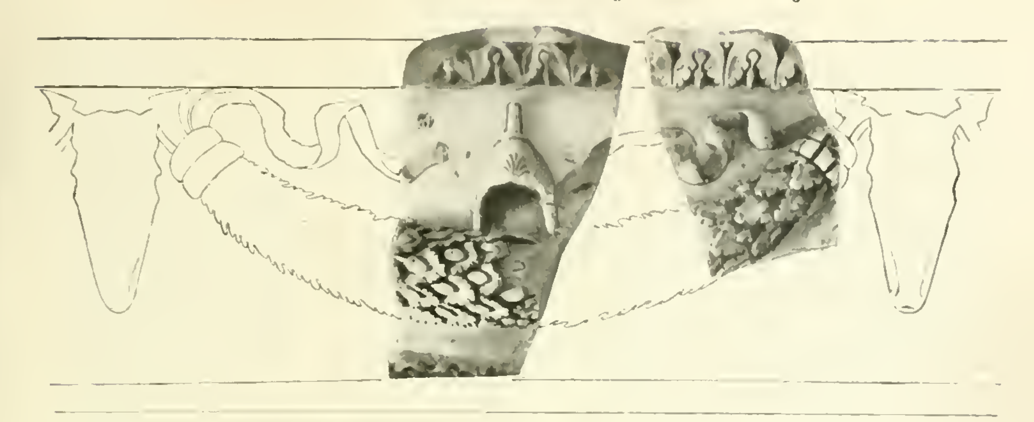

Fig. 250. Capitell compost del arch de Septimi Sever a Roma. (D'Espouy. *Architektonische. Einzelheiten der Antike*).

Figs. 251 y 252. Temple de Júpiter de Tarragona. Fragments del fris (Claustre de la Catedral) Capitell del Museu de Tarragona, n.° 111

decorat, surmontada de volutes angulars, com si's volgués sobreposar a les fulles del capitell corinti un capitell jònich del àngul d'un pòrtich. L'ordre jònich y l'ordre corinti desde que aquest apareix en l'Historia, no son elements contraposats sinó armònichs, que'ls grechs barrejen y que Vitrubi tot just si separa en son tractat : « l'ordre corinti, diu, no difereix en quant a les proporcions, del ordre jònich, no més que per l'altura del capitell ».

Figs. 253 y 254. Temple de Júpiter de Tarragona. Fragments del fris n.os 31 y 113 del Museu de dita ciutat y fragment de capitell, n.º 108

A aqueixa forma pertany el capitell (Fig. 253) mig fet mal bé, executat en marbre, catalogat al Museu de Tarragona ab el n.º 114, procedent del Temple de Júpiter, que fou trobat en les obres del nou Seminari, prop la Catedral. Fragments de volutes d'altres capitells se conserven en el mateix Museu y restes de una fulla y del *echinus*: una de les volutes porta un troç del àbach y ab aquestos elements pot restaurarse completament aquest element importantíssim del Museu de Tarragona. (Fig. 253 y 254)

Perteneix al mateix temple el fris decorat ab bucranis engarlandats de roure *Serta*, que's conserven aparedats en els murs de la Catedral y en el Museu. (Figs. 219 y 251) En el segment que deixen les guirnaldes s'hi venen representacions d'objectes litúrgichs, com l'*Aspergillum*, fet de cúa de cavall, y l'*Albogaterius*, barret portat pèl *Flamen dialis*, de pell d'una víctima blanca sacrificada a Júpiter, ab una punta sortint, de fusta d'olivera. Les garlandes de roure son lligades als caps de toro ab cintes *Vittæ*. Aquests van adornats de *infulæ*, que semblen un enfilall de grans y de flochs de llana lligada ab cintes; ornament antich, tal com avuy s'usa a la costa catalana de Llevant pera adornar les creus y tabernacles en la festa de Santa Creu de maig. Al claustre de la Catedral s'ha conservat un fragment de la llinda. Executada bàrbarement en època baixa's conserva al Museu de Barcelona un exemplar de capitell compost en el que les volutes son substituides per rosàcees.

Fig. 255. Capitell de l'Aljama de Córdoba

Capitell compost
Museu de Santa Agueda, n.º 1241

Fig. 256. Mosaich del Museu de Tarragona, n.º 2921

XXIII

MOSAICHS

L'edifici romà era sumptuós sobre tot per sos revestiments y l'idea de la nostra arquitectura resultaria incomplerta, si no reunissim aquí lo que d'aquells ens resta. Es això ben poch; petits fragments de pintura mural senzillísima: fondos rojos, socolades dividides en plafons en les formes més comuns y vulgars italianes, guardades principalment en els Museus de Tarragona, Girona, Barcelona y Lleyda, trobades de tart en tart en les excavacions d'Empuries; y després, aquests

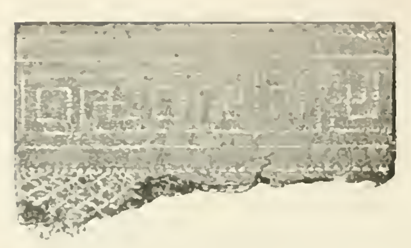
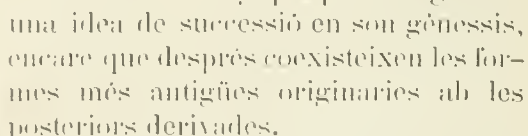

Fig. 257. *Opus signinum* trobat a Empuries (Pella y Forgas, *Historia del Ampurdán*).

més abundants, els sols luxosos dels edificis civils, principalment els mosaichs.

Hem parlat d'alguns d'aquestos pera explicar l'espina dels circhs y les ares dels temples, anèm a completar les idees sobre'ls mateixos desde nostre punt de vista de decoració arquitectònica.

Nombrosos son els exemplars que ens resten d'aquestes decoracions policromas obtingudes per medi de marbres y de terres cuites, mes es encare difícil l'inventari dels mateixos y el classificarlos ab veritable rigor cronològich. El procés de la evolució d'aquest art en la nostra terra, paralela sens dupte als grans periodes qu'en la metròpoli romana han senyalat els historiadors, es indecís com aquéll. A Roma mateix els temes se perpetúen; cada segle n'aporta de nous que's sumen als antichs sense excluirlos; més en això hi há una lley que porta vagament una idea de successió en son gènessis, encare que després coexisteixen les formes més antigües originaries ab les posteriors derivades.

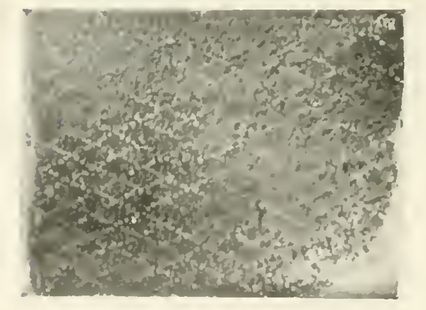

Fig. 258. *Opus signinum* (Museu de Tarragona, n.º 2939)

Els romans [1] separaven l'art del mosaich en dos grupos: el *tesselatum* y el *vermiculatum*: el primer era fet de petits cubos y el segón de peçes petites irregulars de formes variades, justeposades en forma d'espiral. Més no era sols aqueix medi d'execució material el que separava l'un del altre als dos arts: el primer era un art subjecte sempre a la forma quadriculada geomètrica, el segón, més lliure, aspirava a imitar les obres pictòriques y a perpetuarles; el primer té en l'element rectilini y quadrangular sos temes naturals, el segón, en les formes curves; el primer, en el concepte romà, era un art humil de decoració executat per medis mecànichs ab composició subjecte a regla, el segón, era casi una obra pictòrica ab paleta variada, ab formes lliures. El *tesselatum* y el *ver-*

(1) Gauckler en el *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines* de Daremberg y Saglio, article *Musicum opus*.

miculatum s'aplicaven al *pavimentum* y eran abdós menes d'obra distintes del mosaich mural al que's reservava'l nom de *musivum*. L'*opus vermiculatum* sembla la darrera evolució de la forma y ab tot en el mon romà, desde'l temps en que l'art alexandri invadeix la Roma d'August, coexisteix ab les formes més senzilles de *tessellatum*.

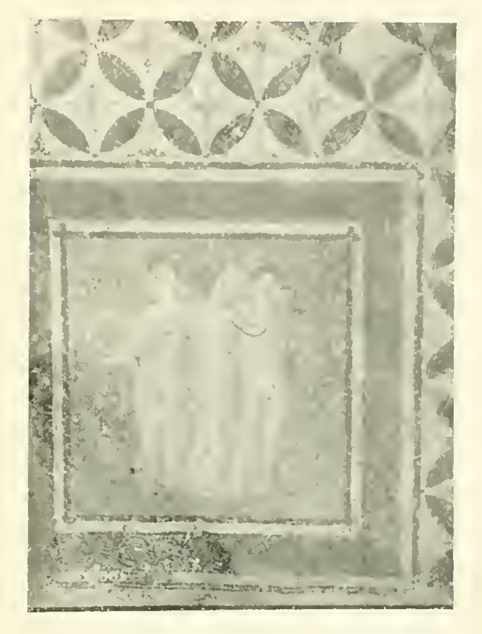

Fig. 259. Mosaich de les «Tres Gracies» (Museu de Santa Àgueda, n.º 797)

OPUS SIGNINUM La forma primera y més elemental del mosaich es l'*opus signinum*, mescla a proporcions definides de testos y un ciment rogench y dur que descriuen els tractadistes romans, molt usat a Italia; sobre aqueix fondo sovint s'hi arrengleraven petits cubos de marbre formant línies diverses de la decoració geomètrica romana; son us es antiquissim. Un dels més antichs porta una inscripció que permet datarlo en l'any 150 avans de J. C. (1) D'aqueix primer moment del mosaich, que permaneix y conviu ab ses derivacions posteriors, en coneixèm tres exemples, un a Mataró, avuy destruit, que existia en el centre de la ciutat vella, el forum de la Iluro, la plaça actual, igual a un trobat a Empuries y altre en fi procedent de Tarragona, que's guarda en aquell Museu.

L'*opus signinum* iluronès (2) reprodueix en daus blanchs el tema de la greca comú a tot el mon romà, repetit en el mosaich d'Empuries (Fig. 257) enquadrant un camp de lossanges format pels daus de marbre en línies obliqües; el de Tarragona es anàlech al camp del mosaich empurità. (Fig. 258) Sobre l'*opus signinum* les líniesde daus primitives se compliquen y's converteixen en faixes de daus y succesivament eliminen el fons d'*opus testaceum*, conservant la forma geomètrica rectangular primerament, introduint les formes rectilínies més variades després y finalment adoptant les formes

(1) Article citat del *Diccionari* de DAREMBERG y SAGLIO.

(2) PELLICER Y PAGÈS. *Estudios histórico-arqueológicos sobre Iluro*. Mataró, 1887, pág. 227 y 239.

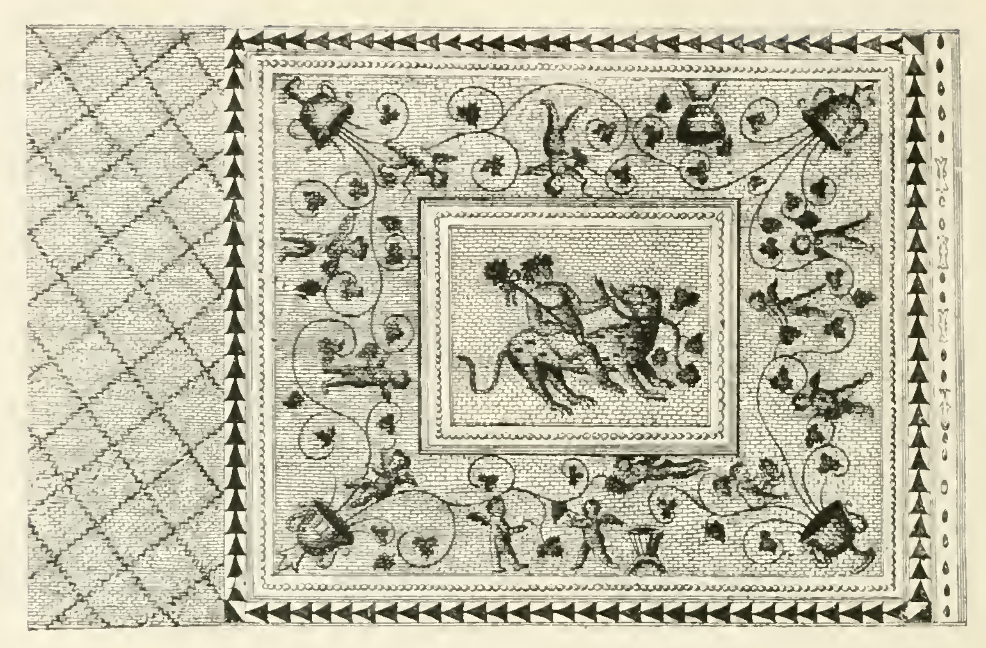

Fig 260. *Opus vermiculatum* trobat a Sagunte (Chabret)

curves y ab elles les formes imitatives del natural engendrant l'*opus tesellatum* y *vermiculatum*. Sovint se combina en aqueixos primitius temps l'*opus signinum* ab el paviment de peçes de marbre de dos colors, com el trobat a Empuries prop de la porta de la muralla ibero-romana.

MOSAICH DEL PERIODE AUGUSTEO

En la classificació dels mosaichs, els arqueòlechs senyalen un primer periode que comença en l'orient del Mediterrani y que s'exten per l'Imperi, ab tots els esplendors del periode helenistich, fins al començ ment del segle II: el lloch d'origen durant anys

Fig. 261 Mosaich trobat a la Illeta del Rey (Mahó). *Boletin de la R. A. de la Historia*, t. XIII

segueix essent el centre de fabricació de quadros en *vermiculatum* que d'allí exporta el comerç, com fan avuy encara'ls fabricants venecians de l'illa de Murano y en general els tallers d'Italia. Igual que'ls marmolistes venen sarcòfechs, els mosaicistes venen quadros de mosaichs, els *emblemae*, reproduccions populars de obres de la pintura alexandrina. L'àrea en que's troben es la de colonisació romana anterior al Imperi, sense que això vulgui dir que aqueixes obres siguin anteriors a ell. Son escassíssims els que's troben fora d'Italia anteriors a la època dels Antonins, alguns, pochs, a Sicilia, en l'Àfrica Proconsular y en la Cesàrea de Mauretania y en l'Hispania.

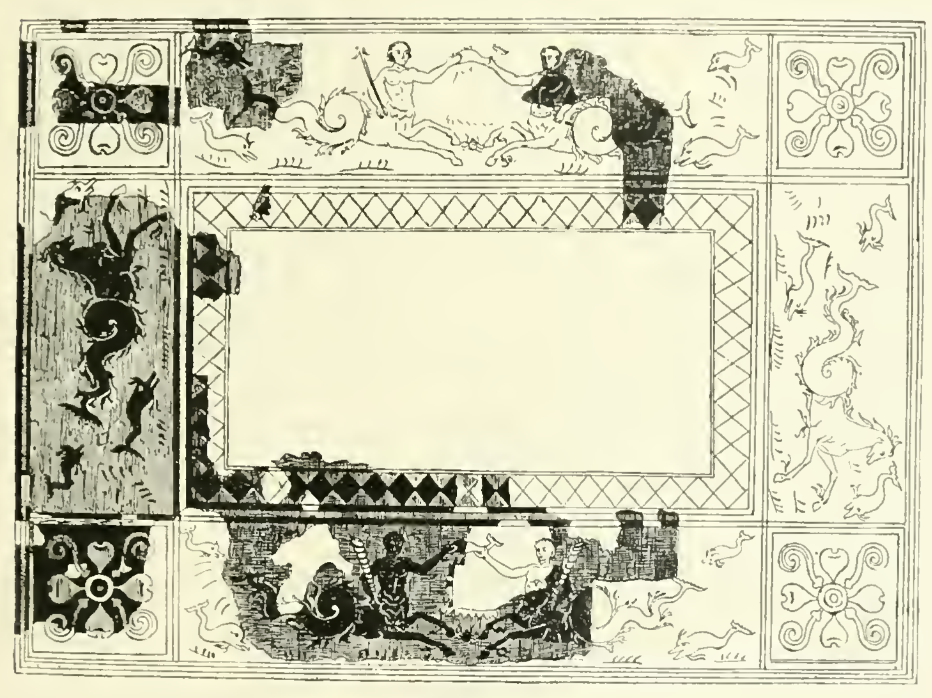
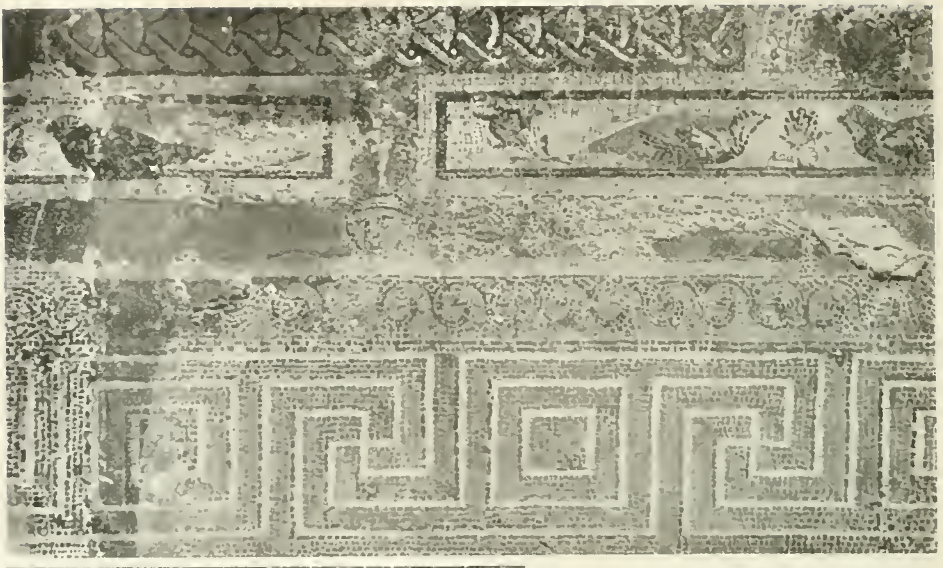
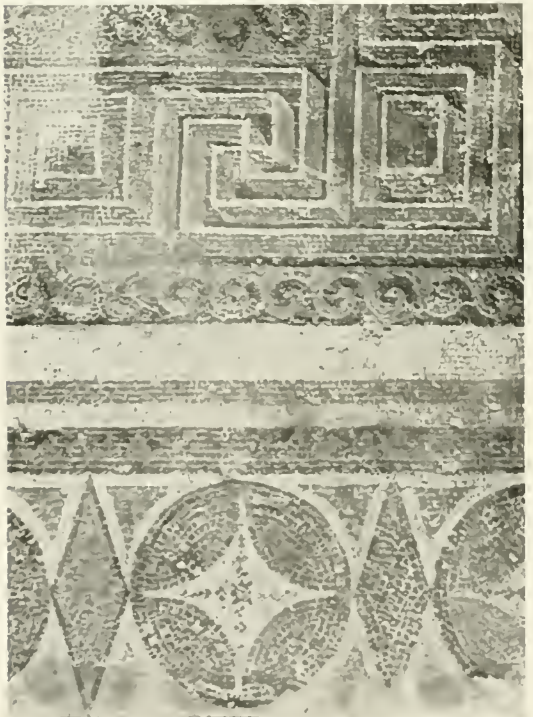

Fig. 262 Mosaich procedent de la capella de Sant Miquel de Barcelona avuy al Museu Municipal. (T. I de Catalunya, de l'obra *España, sus monumentos y artes*)

L'estudi d'aqueixos *emblemae* perteneix a l'Historia de la pintura; son verdaders quadros; el pintor en *vermiculatum* copia la realitat viventa; d'algunes d'aquestes produccions n'hem parlat aquí com auxiliars trobats sobre'l terreno pera la descripció dels edificis; formen quadres petits

Figs. 263 y 264. Greques del mosaich de la Medusa (Museu de Tarragona, n.º 2921)

en general de 0'60 a 0'80 cm. aon com en una miniatura, s'hi reprodueix una composició pictòrica. Se'ls coloca en el centre dels paviments, orlats com una joya vinguda de lluny, voltats d'ornaments en *tesellatum* de pedres més grosses, qual composició decorativa obligada per la forma quadrada dels elements components, rodeja la reproducció pictòrica presentantla com a tema principal y formant al voltant seu com una cenefa que l'enquadra. Els *tesellatum* enquadrant o noals *emblemae*, son comunment en aqueix primer periode en blanch y en negre; d'aquesta forma's deriven els temes, rectilinis casi sempre, rectangulars so-

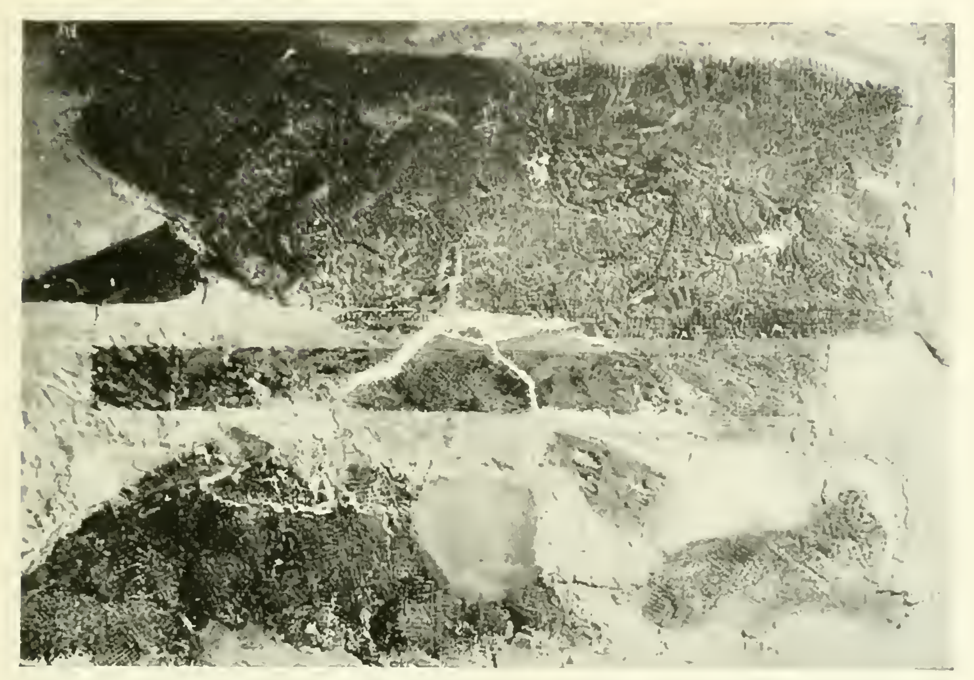

Fig. 265. Mosaich del Museu de Tarragona representant dos paons afrontats n.º 2923

vint: faixes, línies, denticulats, marlets, meandres. Caldría així senyalar com d'aqueix primer periode, els mosaichs d'Ephigenia d'Empuries en el centre d'un camp en *tesellatum* de marbre blanch y el de les «Tres Gracies», de Barcelona.

Fig. 266. Mosaich trobat al Palau de Barcelona (Dibuix de D. Elías Rogent)

MOSAICHS DEL PERÍODE ANTONIÀ

Ab els Antonins comença un segón grupo que'ls arqueòlechs mosaicistes anomenen antonià y que s'exten durant els segles II y III. Les tècniques del *vermiculatum* y'l *tesellatum* tan diferents en el periode anterior, se confonen enterament a la fí del periode y

Fig. 267. Mosaich trobat a Empories, avuy destruit. (Fot. Cazurro)

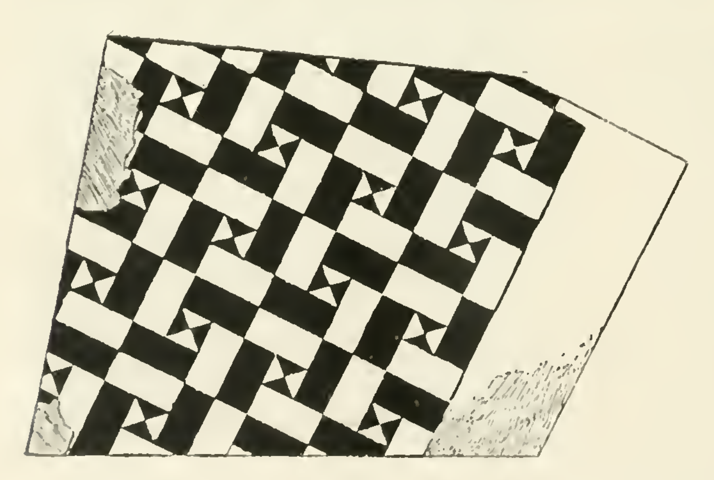

Fig. 268. Mosaich de casa Diviu Mataró. (Pellicer, *Iluro*)

tot ell es un pas a la compenetració dels dos procediments; no son dos oficis distints, sinó un sol; els tallers s'extenen per tot l'imperi, l'art se romanisa en sos temes y va desapareixent l'*emblema* y ab ell la rigida composició al voltant dels quadrats; la composició de figures s'ex-

Fig. 269
Mosaich del Museu de Tarragona, n.º 2936

Fig. 270 Mosaich
existent en el Museu de Barcelona, n.º 1146

ten en grans tamanyos y fora del quadro de la composició principal y les formes rectes y rectangulars van desapareixent; temes pictòrichs y temes decoratius gradualment van fonentse en una unitat. Els mosaichs son ja obra local: els artistes alexandrins vinguts a Italia en l'època d'August esparramantse per les provincies, han format ja obrers indígenes: el personal dels tallers es, donchs, romà o romanisat, lo mateix succeeix en els models y ab els materials: les pedreres imperials dels Pirineus Orientals, de la Serra Nevada y dels Alps, ofereixen als tallers de Provença, Tarraconense y Bètica, un surtit suficient de marbres de distints colors,

Fig. 271. Mosaich
del Museu de Tarragona, n.º 2932

Fig. 272. Mosaich de Sant Just Desvern. *(La Ilustració Catalana)*

dels que se'n aprofiten els mosaicistes junt ab els de importació de la metròpoli.

Exemple d'aquest es el vermiculat de Sagunte que publicà l'Academia de la Historia y del qual s'ha ocupat l'historiador Chabret. (Fig. 260) Se trobà fent excavacions en la carretera de Valencia a Barcelona. Tenia aquest 32 palms de llarch per 22 d'ample; representava en hermosos colors a Baco sentat sobre una pantera, coronat de pàmpols y ab un serment a la ma, portant en l'altra'l thirse. Al voltant de la figura hi hà una faixa

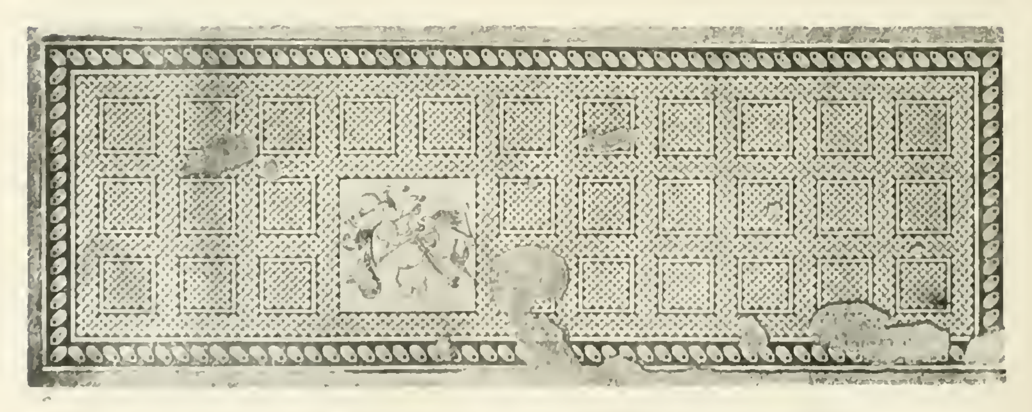

Fig. 273. Mosaich trobat a la finca del comte de Belloch, a Girona *(Memoria de la Comisión de Monumentos Históricos de Gerona)*

Fig. 274
Mosaich del Museu de Tarragona, n.º 1514

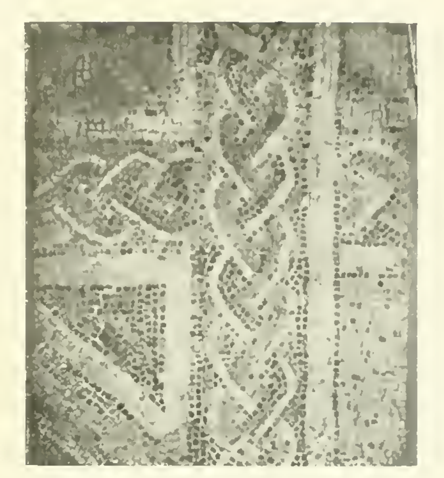

Fig. 275
Mosaich del Museu de Tarragona, n.º 1517

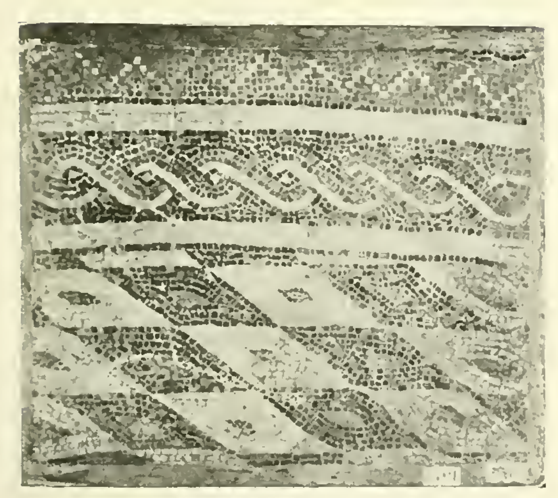

Fig. 276
Mosaich del Museu de Tarragona, n.º 1518

Fig. 277. Mosaich
del Museu de Tarragona, n.º 2921

formada de serments ondulants que surten de quatre gerros colocats en els ànguls y dels que varis genis petits tallen els raims que penjen. (1)

(1) MUÑOZ, *Disertación histórica sobre el pavimento que se descubrió en Murviedro.* Aquest manuscrit es guarda en la Biblioteca de la Real Acad. de la Historia Prest. 27. Gr. 6.ª, E. n.º 179; va acompanyat de dibuixos; Muñoz creu pogué ser lo paviment d'un temple dedicat a Baco. (Nota de CHABRET en sa obra citada, t. II, pàg. 89).

An aqueix grupo perteneix el mosaich vermiculat que en l'any 1888 el General Governador de l'illa de Menorca descobrí en la isleta del Rey (port de Mahó) qual dibuix envià a l'Academia de l'Historia. (Fig. 261) La coloració d'aquest *vermiculatum* es combinació de blau, vermell y blanch. Son dibuix representa varies figures d'aucells y altres animals, la major part indígenes de l'Àfrica y ofereix notable analogía ab altre trobat a Túnez y el de l'antiquíssima Sinagoga de Hamman Líf, prop de Cartago, y com ell alusiu tal vegada als dies de la Creació. (1)

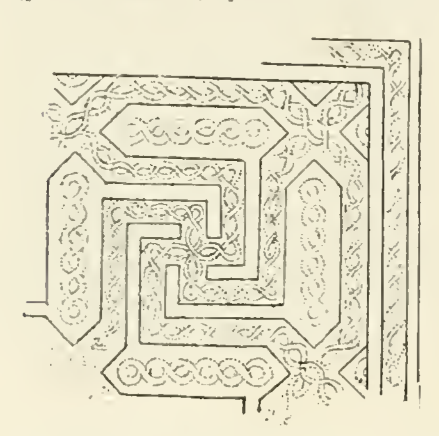

Fig. 278. Mosaich trobat a Corsà (Pella y Forgas)

La major part dels temes se repeteixen casi iguals per tot el mon romà; no cal dir els meandres y els quadrats: els mateixos dofins y hippocampes del mosaich guardat fa anys a la derruida esglesia de Sant Miquel, avuy en el Museu Municipal de Barcelona, es la repetició de ben coneguts de Pompeya: traçats en silueta, aillats entre un fons blanch, sense formar escena. (Fig 262) (2)

Els paviments altres vegades se divideixen en quadrats per medi de faixes ab un mateix tema decoratiu dintre dels que s'hi desarrollen composicions pictòriques y temes geomètrichs. Exemple d'aqueix sistema de composicions, el mosaich partit en troços del Museu de Tarragona, en el que grans franges divideixen el paviment en quadrats, dintre de cada un dels que s'hi desenrotlla un tema en *vermiculatum*, (Figs 256, 263 y 264) el de Barcelona trobat al Palau per l'arquitecte D. Elías Rogent, (Fig. 266) y el de Empuries, combinació de quadrats y octògons. (Fig. 267)

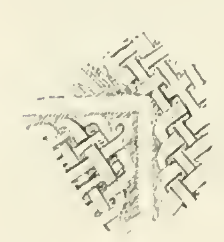

Fig. 279. Mosaich trobat a Corsà. (Pella y Forgas)

Coexisteixen aqueixes formes ab altres geomètriques, unes senzilles com el que's guarda en la casa Diviu de Mataró, (Fig. 268) un mosaich *tesellatum* de dos colors, blanch y color de plom fosch, de qual combinació resulta un original paviment en que domina'l quadrat dividit per les diagonals en quatre triangles. Se prolonga fins al interior del edifici y cases immediates terminant en el centre per una elegant estrella.

(1) *Boletin de la Real Academia de la Historia*, t. XIII, págs. 7 y 478.
(2) En l'article citat de Gauckler, *Diccionari* de Daremberg, pág. 2106, hi há una bibliografía interesant sobre aqueixes representacions marítimes.

En una casa posada al descobert en el recinte iber-romà d'Empuries, propietat del Sr. Villanueva, han quedat visibles varis paviments en mosaich que reproduits per la Junta de Museus de Barcelona formarán part d'una publicació sobre Empuries. Temes més senzills geomètrichs s'han trobat prop de la cella funeraria que haposat al descobert el servey forestal del Estat al excavar en el recinte grech la Junta de Museus de Barcelona.

Vegis finalment el dibuix dels mosaichs (Figs. 291 y 292) que Pellicer judica pertanyer, junt ab l'edifici de que formaven part, a l'època vissigòtica, posterior al segle VI. Nosaltres creyém poch probable aquesta opinió. [1] Els mosaichs vissigots no tenen cap dels refinaments dels trobats a Ocata, avuy altre vegada colgats, sino que presenten temes simplicissims executats barruerament. Un d'ells es una combinació de formes quadrades y rombos decorats ab temes perfectament romans; l'altre una combinació de formes circulars en les que's destaca una branca de llorer; ni tant sols apareixen en ella cap dels temes caracteristichs de les derreries del Imperi.

MOSAICHS DELS TEMPS DELS SEVERS

En temps dels Severs els exàgons substitueixen als quadrats, y a la fi del segle III els octàgons tendeixen a pendre plassa més important en la composició, tornantse cada vegada més rígida y més complicada.

(1) Vegis l'article « Trovalles arqueològiques » de PELLICER Y PAGÈS a *La Ilustració Llevantina*, any I, n.º 4, 16 desembre de 1900.

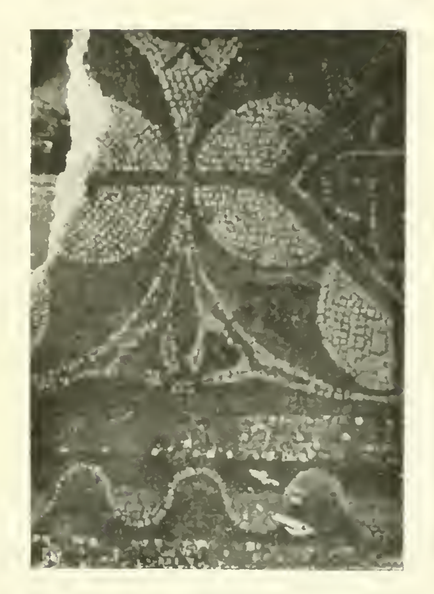

Fig. 280
Mosaich del carrer de Fortuny de Tarragona: sense numeració en l'actual Catàlech.

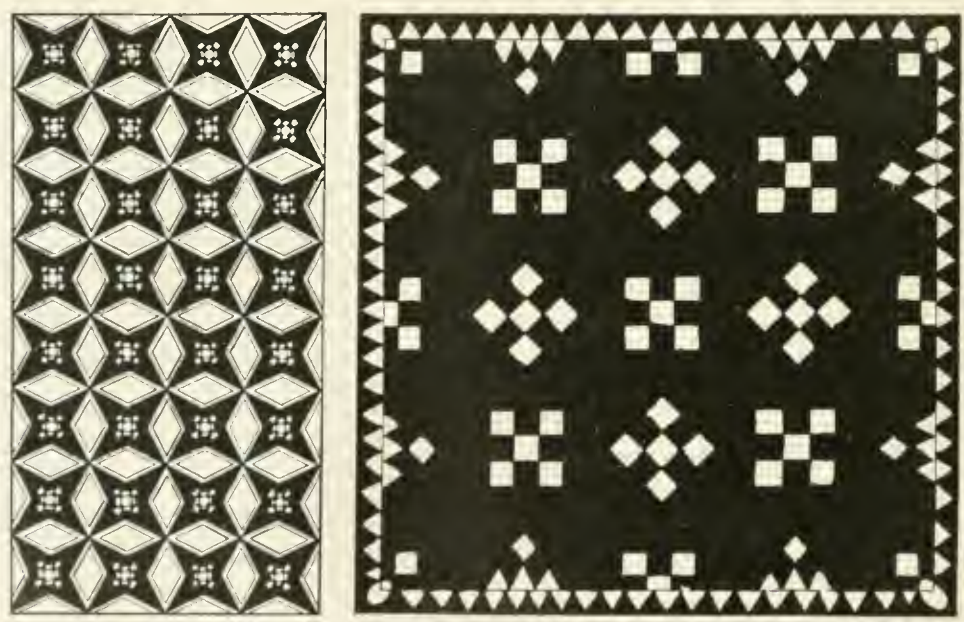

Fig. 281
Mosaich del Museu de Tarragona n.º 2933

Fig. 282. Mosaich de Puig de Cebolla
Memorias de la R. A. de la Historia, t. VIII)

Els temes decoratius deixen d'esser geomètrichs; els trenats y llaços de formes entortolligades, omplen les franges y els camps lligantse ab les formes imitatives pictòriques: els trenats, les estrelles, la *svàstica* y desapareixen les ones clàssiques y'ls meandres. Exemples de com s'introdueixen els entrellaçats en formes geomètriques clàssiques, son el trobat a Sant Just Desvern, avuy perdut per desgracia; (Fig 272) després els llaços y les

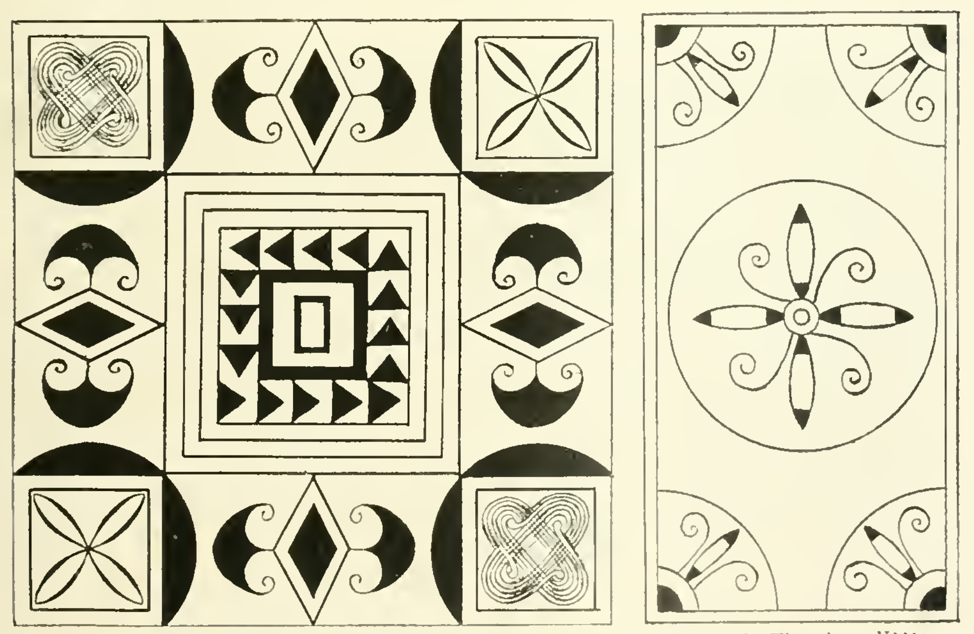
Figs. 283 y 284. Mosaichs de Puig de Cebolla. (*Memorias de la R. A. de la Historia*, t. VIII)

trenes van substituint les linies generals de la composició fins arrivar a esser ells la base principal de la mateixa. (Fig. 273)

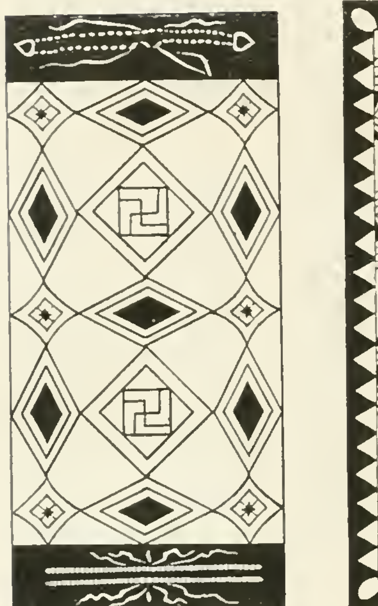
Citém finalment els paviments del edifici romà d'en Puig de Cebolla (prop de Sagunte). Veuenshi representades totes les formes geomètriques: triànguls, exàgons, rectànguls, formes estrellades y circolars, ab les diverses combinacions a que donen lloch aquestes formes enllaçades y barrejades ab els més antichs temes mediterranis; entre elles la creu *swastica*,

Fig. 285. Mosaich de Puig de Cebolla (*Memorias de la R. A. de la Historia*, t. VIII)

Figs. 286 y 287. Mosaichs de Puig de Cebolla. (*Memorias de la R. A de la Historia*, t. VIII)

Figs. 288 y 289 Mosaichs de Puig de Cebolla. (*Memorias de la R. A. de la Historia*, t. VIII)

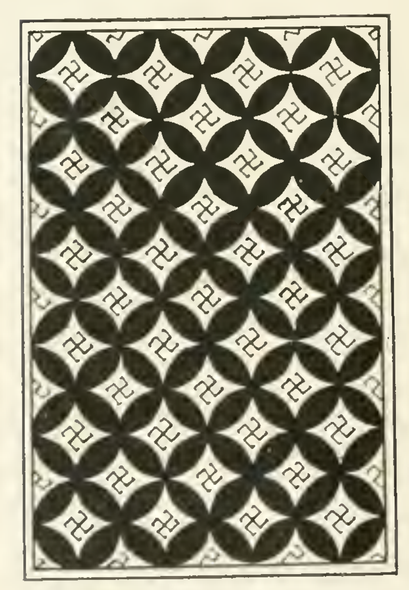

Fig. 290. Mosaich de Puig de Cebolla (*Memorias de la R. A. de la Historia* t. VIII).

la trena, les estrelles y rosàcees de tota mena. (Figs. 282 a 290)

OPUS MUSIVUM Queda per citar finalment l'exemplar importantissim de mosaich de vidre que cobreix la volta de Centcelles; l'*opus musivum*, el que els moderns en diuen mosaich venecià. Està dividit en tres sones: un fris inferior a sobre del qu'hi hà com un pòrtich de columnes ab canya adornada ab estries helisoidals y capitell jònich que sostè un entaulament de circols formant una imbricació y el troç restant dividit per uns archs seguint els meridians. El fris inferior representa una cassera d'isarts en el terrer inmediat a una vila; les escenes de la cassera estàn representades succesivament:

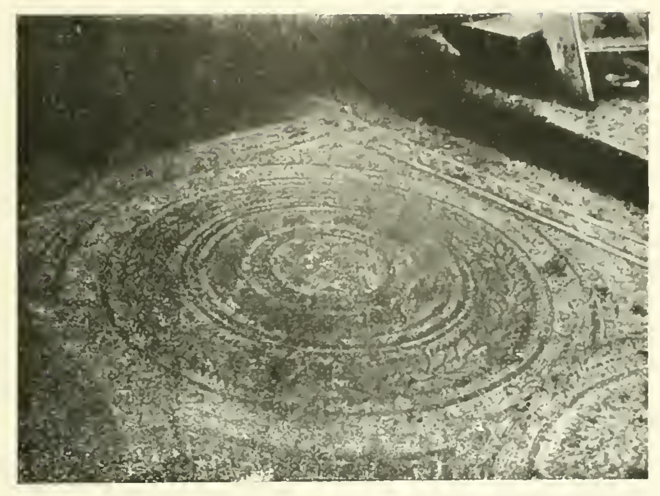

Fig. 291. Mosaich trobat al Masnou. *(La Ilustració Llevantina)*

prop la vila, que sembla una casa de pagès actual ab ses finestres rectangulars dividides en quadrats, ab ses golfes, ab ses teulades a dos vessants, hi hà representat un esclau menant dos cavalls carregats ab una pesada xarxa de cordes; segueix un esclau ab els gossos y portant al coll un pal; tres esclaus porten la xarxa mentres altre aguanta per la brida els cavalls descarregats; un esclau portant un troç de xarxa y els pals pera sostenirla; un cavaller y tres issarts; un cavaller perseguint un isart; varis cavallers acorralant els isarts al extrem de la torrentera tancada per la xarxa. El fris es limitat per la part alta per un trenat y per una faixa decorada ab línies ondulades; a sobre comença el pòrtich de columnes jòniques que semblen irregularment repartides; en els intercolumnis hi hà varies representaciós: una figura ab un lleó (Cibeles?); una dona y un home; una escena marítima; una barca ab la vela desplegada; una construcció de fusta ab plafons; un grupo d'homes. Sobre l'entaulament venen els archs seguint els meridians y entre ells varies figures: un home nu portant a la mà raims; un cap mutilat d'un jove; homes coberts de la gorra característica dels frigis, que'ls romans utilisen pera representar els barbres d'Orient en actitut de

Fig. 292. Mosaich trobat al Masnou. *(La Ilustració Llevantina)*

Fig. 293. Mosaich de Centcelles

pregaria. Mossen Gudiol ha suposat aqueix mosaich cristia (el vaixell, la escena de cassa, els orants devant la estàtua, representació dels noys al forn de Nabucodonosor). Lo cert es que's tracta d'una decoració de baixa època com clarament ho indica l'indumentaria.

Tal es el conjunt de la decoració en mosaich a Catalunya: els elements classichs predominants, juntantse poch a poch ab els entrellaçats, estrelles y esvastiques que invadeixen la decoració romana en la baixa època.

Fig. 291. Antefixes del Museu de Tarragona, n.os 2591, 2593 y 2597

XXIV

L'ART ROMÀ RÚSTECH

Durant anys ha sigut una afirmació general la de l'unitat de l'art romà; una ciutat poderosa, una organisació administrativa fortíssima, s'extengué per una gran part d'Europa, portant arreu les formes imposades de tota la vida social. Mes a sota d'aqueixa organisació existía forçosament una pluralitat de pobles; ho prova més que res el que aixís que fou romput el llaç ficticí y desfeta la màquina administrativa romana, aparesqués per tots els dominis del Imperi una gran varietat de nacions ab sa diversitat de llenguatjes y ab sa prodigiosa multitut de concepcions artístiques.

Aqueixa conservació de la personalitat nacional, es sabuda y evident pels pobles de gran y intensa civilisació. Grecia per comptes de veure morir son art y son llenguatje, un cop vençuda, conquereix al vencedor; l'Egipte produeix un esclat d'art ab sos caracters típichs en plé domini romà; mes encare es de trascendencia l'estudiarho en els pobles de cultura menys intensa, en els que hi floreix, al costat de l'art clàssich, un art local per sa factura y per sos temes; un sentit artístich local, o si's vol una rusticitat local que cambia y transforma els cànons de l'art clàssich.

Aqueix art rústech mereix ser estudiat pèl país català, aon hi ha elements que cal aportar a aqueix capítol encare no complert de l'Historia de l'Arquitectura y ell acabarà aqueixos precedents del art romànich.

Tot el cicle d'art foraster dels colonisadors a l'Hispania es, com ha dit l'Hübner, un sector del gran circol de l'art romà: al altre extrem del Mediterrani, en tal fragment del temple d'Heliopolis, s'hi trobaven els mateixos temes del fris y la cornisa del temple d'August aixecat pels de Tarragona; en tal muralla de la Colonia de Timgad, perduda entre les arenes del desert africà, s'hi trobava el mateix aparell dels murs del temple d'Ausa; els elements decoratius fragmentaris descoberts entre les ruïnes de les nostres viles y ciutats, se troben repetits en els troços que's desenterren en les de la Provença o d'Italia o del Nort d'Àfrica.

Fig. 295. — Lapides del Museu de Madrid, procedents de León, n.os 16502 y 16190

Caracterisa a la major part de la nostra decoració una certa rusticitat; es patent en ella que, a excepció de Tarragona, no's tracta de un art ciutadà refinat, elegant, cuidat en els primors de la execució, sino d'una obra rústega, de viles imitadores del saber exòtich; es veu no un art que's crea y desenrotlla y viu de si ma-

Fig. 296. Làpides rústiques del Museu de Madrid procedents d'Almozar, Palencia y Cazlona n.os 16505, 16506 y 16539

teix, sino una obra importada seguint una moda que altres orienten y que aquí arriva en sa plena bellesa quan els artistes venen del centre que la crea y que si l'executen els que viuen en el país, se desnaturalisa, ja per retrassarse y executar lo vell, caducat y passat de moda, ja per no saber seguir les fineses difícils d'un art que's copia. Els temes son els clàssichs, tal com els descriuen els tractadistes coetanis, tal com marquen els cànons de Vitrubi, arquitecte d'August; mes l'esperit, l'execució, es pobre, barroera. Tal passa avuy en les copies de l'art parisièn o vienès fetes en la nostra mateixa terra.

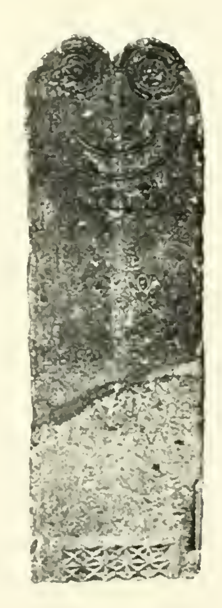

Fig. 297. Làpida del Museu de Madrid procedent de Palencia.

L'ART POPULAR. REPRODUCCIÓ DE TRAJOS

Tot aqueix art es encare'l gran art, fins a un cert punt, aristocràtich, mes al costat seu n'hi viu un altre de rústech; no per l'execució, sino perque reproduheix formes més antigües que als artistes clàssichs devien semblàrloshi obra barbre ab accent ingrat, com aquells cants que udolaven les colles de joves de Galicia del exèrcit

d'Anibal invasor de Italia, com aquells noms barbres dels llochs hispans que Plini no podia anomenar sense fàstich y Mela per lo impronunciables deixava de citar. [1] Sobrevin un element indígena, logra de tant en tant apareixer quelcom del país, sortint per sobre la riuada inmensa de la civilisació romana que tot ho arrastra.

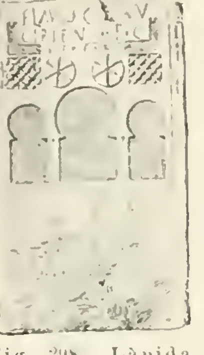

Fig. 298. Làpida del Museu de León ab representació de archs de ferradura. (Redondo. *Monumentos primitivos de Asturias*).

Aqueix art indígena apareix en primer lloch reproduint en les antefixes dels teulats les toques y pentinats populars; dones ab caputxes y ab vels rodejant el cap profusament enjoyat, partida al centre la clenxa y penjant els cabells pels costats (pàgs. 22, 26 y 250 y fig. 294) tenen ses anàlogues en les trobades a Cabeza del Griego y a Veles, [2] encare que difereixen d'elles en la disposició del cabell, en aquelles tirat cap al front y tallat en forma de sarrell penjant lo restant en trenes pels costats, tal com en les testes trobades en el Cerro de los Santos; les modes populars eren com are, diferentes d'uns a altres pobles ibèrichs. Tan sols en un dels caps reproduit en la fig. 293, s'hi veu aqueix característich sarrell ibèrich sortint de la típica gorra, com les que cobreixen les testes trobades en el famós turó, tan interessant per l'art primitiu ibèrich.

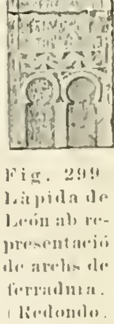

Fig. 299 Làpida de León ab representació de archs de ferradura. (Redondo. *Monumentos primitivos de Asturias*).

ESTELES DE LEÓN Y PALENCIA
URNES DE LA VALL D'ARÀN

Mes aon aquest art se presenta clarament es en la decoració de les esteles y urnes cineraries dels llochs apartats de les vies, en que la comunicació de idees no lograva extingir les costums antigües; o en els estaments populars que, com are, se nutreixen intelectual y artísticament de les obres d'un art permanent, d'origen devegades antiquíssim.

A Espanya cal citar principalment dos grupos: en primer lloch, les esteles trobades en la terra asturicenca: en l'antigua *Pallantia* (Palencia), en la Colonia de la *Legió VII gemina* (León) y en segon lloch

(1) Plini anomena els noms geogràfichs d'Espanya: *barbarae apellationis*. (*Nat. Hist.*, Llib. III, Cap. IV) y d'altres abans de citarlos, fa aqueixa salvetat: *citra fastidium nominentur*. — Silius descriu la joventut gallega que acompanyà Anibal a Italia y diu: *barbara nunc patriis ululantem carmina linguis* (*Punicorum*, Llib. III, 353). — Mela diu de certs noms euskaros: *quorum nomina nostro ore concipi nequeant*. (*De situ orbis*, Llib. III, Cap. I).

(2) Pierre Paris. Obra citada, t. II, pag. 147 y següents.

el grupo no menys interessant d'urnes cineraries y esteles que's troben en terres de la Aquitania, en la *Civitas Convenarum* y en la *Civitas Consoranum*, que ocuparen les actuals diòcessis de Cominges y de Couserans y que s'extenen per la nostra vall d'Arán, totes decorades de temes geomètrichs, combinacions de círcols y estrelles completament estranyes al art clàssich, y que apareixen junt a un altre element estrany també a l'art romà: l'arch de ferradura sostingut sobre columnes.

Fig. 300. Làpida ab inscripció ibèrica (Bofarull. *Historia de Cataluña.*)

Les esteles de León y Palencia se caracterisen principalment per l'arch de ferradura. Sa epigrafia fa datarles del segle II de J. C. Presenten dos variants: en una l'arch de ferradura sostingut per pilastres enquadrant un tema decoratiu, o una inscripció ab caràcters clàssichs llatins; (Figs. 295, 296 y 297) altres sota la inscripció llatina porten dos o tres archs de ferradura, com reproduint la entrada d'un edifici en forma esquemàtica. (Figs. 298 y 299) En aquestes ja no hi hà dupte de la forma del arch; no es ella exigida per cap necessitat decorativa com l'arch que rodeja un tema circular, ni pot tenir altre significat que reproduiren esquema l'entrada d'un edifici. En les ruines arquitectòniques no s'ha conservat aquesta forma més que en la planta d'alguna que altra exedra de la decadencia romana, en la regió mateixa. Junt ab aquest tema apareix la estrella formada per encreuaments d'archs de círcol, o en forma floral polipètala o bé formada de raigs curvilinis (hèlix) en un mateix sentit, que res tenen que veure ab l'aster oriental y les faixes decorades de quadrícoles ab ses diagonals.

El segon grupo el formen les esteles sepulcrals y les urnes cineraries de les valls pirenaiques; les primeres terminen en frontó qual centre decora una o dues estrelles; en el mig de l'estela, dintre un quadrat y sota archs llengerament rentrants en sos rasaments, hi hà esculpides dues figures barroeres y després elementals combinacions de círcols. (Fig. 307) No difereixen en la decoració les esteles descrites, que guarda el Museu de Tolosa, de les urnes cineraries que serviren pera bastir les esglesies de la vall de l'Arboust que desaigua al Garona, prop de Luchón, a Garin, a Sant Pere y a Sant Aventin, a Cazaux, a Cazailh, a Sant Bertràn de Cominges, y de les que en altre temps hi havia en les esglesies de Gausach, Vilamós y Bausen en la nostra vall d'Arán; les mateixes arcades llengerament rentrants sobre columnes aixoplugant els bustes dels difuns, (Fig. 301) anà-

Fig. 301. Urnes cineraries. Esglesia de Sant Pere, al poble de Sant Aventin a la Vall de l'Arboust. (Fot. de la Missió del «Institut d'Estudis Catalans» a la frontera d'Aragó.)

lechs temes de círcols y d'estrelles, anàloga rusticitat en la escultura; en alguna apareix entre aqueixos temes un gerro del que arrenca una rústega vinya bàrbarament esculpida, recordant la decoració dels sarcòfechs que'ls arqueòlechs francesos denominen del Sudoest. Per excepció en una de Vilamós, (Fig. 307) entre'ls dos bustes de sos pares hi há grollerament gravat un infant: en altre de Bausen, tres figures son aixoplugades per les arcades en ferradura; (Fig 309) en una de Vilamós (Fig. 307) hi há representada una sola figura, armat el bras dret d'un bastó y l'esquerre aixecat enlayre; en altre de Sant Pere de l'Arboust, (Fig. 301) sota'ls bustes hi há un aucell y una representació d'una eyna clàssica en els monuments funeraris: el magall, la *ascia* romana tant comú en les representacions funeraries desde'l segle I al IV; [1] en l'estela del Museu de Tolosa (Fig. 306) hi há la caixa pera les libacions funeraries sota'ls bustes dels difunts. Aon se troben aqueixes urnes, al seu costat, en els mateixos murs, hi apareixen làpides votives al déu indígena *Abellion*, dedicades per gent que porten noms estranys al llatí: Bonecon, Cisonten, Cissobon, Hermion, precedits devegades de cognoms romans: Valerius, Antonia, etc., que declaren que han complert el vot fet a la divinitat gala.

Aqueixos dos fets y l'ausencia de tot símbol clarament cristià, indiquen

(1) Cabrol., *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, «ascia», col. 2943.

que's tracta aquí d'elements pagans coetanis de les obres de l'art clàssich, d'elements enderrerits, no pas antichs, usats per les arreconades valls pirenaiques. Sa antigüetat no es extraordinaria: cal notar com, en sa decoració, les arcades s'apoyen sobre columnes directament; cal fixarse en els capitells y en les bases grollerament exagerades; en el pentinat ab els cabells tirats cap avant y en els mantells agafats com en el segle IV ab una fibula en l'espatlla; en els *laticlavi* que penjen al devant d'alguns dels personatjes, com en les pintures de les catacumbes del mateix segle. Son el símbol dels déus y les creencies velles refugiades en les valls altes, en els pagi, el paganisme propiament dit.

Fig. 302 Urna cineraria procedent de Sant Pere. Vall de l'Arboust

Mentres a la terra baixa s'aixecaren els temples augústeos y s'esculpíen les fulles entortolligades del *acanthus* clàssich y les guirnaldes de roure ornaven els bucranis dels frisos, les altes valls arreconades permaneixien en sa rudimentaria civilisació d'eynes de pedra y terrissa feta a mà sense torn y mal cuyta a la foguera.

Fig. 303. Urna cineraria procedent de Sant Pere, Vall de l'Arboust

En plena decadencia de l'art clàssich, quan la creixent invasió oriental ha transformat l'idea del ordre grech, y'ls arquitectes d'Occident s'han atrevit a sentar els archs de les bassiliques sobre les columnes corinties, els aranesos esculpeixen també en llurs tombes arcades sostingudes directament sobre columnes; mes no en sarcòfechs cristians, com en les ciutats de prop de mar, sino en urnes cineraries conservades, y mentres el cristianisme ha

Fig. 304
Urna cineraria del Museu de Tolosa

Fig. 305
Urna cineraria de Sant Pere, Vall de l'Arboust

invadit els palaus y els foros y els temples de les ciutats y la costum del enterrament ha substituit per tot el Mediterrani l'incineració, els aranesos, com els de les valls properes de la vessant francesa, guarden les cendres de sos morts en urnes y graven al costat pedres votives dedicades a divinitats indigenes. [1]

L'ART ROMÀ RUSTECH Y L'ART IBÈRICH

El fet del art popular vivint al costat del art romà, no es pas nou en els estudis arqueològichs, ni desconegut en altres paissos ; hi hà realment tot un art ibèrich que ha descrit Pierre Paris y després d'ell venen ilustrant diversos arqueòlechs y treballadors, que coexisteix ab l'art romà en el baix fondo del poble, al igual que junt ab ell viu una escriptura ibèrica y de tant en tant els cognoms ibèrichs apareixen en les inscripcions y les divinitats ibèriques en les lapides votives. Aquest fet es la repetició de una lley històrica que avuy encare's

Fig. 306. Estela del Museu de Tolosa ab l'obertura per les libacions.

(1) A Catalunya, en el segle IV, s'embla comu encare l'us d'idiomes diferents del llatí. Sant Pacia, bisbe de Barcelona, diu : *Latium, Egiptus, Athenæ, Thraces, Arabes, Hispani, Deum confitentur, omnes linguas Spiritus Sanctus intelligit.* (*Epist.* II).

Fig. 307 Urna cineraria de Vilamós. (Fot. Soler)

realisa en l'art popular y que s'ha realisat sempre en totes les terres: en Reinach ha notat com l'art geomètrich qu'ell anomena celto-scita, qual àrea considera, es l'Europa central y del nort, a la que'ls arqueòlechs coneixen ab el nom d'art de la Tene, nom de l'estació suiça de sobre'l lloch de Neuchâtel, continúa durant la dominació romana y sobreviu al art clàssich importat.

Molts d'aqueixos temes decoratius s'introdueixen pels decoradors romans, entre'ls temes clàssichs, en les formes d'art secundaries. Sota l'estratificació del art helènich, ha dit en Venturi referintse a les arts en general en la Roma imperial, hi vivien formes populars, pobres, vergonyoses, que al acabament de la magnificencia romana representaven ab evidencia el fons de la rassa y després cambiantse y transformantse esdevingueren les formes noves de les diferentes escoles d'Italia: aixís com a la decadencia de la cultura de Roma, en la llengua, en lloch de les nobles, solemnes paraules de Ciceró y de Tàcit, resonaren més freqüentment els mots vulgars, que per medi de lentes transformacions, formaren l'idioma del Dante. (1) Aqueixes formes eren viventes de temps en les arts humils, com les formes del idioma rústech eren viventes en el llenguatje del baix poble, principalment en la ceràmica, en el mosaich y en la decoració dels teixits.

Igualment en l'Hispania romana's repeteix el fet curiosíssim de que aqueixos elements, com la hèlix (estrella de radis curvilinis) la eren *svastica* y l'estrella feta de archs circulars, els trenats característichs del art

(1) Venturi. *Storia dell'Arte Italiana*. Milano, 1902. t. I, pàg. 64.

Fig. 308. Urna de Gausach. (Fot. Soler)

romà rústech, son en la terra ibèrica de la més gran antigüetat. N'hi hà prou ab recordar la decoració de les Citanies portugueses, com les de Sabroso y d'Ancora: allí apareixen les roses fetes de circols, la hèlix y 'ls trenats tant comuns en la decoració dels mosaichs y dels marfils de les derreres èpoques. (Figs. 309 a 311)

L'examen de l'escultura ibèrica dona lloch al coneixement d'un número de temes: uns com les roses de cinch o sis pètals, anàlechs als de les esteles; altres propis de l'orfebrería que no's troben en l'escultura de pedra, peró que apareixen en les bandes d'or del tresor de Javea que's guarda en el Museu Nacional d'Arqueología de Madrid, tal com el de la tija ondulant, de la que's desprenen volutes a cada ondulació, tema generalment adoptat en la decoració romana; tal com els trenats, desde tan antich usats en la decoració mediterrania. Mes lo que caracterisa aqueixa decoració de les esteles y urnes funeraries, es l'estela ab inscripcions ibèriques barcelonesa avuy perduda, mes qual dibuix s'ha conservat integrament, (Fig. 299) apareixent en ella una distribució decorativa com les esteles palentines y lleoneses, els temes decoratius de la qual son l'estrella, representació solar y la mija lluna, tant comuns en els trajos, probablement litúrgichs, de l'estatuaria ibèrica.

Fig. 309. Urna de Bausen. (Fot. Soler)

La relació es establerta: els temes de les esteles y de les urnes cineraries araneses son temes d'us antich nacional en els pobles diversos de l'Iberia antigua. (1)

Quin es l'origen d'aquests

(1) HÜBNER. *Monumenta linguae ibericae*. Berlin, 1893, pàg. 143.

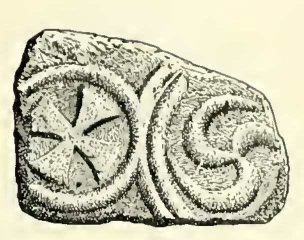

Fig. 310. Pedres esculpturades de la Citania de Briteiros, Portugal (Cartailhac)

elements decoratius? Mr. J. I. Marquet de Vasselot que firma l'article «Les influences orientales» en *l'Histoire de l'Art* de Michel, [1] afirma que l'estrella de sis puntes, la rosácea y l'hélix (rosa ab radiacions curvilínies), son d'origen siriá, demostrantho de l'abundancia ab que's troben en les reproduccions de decoració de les bassíliques de la Siria central, fetes per Mr. de Vogüé. [2]

Es difícil afirmarho; per una part son elements aqueixos massa senzills pera que no pugui ser atribuída sa gran área geográfica a casuals coincidencies o a aqueix fons d'idees simplicíssimes comunes a tots els pobles. L'arch de ferradura, l'estrella de sis puntes y l'aster millor que la rosácea, son elements caracteristichs de la decoració oriental micénica y asiria principalment; peró s'está més en lo cert dient que ella junt ab els trenats son elements comuns a la primitiva decoració mediterrania. [3]

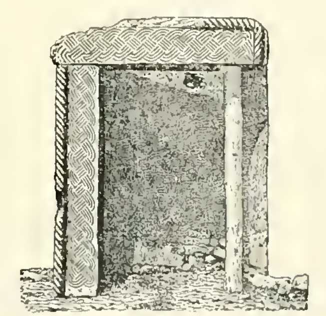

Fig. 311. Relleus d'una porta de la ciutat d'Ancora, Portugal (Cartailhac).

Cal, al arrivar aquí, sentar unes conclusions d'aqueixa part d'estudi y reasumir en poques paraules els elements que caracterisen a aqueix art rústech romá que son: l'arch de ferradura; rosetes y estrelles forrades

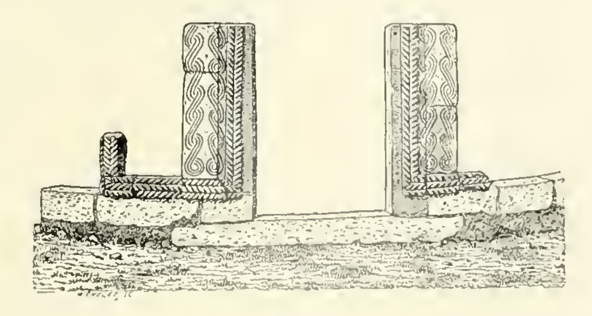

Fig. 312 Relleus dels montants d'una porta a Sabroso Portugal (Cartailhac)

(1) T. I, pág. 395 y següents.
(2) M. DE VOGÜÉ. *Syrie centrale.* Paris.
(3) CARTAILHAC, *Les Ages Prehistoriques d'Espagne et du Portugal*. Paris 1885, pág. 272 y següents.

per archs de circol, el centre del qual está en els vèrtixs d'un exágono inscrit; hèlix o estrella de radis curves; trenats y entrellaçats. Aqueixos elements son derivacions d'un art més antich que correspon a antigües colonisacions locals y medis d'expressió decorativa coetania de l'escriptura ibèrica.

Se repeteix en plena época romana la supervivencia de les arts antigües esdevingudes populars y's repetirá encare un altre fenòmen històrich, ja que aqueixos elements de la primitiva decoració mediterrania conservats en l'art rústech romá, pendrán nova potencia al desaparèixer ab la administració imperial les colles de edils y de pretors, de curators, de censors y prefectes que aquí importaven els esplendors sumptuosíssims y modestos del art de la Mare Roma.

Antefixa (Museu de Tarragona, n.º 2595)

Fig. 313. Antefixes trobades a Empuries. (Museu de Girona)

XXV

CONSEQÜENCIA FINAL

Resumim are l'impressió de conjunt, després d'aquest inventari llarch de l'arquitectura romana a Catalunya, en una sola frase : no's veu en ell la personalitat d'un art nacional. Els nostres temples tenen sos análechs a Roma, especialment en les Galies; senzills y pobres quan son construits pèl *vicus* humil; rústechs quan els aixeca la colonia militar reduida; quan son l'obra colectiva expressió del país, richs y sumptuosos, que's commemoren en les monedes y sa fama ressona en els historiadors de Roma, en els epigrafs de les illes apartades del mar Jónich. Els sepulcres que vorejen nostres víes son repetició dels tipos comuns de tot l'Imperi, y'ls luxosos sarcófechs en que's guarden els restes dels poderosos, son obra industrial que les naus porten dels tallers d'Italia. Els teatres, amfiteatres y circhs son en les grans ciutats, a Tarragona, a Sagunte, construits aprofitant el terrer en lo possible y reproduint tipos comuns de per tot. Els ponts, tenen sos iguals en la Provença, com els archs triomfals, semblant

més l'obra adotzenada, subjecte a tipo sabut, que l'obra arquitectónica original. Els procediments constructius no s'aparten dels usats en una gran zona que comença en la frontera de les Galies y s'exten cap al Migdia d'Espanya, procediments are d'origen grech, are de tradició etrusca y romana, are propris d'obra rica, are modestíssims, usant pera bastir la cella d'un temple'l mètode empleat en la colonia de Timgad pera bastir ses muralles. En l'obra artística ab que l'esculptor embelleix la construcció de reble o formigó, l'originalitat hi manca. Tota l'arquitectura es purament romana, com implantada per forasters. Catalunya adopta en ses ciutats de la costa el modo de ser y'ls gustos romans, refent sobre les ruines dels centres de colonisacions velles o sobre'ls murs pobres dels indígenes, ciutats semblants a les del Laci, ab sos temples, ab ses vies plenes de sepulcres, ab sos foros, ab sos teatres, amfiteatre y circhs, ab ses termes, ab sos aqüeductes. Els camins, ab la construcció de per tot, creuaven la terra y'ls ponts, reproducció de models sabuts, unien les riveres, y'ls forts segons els principis de la fortificació romana, coronaven les montanyes. Les viles ab ses pintures y sos mosaichs, y les cases rústegues ab ses porxades, sos cellers, sos graners com centenars de celles d'habitació, blanquejaven per les nostres montanyes. Una part del país cambià sa llengua, ses costums, y ses lleys, y esdevingué ciutadà romà. Tot l'art català-romà es un sector del gran art escampat en l'Occident del Mediterrani, es com hem dit, un art colonial, art imitat desde un país llunyà, comparable més aviat al de les ciutats africanes que als centres richs y cultes de Narbona, Arlés y Mèrida. Es pot ben dir, parafrassejant a Fustel de Coulanges, [1] que la Iberia, ab el contacte de Roma se transforma en romana; els esperits entraren en una nova vida. Se volgué llegir els llibres grechs y llatins. Se volgueren sentir comedies y's feren representar les de Plautus. Se volgué escriure, y s'imità la literatura llatina. Se pleteja y's feu en llatí després de nutrirse de Ciceró y de les llissons de Quintilià. Se concebí la noció d'art; es mirà el vell o al menys l'elegant; els hi plagué construir y a falta de models ibèrichs s'imitaren els models y tipos de la Grecia y Roma. La Iberia infanta escriptors, advocats, poetes, arquitectes y esculptors. Y no hi hagué, ab tot, ni una literatura, ni un art ibèrich; aqueixa literatura y aqueix art foren romans.

Però aqueixa romanisació tingué dos límits: un de territorial y un en sa intensitat. La densitat de les ruines romanes, desapareix en l'interior. Tot just se citen làpides a Guisona, Isona, Prats del Rey, Sopeira y Ovarra.

(1) *La Gaule Romaine*, Paris, 1891, pàg. 134 y següents.

A mida que s'entra cap al interior, les ciutats grans desapareixen, els poblats son petits destacaments, rudimentaris *ageres* militars de defensa o castres d'ocupació armada.

Un altre límit es el de la intensitat de la civilisació adoptada. La nostra terra's conserva excepcionalment rústega, formant com una clapa entre la vida romana de la Galia Narbonesa y de la Bètica. Una y altre tenen civilisació antiquíssima que no penetra a nostra Catalunya en son aspecte refinat y brillant. Aqueix fet la prepara diversament pera la formació del art romànich ab els caràcters d'una escola ben precisa, ben delimitada, de l'escola Languedociana, d'intensa cultura llatina, y de l'escola Provençal, hereva d'esplendor helènich; axís com la separa de les terres del Migdia d'Espanya que devien trobarse sota l'influencia musulmana, una nova civilisació oriental que anava a continuar els esplendors de la seva vella colonisació pels antichs vaixells llevantins. N'hi haurà prou pera fer evident la pobresa de nostre art romà, ab compararlo ab el de les ciutats provençals y languedocianes, y el de les ciutats de Tolosa y Narbona; ab el d'Elx y de Mèrida; es el seu un art refinat y culte, comparat ab el generalment rústech aquí trobat.

N'hi hà prou ab pensar ab l'art aplegat en els Museus de Tolosa, Narbona y Arles, ab el nostre dels Museus de Tarragona, Barcelona, Vich, Lleyda y Girona. Hi hà alguna excepció: la hem feta notar en el temple d'August y el de Júpiter, de Tarragona; igual que avuy, en les colonies apartades, de tant en tant la metròpoli hi envia'ls esplendors de son art. El restant es sempre art d'imitació llunyana o art mercantil exòtich.

Fronterís d'ell, geogràfica y estèticament, es aquell art pirenaich trobat per les valls del Ariège y del Garona, del que's guarden elements en les barbres urnes cineraries de la vall d'Aran.

Els geògrafs parlen de la gent barbre y aspre apegada a llurs coves que habiten prop de les grans colonies murades, y junt als temples de pedra y marbre, y a la vista de les viles decorades de sumptuosos mosaichs, hi hà les torres de tapia y els petits poblets murats de fanch y pedra al istil hispà; al costat de tota una arquitectura clàssica, més o menys provinciana, hi hà una decoració barroera, feta ab els més antichs temes mediterranis; es l'art popular rústech, es l'art més antich del país que sobreviu a les superposicions de l'arquitectura oficial administrativa.

La conseqüencia d'això es que l'art era postís; per això fugiràn sos escassos refinaments ab l'administració romana y reviuràn sobre d'ell les formes populars y s'hi introduiràn formes noves obeint a influencies llunyanes. Axís, el llenguatje clàssich de les làpides, mor y desapareix

ab els darrers legionaris que abandonaren les nostres velles ciutats colonials, empobrides per l'Imperi y amenaçades pels barbres, y queda no més un llatí rústech, una parla vulgar.

Mes, com el llenguatje, aqueixa forma arquitectònica romana, la primera sembrada a Catalunya, hi haurà deixat marca profonda; els ordres clàssichs serán imitats en forma nova, per mà barbre; el recort de Roma y l'afany d'assolir la civilisació perduda y de guardar sos restes, continuarà en la civilisació romànica, y igual que'ls monastirs guardarán y reproduirán els tresors de la literatura llatina, y devegades voldrán fer parlar novament la llengua clàssica, aixís les fulles d'*acanthus* tornarán a reviure en els capitells, y de l'art mort surgirà l'art nou que ompla una gran part de la Edat Mija en la nostra terra: l'art romànich.

Pedra terminal
Museu de Santa Àgueda, n.º 1179

LLIBRE II

L'ARQUITECTURA CRISTIANA PRERROMÀNICA

Fig 314. Sepulcre trobat en el cementiri cristià d'Empuries. (Museu de Girona)

I

LES CAUSES SOCIALS DE RENOVACIÓ

VENEN a trencar el curs de la civilisació romana dos fets principals: l'invasió dels pobles barbres del Nort y la de les idees cristianes. Aqueixes dos influencies poderosíssimes se reflexen en les obres d'art, lentament en els darrers temps del Imperi romà y van prenent intensitat fins a convertirse en dominants durant el període del gobern politich dels vissigots a Espanya, fins que les extingeix la pobresa del temps després de l'invasió musulmana y venen a substituirles les corrents romàniques que s'inicien cap els segles IX y X.

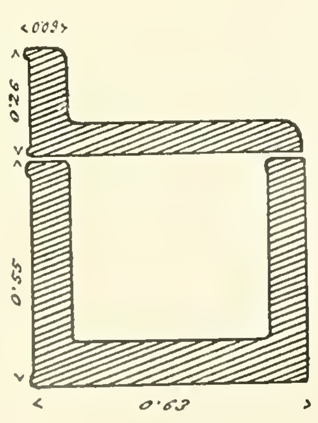

Fig. 315. Secció de la fig. 314

L'arquitectura fou llavors la incoerent barreja d'una època històrica no organisada, en que junt ab la ruína de lo vell, se reflexen a les costes

llunyanes del Occident mediterrani, els esforços nous que's congrien en els centres del Orient.

Es un error el imaginar un cambi sobtat y momentani en l'art: tot perdura y res s'esborra enterament ni en un instant. Els fets polítichs tampoch foren may com els cambis teatrals instantanis, ni com les transformacions ràpides modernes.

Al costat de la vida antigua y del art romà ab tots sos atreviments y sumptuositats, hi anava aparexent gradualment, ja desde temps, una nova manera de concebir la vida, una altre idea del culte y de la mort, uns nous temes a representar y altres idees artístiques que ab la vaguetat de lo que germina apareixíen en el mon. Poch a poch l'arquitectura's transforma, s'introdueixen noves idees de composició, desapareix el concepte de la euritmia y de la proporció antigües y entre la decadencia de les formes decoratives y esculptòriques apareix un nou art. Hi hà en el fons d'aqueixa transformació els elements reduits, escassos, portats pels barbres, hi hà la permanencia irressistible de les formes clàssiques, hi hà després la decadencia produída per la desaparició de l'organisació romana, una serie d'influencies orientals: jueues y helenístiques, vingudes remotament d'aqueix fons misteriós assiàtich, que's trasllueixen en son moment culminant en l'art bisantí; sobretot un fenòmen històrich, comú a totes les decadencies: les formes populars del art rústech antich, sobrevisquent a la ruína y imposantse entre les desferres del art aristocràtich que mort.

L'INFLUENCIA BARBRE — L'invasió barbre, no es propiament una invasió sobtada y tumultuosa: es una penetració lenta que acaba per destruir l'organisació política romana, mes això poch a poch, no en un moment. Es com diu Foustel de Coulanges, la presa de posessió de la autoritat civil y del govèrn, efectuada per les bandades de barbres que constitueixen casi tot l'exercit imperial. (1) Comença aqueixa penetració casi ab l'Imperi, y a la vigilia de la gran invasió del any 406, el bisbe Sinesius, dirigintse al Emperador en son *Discurs sobre la realesa*, li diu: « Els Barbres son per tot..... no hi hà una sola de nostres families que no tingui com a home de servey a un got! En nostres viles, els mestres de cases, l'aigüader, el camàlich son gots. » (2) En apariencia, de moment res fou cambiat: els barbres, com un cos romà militar, s'acantonaren en

(1) *L'invasion germanique et la fin de l'Empire*, pàg. 563.
(2) COURAJOD. *Leçons professées a l'Ecole du Louvre* (1887-1896). — I. *Origines de l'art romain et gothique*. Paris, 1899, pag. 164.

les ciutats tot reconeixent l'autoritat imperial, pera apoderarse y exercir desprès en sa substitució el poder civil.

Els fets materials passaren del següent modo: Els vàndals, suevos y alans, desprès de devastar la Galia Narbonesa (406), invadeixen l'Espanya (411) com unes colles salvatges, deixant de banda la Tarraconense. En 412 com a exèrcit imperial, els vissigots de temps en contacte ab la cultura romana, s'estableixen en la Galia y sense rompre la dependencia ab l'Imperi, s'apoderen de la Galia Narbonesa y de l'Aquitania. En 414, ab el mateix caràcter passen el Pirinèu y se estableixen a Barcelona, continuant l'administració romana ab son centre a Tarragona y's forma una mena de Estat got, ab nominal dependencia romana, que té per límit meridional el Llobregat y s'exten cap al Migdía de França, ab la capital primer a Barcelona y en temps de Sigerich a Tolosa, mentres que cap al Migjorn continúa el domini romà. El domini polítich del Imperi durà en gran part de l'Hispania Tarraconense, fins en temps d'Eurich en l'any 469 en que'l exèrcit del rey got, que desde la Galia havia entrat a Espanya seguint el curs del Ebre, destacà un cos que s'apoderà de Tarragona. En 475 es reconeix l'independencia del Estat got de la Galia y de l'Espanya, conservantse un cert domini romà fins desprès de la desaparició del Imperi d'Occident, en la Bètica y la Cartaginesa desde l'Ebre avall. Aqueixa part de l'Hispania estiguè desde 564 a 624 en poder de Bizanci, que extenense per l'Àfrica romana dominava tota la part meridional del mediterrani.

Hi hà un text antich molt discutit que sembla reconèixer l'existencia d'un art gòtich, barbre. En un passatje de la vida de Sant Ouen, bisbe de Ruan, escrita a França segons uns en la primera mitat del segle VIII, segons altres en el segle IX y X, s'hi troben les següents paraules: «Aquella bassílica (la de Sant Pere de Ruan), en que descansen sos sants membres, fou noblement construída, ab obra admirable, pedres quadrades y *manu gothica*, per Lotari, rey dels franchs, cap l'any 24 de son regnat (535 de J. C.)». (1) Son sabudes les guerres repetides entre gots y franchs y la distinció y separació entre 'ls dos pobles. Avuy es difícil desconèixer la existencia d'una serie d'obras d'art atribuïdes als gots: objectes d'or trobats á Pedrosa en la Valaquia; copes d'or del Museu de Viena, publicades per M. Ameth; estàtues de Bamberg, descrites per M. Lindenschmith; estàtues trobades á Tecla, etc. Al poble vissigot, cal atribuir els

(1) J. DE D. DE LA RADA Y DELGADO. *Coronas de Guarrazar que se conservan en la Armeria Real de Madrid. Museo Español de Antigüedades.* t. III, pàg. 112 y següents. Madrid, 1874.

objectes en bronzo y en ferro que s'han trobat al Nort y al Migdía d'Europa, ab ornamentació d'influencia oriental, ab certes analogies ab l'art sassànida (la dinastía sassànida s'entronisà en 226 de J. C.) germà del art bisantí. Però aqueix art era un art d'argenter, un art de corones y fíbules y copes, però no una arquitectura. Era una ornamentació complicada que sembla emparentada a l'ornamentació de les edats del metall al occident d'Europa, precursora de les complicacions céltic-irlandeses y dels entrellaços carolingis. Mes aquesta ornamentació tan comú en les fíbules y en les obres metàliques trobades al Migdía de França y fins en països de llengua com la nostra, com el de Foix y en el troç de la terra catalana del Rosselló, [1] no arriba a constituir una arquitectura ni tan sols a influir en la decoració arquitectònica.

L'ELEMENT ROMÀ

Els invasors, homes inferiors, ben poch se preocupen de la creació d'un art y gens influeixen en la composició dels edificis: aqueix es producte de les èpoques d'intensa cultura y queda de moment en mans dels invadits. Les coses permaneixerien com avans si l'Imperi no anés morintse y l'art seguint ràpidament la pendent vertiginosa de la decadencia y de la més extrema pobresa.

L'element romà, fins en forma material, se conserva en l'edifici. Per una part es un fet la destrucció dels edificis antichs per aprofitar els elements esculptòrichs pera'ls nous; l'estudi dels textes de lleys romanes expliquen les destruccions d'aqueixos monuments en els darrers temps del Imperi d'Occident. [2] Hi ajudaren per altra part, la falta d'esculptors y arquitectes, principalment en el segle IV, y el comerç de capitells antichs y son transport d'un lloch al altre; recordèm la lamentació de Constantí en l'any 334, de la que el Còdich Teodosià ens ha conservat el record: *Architectis quam plurimus opus est, sed quia non sunt...* dirigida al prefecte del pretori que regía l'Italia y l'Àfrica. [3] La major part dels reys vissi-

(1) Son varies les estacions barbres descobertes en el Migdía de Fransa: entre elles cal citar la d'Estagel, cantó de La Tour-de-France, en el Rosselló, descoberta en 1869 en el lloch dit Las Tombas. C. BARRIÈRE FLAVY, *Étude sur les sepultures barbares du Midi et de l'Ouest de la France*, 1893, pag. 88. — C. BARRIÈRE FLAVY, *Les arts industriels des peuples barbares de la Gaule du* VIme *au* VIIIme *siècle*, pàg. 273 y següents. Toulouse-Paris, 1901.

A Espanya està pera estudiar aquesta qüestió, senyalantse una estació à Elx, quals objectes se guarden al Museu Arqueologich de Madrid.

(2) H. DE LA MARSONNIÈRE. *Mem. de la Société des Antiquaires de l'Ouest*, t. XXIV, any 1857.

(3) CABROL. Obra citada, col. 2,765.

gots, demostrant son amor a lo romà, han intentat la conservació de les arts romanes en sa decadencia. [1] Els barbres, al invadir el Migdia de França y Catalunya, al contrari dels Franchs al invadir el Nort, trobaren un país romanisat en ses costums y trajos, en ses lleys, en son llenguatje y al contrari també d'ells, venien de lluny, eren relativament civilisats, corpresos de la cultura romana y cristianisats de temps.

L'ORIENT

L'Orient, que influeix constantment en el mon romà, adquireix nou esplendor al dividirse l'Imperi y al destruirse a les derreries del any 476 l'Imperi d'Occident. Era això després d'una llarga elaboració, d'una penetració lenta de idees, deguda al fet de que l'influencia cristiana fou exercida primer que tot al Orient del Mediterrani, en la extensió de terres que l'Adriàtich separa de les llatines ó occidentals. Al Orient l'esglesia suscita la major activitat religiosa y artística. A Alexandría y Antioquía surgeixen les primeres heretjies : a Nicea, a Epheso y a Calcedonia se celebren els primers concilis: a Egipte y a Siria's desenrotllen les primeres institucions monacals. L'invenció de la Santa Creu, la construcció del Sant Sepulcre y del *Martyrium*, son en part origen d'aqueix moviment oriental y li ajuda d'un modo considerable la protecció oficial dels emperadors. La Cort viu casi tot el segle IV a Antioquía, verdadera metròpoli eclesiàstica; al segle V comença la preponderancia de Constantinopla, decayent Alexandría y Antioquía. Al segle VI s'erigeix ja l'esglesia de Justinià, Santa Sofia, obra de Anthenius de Tralles y Isidor de Mileto. Tal es el primer periode bissantí que va del segle IV al VI. El continent europeu grech segueix més tart el moviment en el segle V. Als segles V y VI el moviment arrivà a Ràvena, al Àfrica romana, a les costes de l'Espanya cartaginesa. La cort d'occident se instalá en aqueixa ciutat del Adriàtich en 404 fins al 476. Teodorich y'ls vissigots hi residiren cap el 500. Pertenesqué als bissantins del 534 al 752, després de reconquistada per Justinià. Sant Apolinar Nuovo, Sant Apolinar in Classe, Sant Vital, son del segle VI, d'aqueix periode de dominació bissantina.

Tot aqueix mon oriental, gradualment va substituint la modalitat romana de la civilisació. Es la continuació de la influencia helénica en el Mediterrani que ha anat evolucionant y transformantse. Aqueixa influencia se presenta en varis fets materials; per una part l'acció poderosa del

(1) Vegis sobre aqueix punt una extensa bibliografía recultida per D. J. DE D. DE LA RADA Y DELGADO en el treball citat publicat en el *Museo Español de Antigüedades*, t. III, pàg. 127, nota.

comerç de la Grecia, Siria y Persia y ab ells el mon assiàtich; les colles de traficants que'l *Forum judicum* anomena negociadors transmarins. Grechs eren segons Sant Isidor els que importaven productes de Grecia y de tot l'Orient assiàtich; de les naus rodies parla'l mateix Sant, y grechs eren els navegants que remontaven el curs del Guadiana fins a Mèrida y sens dubte el Guadalquivir fins a Còrdoba y l'Ebre fins a Saragoça. [1] La importació d'objectes orientals es numerosa y d'elles queda el recort permanent. El viatger juéu Benjamí de Tudela (segle XII), afirma que'l passar per Tarragona trobà'ls edificis antichs dels Anaseos, que segons Caresmar eren fenicis. [2] Un historiador del segle X, Aimoin, ressenyant el botí que Childebert I recullí en sa expedició a Espanya, després del saqueig de Toledo y la desfeta dels vissigots, parla dels vasos fets per Salomón — o que pertanyeren a Salomón; — es això una prova de procedencia oriental, al menys ideal. Segons la descripció del historiador se tracta de nòu càlcers, quinze patenes, vint covertores d'evangelis (com els de Monza, sens dubte). L'autor diu: *gemmis ornata opere inclusorio.* [3] L'historiador àrabich Bayan-Almoghreb, [4] menciona el *Psalteri de David*, escrit sobre làmines d'or (*bracteæ*) ab caracters grechs y tinta de rubí disolta en aigua, trobat en la regia aula del últim monarca got pels feréstechs ismaelites, sos vencedors. Després els bissantins continúen en cert modo el domini romà en la Lusitania, Bètica y en la Cartaginesa, desde l'any 554 fins al 664, dates que corresponen al esclat esplendorós de vida artística en que's construí y consagrà Santa Sofía de Constantinopla. Ab aqueixes terres hi anaven compreses les Balears que depengueren de Bissanci fins a les derreríes del segle VIII, no passant al domini musulmà fins els anys 902 al 903.

Aquesta influencia s'aumentà en l'ordre erudit, per la constant comunicació del clero catòlich ab el del Orient; els sacerdots van a Constantinopla fugint de les persecucions y a estudiar. Axís el grech fou conegut de tots els homes cultes d'Espanya y ab ell la literatura de l'època. [5] El famós Joan Biclarense, fundador del monastir de Biclar a Vallclara y

(1) Perez Pujol. *Historia de las Instituciones sociales de la España goda*, t. I, pàgina 107 y seguents. Valencia, 1896.

(2) Torres y Bages. *La Tradició Catalana*, pàg. 207. Barcelona, 1892.

(3) Courajod. Obra citada, t. I, pag. 130

(4) Escudero de la Peña. *Iluminación de Manuscritos. Privilegio rodado é historiado del rey D. Sancho IV. Museo Español de Antigüedades*, t. I, pàg. 91 y següents. Madrid, 1872.

(5) Altamira. *Historia de España y de la civilización española*, t. I, pag. 204. Barcelona, 1900 y 1906.

ascendit després a la dignitat episcopal de Girona per Recaredo, natural de Escalabis en Lusitania, havia passat 17 anys a Constantinopla dedicat a les lletres gregues y llatines.[1] Algunes poques vegades el grech substitueix o acompanya al llatí en els epigrafs lapidaris y aqueixos se troben en la Bètica, en la Cartaginesa o en els límits de Catalunya, com a Tortosa.[2] El metropolità Joan de Tarragona (516) demana al Papa Hormisdas com s'havia de portar ab els nombrosos clergues grechs que hi acudien infestats de les heretgíes tan nombroses a Orient.[3]

LA DECORACIÓ PRERROMANA Aqueixes múltiples influencies se manifesten clarament en els nostres restes arquitectònichs; l'element arquitectònich romà, en les plantes de les bassíliques y en els sarcòfechs seguint la tradició clàssica y en els capitells degenerats y empobrits; l'element oriental en els mosaichs, en les cúpules rudimentaries, en els absis triconques; y per sobre d'ells perentnement, els elements del país, indígenes o d'importació més antigua conservats en les obres pobres, en les valls aon no arriva la intensa influencia romana, sobreviuen y fins predominen en les obres decoratives: estrelles y hélix y archs de ferradura, formes rudimentaries vegetals, tals com apareixen en les urnes de les valls pirenaiques, memoria rústega d'una decoració prerromana; tal es el que en l'art vissigot s'hi troba de supervivencia ibèrica, d'herencia de les colonies mediterranies més antigües, que en la nostra terra,

(1) A. DE BOFARULL. *Historia critica de Cataluña*, t. I, pàg. 223. Juan Biclarense ó *Joannes de Gerunda*, firma el Concili Barcelonès (*era DCXXXVIII anno XIV, Regis Reccaredi, anno Christi* DXCIX). San Isidor Hispalense, parla d'ell en son llibre «*De Viris illustribus*»: *Joannes Gerundensis Ecclesiae Episcopus, nativitate Gotthus, Provinciae Lusitaniae Scalabinatus. Hic, cum esset adolescens, Constantinopolim perrexit, ibique graeca et latina eruditione munitus, post decem et septem annos in Hispaniæ reversus est, eodem tempore quo incitante Leovigildo Rege, Arriana ferverat insania.*

(2) Rars o molt contats son els epigrafs grechs recullits, pertanyents a l'antigua cristiandat en la Peninsula. L'HÜBNER en son llibre: *Inscriptiones Hisp. christ.* (Berlín, 1871), ne publica tres de Mèrida, dos de Cartagena y dos de Tortosa (n.os 186 y 187). El text hebraich d'una d'aquestes últimes (n.° 186), ha sigut estudiat per en RENAN, y l'inscripció grega per LE BLANT; sembla del segle VI o VII. El monograma sembla posterior o restaurat. — La segona làpida (n.° 187) fou trobada a Vinebre, prop de Tortosa. Apareix trilingüe com la primera. — FIDEL FITA. *Sarcófago cristiano de Écija. Bol. de la Real Acad. de la Hist.*, t. X, pàg. 267 y següents.

A França son també escassíssimes. — LE BLANT. *L'Épigraphie chrétienne en Gaule et dans l'Afrique romaine*, pàg. 43. Paris, 1890. A Roma les inscripcions gregues son més antigües que les llatines; a partir del segle III, el seu nombre disminueix continuament. — MARUCCHI. *Éléments d'archéologie chrétienne*, t. I, pàg. 221. Paris-Roma, 1903.

(3) TORRES Y BAGES. Obra y lloch citats.

com en gran part del mediterrani, deixan en aqueix moment de pobresa el poble rústech y s'acullen a sagrat.

La decadencia es tal que l'art del poble, pobre y miserable y l'obra barroera de l'escultura que no reb ja la vivificació de la sava romana, passa a ser l'art aristocràtich que basteix les bassiliques, aixis que desapareix la darrera dependencia del imperi d'Orient.

Anèm a agrupar y ordenar els restes que d'aqueixa variada y confosa elaboració queden en el nostre país y que constitueix com el moment caòtich que precedeix a l'art romànich. Se distingeixen clarament tres grupus artístichs, cronològichs y geogràfichs : el grupu romà cristià format pels sarcòfechs y pels restes d'enterraments al aire lliure, desde'l segle III al segle VI; el grupu del domini bissantí, de Valencia y Balears, segle VI y VII; y'l grupu del domini vissigot y sa prolongació, en les esglesies d'arch de ferradura.

Inscripció cristiana d'Empuries
(Museu episcopal de Girona

Fig. 316. *Cella memoriae* d'Empuries. (Fot. Mas)

II

EL CEMENTIRI CRISTIÀ Y LA «CELLA MEMORIAE» D'EMPURIES

DINTRE la mateixa civilisació romana, ab idèntichs temes ornamentals, ab iguals sistemes de composició, s'hi formava'l mon artístich cristià, que més que en res en les coses d'art, se'l veu diferenciantse en les obres d'arquitectura funeraria. Desapareix la pompa y sumptuositat dels enterraments pagans substituides per una forma més modesta; pert el monument la seva individualitat pera convertirse en una obra colectiva com els de les societats funeraries paganes formades d'esclaus y gent humil. Com desapareix dels epigrafs la sumptuosa enumeració dels títols honorifichs, substituits tant sols pel apelatiu de sirvent

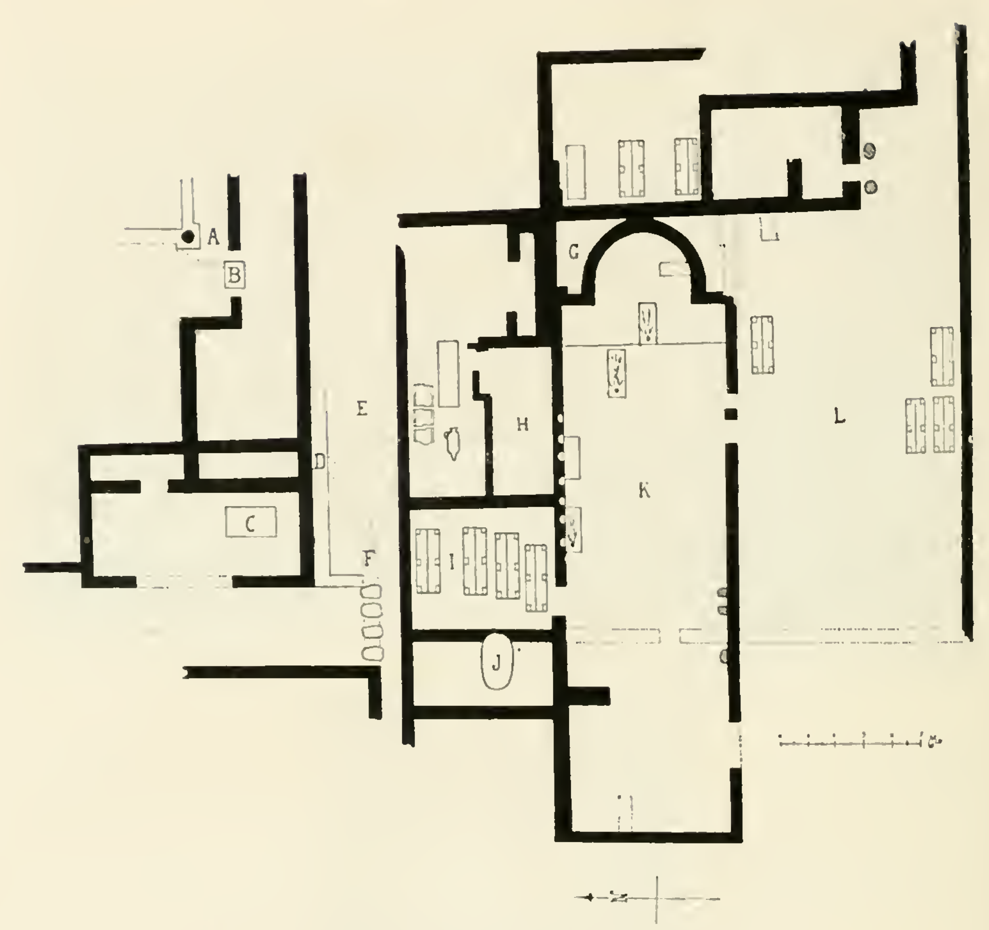

Fig. 317. Cementiri cristià d'Empuries. (Plan de D. M. Cazurro)

de Deu y les llegendes que'ls hi donen caràcter de propietat individual; tal se pert l'obra monumental tendint a l'igualtat de la sepultura [1] y a un cert caràcter comunal del cementiri. Deixen en absolut els cristians la pràctica de la cremació, en desús ja entre'ls idòlatres desde'l temps dels Antonins y cada un dels cossos fidels necessita un lloch qu'es proibit reobrir fins pera enterrarhi un nou cadàvre. [2] Això tè per conseqüencia les interminables galeries catacumbaries y'ls cementiris a cel obert exte-

(1) Le Blant. *L'Épigraphie chrètienne en Gaule et dans l'Áfrique romaine*, pàg. 7.
(2) Leclercq. *Manuel d'archéologie chrètienne depuis les origines jusq'au VIIIme siecle*, t. I, pàgs. 220 y 221, Paris 1907.

nentse al voltant de les bassiliques y dels oratoris humils.

No s'ha trobat fins are a Catalunya l'enterrament catacumbari.[1] Era aquesta una práctica comú al Orient y importada a Italia per les numeroses sectes y races orientals: els Jueus, els Fenicis, els Mitriastes, els Sabasians de l'Arabia qu'invadien a Roma ab sos rites exótichs y ses práctiques misterioses, sugestives pels afanyosos de novetats extranyes. Aqueixa práctica adoptada desprès pels cristians fou el sistema de sepeli caracteristich de l'Orient cristiá fins a l'Italia.[2]

Fig. 318. Nau de la *cella memoriae* d'Empuries. (Fot. Esquirol).

ELS CEMENTIRIS A CEL OBERT

A Occident les catacumbes escassejen y en son lloch s'usen els cementiris a cel obert que's propaguen sobre tot desprès de la pau de l'esglesia y més que a Roma a l'Àfrica, a la Galia y a l'Hispania. La necessitat de disimular llurs creencies fa que'ls fidels no usin en aqueixos cementiris, abans de l'època constantiniana, símbols exteriors y que son mobiliari sigui nul y això fa difícil la seva clasificació.[3]

A Catalunya s'han senyalat numerosos cementiris dubtosos, aon no ha aparescut cap indici pera classificarlos com a pagans ni cristians, que han pogut ser sens dubte recintes d'enterrament dels primitius fidels. En ells el sistema d'enterrament es l'antich y tradicional usat ja pels pagans: les lloses o les teules formant caixa; les teules formant dos pendents sobre'l cadávre, (Fig. 320) l'anfora trencada servint de caixa als infans y als grans, el sarcófach senzill ab acroteres als ánguls etc.; tots els sistemes del enterrament pobre que surten al pas al voltant de les antigües *villae* o a les proximitats de les velles ciutats. Citèm en aqueixa forma

(1) Les suposades catacumbes de Sant Just s'ha demostrat que son galeries sense relació ab els enterraments cristians primitius.

(2) LECLERCQ. Obra citada, t. I, pág. 249.

(3) LECLERCQ. Obra citada, t. I, pág. 322 y següents.

dubtosa e hipotetica el cementiri descobert a Ager, el mès dubtós de Girona que hem descrit entre'ls enterraments romans; el que la casualitat posá al descobert en el terme de Torrelles de Foix desgraciadament destruit abans de poder ser estudiat, etc., etc. Cal afegir que alguns d'aqueixos sistemes d'enterrament se perpetúen durant l'Edat mija.

LA «CELLA» D'EMPURIES

Sovint demunt una, dos o tres capes d'aqueixos enterraments diversos, per sobre dos o tres capes de sarcófechs, s'hi erigeixen les *cellae memoriae*, edificis simplicissims destinats a protegirlos, o el petit oratori ab l'absis senzill o múltiple qual subsol es

Fig. 319. Absis de la *cella memoriae* d'Empuries. (Fot. Esquirol)

plè de sarcófechs, qual sol es recobert d'altres mès luxosos y en qual absis s'aixequen els principals. Tal fou la *cella memoriae* del cementiri que les obres d'ordenació de les dunes, dirigides per l'enginyer Ferrer, han posat al descobert vora la ciutat d'Empuries, sota mateix de la muralla del petit barri dels marxans grechs, vora'l port que s'obria entre la isleta ocupada per la Paleópolis y'l turonet aon en succesius replans s'extenia la Neapolis emporitana. (Fig. 316)

Comencèm per descriurela: queda d'ella sols la part baixa dels murs que marquen clarament la forma d'una nau, (Fig. 317 K), ab un absis orientat cap a Llevant tal com es us en les bassiliques cristianes, precedida d'un narthex tancant a Ponent. L'absis está enclavat dintre una forma rectangular, no senyalantse en l'exterior ab sa forma cilindrica. Tal se troba en

la bassílica de Sant Esteve en la Via llatina y tal es veu també en la bassílica d'Elx que després descriurém. Aqueixa disposició es comú en les bassíliques antigües; aixís era, ab aqueixes dos dependencies de plan mixtilini, la bassílica particular de la *domus Flaviorum*, [1] aixís eren la major part de les bassíliques orientals; [2] l'absis (Fig. 319) era un element interior d'un edifici de plan rectangular, comprès dintre una àrea propietat particular y els espais G servien de sacristies; un graó precedeix al absis y altre es troba junt al arch triomfal.

Fig. 320. Enterraments de teules en el cementiri cristià d'Empuries
(Excavacions de la Junta de Museus de Barcelona Fot. Gandía)

Sos murs son de rebla més o menys regular, estàn en part aixecats per medi de pinyolench o formigó artificial, anàlech al de la part superior dels murs romans d'Empuries. El sol es de formigó de ceràmica en l'absis y d'un *opus testaceum* recobert de trencadiça de marbre en el restant de la *cella*.

En un dels murs hi hà set ninxos a modo dels *loculi* dels columbaris; (Fig. 318) en ells s'hi hà trobat entre un reble groller, capas de cendra d'un centímetre de gruix. Això ha fet considerar aqueixa construcció com un columbari; [3] però la disposició d'aqueixos *loculi* sense l'olla acostu-

(1) Leclercq. Obra citada, t. I, pàg. 374, fig. 114.
(2) Id., id., t. I, pàg. 387 y següents.
(3) Pedro Ibarra y Ruiz. *El Cristianismo en Ilici. Descubrimiento de la planta de una iglesia cristiana en la loma de la «Alcudia», junto à Elche. Revista de la Asociación Artistico-Arqueològica-Barcelonesa*, t. IV, pàg. 917 y següents, 1903-1905.

mada, ni cap altra forma d'urna cineraria, ni restes humans, no indica de cap modo un enterrament pagà.

Forma el conjunt un grupu de construccions rodejades de carrers,(Fig. 317) pel costat N. y S., com si les dependencies haguessin anat adossantse al volant de la *cella* primera; hi ha elements, com el pou J, sobre'l que s'hi ha construit un mur. La bassilica mateixa sembla ha estat allargada pel costat de Ponent pera formar el narthex. L'àrea L y l'espay irregular entre el carrer E y'l departament H, eren espais a cel obert.

Fig. 321. Enterrament dintre àmfores descobert en el cementiri cristià d'Empuries (Excavacions de la Junta de Museus de Barcelona. Fot. Gandía)

L'àrea de la bassilica està rodejada de sarcòfechs, uns situats en el sol, altres colocats en el subsol, uns al interior de la capella o en les sales anexes, altres en els patis exteriors que la rodejen.

Els sepulcres son de formes varies, senzilles: formes rectangulars obertes en la terra, tapades ab lloses de grollera arenisca; formes rectangulars forrades de piçarra de teules, de lloses d'arenisca; altres son cobertes de teules. (Fig 320) Al costat d'aquets abunden, enterrats en el subsol, els sarcòfechs del tipo a dos vessants, ab la caracteristica acròtera (Fig. 322) als extrèms dels frontons en la forma tan comú en els Aliscamps d'Arles y extès per tot el Mediterrani. Cal fer notar que molts d'aqueixos sarcòfechs son treballats en forma d'espina. Els cadàvres estàn orientats de E. a O., ab el cap a ponent, els braços estirats, sense que s'hi trobi objecte de cap mena. Es aquesta orientació comú als enterraments de l'Àfrica cristiana, repetintshi l'ausencia del mobiliari fúnebre y la disposició dels enterraments. [1]

(1) Cabrol. Obra citada, col. 730 - 732.

Entre ells, en un pati irregular prop al carrer, lloch d'enterraments pobres, hi hà'l d'un nen que tè per sarcòfach una àmfora trencada; aqueixa disposició s'ha retrobat en les excavacions de la Junta de Museus de Barcelona a les inmediacions de la *cella*: (Fig. 321) es la forma comú que s'exten per tot l'Occident mediterrani a la Liguria, en el Migdia de Fransa, especialment a Marsella, a Còrcega, a Cerdenya y al Nort de l'Àfrica. Es un sistema d'enterrament antich anterior al cristianisme; a Catalunya se

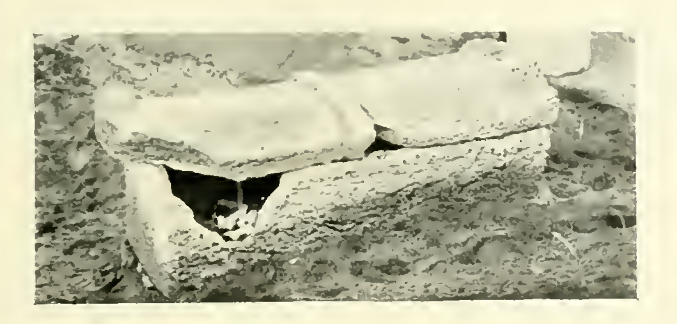

Fig. 322. Sarcòfech del cementiri d'Empuries. (Fot. Esquirol)

l'ha senyalat en la necròpolis de Cabrera; al Àfrica se'l troba en l'època púnica y's repeteixen en l'època cristiana; en algunes se les aixopluga per una coberta de teules, en altres com en el d'Empuries, se la sostè per medi d'una grollera mamposteria. Troços de pedra de terriça y fanch y morter tapaven els forats que restaven entre'ls testos mal units de les àmfores. Aqueix sistema era usat abundantment pels adults. [1]

En el lloch principal s'hi trobà en 1846, el sarcòfech que descriurém (Fig. 314) induptablement cristià; pel maig de 1908 s'hi hà descobert un altre ab arcuacions sobre columnes, entre les que hi hà figures mutilades. (Fig. 323) Tot fà pensar ab un cementiri al aire lliure de més o menys extensió, de la mena dels d'Aliscamps d'Arles, o el de Saint Gervais de Vienne [2] y de Marsella, o els de la Manasterina a Salona, l'antigua capital de la Dalmacia, com el del cementiri de Sant Sixto y Sant Cecilià a Roma aon els sarcòfechs després d'omplir el sol y'l subsol del temple aon eren enterrats en doble o triple capa, omplíen també el sol y'l subsol de la sagrera de l'esglesia aon els creyents cercaven la pau *in loco sancto*, prop dels sants màrtirs,

(1) Le Blant. *L'Épigraphie chrétienne en Gaule et dans l'Afrique romaine*, pàgina 31. — Cabrol. Obra citada, col. 730-733.
(2) Leclercq. Obra citada, t. I. pàg. 325.

Fig. 323. Sarcòfech trobat a Empuries. (Excavacions del Servey forestal. Fot. de D. X. de Ferrer)

sanctum martyrem, com associats ab ells, *martyribus sociata*. [1] Tot recorda els cementiris de Taparura (Sfax), de Cartago, de Salakta y altres que's troben junt les ruïnes de les bassiliques numeroses aixecades en les grans ciutats de l'Àfrica romana.

No es extranya aqueixa relació: les naus que feyen el cabotatge venien no sols de la Galia, de l'Italia, sino de l'Àfrica seguint les costes de la Hispania; ab elles vingueren els primers evangelisants de que la tradició ha conservat la memoria: Sant Feliu, Sant Cugat; com els cristians del Àfrica, com Tertulià de paraula fogosa y escalfat pensament, eren els nostres escriptors del segle IV, com Sant Pacià imitador y deixeble seu. [2]

(1) Le Blant. Obra citada, pàg. 34.
(2) Torres y Bages. Obra darrerament citada, pag. 204.

Pedra reixada trobada en la bassílica de Xativa
(Bol. de la Soc. Esp. de Ex.)

Fig. 321 Sarcòfech del Museu de Santa Àgueda de Barcelona, n.° 871

III

ELS SARCÒFECHS CRISTIANS

El cicle més antich de l'art cristià, el qu'es rellexe de l'art catacumbari y de les primitives bassiliques, es l'art dels sepulcres romans cristians trobats en la nostra terra en els cementiris com el d'Empuries, tots ó casi tots avuy fora de son lloch primitiu, ja aparedats en els murs dels temples, ya guardant reliquies de sants, ya servint de piles baptismals o ya en els Museus.

Els sarcòfechs cristians com els pagans, a Catalunya no son obra local, sino obra importada; entre'ls que's coneixen en trobarém de temes iguals o tractats casi igualment, els uns a un lloch, altres en altre de Catalunya; d'algún d'ells en trobarém son pariò en els Museus d'Arles, de Narbona o de Roma o en el cementiri de Pisa o en les bassiliques de Ràvena; altres els trobarém ab el quadre destinat a l'inscripciò, llis sense gravarhi res, com una cosa extranjera qual utilisaciò no ha entrat en les costums. Eren aqui, com per tot, obra industrial de grans tallers de Roma o d'altres llochs d'Italia y potser de França, (1) en que's reproduien sense

(1) Durant els dos primers segles de l'era de les invasions, se executen encara en les oficines funeraries de la Provença, a Beziers, a Narbona y a Tolosa, grans sarcòfechs ab figures aon se copien d'una manera grollera les representacions del Bon Pastor, dels Apòstols y un petit número d'escenes bibliques entre les que l'historia de Daniel sembla haver sigut l'objecte de sa predilecciò. *Hist. graphique de l'ancienne province de Languedoc. Hist. générale de Languedoc*, págs. 263 y 264. Toulouse, 1905.

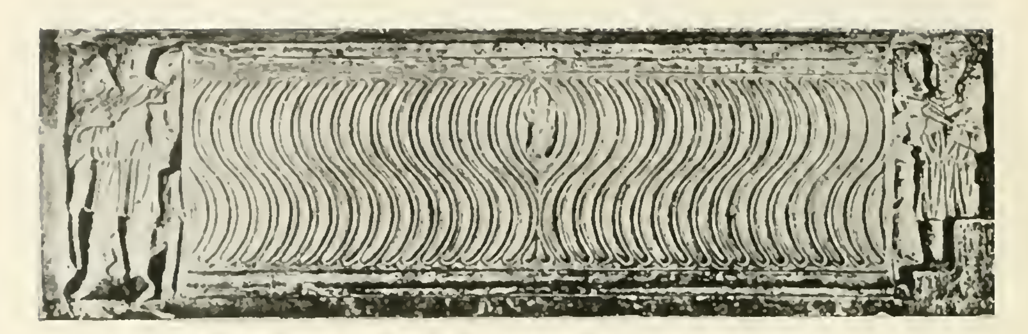

Fig. 325 Sarcòfech de Sant Felíu de Girona. (Botet y Sisó)

pretensió artística, dels martils y de les belles esculptures, fòrmules de representació consagrades per la costum que esdevenien models de taller, fòrmules usuals del ofici. Un d'aquests tallers s'ha trobat representat en una llosa sepulcral conegudíssima que's guarda en el Museu d'Urbino y que prové del cementiri de Santa Elena a la via Labicana : es el taller d'un grech, Eutropos « sant servidor de Deu » que fou esculpit per son fill qu'hi dibuixà a son pare assentat en una cadira, treballant en un sarcòfech desbastat, treyentlo de punts ab una eyna perforadora encare avuy usada, el *rioli;* Eutropos en fà treballar dos a la vegada. Un dels sarcòfechs que treballa està decorat de strigiles entre'ls que's destaquen dos testes de lleó : l'altre representa una tarja rectangular entre quatre dofins. Son Eutropos y son pare, grechs de nació, exemple dels marmolistes antichs de l'Italia, com els d'are dedicats a l'esculptura industrial.

Sovint els cristians en els temps primers adoptaven sarcòfechs de temes pagans, fins els de temes proscrits per la nova fe y que no contenien simbolisme aplicable a la nova doctrina. Llavors l'esculptura s'aparedava de cara al mur, se la mutilava o se l'arrevossava ab morter pera borrarla a la vista dels fidels. Aqueixos que representen el moment primer de protesta, de lluyta, no poden classificarse entre'ls sarcòfechs cristians mès que pel lloch aon foren trobats.

SARCÒFECHS SENSE SÍMBOLS CRISTIANS

Ve desprès un segon moment d'adopció de temes indiferents, lentament, poch a poch ; que per extraordinaria y sobrenatural que sigui la transformació d'idees en el mon romà deguda al Cristianisme, no cal figurarsela com un aconteixement momentani y improvisat. L'art cristià, durant ell, segueix els mateixos camins y adopta els mateixos temes y es serveix dels propis tallers aon

Fig. 326. Sarcòfech de Sant Feliu de Girona. (Botet y Sisó)

s'elaboren els objectes que'ls pagans utilisen; aixís els marmolistes que treballen els sarcòfechs, serveixen lo mateix al servent de Crist que al adorador dels Augustus; el cristià cerca'ls que no presenten esculptures característiques de culte pagà, busca principalment els temes no religiosos, els asumptos indiferents, els purament decoratius o aquells que per llur simbolisme son fàcilment aplicables a les noves idees; després els compradors cristians aumenten y'ls tallers n'elaboren ab esculptures representant passatges biblichs y evangèlichs y's creen tallers pels cristians y una selecció de temes vells mesclada als nous temes, representació de les creencies noves, constitueixen aqueixa primera manifestació artística del cristianisme. Entre aqueixos temes, no ofensius pera'ls nous creyents, hi havía'ls episodis de la vida rural, la brema, les cullites, els ramats; les escenes marítimes ab sos vaixells y sos monstres; les portes entreobertes de la tomba; les escenes de caça; per altre part, les divinitats simbòliques que presidien el curs de la vida: estacions, victories, muses, amors, genis de la mort, els cristians les prengueren com a temes purament artistichs, prescindint de sa relació més o menys directa ab la mitología pagana y passaren a ornar les pintures de les catacumbes y bassiliques y les esculptures dels sarcòfechs del segle II al III de Jesucrist.

A Empuries, en les obres que hi executa'l Servey forestal, baix la direcció del enginyer D. Francisco Xavier de Ferrer, s'hi hà descobert un sarcòfech pertenceixent a aqueix moment de l'art cristià, enterrat en el subsol del cementiri de que aquí s'ha parlat. Es un sarcòfech reempleat contra les prescripcions eclessiàstiques o un recó de taller al que s'hi hà adaptat una tapa decorada ab les acròteres de costúm. La seva decoració es de tipo conegut encare que sigui nova a Catalunya: en la cara anterior del sarcòfech hi hà la representació comú d'un pòrtich d'arcades apoyades sobre columnes; en la del centre hi hà representades les portes en-

treobertes de la tomba, tema que'ls romans aprengueren dels etruschs; es aquest un dels temes pagans que no despertava escrúpols als cristians primitius. René Grousset, cita un exemple d'aqueix tema poch freqüent, en les catacumbes de Priscilla y un altre en la de Calixte. (1) En les tres arcades de la dreta hi hà molt mutilades: una figura d'home nú, habillat d'una *toga* apuntada ab fibules a les espatlles y penjant darrera com una capa; un jove o un noy sense cap mena de trajo, y un home ab una *toga* passada per sota'l bras dret y per l'espatlla esquerra; a les arcades de l'esquerra de la porta hi hà una figura habillada ab una capa, *toga* o *sagus*; ve després la figura d'un jove ab una *túnica* y una *toga* y finalment una figura que per son trajo recorda la de l'Orant acostumada en l'iconografía catacumbaria, ab ample túnica y el vel sobre'l cap. Les dimensions del sepulcre son 2'07 × 0'59 × 0'65 metres. Les arcades son alternades semicircolars y formant àngul com dos pedres tornapuntades, les columnes son trencades y no poden desxifrarse. La fotografía que publiquém es deguda a la amabilitat del enginyer Ferrer. (Fig. 323)

SARCÒFECHS D'EMPURIES AB TEMES PAGANS Y EL BON PASTOR

Aqueixes representacions d'origen pagà's transformaren poch a poch en emblemes materials de la nova fe y aixis les coses indiferents, per sa relació de símbol de les coses santes, se convertiren en representacions característicament cristianes. Aixis succeeix ab la vinya y ab l'Ermes criòfor convertit ab el Bon Pastor. La brema y els treballs del cup, la cullita de les olives y els treballs del trull, els símbols de les estacions y entre elles el Bon Pastor, tals son els temes d'un sarcòfech trobat a Empuries (Fig. 314) descrit per varis autors y per la major part d'ells considerat com a cristià. (2) Aquet sarcòfech existent avuy al Museu de Girona, fou trobat en 1846 en les excavacions que practicà la Comissió de Monuments, dins l'edifici classificat com columbari romà y per nosaltres com a bassílica cristiana, retrobat en els treballs fets en les dunes de Sant Martí d'Empuries (Fig. 317) pròximes al Portichol entre aquest y les ruines del convent de Servites. Es de marbre blanch ab esculptures en son front principal, llisos els costats, sa tapa es plana en la disposició de la fig. 315. Medeix 2'05 ms. de llarch per 0'547 d'alt y 0'635 de fondo. Presenta dugues faixes ab assumptos diferents: en el supe-

(1) René Grousset. *Etude sur l'histoire des sarcophages chrétiens*, pag 4. Paris, 1885.

(2) Botet. *Noticia histórica y arqueologica de la antigua ciudad de Emporion*, pag. 118. Madrid, 1879. — Pella. Obra citada, pags 267, 275 y 276. — Botet. *Sarcófagos romano-cristianos esculturados que se conservan en Cataluña*, pag 32 y següents. Barcelona, 1895.

rior, dividit en dues parts per un quadrat destinat a contenir l'inscripció sostingut per dos genis alats, escenes agrícoles, genis bremant y trepitjant la brema; a l'esquerra la cullita de les olives y la prempsa del oli; a la

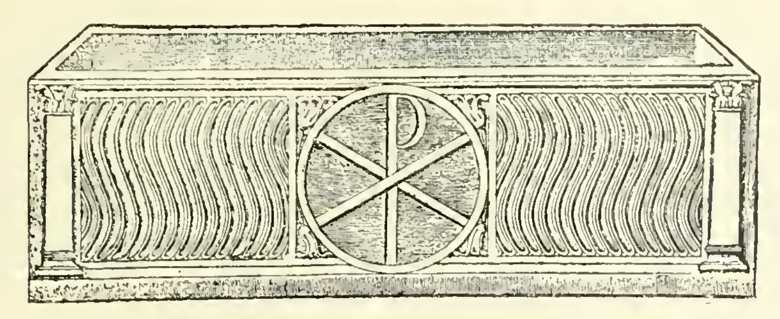

Fig. 327. Sarcòfech romà cristià de Valencia
(Teixidor. *Antigüedades de Valencia*)

inferior, en el centre, la *conca imaginaria* ab el retrat del difunt entre dos genis alats. A cada costat hi hà tres figures habillades sols ab un mantell, mostrant nú'l cos una d'elles, com ha notat el Sr. Botet y Sisó, la tercera

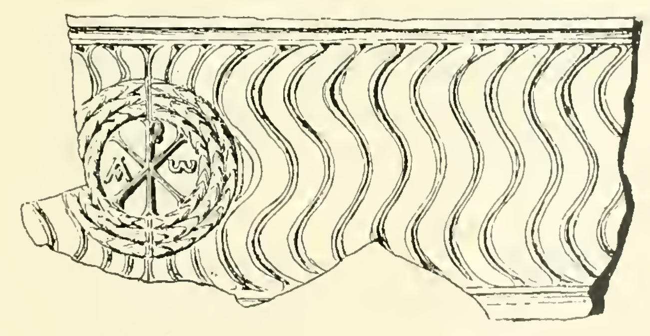

Fig. 328. Sarcòfech d'Empuries. (Pella y Forgas)

comtant de dreta a esquerra, té'ls caràcters iconogràfichs del hivern; porta a la mà dos oques y té'l fragment que li queda de bras en actitut de sostenir una canya, tal com se caracterisa en els relleus clàssichs en que s'hi representen les quatre estacions; entre ells hi hà la figura d'un jove, l'única vestida ab una *túnica manicata*, ab un bé al coll: es l'Ermés criòfor clàssich, origen de la forma esculptòrica del Bon Pastor; aquesta figura y'l tema de la brema y de les olives, son els què han fet suposar cristià aquest sepulcre.

Aqueixa introducció del Bon Pastor entre les figures representatives de les estacions, sense tenirhi una directa relació, obligant a colocar una figura sense significat al altre costat per simetria, es una caracteristica induptable de ser el sarcòfech obra cristiana. En René Grousset [1] cita varis exemples d'aqueixa primitiva representació cristiana entre'ls genis de les estacions, sovint no ocupant el lloch central. Es aqueixa extranya mescolansa un caracter marcadíssim del segle III : un model de taller usat pels pagans ab les nueses de ses figures, era caracterisat de cristià ab la sola introducció d'una imatge, la del Bon Pastor, una de les primeres de l'iconografía cristiana. Es en aquell moment en que un mateix gerrer enmotlla petites llums ab el Bon Pastor cristià y ab els grans deus del Olimpe y en que Tertulià clama contra'ls artistes convertits que no abandonen el seu ofici d'esculpir estàtues dels idols abominables. [2]

SARCÒFECHS STRIGILLATS AB IMÀTGES SIMBÒLIQUES CRISTIANES

Un dels tipos més freqüents entre'ls sarcòfechs que's trobaven en els tallers del segle III, es el decorat d'*estrigilles* : n'hem descrit varis al tractar dels sarcòfechs pagans, y ells s'adaptaven fàcilment al pensament de les noves creencies ; n'hi havía pròu ab gravar una llegenda o un símbol en el quadro central destinat al epigraf funerari y la composició era ja cristianisada. No'n tením cap ab llegenda com el conegut de *Liria Primitiva* procedent del cementiri apostòlich del Vaticà, segle III, guardat al Louvre, mes en cambi en poseeim varis decorats ja ab la imagineria simbòlica, ja ab escenes històriques usuals entre'ls esculptors cristians.

Un dels tipos caracteristichs es el sarcòfech estrigillat ab figures als extrems, exemple dels temes primitius cristians usats per l'esculptura ; (Fig. 325) tal es el sarcòfech aparetat a Sant Feliu de Girona, [3] de marbre blanch, quals dimensions son 1'90 metres de llarch per 0'61 d'alt. La descripció de la cara anterior de la caixa del sarcòfech es ben senzilla: als extrèms hi hà la mateixa representació : el Bon Pastor duent al coll l'anyell de costúm y a l'altre mà la *muletra*, el vas de llet ; les dugues figures estàn colocades simètricament. Al centre, en la *mandorla*, la petita forma atmetllada que deixen els estrigills, hi hà la figura de l'*Orante*. En Garruc-

(1) Obra citada, pag. 33.

(2) Le Blant. *Les sarcophages chrétiens de la Gaule.* Introduccion.
Id. id. *Étude sur les sarcophages chrétiens antiques de la ville d'Arles* Introduction.

(3) Fita. *Revista histórica*, t. III, pag. 138, nota. Barcelona, 1876. — Botet. *Sarcofagos romano-cristianos*, etc., pag. 61 y següents.

ci descriu un sarcòfech igual en el cementiri de Pisa. [1] El fet del desdoblament del Bon Pastor no es extraordinari: en Grousset en cita un en el jardí reservat de la villa Borghése, el P. Garrucci n'ha senyalat

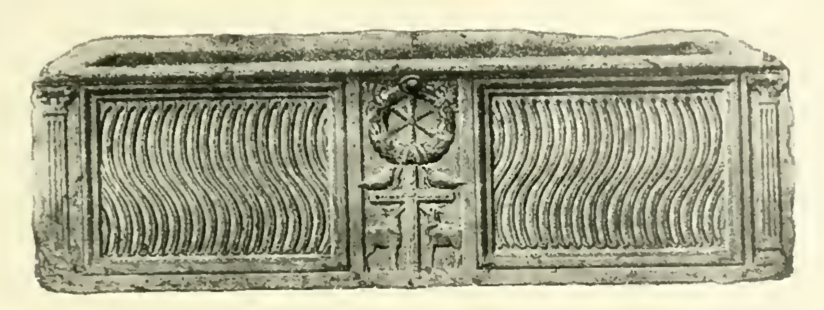

Fig. 329. Sarcòfech de Arles del Tech

un en el palau Sciarra [2] a Roma. M. Le Blant [3] ha descrit els fragments d'un que té al centre la *imago clypeata* del difunt y a cada costat una renglera de estrigilles y als extrems: en un, l'imatge del Bon Pastor;

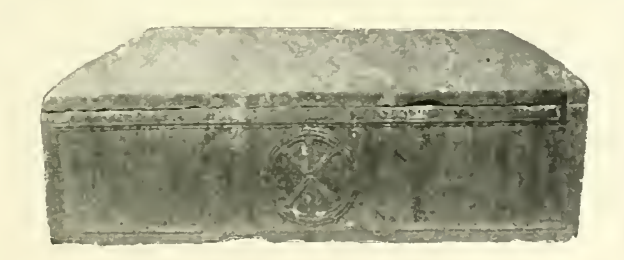

Fig. 330. Sarcòfech de Valencia. (Chabás)

en l'altre un pastor tenint el *pedum*. En Grousset senyala la disposició de l'Orante en la *mandorla* al centre de les estrigilles, en un sarcòfech que resta en son lloch primitiu, en la Bassílica romana de Santa Petronila. [4]

El Bon Pastor y l'Orante son els temes més antichs de la iconografía esculptòrica cristiana reproduits en els tallers de sarcòfechs de les composicións paganes y de les pintures catacumbaries; degut a això, en els relleus, el Bon Pastor pert el lloch exclussiu d'honor que té sempre en

(1) Obra citada, t. VII, pàg. 111, làm. 319, 2.
(2) Obra citada, pàg. 24, nota (1).
(3) *Les sarcophages chrétiens de la Gaule*, pàg. 4, n.° 5.
(4) Obra citada, pàg. 16, nota (6).

el centre en les fresques de les catacumbes y se'l veu barrejat entre la multitut de les escenes pastorils y arrivant aixís gradualment a convertirse en un tema decoratiu, desdoblantse y ocupant els extrems d'un sarcòfech estrigillat.

SARCÒFECHS STRIGILLATS AB REPRESENTACIONS HISTÒRIQUES

Existeix un altre mena de sarcòfechs estrigillats ab grupos de figures als ànguls y al centre, qual tipo, casi igual, se troba en el Museu de Santa Àgueda de Barcelona y a Sant Feliu de Girona.

El sarcòfech existent en el Museu de Santa Àgueda a Barcelona, (Fig. 324) es de marbre blanch, de 2'10 m. de llarch per 0'57 d'alt y ample. No tè tapa. Son front, única cara esculpturada, mostra tres grupos de figures separades per dos requadros adornats ab *strigillus*, de disposició anàloga al de Girona. El grupo central compost de tres figures, presenta en mig una dona cuberta ab el vel folgat de l'Orante; tè a cada costat un home, l'un barbut y calvo y l'altre imberbe ab els peus nusos y vestit també ab túnica y pali. El Pare Garrucci dona una interpretació de aqueix grupo: diu que's Susana entre'ls dos vells; pero també podria ser l'Esglesia entre Sant Pere y Sant Pau. En Venturi interpreta un grupo igual del sarcòfech n.° 163 del Museu de Latràn, com el difunt acompanyat dels sants al cel; a Denia s'hi hà trobat un fragment de sarcòfech ab anàloga composició. [1] Els tres personatjes que componen el grupo de la esquerra, representen, o bé la presó de Sant Pere o bé a Moisès perseguit pels Israelites revoltats en el desert; el P. Garrucci opina lo primer. El grupo que ocupa l'extrém oposat del sarcòfech, representa a Jesús acompanyat d'un deixeble tornant la vista à un cego. [2]

El sarcòfech de Sant Feliu de Girona (Fig 325) es de marbre blanch, de 1'95 m. de llarch per 0'54 de alt y no te tapa. Presenta igual ornamentació que'l sarcòfech de Barcelona y son també els mateixos els asumptos de les representacions figurades que contè: en el centre l'Orante entre dos personatjes, a sa dreta la presó de Sant Pere, a l'esquerra la curació per Jesús

(1) Chabàs. *Origenes del cristianismo en Valencia. El Archivo*, t. VII, pag. 7 y següents. Valencia, 1893.

(2) Pi y Arimon. *Barcelona antigua y moderna*, t. II, pag. 367. — Manarbés *Catálogo de los objetos que la Comisión de monumentos históricos y artísticos de la Provincia de Barcelona tiene reunidos*, etc. pag. 82, n.° 871. — Hübner. *Bulletino dell'Instituto Archeologico*, pag. 55. Roma, 1860. — Garrucci. Obra citada, t. V, pag. 115, lam. 378, n.° 1. — Elias de Molins. *Catálogo del Museo Provincial de Antigüedades de Barcelona*, pags. 112 y 113 y lam. n.° 871. — Botet y Sisó. *Sarcófagos romano-cristianos*, etc., pags. 52 y següents.

del cego de naixement y entre ells requadres adornats ab *strigillus*, quals curves segueixen una direcció contraposada a un y altre costat del grupu central y està limitat superior y inferiorment per un'ampla motllura. (1)

Fig. 331. Sarcòfech de Sant Felin de Girona. (Botet y Sisó)

Aqueixes representacions caracterisen un periode; poch a poch els esculptors abandonen els temes pagans y l'influencia de llurs models y el simbolisme se fa més precis y se va fent gradualment la transició entre

Fig. 332. Sarcòfech de Sant Felin de Girona. (Botet y Sisó)

el simbolisme y l'art históric caracteristich del segle IV. En ells a la antigua elegancia clàssica la substitueix una certa rigidès y una certa esterilitat propia de la decadencia artistica del temps; tres temes reduits al màxim de simplicitat, en el centre y els extrems d'un sarcòfech estrigillat, basten pera aqueixa senzilla y pobre composició.

SARCÒFECHS ESTRIGILLATS AB EL MONOGRAMA DE CRIST

Una evolució coetània (segle IV) seguint aqueix camí de pobresa y esterilitat artistica, produeix el sarcòfech estrigillat decorat ab simbols cristians.

(1) FITA. *Lápidas romanas recién halladas en Barcelona. Revista histórica.* Barcelona, 1876, t. III, pág. 138, nota.—GARRUCCI. Obra citada, t. V, pág. 114, lám. 377, 4.—BOTET Y SISÓ. *Sarcófagos romano-cristianos, etc.*, pág. 59 y següents. — MONTSALVATJE. *Noticias históricas*, t. XIV. *Los Monasterios de la Diócesis Gerundense*, Olot, 1904, págs. 235 y 236.

Una forma interessant d'aquest tipo's guarda a Valencia ab el labar o monograma constantinià, signe antich que no es pas d'origen exclusivament cristià, adoptat després de la pau de l'Esglesia. En el claustre de Elna hi ha un fragment adornat d'estrigilles en qual centre, dintre d'una corona de llorer, hi hà el mateix monograma. [1] L'esglesia de Pujols (Aquitania) poseeix un sepulcre semblant al que aquí's descriu; el monograma ☧ marcat en una corona y enquadrat, ocupa l'espay central entre dos faixes d'estrigilles; [2] dos columnetes terminen la faixa decorativa.

La cronología d'aqueix sarcófech anepigraf pot fixarse per medi del monograma gravat en sos centres. M. Le Blant, autor de les obres *Étude sur les sarcophages chrétiens antiques de la ville d'Arles* [3] y de *Les sarcophages chrétiens de la Gaule* [4] y que ha pogut catalogar gran número d'inscripcions cristianes en ses publicacions epigràfiques en la obra *L'Épigraphie chrétienne en Gaule et dans l'Afrique romaine*, [5] ha format un quadre pera fixar la cronología dels sarcófechs y epigrafs no datats, per medi dels símbols que'ls decoren y que en la impossibilitat d'estudi propi es aquí perfectament aplicable. Aqueix símbol ☧ segons el quadre de M. Le Blant, se troba en les inscripcions y sarcófechs galos desde l'any 347 al 493. Horace Marucchi [6] diu que aqueix símbol en l'epigrafía romana's conserva fins a la fí del segle IV. Es natural y constantment comprobada una major permanencia en les tradicions, en els paíssos més apartats del centre de producció, com la Galia y l'Hispania.

Del mateix tipo era el sarcófech d'Empuries, (Fig. 328) únicament que al centre apareix el monograma de Crist ab l'alfa y l'omega als costats. D'ells en resta sols el fragment de la cara anterior. Un tema igual es el reproduit per Garucci (t. V, tav. 387, n.º 4), segons ell procedent de Soissons, actualment en el Museu del Louvre; el diferencia únicament la divisió en compartiments y dos coloms representats en la part superior de la corona.

La A y ω, segons Le Blant, [7] apareixen en els sarcófechs y epigrafs

(1) Rodier et Taylor. *Voyages pittoresques dans l'ancienne France. Languedoc*, t. I, pag. 24.
(2) Le Blant. *Les sarcophages chrétiens de la Gaule*, pag. 90, n.º 106.
(3) Obra citada.
(4) Id. id.
(5) Paris, 1890.
(6) Obra citada, t. I, pàg. 165.
(7) *L'Epigraphie chrétienne en Gaule et dans l'Afrique romaine*, pag. 22. — Cabrol. Obra citada, t. I, col. 7 y 8.

de la Galia desde l'any 377 à 547; en la forma ☧ se troben en un epigraf hispànich del any 545 y en un de la Galia del any 493.

A Valencia, en el Museu provincial, se conserva també un altre tipo que difereix del anterior en el tema central; aqueix està format del làbar al centre d'una corona de llaurer; a sota hi hà una creu gammada en quals

Fig. 333. Sarcòfech de Sant Feliu de Girona. (Botet y Sisó)

braços s'apoyen dos coloms, mentres a sos peus hi pastura un cervo y una cerva; (Fig. 329) aqueixa disposició ab tot y la duplicitat del tema, la creu y el monograma de Crist, es comú ab més o menys variants. Aqueix símbol es

Fig. 334. Sarcòfech de Sant Feliu de Girona. (Botet y Sisó)

freqüent en els sarcòfechs de la Galia; en un de Soissons [1] apareix el monograma de Crist dintre la corona, surmontant una creu gammada en quals braços s'hi apoyen dos coloms; al peu d'aqueix símbol de la resurrecció, en el lloch dels cervos del sepulcre valencià, hi hà'ls guardes del sepulcre adormits. Igual símbol se troba en un sarcòfech de Saint-Piat en el Lyonès, prop de Maintenon, [2] en altres de la Narbonesa [3] a Arles y a Italia. [4]

(1) Le Blant. *Sarcophages chrétiens de la Gaule*, n.º 15.
(2) Id., id., id., id., n.º 11.
(3) Id., id., id., id., n.º 135.
(4) Le Blant. *Etude sur les sarcophages chrétiens antiques de la ville d'Arles*, núms. XVI, XX y LXIII.

SARCÓFECHS LLISOS

Citèm desprès el grupo dels sarcòfechs llisos. Un d'ells es el que's troba junt a la porta de Santa Maria d'Arles del Tech, (Fig. 330) de marbre blanch ab tapa prismàtica, en qual cara principal hi ha el monograma ☧ inscrit en una corona. [1] A Tarrassa, servint de pila baptismal, se n'hi hà conservat un altre.

SARCÓFECHS AB COMPOSICIONS HISTORIADES

Un altre grupo de sarcòfechs presenta una composició singular; ab l'apariencia d'una sola composició de figures, seguint la pràctica dels esculptors pagans, s'agrupen una serie d'escenes bibliques y evangèliques, expresades d'un modo esquemàtich per medi de dos o tres persones. Son posteriors a la llibertat de l'Esglesia, segles IV y V, essent mès moderns els de forma mès grossera. Els assumptes presos de pintures catacumbaries, se repeteixen en els diversos paissos; ab disposició semblant se troben sepulcres als Museus de Roma, Arles, Narbona, Cahors a Banyols, prop d'Avinyó, etc. [2] A Catalunya n'existeixen quatre que's guarden tots a Sant Feliu de Girona.

Un d'ells, descrit per en Botet y Sisó, per Garrucci y pel P. Fita, [3] presenta'ls següents temes yuxtaposats: (Fig. 331) presó de Sant Pere, curació del paralitich, miracle de Canaà, multiplicació de pans y peixos, curació del cego de naixement, predicció de la negació de Sant Pere, miracle de Moisès fent rajar aigua de la roca d'Horeb. [4]

D'analoga composició es el sarcòfech romà-cristià aon se guarden avuy les reliquies de Sant Feliu de Girona. (Fig. 332) Es de marbre blanch, medeix 2'20 m. de llarch per 0'58 d'alt, y en son front hi hà esculpides vuit escenes bibliques; les demès cares son complertament llises; no's conserva la tapa. El Sr. Guerra fixa la data en el segle IV. Els asumptes representats, començant per l'esquerra, son els següents: primer, miracle d'Horeb; segon, revolta dels Israelites en el desert de Raphidium o presó de Sant Pere; tercer, curació del paralitich; quart, Jesús profetisa a Sant

(1) CAUMONT. *Bulletin monumental*, t. XXIII, p. 44-45. — BONNEFOY. *Epigraphie roussillonnaise*, pag. 208. — LE BLANT. *Les sarcophages chrétiens de la Gaule*, n.° 197.

(2) LE BLANT. *Sarcophages chrétiens de le Gaule*, n.os 14, 79, 83, 115. — Id. *Etude sur les sarcophages chretiens antiques de la ville d'Arles*, n.os V-VII.

(3) BOTET. *Sarcòfagos romano-cristianos, etc.*, pag. 65 y següents. — FITA. *Revista historica*, t. III, pag. 138, nota. — GARRUCCI. Obra citada, t. V., pag. 26, lamina 313, 1. — MONTSALVATJE. Obra y lloch darrerament citats.

(4) El detall iconografich d'aquests sarcòfechs y sa monografia detallada, pot estudiarse en l'obra de'n JOAQUIM BOTET Y SISÓ: *Sarcòfagos romano-cristianos esculturados que se conservan en Cataluña*. Barcelona, 1895.

Pere que'l negarà ; quint, miracle de Canaà ; sisè, curació del cego de naixement ; setè, multiplicació dels pans y peixos, y octau, la resurrecció de Llatzer. [1]

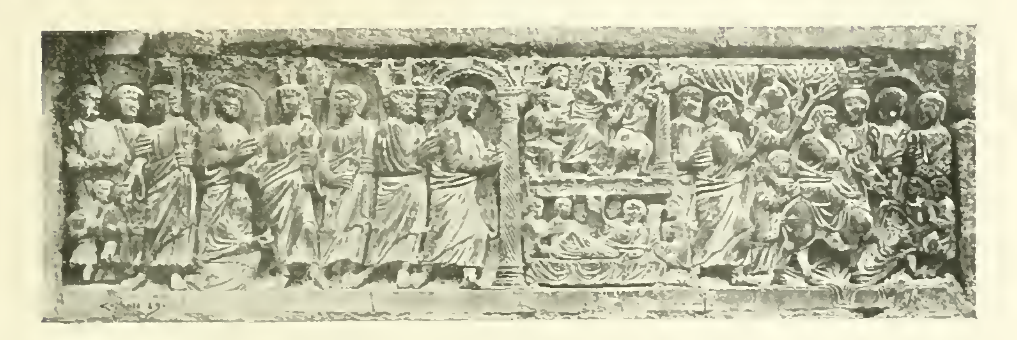

Fig. 335. Sarcòfech aparedat en la fatxada de la Catedral de Tarragona

D'aqueix tipo es un altre sarcòfech, existent també a Sant Feliu de Girona ; (Fig. 333) tè les mateixes mides aproximadament que l'anterior y com ell es de marbre blanch, mostrant esculpits vuit assumptes biblichs dis-

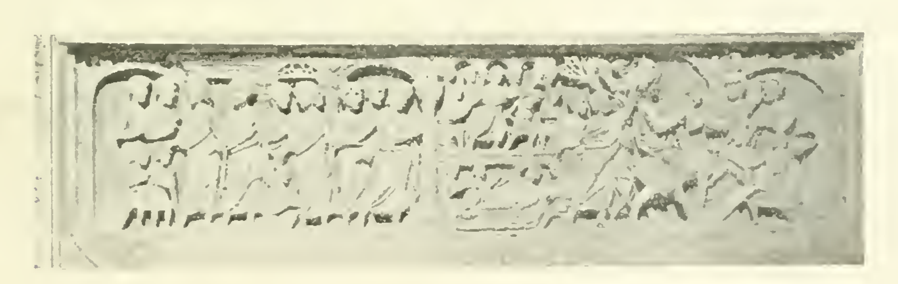

Fig. 336. Sarcòfech de Letràn. (Venturi)

tribuits simètricament a una figura d'Orante que ocupa el centre ; els vuit assumptes son : primer, miracle d'Horeb ; segón, curació del paralitich ; tercer, multiplicació dels pans y peixos ; quart, curacio del cego de naixement ; quint, resurrecions obrades per Jesús ò pel profeta Ezequiel;

(1) La Canal. *España Sagrada*, t. XLV, LXXXIII, cap. IV, pàgs. 70 y següents. — Fernández Guerra. *Tres sarcófagos cristianos de los siglos III, IV y V. Monumentos Arquitectónicos de España.* — Fita. *Revista histórica*, t. III, pag. 138, nota. Barcelona, 1876. — Garrucci. Obra citada, t. V, pàg. 36, làm. 318, n.º 4. — Botet y Sisó. *Sarcòfagos romano-cristianos*, etc., pàgs. 74 y següents.

sisé, Jesús profetisa a Sant Pere que'l negarà; seté, Jesús trepitjant el lleó y'l drach, y octau, sacrifici d'Isaac. [1] Anàlechs son els n.os I y II, làm. 287, del Cementiri de Pisa, y'l n.º II de la làm. 298, procedent de Roma, descrits per Garrucci. [2]

Al mateix tipo pertany el sarcòfech romà-cristià existent com els darrers descrits a Sant Feliu de Girona; (Fig. 334) com ells es també de marbre blanch y medeix 2'08 m. de llarch per 0'56 d'alt. Les representacions qu'adornen son front esculpturat son, començant per la dreta del espectador: primer, Susagna; segón, Susagna solicitada pels dos vells; tercer, Susagna acusada pels vells; (el P. Fita interpreta aquesta escena en els següents termes: «Susagna jutjada per Daniel»; el P. Garrucci la descriu aixís: «Susagna està devant dels dos vells, qu'estàn sentats en un tamboret, els quals la condemnen y'l poble escolta»); quart, Susagna salvada per Daniel; quint, càstich dels dos vells acusadors de Susagna. Aquest sarcòfech es un dels més interessants que posseix l'arqueología cristiana y sens dupte el més notable dels que's conserven a Catalunya. [3] Dos sarcòfechs de disposició anàloga, encare que de diferent iconografía, se conserven a Saragoça a la cripta de Santa Engracia. [4]

Un altre tipo de sarcòfech, es el que's conserva a Tarragona. (Fig. 335) S'inicia en ell la divisió per columnes comú en altres sarcòfechs y en part la superposició de temes. Es aquest sarcòfech de marbre blanch, està empotrat en la fatxada de l'Esglesia Catedral de Tarragona, a l'esquerra de la porta major y sobre una de les laterals. S'ignora la seva procedencia. Tè les següents representacions iconogràfiques, començant per l'esquerra del espectador: primer, curació dels dos cegos que seguien a Jesús a Cafarnaum a la sortida de la casa de Jairo de qui acabava de ressucitar la filla; segón, Jesús al dirigirse a la casa de Jairo cura a la dona d'un crònich fluix de sanch; tercer, miracle de la piscina probàtica; quart, conversió de Zaqueo; quint, entrada triomfal de Jesús a Jerusalém. Les esculptures qu'adornen el front d'aquest monument semblen

(1) FITA. *Rec. hist.*, t. III, pàg. 138, nota, Barcelona, 1876, y *Novísimo año cristiano y Santoral Español*, Prólogo, pags. XII à XIV. Madrid, 1881. — GARRUCCI. Obra citada, t. V, pag. 110, lam. 374, n.º 3. — BOTET. *Sarcófagos romano-cristianos, etc.*, pags. 79 y següents. — MONTSALVATJE. Obra y lloch darrerament citats.

(2) Obra citada, t. V, pag. 26, lam. 313.

(3) FITA. *Rec. hist.* t. III, pag. 138, nota. Barcelona, 1876. — GARRUCCI. Obra citada, t. V, pag. 114, lam. 377, n.º 3. — BOTET. *Sarcófagos romano-cristianos, etc.*, pàgs. 85 y següents. — MONTSALVATJE. Obra y lloch citats.

(4) FR. LEÓN BENITO MARTÓN. *Origen y Antiq. etc.*, pàg. 39. — FERNÁNDEZ GUERRA. *Monumento Zaragozano del año 312, que representa la Asunción de la Virgen.* Madrid, 1870. — GARRUCCI, t. V, tav. 381, n.os 6 y 4.

calcades sobre les d'un sarcòfech trobat en el Vaticà que publiquen varis autors y entre ells Venturi [1] y el P. Garrucci, [2] donchs son els mateixos els assumptos bíblichs en un y altre esculpits y casi igual son dibuix. [3] Aqueix sarcòfech se guarda avuy en el Museu de Letràn, número 125. (Fig. 336)

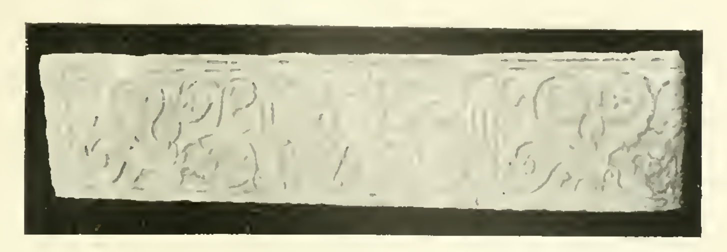

Fig. 337. Sarcòfech del claustre d'Elna

SARCÒFECHS DEL TIPO DEL SUDOEST DE FRANÇA (Figs. 337, 338 y 339)

En Le Blant [4] indica que en les galeries del claustre d'Elna existeixen dos sarcòfechs y un en el pati, sense tapes, ab ses cares més amples de dalt que de baix, decorades de pilastres planes entre les que omplint els intercolumnis s'hi desenrotllen la vinya y plantes ornamentals característiques dels segles v y vi, comunes al Sudoest de França (Tolosa, Moisac, Bordeaux). Ses dimensions en la part baixa son: 1'90 × 0'65 ms., alçada 0'44; 1'99 × 0'62, alçada 0'48; 1'90 × 0'56, alçada 0'54. En la part alta s'obren notablement y arriven a 2 ms. de llarch per 0'70 d'ample. Els caps son també decorats seguint formes anàlogues.

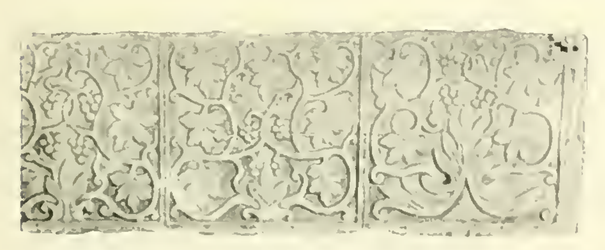

Fig. 338. Sarcòfech del claustre d'Elna

Cal are aquí repetir unes paraules de Le Blant: «Un fet ja senyalat en lo que pertoca a la numismàtica, l'arquitectura y fins els monuments epigràfichs, apareix no menys clarament al estudiar els nostres baixos relleus cristians; la diferencia de les encontrades se marca per la diferencia dels estils».« El tipo adoptat en les conques del Ródano procedeix dels models romans, les relacions fàcils y freqüents per la vía del mar y del riu han borrat tota diferencia (casi no s'en troba

(1) Obra citada, t. I. fig. 180.
(2) Obra citada, t. V, pàg. 28, làm. 314, n.º 5.
(3) P. P. X. *La Catedral de Tarragona. Album monumental de Catalunya*, t. II, pàgs. 57 à 68. Barcelona, 1879. — Boret. *Sarcófagos romano-cristianos, etc.*, pàg. 94 y següents.
(4) *Les sarcophages chrétiens de la Gaule*, pàg. 158.

cap entre'ls marbres cristians de Arles y de Roma». [1] Tantost si s'en troba cap, podèm repetir nosaltres també entre'ls relleus cristians de Catalunya y'ls romans y provençals; els tipos trobats en terra catalana se repeteixen en les terres de la Galia properes al mar y's troben iguals a Italia: una major rudesa, una menys perfecta execució, indica la rusticitat del nostre país comparat ab l'Italia y la Provença.

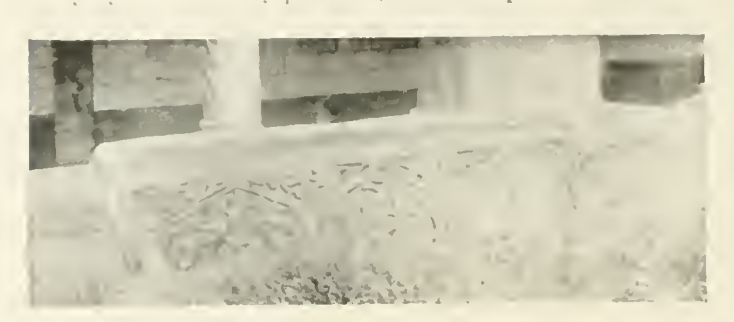

Fig. 339 Sarcòfech del claustre d'Elna

Hi hà una sola excepció que's refereix als sarcòfechs d'Elna, que en Le Blant senyala; els sarcòfechs d'Elna pertanyen al grupu de sarcòfechs anomenats del Sudoest pels arqueòlechs francesos; aqueixos se distingeixen per l'empleu de temes antiquíssims, com les nostres urnes cineraries de les valls pirenaiques, topogràfica y históricament relacionades ab el Sudoest de la Galia, per sa forma cap-ample, per sa decoració característica ab la típica vinya, recordant també les urnes pirenaiques y a la vegada'ls martils y la ceràmica ab bernis roig decorada de relleus que abundantment se troba en la Galia y en l'Hispania.

Els sarcòfechs d'Elna son probablement transportats del S. O., mentres els altres son producte del comers italià o dels tallers locals dependents de l'industria d'Italia.

Després dels sarcòfechs cal senyalar els epigrafs funeraris y làpides commemoratives adornades senzillament del monograma de Crist, (Fig. 340) dels coloms o del crater en que naix la vinya simbòlica, que empedraven el sol dels santuaris.

Fig. 340
Epigraf funerari del segle V trobat a Barcelona

(1) *Les sarcophages chrétiens de la Gaule*. Introduction, pag. XI y XII.

Fig. 341. Mosaich d'Elx. (*Bol. de la R. A. de la Hist.*, t. XLIX)

IV

LES ESGLESIES EN EL DOMINI BIZANTÍ DE LA COSTA ORIENTAL D'ESPANYA Y DE LES BALEARS

Es l'art, fins aquí descrit, al cap y a la fi art romà, entre quals elements s'hi introdueixen poch a poch els símbols cristians. Mes al cap d'alguns anys de l'invasió barbre, una gran part de les costes mediterranies de la península ibérica passaven a formar part del Imperi bizantí, succèssor de Roma. Un gran mohiment de reconquesta s'iniciava; Bizanci arribava al moment culminant de Justinià y emprenía la reconquesta del Imperi dels alans y l'Àfrica romana queya, en 533, en poder del famós general bizantí Belisari, qui, traspassant les columnes de Hércul, s'apoderava de la ciutat vissigòtica de Septen, Ceuta en la Tingitania, y entrant en el *mare nostrum*, reconquería la Sardenya, la Còr-

sega y les Balears (534), tota la diòcesis sardicense del Imperi africà dels alans. [1]

Justinià somniava en una reconstitució del Imperi, en una supervivencia de Roma, y aprofitant l'esprit romà, no mort encare en les ciutats y en les viles de la Bètica y de la Cartaginesa d'antigua cultura, aon no hi havien arrelat els acantonaments barbres, en 554 la costa hispànica y ab ella una gran faixa cap al interior, fou reconquerida pel exèrcit bizantí triomfador al Àfrica. [2] Axís, a la fi del segle VI, les ciutats gregues de la costa ibèrica ab les Balears y l'extrèm occidental del Àfrica, estàn reunides sota un mateix govern depenent del prefecte del Àfrica, ab el nom de Mauritania segona, en la *Descriptio orbis Romani* de Jordi de Chipre, formant la *Mauritania gadiana* del Anònim de Ràvenna; [3] y Murcia y part de Valencia fins al any 624 en que foren reconquestades per Sissebut y les Balears fins al segle VIII, foren políticament de l'Imperi bizantí.

S'estableix, per això, transitoriament, una mena d'unitat ab l'Imperi oriental, ab l'Àfrica bizantina y les terres d'Espanya subjectes, justament en el període del floreixement artístich de Bizanci; d'ell queden records, reflexe dèbil, en les Bassiliques de Palma, Elx y Xàtiva, en els enterraments de Denia, que'ls temples y ls sepulcres es l'única cosa que d'aqueixos moments ha arrivat fins a nosaltres.

BASSÍLICA DE SANTA MARÍA PROP DE PALMA

La més notable seus dupte, es la Bassílica avuy destruida, trobada prop del castell de Santa Maria, a unes tres llegües al NO. de Palma. Es de tres naus ab absis rectangular. La coberta se sostenia per dos rengles de cinch pilans. [4] El paviment era decorat ab mosaich de color groch, vermell, blau y negre, en fondo blanch. (Fig. 312) Les naus laterals tenien mosaichs de marcats temes geomètrichs, com els que omplen el sol de les bassiliques de Ràvenna: combinacions de circols formant flors, formes escamades y imbricades, entrellaçats, losanges, estrelles etc.; la nau central contenia una composició bíblica tro-

(1) DIEHL. *L'Afrique byzantine*. Paris, 1896.
(2) Id. id. pags. 109 y 110.
(3) Id. id. pag. 466 y següents.
(4) MANUEL DE ASSAS. *Mosaico descubierto en Mallorca en 1844. Museo Español de Antigüedades*, t. VIII, pag. 259 y següents, Madrid, 1877. — J. DE LAURIÈRE. *Mosaïque chretienne des iles Baléares. Bulletin monumental*, 1891-1892, serie VI, t. VII pags. 141-155. — HÜBNER. *Inscriptiones Hispaniae christianae*. Berlin, 1871, n.º 59, — CABROL. *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, «Baleares», col. 161-164, — ARTHUR ENGEL. *Rapport sur une Mission archéologique en Espagne*. Angers, 1891. — PIFERRER Y QUADRADO. *España: sus monumentos y artes, su naturaleza é historia. I. las Baleares*. Barcelona, 1888, pag. 1067 y següent.

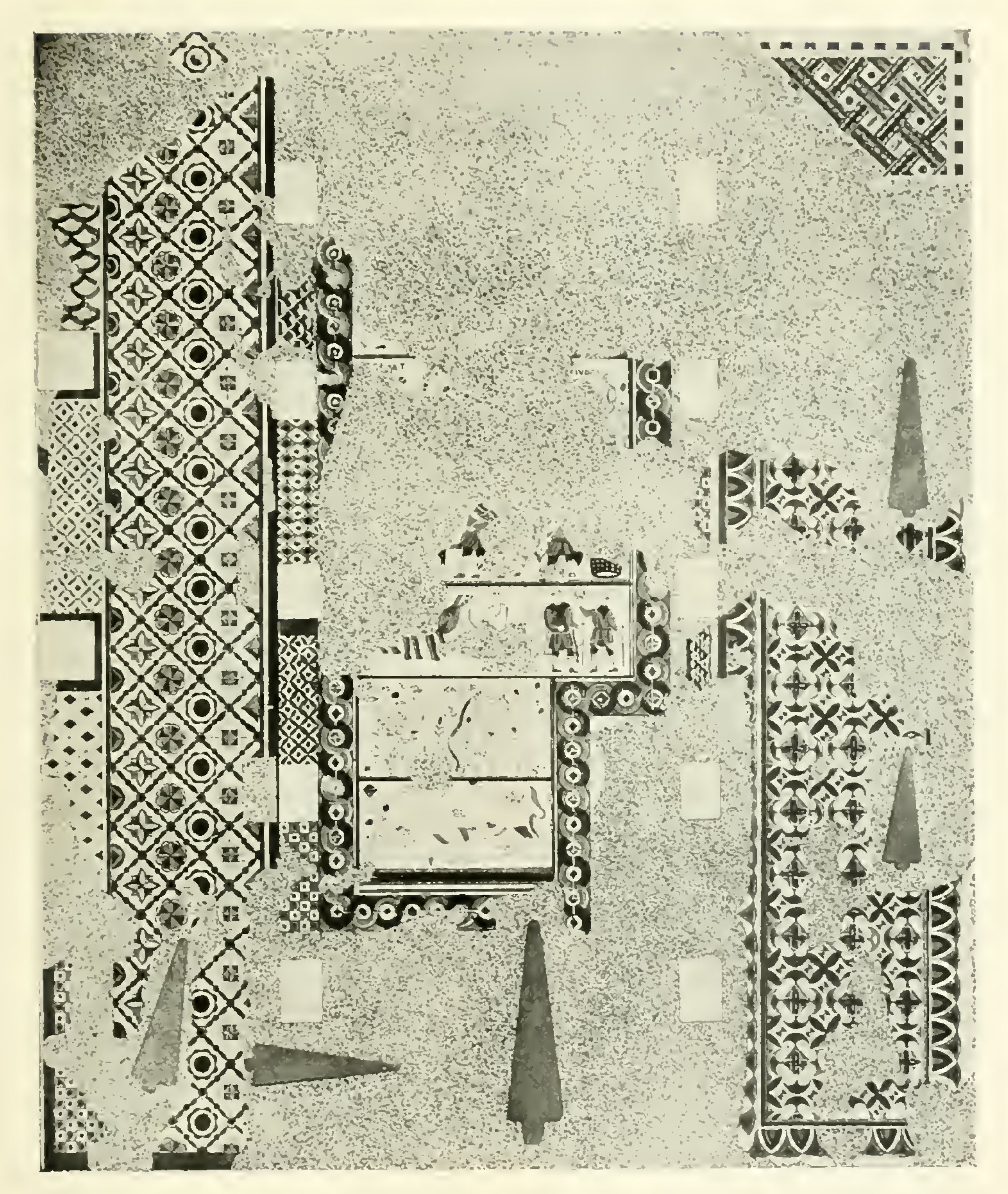

Fig. 312. Mosaich descobert en terme de Santa María (Palma de Mallorca). (*Museo Español de Antig.*)

bada incomplerta, distribuída en varis registres: els dos primers representaven el paraís terrenal, a baix els animals paridissíachs: el cervo, el lleó y l'isart; en el de dalt, Adam y Eva al costat del arbre del bé y del

Fig. 313. Mosaich del Palau de Teodorich a Ràvenna descobert en 1870. (Ricci. *Ravenna*)

mal ab la serpent enroscada; dos llegendes ADAM y EVA, declaren la significació de les figures ab estranya anatomía de maniquí articulat. El tercer representa la venta de Joseph per sos germans els ismaelites que venien de Galaad y portaven en llurs camells, perfums, mirra y resina a vendre als mercats de Egipte; la llegenda JOS(eph) ISM(ae)LITES clarament ho declara. Un dels ismaelites va habillat ab la *pænula* caracteristica del vianant. El quart registre es més fosch: a lcentre un personatje ab una insignia com un bastó; altre devant li toca la part baixa del vestit, à l'altre costat les extremitats inferiors de dos homes y una forma com una mesura de grans. Leclercq, que firma l'article que tracta de la Bassílica de Palma en el *Dictionnaire* de Cabrol, diu que es verossimil representi la entrevista de Joseph ab sos germans quan van a comprar blat a Egipte o quan se descobreix el frau imputat a Benjamí. El quint y el sisè registres, son jardins dels que queden sols representacions de flors y restes de figures; el sèptim y octàu, han desaparescut. L'Hübner, del examen epigràfich, en dedueix una data incerta: els segles V o VI; en Leclercq, del caràcter paleogràfich y del tros de la *pænula* d'un dels ismaelites, dedueix que la Bassílica de Palma pot remontarse al segle VII, pertanyent, sens dubte, al periode de dominació bizantina.

Fig. 314 Mosaich d'Elx (*Boletin* citat)

BASSILICA D'ELX

Cal després de aqueixa descriure'n un'altre en el limit inferior de la clapa de terra que respón al nostre pensament artistich : la Bassilica d'Elx, avuy altre vegada enterrada, oculta per lo tant als estudiosos. La seva planta, (Fig 345) no fa molts anys descoberta a Elx en la *Loma de la Alcudia* (Alacant), prop del lloch aon se trobá el famós busto de la *Dama d'Elx* avuy en el Museu del Louvre, es una senzilla forma rectangular orientada en sa major dimensió de Llevant a Ponent y tenint a sol ixent l'absis y la porta mirant al Oest. Cal aqui notar encare l'absis inscrit en una forma rectangular, deixant als dos costats dos sacristies ab comunicació ab ell. En l'absis s'hi trobá la base d'una columna y alguns carreus, tal vegada restes del altar, y en els ánguls, a dreta y esquerra del hemicicle, les bases d'uns pilans que podrien haver sostingut l'arch triomfal que separava'l Santuari de la nau del temple.

El *tesellatum* d'Elx, que decora tot el sol de la Bassilica fora del absis, té, com a temes, entrellaços que adornen les franjes d'amples enquadraments, meandres, estrelles, nusos, etc. Tres inscripcions ab llegenda grega están situades al mig, dreta y esquerra respectivament, del espay que separa l'absis de la nau o sigui el lloch destinat als clergues. Les inscripcions marquen el lloch de colocació que corresponia per ordre, al clero major, al inferior y al poble. En l'inscripció del costat del Evangeli sembla llegirshi « Adoratori dels preberes ». En el centre, en el lloch senyalat en la figura 345, «Bon viatje», y en el costat de la epistola « Adoratori del poble ». [1] Es aqueixa disposició excepcional; M. Leclercq en el *Dictionnaire* de Cabrol [2] escriu les següents paraules : « La categoria senyalada als clergues en la jerarquia cristiana y més encare la práctica dels ritos, invitaren a separarlo del poble y a agruparlo lo més possible al altar; per aixó se li destina exclusivament una part de l'Esglesia, que rebé el nom de *presbyte-*

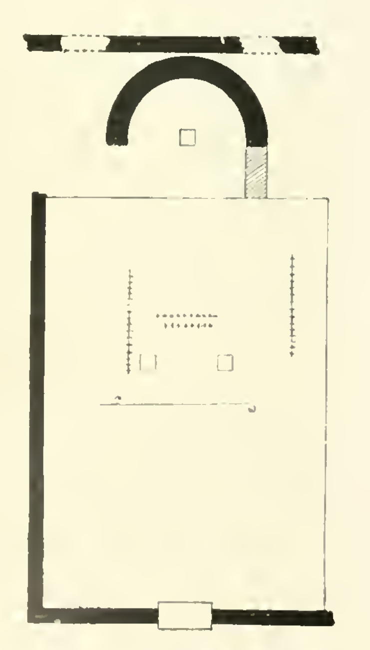

Fig. 345. Plan de la Bassílica d'Elx (P. Ibarra y Ruiz)

(1) PEDRO IBARRA RUIZ. *Antigua Basilica de Elche. Boletin de la Real Academia de la Historia,* t. XLIX, pág. 119 y següents.
(2) *Afrique Archéologie de l')* col. 672.

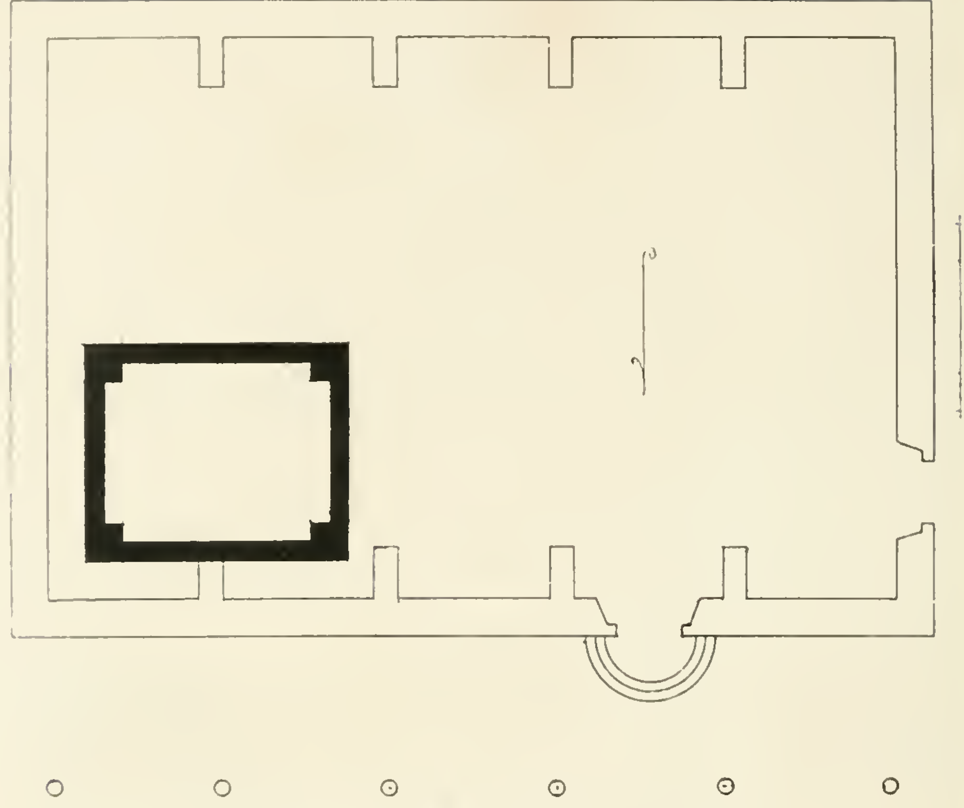

Fig. 346 Planta de la Bassílica de Sant Fèlix de Xàtiva

rium. Sovint es la part extrema del rectàngul format pels murs de l'Esglesia. En alguns edificis aixis s'ha fet, per exemple a Henchir el Atech s'hi hà aixecat un mur de 4 m. devant el fons de la capella; la sala aixis formada comunica ab la part destinada al poble, *quadratum populi*, per una ample overtura de 2'30 m.» Aqueixa disposició significativa no es l'usada ordinariament: el *presbyterium* no està separat per res de la nau; es quadrat o rectangular, sovint un absis semicircolar inscrit en un rectàngul; altres un absis múltiple de formes geomètriques més complicades. El lloch que senyala als preberes l'inscripció de la Bassílica ilicitana es excepcio-

Fig. 347. Capitell trobat en la Bassílica de Xàtiva (*Boletin de la Sociedad Española de Excursiones*, t. XI.)

nal, en un dels costats, en la nau de la part del Evangeli. Alguns dels temes decoratius d'aqueix mosaich son idèntichs als de les bassíliques de Ràvena, (San Apollinari in Classe), y als del Palau de Teodorich. (Fig. 343) Elx (Illici) desde 554 à 624, com l'Espanya cartaginesa, la Bètica y la Lusitania, estigué sota'l domini bizantí, esplicant això l'èsser en caràcters grechs l'inscripció del mosaich, com ho proba el que fins l'any 633 en que's celebrà el concili IV de Toledo, no firma les actes el bisbe d'Illici, que fins llavors no depen del domini vissigòtich. [1]

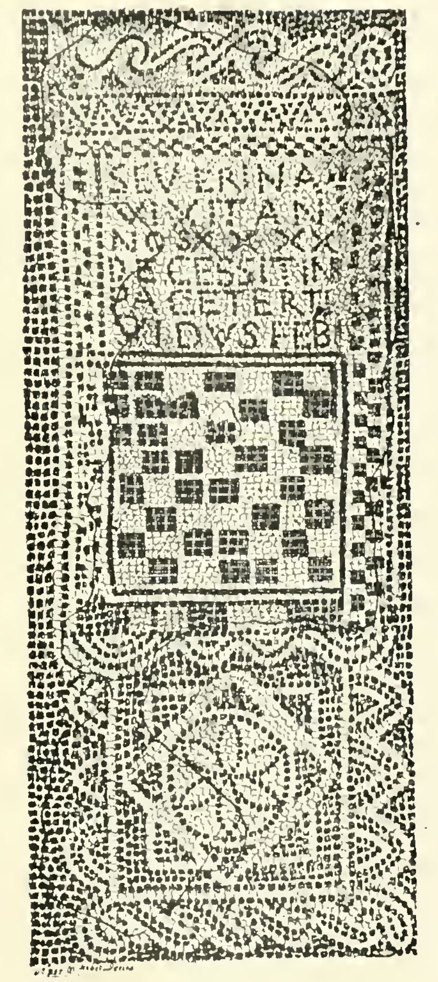

Fig. 348
Tapa de sarcòfech en mosaich (Chabás)

RESTES DE LA BASSÍLICA DE XÀTIVA

Darrerament a Xàtiva s'ha descobert part de la planta d'altre bassilica cristiana, emprenent excavacions ja indicades pel P. Villanueva, [2] qui descrigué la portxada « quals columnes eren compostes de troços d'altres antiquíssimes, de jaspis de variats colors ». Les columnes del porxo son de marbre Buscarró, empleat sempre en aquest país especialment en l'època romana, quals pedreres no están lluny de Xàtiva. Sols s'ha conservat un capitell de l'antigua bassílica : (Fig. 347) es del ordre compost, ab medallons circolars y florons quatrifoliars en lloch de volutes; ab els ous y fulles d'*acanthus* y llorer aplanats, grollers y sense relleu, semblants als de Sagunte, quals dibuixos hem reproduit. (Fig. 206) Les excavacions avuy empreses han fet aparèixer un rectángul de 7 ms. de llarch per 5'80 d'ample, quals vèrtices están senyalats per bassaments de 1 m. en quadre o per grans basses y canyes

(1) Pedro Ibarra y Ruiz. *El cristianismo en « Illici ». Revista de la Asociación Artístico-Arqueològica Barcelonesa*, t. IV, págs 911 y següents. Barcelona, 1905

(2) *Viaje literario*, t. I, pàg. 3. — F. F. - A. R. V. *La catedral visigótica de la ciudad de Játiva. Boletin de la Real Academia de la Historia*, t. LII, pàg. 272.

de 1 m. de diàmetre, de pedra igual a les fa pochs anys descobertes en el pòrtich; el paviment es un pa d'obra d'uns 0'15 ms. d'espessor. S'aixeca aqueixa bassílica en una àrea aon s'han descobert enterraments cristians primitius. Les finestres que donaven llum al absis y nau central eren tapades ab lloses trepades que semblen tallades en el segle VII; el dibuix de algunes d'elles s'ha pogut reconstruir a la vista dels numerosos fragments trobats en les excavacions. (Fig. 349 y pàg. 272).

El P. Flórez no trobà referencies del antich bisbat de *Setabis* més enllà del segle VI, època en que'l prelat Mutto apareix subscribint les actes del tercer Concili toledà celebrat en 589. No desaparesqué aquesta Séu ab l'invasio musulmana; a mijans del segle IX encare existia el bisbat Setabense. [1] Era tan numerosa la població cristiana en l'Emirat de Denia, en la segona meytat del segle XI, que's creà en son territori una Diócesis, qual Prelat fou posat per l'Emir Ali-Ben-Mochehit baix la jurisdicció del Bisbe de Barcelona. [2]

LAUDA SEPULCRAL EN MOSAICH A DENIA

La lauda sepulcral en mosaich trobada a Denia, estableix una nova relació entre l'art d'aquesta costa mediterrania y l'art cristià romà del Nort d'Àfrica. Un *loculus* sol de Santa Agnés de Roma es tancat per una tapa revestida de mosaich, algún qu'altre epitafi de la Galia es adornat ab vidres incrustats, mes a l'Àfrica es aon aqueixes laudes, com la excepcionalment trobada a Denia, existeixen abundantment. A Lampta, la antigua Leptiminus, en el sol de la vella Thabraca; a Sfaks, la succesora de Taparura; a Laurta, la Septiminus romana y a Feriana, la Thelepte antigua, han aparescut al voltant de les ruines d'una bassílica, colocades confossament sense ordre ni orientació, tombes en forma de caixes fetes de fàbrica, sovint lluides. [3] La tapa de pinyolench o d'obra de reble, de grosera llosa o de teules, era algunes voltes revestida de mosaichs més o menys grollers. Sobre la tapa se superposava un pis y altre de cadavres, devegades fins a nou; els cadàvres eren directament posats sobre les tapes de mosaich del pis inferior que'ls feyen de llit sumptuós, amagant, axís, son luxe a tota mirada humana. L'art africà es clarament una obra provincial com la nostra obra valenciana, unes y altre son barroerament executades; en les primeres hi hà repre-

(1) FORTUNATO DE SELGAS. *San Félix de Xàtiva y las iglesias valencianas del siglo* XIII. *Bol. de la Sociedad Española de Excursiones*, t. XI, pag. 50 y ss. Madrid, 1903.

(2) CHABÀS. *Los mozárabes valencianos. Boletin de la Real Academia de la Historia*, t. XVIII, pag. 19 y següents.

(3) LE BLANT. *L'Epigraphie chrétienne en Gaule*, etc., pag. 119. —A. DU COUDRAY LA BLANCHERE. *Tombes en mosaïque de Thabraca*. Paris, 1897.

sentacions figurades: la de Valencia es purament decorada ab temes geomètrichs. (Fig. 348) Els arqueòlechs no estàn decidits sobre la data d'aqueixes tombes africanes; mes s'inclinen a crèureles dels segles v al vi; la de Valencia el P. Fita la creu del segle iv y l'Hübner [1] considera sa epigrafía més probable del segle v.

La tapa en mosaich de Denia, medeix 2'12 ms. d'alt per 0'85 d'ample. Es ab seguretat dedicada a una cristiana, per la fórmula IN PACE y per senyalar el día de sa mort, lo que equivalía a fixar el de son aniversari. El célebre antiquari de les Catacumbes de Roma, Rossi considera aquesta inscripció una de les més antigües entre'ls cristians d'Espanya. [2] « El sepulcre que cobría estava compost de murs de rebla grollera per tots costats. Els ossos ocupaven una extensió de 1'60 ms., el cap, al S., y'ls peus, al N. Inmediat al crani se trobà una olla de vidre de 0'20 m. de altura, dividit son interior per un plà de vidre, de modo que plena de líquits diferents, se mesclan en iguals qüantitats al sortir. S'hi trobà una moneda de coure impossible de descifrar ». [3]

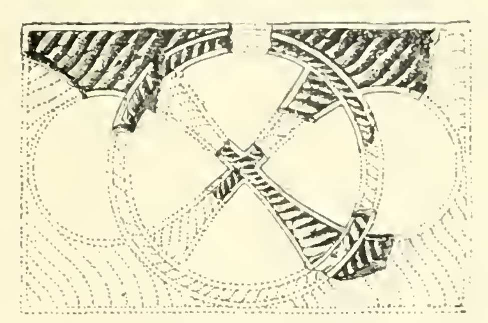

Fig. 349. Pedra reixada trobada en la Bassílica de Xàtiva. (*Boletín* citat)

La capella funeraria d'Empuries y la bassílica d'Elx ab sos absis inscrits en un rectàngul, el cementiri de la antigua colonia grega, la tapa del sepulcre en mosaich de Denia, ens han fet repetir diverses vegades el recort de l'arqueología africana; a Elx y a Denia s'explica aquesta analogía pel domini polítich bizantí y per la dependencia religiosa de la Sèu de Cartago; a Empuries, perque les ciutats antigües no perdíen son caràcter y'l barri grech degué conservar les relacions artístiques ab l'Orient fins després de caigut l'Imperi romà.

Es un fet, per altre part, que l'arquitectura romana y bizantina del Àfrica presenta els caràcters d'una escola local. Malgrat els numerosos lligams de l'Esglesia d'Àfrica ab Roma, ha dit M. Gesell: [4] els edificis religiosos no han sigut copiats dels de la capital del mon llatí aon se troben els transceptes, y més freqüentment encare'ls *atria*, aon els absis no son

(1) *Inscriptionum Hispaniae christianarum Supplementum*. n.º 410.
(2) Chabás. Article citat de *El Archivo*, t. VII, pàg. 7 y següents.
(3) Chabás. *El Sepulcro de Severina. El Archivo*, t. I. Denia. 1886 y 1887 n.os 1, 2 y 3.
(4) *Monuments antiques de l'Algérie*. Paris. 1901. t. II, pàg. 158.

tancats en els quadrats, aon les sacristies flanquejant l'absis son la escepció, lo mateix que'ls vestíbuls closos per murs. Els monuments de l'Àfrica del Nort, y nosaltres hi afagirem els del mediterrani ibèrich, enllaçen mès ab els de la Siria y de l'Egipte que ab els de Roma.

Cal notar com encare en cap dels monuments del domini bizantí ibèrich, hi arriva l'esclat de construccions orientals dominades per les gegantesques cúpules, de les que son el punt sortint Santa Sofia de Constantinopla (532-562) y Sant Vital de Ràvena (526-547), construides en temps de Justinià. La cúpula complicada y atrevida de Santa Sofia no era possible fos una obra primera. Son origen es a Orient, a la Assiria; la seva tradició's conserva a la Persia, d'allí al segle III passa a la Siria, de la Siria al Assia menor y d'allí a Constantinopla y a Ravena. A la capital del Adriàtich hi arriva casi'l mateix temps que a la de l'Imperi bizantí, mes es lo cert que no ha arrivat a les costes ibèriques en el temps en que a Elx y a Palma construien llurs aules episcopals posteriors al 554. Trigà la cúpula a traspasar la ratlla del Adriàtich que separa el *mare nostrum* dels romans, del Orient; el mateix fenòmen succeeix al Àfrica: la cúpula invadeix el territori del actual Tunis mes no traspassa l'Argelia; l'extens territori de la Numidia y de la Mauritania sembla no conegué la bassilica bizantina ab cúpula central y cap exemple se n'ha descobert fins avuy dia; el territori de Tunis formava l'Àfrica proconsular aon la penetració bizantina fou intensa; en els altres, l'Imperi oriental no hi possehí mès que un domini efímer, una faixa estreta del Mediterrani.

Tal es el moment artístich del domini bizantí que's juxtaposa a l'art vissigot que's desarrolla entretant a Espanya.

Patera trobada a Illici (Elx). (*El Archivo*, t. VII.)

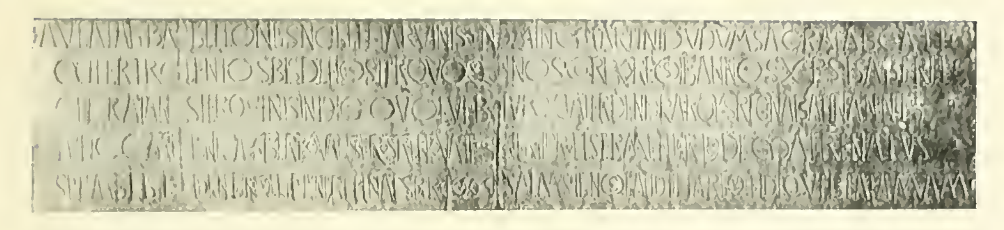

Fig. 350
Làpida sepulcral d'Empuries en que's commemora la restauració en el segle x de la Bassilica antigua
(Reproducció de la Junta de Museus de Barcelona)

V

LES BASSÍLIQUES VISSIGÒTIQUES DE CATALUNYA EN ELS DOCUMENTS LITERARIS

ENTRE aqueixes terres, provincies de l'Àfrica romana, quals recorts arquitectònichs acabèm d'estudiar y la Galia narbonesa, hi havía dintre l'Hispania una extensió de terra subgecta al domini vissigot, a les penuries d'un domini barbre y d'aon poch a poch els esplendors de la civilisació van extingintse retornant a sa primitiva incultura.

Sepulcres y temples venen a substituir la numerosa serie d'edificis públichs que necessitava la civilisació romana: les termes, els teatres, els amfiteatres y'ls circhs van destruintse, desprès que les festes paganes han desaparescut al ressó de les diatribes de Sant Pacià, bisbe de Barcelona en la segona meitat del segle IV, contra les disbauxes de les derreres bacanals [1] que's celebraven en les Calendes de Janer. El temple cristià es l'única obra pública que resta pera la cultura, un cop perduda l'organisació romana; els bisbes passen a ser l'autoritat predominant en les ciutats, y aqueixes fan esforços pera construir lo millor que poden els temples cristians. Se distingeixen dos menes d'esglesies, la *ecclesia*, que indica l'esglesia ciutadana y en general la Seu episcopal,

(1) *D. Paciani episcopi barcinonensi opera quæ extant*, traducció de Vicens Noguera. Valencia, 1780.

la *bassilica*, aixecada sobre la tumba d'un màrtir y l'*oratorium*, l'edifici de la vora del camí, el petit temple rural del lloch apartat. Mes sos restes arquitectònichs son escassos a Catalunya; se redueixen a ruines perdudes en les noves construccions, a uns quants capitells y a uns quants fragments decoratius aprofitats en les obres noves. Ab tot, les esglesies, en el periode vissigot, eren numeroses, mes l'únich dato sobre elles es el document que les cita o la làpida que les commemora. Aqueixos son suficients pera refer la part més culminant de la geografia arquitectònica, ja estudiant les actes dels concilis, ja les referencies a esglesies més antigues en els documents dels segles x y xi, ja consultant alguns, ben pochs per disort, dels documents epigràfichs que'ns resten.

LES PROVINCIES ECLESIÀSTIQUES

Cal per això partir de la divisió administrativa de l'Hispania. Constantí la dividí en sis provincies: Tarraconense, Cartaginense, Galiciana, Lusitania, Betica y Tingitana. Les provincies eclesiàstiques anaven més o menys indecisament acomodantse a n'aquesta divisió civil. [1] Teodosi afegí en aquell mateix segle una provincia més, de la que formaven part les Illes Balears, que fins allavors depenien de la Cartaginense. En els primers segles no existí una verdadera demarcació de diòcesis. De les que's relacionen ab la nostra historia monumental, la Cartaginense pertenesqué, durant aqueix periode, al domini bizantí, y la Tarraconense, al vissigot, y a les parts d'elles de llengua catalana anèm a limitar aquí el nostre estudi. El bisbe de Barcelona *Praetextatus ab Hispaniis de Barcilona*, es un dels cinch bisbes hispans firmants del Concili Sardicense celebrat en el segle iv, any 347, presidit per Osio, bisbe de Còrdoba, com llegat del Papa. [2] Els himnes de Prudenci citen els bisbes de Tarraco, Gerunda y Barcino, quals diòcessis no's trobaren representades en el Concili d'Elvira, ni per llurs bisbes ni per presbiters. Pot assegurarse que la divisió eclesiàstica de la peninsula ibèrica era ja completament feta a principis del segle iv, y que'l número de bisbats era molt més gros que l'actual. Fins al any 448 no's troben esmentats altres bisbats catalans que'ls de Tarragona, Barcelona, Girona y Tortosa. L'extravio dels antichs documents y còdices pot haver contribuit a que s'ignori si'ls demés episcopats existien ja en segles anteriors. [3]

(1) Vicente de la Fuente. *Historia eclesiástica de España*. Barcelona, 1855, t. I, pag. 76 y 77.

(2) A. de Bofarull. *Historia crítica (civil y eclesiástica) de Cataluña*. Barcelona 1876, t. I, pag. 135.

(3) Id., id., id., t. I, pag. 185.

La provincia Tarraconense comprenia als principis del segle VII els següents bisbats: [1]

Tarraco (metropolitana).	Calagurris.	Impuriae.
Ausona.	Dertosa.	Urgellum.
Auca (prop de Burgos).	Egara.	Osca.
Barcino.	Gerunda	Pampilona.
Caesaraugusta.	Ilerda.	Tyrassona.

ELS CONCILIS — Un element d'estudi de la cronología de les esglesies vissigodes son les actes dels concilis.

En els concilis provincials celebrats a Catalunya: Tarragona, Barcelona, Lleyda y Egara, desde el segle V al VIII, hi asisteixen els bisbes de les Sèus de Tarragona, Tortosa, Barcelona, Vich, Egara, Lleyda, Girona, Empuries, Urgell, Saragoça y Calahorra; la casi totalitat de les Sèus que formaven la provincia eclessiástica de Tarragona de principis del segle VII. Hi assisteixen, encare que rarament, els bisbes de les Sèus de la vesant Nort del Pirineu, corresponent a la provincia eclessiástica de Narbona, d'Elna y Coll-lliure y fins alguna vegada hi va el representant de de la Sèu del extrèm meridional de la faixa llevantina: el bisbe de Cartagena asisteix dos vegades al Concili de Tarragona. [2] Se troben també tots els nostres bisbes firmant les actes dels Concilis toledans ja desde el primer concili. Poques vegades de les actes d'aqueixes reunions eclessiástiques s'en trèu idea del lloch de la celebració. En algún, com el de Barcelona, del any 600, se diu que *in urbem Barcinonensem in Ecclesia Sanctae Crucis fuisent congregati*. [3]

De la major part de les esglesies episcopals no'n queden recorts arqueológichs o históriques y d'algunes, els documents posteriors, n'han conservat la memoria, fent escasses alusions a la seva arquitectura. Es comú als restauradors d'esglesies y monastirs el cercárloshi una antigua genealogía, y molts d'ells en les cartes de fundació y en les actes de consagració se refereixen a una esglesia anterior, que degueren destruir per fer la nova, o ja desapareguda, destruida en altre temps per els infidels. Sovint es aqueixa l'esglesia vissigótica, devegades una esglesia preromànica, es a dir anterior al segle IX en que's conserva encare l'antiga

(1) VICENTE DE LA FUENTE. Obra citada, t. I. Ap. n.° 14.
(2) BOFARULL. Obra citada, t. I, pág. 201 y següents.
(3) AGUIRRE. *Collectio maxima Conciliorum omnium Hispaniae*. Roma MDCCLIII, t. III, pág. 306 y següents.

forma, darrera evolució d'una llarga decadencia. Anèm a resumir els mes importants d'aquests recorts escrits de les nostres Sèus vissigòtiques.

CATEDRAL DE TARRAGONA — A la Catedral de Tarragona s'hi celebraren concilis en 516 y 517, en temps de Teodorich.

El més vell recort de la Sèu de Tarragona es l'epitafi del arquebisbe Sergi (519-554 ?), qui restaurà la coberta de la Catedral y edificà un monastir no lluny de la ciutat. [1]

Sollers magnanimus pius ingenio cato
Hic quiescit in tumulo Sergis pontifex s[an]c[tu]s.
Qui sacri labentia restaurans culmina templi
Haud procul ab urbe construxit cenobium s[an]c[ti]s.
. . . .

Una altre làpida fa memoria d'un altar erigit en la Catedral de Tarragona per Esteve natural d'Alexandría, a qui havia ordenat de presbiter (?) el patriarca Jordi. [2] La lapida avuy perduda que llegí D. Antoni Agustin, diu aixís :

Stephanus Alexandrinus in honore Dei et omnium sanctorum die VIII idus Apriles anno tertio ordinationis eius cum suis sub pontificatu Georgii episcop'i. Sigillum hic esto. El P. Fita considera que aquesta darrera frase està mal llegida.

Un sarcòfech conservat en la Catedral es l'únich recort arqueològich que queda dels primers cristians a Tarragona.

CATEDRAL DE BARCELONA — A la Catedral de Barcelona s'hi celebraren concilis en 540 y en 599. La Catedral vissigòtica de Barcelona, ab tot y'ls sitis dels franchs contra'ls musulmans, se conservava encare en part en la primera mitat del segle XI al començarse la derrera catedral romànica que's dedica en 1058. En 801, al entrar Ludovicus Pius, troba encare la vella catedral y celebra la victoria l'endemà de l'entrada. [3]

(1) HÜBNER. *Ins. Hisp. christ. Supplementum.* Berlin, 1900, n.º 413 — FITA. *Inscripciones visigóticas y hebreas de Tarragona. Boletin de la Real Academia de la Historia*, t. XLIII, pag. 455 y seguents. Madrid, 1903, y del mateix autor *Epigrafia cristiana de España. Nueva obra de Hübner*, etc., *Boletin de la Real Academia de la Historia*, t. XXXVII, pàg. 491 y segùents.

(2) FITA. *Boletin de la Real Academia de la Hist.*, t. XXXVII, pag. 518 y t. XLIII pagina 456.

(3) ERMOLDUS NIGELLUS. *Carmina*, v. 528 y segùents — ASTRONOMUS. *Vita Hludowici pii imperatoris* (778-840), Cap. XIII.

Derruida en part pels alarbs l'any 852, data que senyala l'adveniment al califat de Còrdoba de Muhamad-Abu-Abdalà, el bisbe Frodoino es veu obligat (any 878), a demanar auxili a Ludovich per la restauració de l'esglesia de la casa dels Canonges.[1] El rey Carles el Calvo, l'hi envia deu lliures de plata per continuar les obres de reparació per medi del jueu Judas: *Et sciatis vos, quia per fidelem meum Judam dirigo ad Frodoynum Episcopum libras decem de argento ad suam Ecclesiam reparare.*[2] En el Concili de Barcelona del any 906, se diu que's celebrà *in Ecclesia Sanctæ Crucis*, de Barcelona.[3] En l'acta de consagració de la Sèu de Barcelona, any 1058, consta que Ramón Berenguer I y Almodis, veyent que l'esglesia s'arruinava per la vellesa de l'obra y en part per la destrucció dels sarrains, la feu renovar y restaurar.[4] Uns capitells corintis que aguanten la mesa del altar actual, fan pensar ab la conservació de la vella bassilica fins a la construcció de la Sèu romànica a la meitat del segle XI.

SÈU DE GIRONA

A Girona s'hi celebrà concili en 516 y 517, mes de l'esglesia antigua no queda mes recort que'ls sarcòfechs guardats a l'inmediata esglesia de San Feliu. En el segle XI els documents parlen d'una catedral vella en un document en que la Sèu ven als Comtes de Barcelona, Raymón Borrell y Ermesindis, l'esglesia de Sant Daniel, pera reparar ab son producte l'esglesia catedral, anterior a la consagrada en el segle XI, en la que les goteres no permitien en temps de pluja cantarhi, a causa de la vellura de la coberta, ni celebrarhi els sagrats misteris. Sembla, es pot deduir d'això, que aquesta catedral era coberta ab

(1) *Ludovici Balbi. Diploma in favorem Ecclesiæ Barcinonensis. Anno 878.* — ..... *Petit etiam idem venerabilis Frodoinus Episcopus ob amorem Dei et reverentiam S. Crucis, in cujus honore prædicta Ecclesia Barchinonensis dedicata est, et S. Eulaliæ, cujus corpus in ipsa Ecclesia requiescit, ut Canonicam restaurare eidem Ecclesiæ, quæ penitus destructa essè videtur, ei concederemus, et auxilium sive adjutorium preberemus Nos ergo ob remunerationem mercedis animæ nostræ concedimus eidem Episcopo licentiam. Canónicam ejusdem Ecclesiæ restaurandi... España Sagrada*, t. XXIX, App. XIV.

(2) *España Sagrada*, t. XXIX, pàg. 185.

(3) *España Sagrada*, t. XXVIII, App. IV. — AGUIRRE. Obra citada, pàg. 306.

(4) *Acta dedicationis Ecclesiæ Barcinonensis. (Anno 1058)... Unde in principali throno sui honoris intra moenia Barchinonensis civitatis cum vidisset aulam episcopalis sedis jam deficere vetustate operis et ex parte destructam a barbaris, indoluit causa divini amoris, et eam renovari et restaurari fecit et annuit a fundamentis ad honorem Christi et nomen sanctæ crucis sanctaeque Eulaliæ... — Marca Hispanica.* App. CCXLVIII, col. 1113. — *A. C. B. Antiquit.*, t. I, fol. V. — BALARI. *Origenes Históricos de Cataluña*, pàg. 409. Barcelona, 1899.

fusta; [1] una volta vella hauría impedit el culte més per la por de la ruina que per les goteres; el document hauría reflexat la por a les esquerdes mes que a l'aygua que deixava passar.

SÈU D'URGELL

La Sèu d'Urgell es d'origen vissigot. Sant Just, germà de Nebridius, bisbe d'Egara, firma el segon concili de Toledo; aqueixa Sèu es possible no interrompis la serie de sos bisbes. De l'any 783 hi hà documents que fan referencia al bisbe Fèlix de Urgell, tan discutit per ses doctrines herètiques. A principis del segle IX, l'any 839, se fa la consagració de la Sèu de Urgell y's parla d'una vella esglesia *restaurada* en temps de Carlemany (768-814) pels pares dels que la veyen consagrar [2] y això es l'únich recort de la Sèu urgellesa vissigòtica.

SÈU D'EMPURIES

De la Sèu d'Empuries no'n queda tampoch rastre cert; no es l'esglesia episcopal, la *cella* funeraria descoberta per l'enginyer D. Xavier Ferrer al peu dels murs de la neàpolis grega; es possible que aquesta estès colocada en la paleòpolis, l'isleta que avuy ocupa Sant Martí d'Empuries, lloch del temple cristià que restava en el segle X. [3] La bassilica no torna a ser anomenada fins l'any 843 en que hi tè lloch el jurament de testimonis en la sentencia a favor del bisbe de Girona, Gondenarus, contra Alarich, comte d'Empuries. Una làpida conservada en el frontispici de l'esglesia de Sant Martí, parla de que anys després l'aula episcopal geya oblidada y en ruines. Era això l'any 926 de l'Encarnació.

Villanueva [4] va copiar aqueixa inscripció del segle X, que existeix colocada sobre la porta de l'esglesia de Sant Martí d'Empuries qu'es la

(1) ... *scripturam venditionis, nostra necessitate coacti causa edificationis prædictæ Ecclesiæ, quæ satis cognitum cunctis est esse destructa, et servientes Deo in eadem domo, pluvialis tempore ibi non possunt psallare, nec non in alio tempore, ob ruinam tecti vetustissimi eiusdem domus præscriptæ ibi non possunt sacra misteria peragere... quas vos emptores in ipsa opera jam dictae nostræ Matris Ecclesia B. Mariæ Sedis Gerundæ dedistis, atque misistis, videlicet in dictis parietibus faciendis, et in ipsa coopertione Ecclesia jam dicta... Facta ista venditio XIIII Kalend. Julii. anno XIX. Regnante Roberto Rege.* — MONSALVATJE. *Noticias Históricas*, t. XIV, pàg. 310 y següent. Olot, 1901.

(2) *Marca Hispànica*, App. I. Nòtinse les paraules: *quæ antiquitus a fidelibus constructa, et ab infidelibus destructa, atque a parentibus nostris temporibus domni et piissimi Imperatoris Karoli Augusti restaurata esse videtur.*

(3) BOTET Y SISÓ. *Noticia histórica y arqueológica de la antigua ciudad de Emporion*, pàg. 131.

(4) *Viaje literario*, t. XV, pàg. 26.

parroquial en dues taules de marbre ben conservades, que tracta de la restauració d'aquesta esglesia y qual interpretació novament estudiada es la següent :

Aula iacebat haec longis neglecta ruinis
Nomine Martini dudum sacrata beati.
Circa ter trecentos bis denos ter quoque binos
Corpore sancto Jesus annos Christus haberet.
Coeperat annis ter quinis indicio volvi
.....quae ter denis Karolus regnabat in annis.
Tunc comes hanc Gauzbertus ovans heros renovavit
Sunnerii proles, Ermengardis de matre natus.
Septembris idus pridie. finebat beato quievit
Hunc Pater et Natus pariter quoque Spiritus Almus
Agnoscat delicta requiem detque beatam. Amen.

Pot traduirse aqueixa làpida en la següent forma: « Aqueixa bassilica jeya abandonada y en disperses ruínes, en altre temps a Sant Martí consagrada, prop 926 anys de l'Encarnació de Jesucrist, al començar la quinzena indicció, regnant, feya 30 anys, el Rey Carles, la renovà el comte Gauzbert, hèroe triomfador, fill de Sunyer y Ermengard, qui finà ditxós el 12 de setembre. A ell el Pare, el Fill y el Sant Esperit, perdònin sa vida, dònguinli felís repòs. Amèn. [1]

SÈUS D'AUSA, LLEYDA Y TORTOSA

El bisbat d'Ausa desapareix també a la fi del segle VII. En temps del Rey Oto (any 888), en la donació que fa a l'esglesia d'Ausona, es parla de l'esglesia orfe de pastor fins llavors y dispersa. [2] L'esglesia vella reedificada, en 880 depèn del bisbe de Narbona [3] y tè ja son bisbe Godemar en 887.

De la de Lleyda, en la que s'hi celebrà un Concili en 546, no n'ha quedat rastre avuy conegut.

La de Tortosa desapareix en l'invassió musulmana, y en queden reduits y dubtosos fragments arquitectònichs.

(1) Vegis sobre aqueixa làpida a BOTET Y SISÓ, obra darrerament citada, pàg. 138. La data es l'any 926, que correspon a l'indicció XV y a l'any 30 del Rey Cartes, contant de la data de sa coronació al 28 de janer del any 896. Hem d'agrair a Mossen Gudiol la seva cooperació en aqueix estudi.

(2) *...deprecatus est ut matrem Sedis Ecclesiæ jamdicti Episcopi longo incursu paganorum proprio pastore et Christianitate frustratam de rebus nostris*, etc. *Marca Hispanica*, col. 819.

(3) MONCADA. *Episcopologio de Vich*, anotat per Jaume Collell. t. I. pàgs 57, 68, 69, 75 y següents. Vich, 1891.

SÈU D'EGARA

La Sèu Egaresa es la més documentada de totes y de la que han quedat restes més complerts y per això son estudi es importantissim en la arqueologia catalana. Contenen, com diguè en Rogent, [1] les tres esglesies de Tarrassa, els restes més antichs y més sencers de la nostra arquitectura y avuy per avuy constitueixen el conjunt més complet en el país, d'arquitectura preromànica. Aném a plantejar el problema cronològich d'aquestes esglesies y a discutirlo detingudament. El bisbe Nundinari de Barcelona, en l'any 450 dividí la seva Diòcessis en dues, elegint pera'l bisbat d'Egara a Ireneu. Nebridius, son successor, suscriu les actes del Concili de Tarragona a 6 de novembre de 516, en últim lloch, lo que prova que era de poch la seva consagració. Estiguè present en el de Girona a 10 de juliol de 517 ; assistí probablement al de Barcelona de 540, mes havía mort al celebrarse el de Lleyda en 6 d'agost del any 546, en que firma Taurus, son successor. Fou son nom celebrat y ilustre en son temps, y com a tal, mentat per Sant Isidor en son llibre *De Viris illustribus*, junt ab sos germans Elpidius, bisbe d'Osca, Justinianus, bisbe de Valencia, y Justus, bisbe d'Urgell. [2]

L'importancia de la Sèu egaresa es patent per haverse reunit, dintre sos murs, en l'any 614, tercer del regnat de Sisebut, molts dels prelats que regien les diòcessis d'Espanya, pera firmar les actes del Concili celebrat en Osca en l'any 598, establint regles pera la vida y l'honestitat dels preberes y clergues d'ordre inferior.

El derrer bisbe d'Egara conegut es Joan, que l'any 693 firmà el setzè Concili toledà. Casi a la mateixa data desapareix tot recort dels bisbes catalans, encare que lo natural es crèure que'ls bisbats subsistiren en sa major part fins a l'invassió musulmana. La desaparició del bisbat d'Egara al comensament del segle VIII, sembla, donchs, històricament provada. No s'ha de pensar en una desaparició violenta dels bisbats vissigòtichs, sino més aviat per una extinció lenta, deguda a la pobresa del temps y a la apatia y reducció numèrica dels cristians. El bisbat d'Egara no's restableix, y la signatura de son bisbe, després del Concili de Toledo de les derreries del segle VII, no apareix en cap de les reunions tan freqüents y numeroses dels bisbes catalans durant l'Edat mija, y ni una vegada se'l troba assistint a la consagració d'esglesies y a la fundació de monestirs. Generalment se parla del lloch de Tarrassa y d'Egara, com de parroquies y esglesies subjectes que's donen lliurement pels bisbes y comtes

(1) Rogent. *Santa Maria de Ripoll. Informe sobre las obras realizadas*, etc. Barcelona, 1887, pàg. 137 y següents.
(2) Fita. *Patrologia visigótica. Bol. de la R. Acad. de la Hist.*, t. XLIX, pàg. 137 y ss.

de Barcelona. Aixis el comte Borrell, el bisbe Pere Lauderich y l'abat Vitard, en l'any 966 donen a la catedral de Barcelona *omnes ecclesias de Terracia et de Egara cum parrochiis decimis et primiciis et omni usu ipsas ecclesias pertinentium,* [1] y les donacions y vendes de terres y cases *infra terminos parrochia Sancti Petri Egare* son numerosissimes, sense que en cap s'esmenti per res el bisbe ni la catedral com existent. [2] Altres documents ens parlen d'Egara com d'un *castrum* que'ls comtes donen també a sa voluntat, ab ses esglesies parroquials, y sos propietaris traspassen d'unes mans a les altres, o com d'una reduida agrupació de cases situades prop la venerable Sèu antigua. Alguns escassos documents d'aqueixes donacions, parlen concretament del clero y de la Sèu Egaresa, y axò feu suposar, al bisbe Torres Amat, la subsistencia del bisbat d'Egara en el segle x.

Té aquest punt un interès especial pera fixar la data de les construccions de Sant Pere de Tarrassa y cal, per lo tant, estudiar el valor dels documents en que's funda. Un d'ells es una donació del 4 de janer del any 23 de Lotari (977) feta per na Levogodos pera després de sa mort y de son fill Fruyla, al *clero et Sanctae Mariae sedis Egarensis.* Altre es una venda feta per Fruyla, a 2 de janer de 991, al prebere Bonihomo y al bisbe Emérigo, de varis bens situats *in Comitatu Barchinonensi infra terminos Terracensis in locum proprium de Sede Egarense.* Un tercer document cal encare citar en que una dona anomenada Ervilo Deodevota, pera remey de l'ànima del monjo Ermemiro, feu donació de sos béns a Sant Pere de la Sèu d'Egara en 997. Aqueixos documents del 971, 991 y 997, anomenen realment una cosa extingida; el nom de Sèu Egaresa es un honor que conserva Egara desaparescut son bisbe, com avuy la Sèu de Roda, al Ribagorza. Un document de 962 suposa indubtablement la Sèu extingida, y en ell, l'abad Cessari de Santa Cecilia de Montserrat, prega al Sant

(1) Soler y Palet. *Contribució a l'historia antigua de Catalunya. Egara. Tarrassa,* pàg. 51. Barcelona, 1906.

(2) Les esglesies de Sant Miquel y de Santa Maria, a més dels citats, consten en un document del any 973, per lo que'l comte Borrell fa una donació a les esglesies de Sant Llorens, Sant Miquel Arcàngel y Santa Maria, situades sobre Tarrassa. (*Marca Hisp.*, n.º 114 del Ap., cita de Balari. *Orig. hist. de Cat.*, pàg 408).

Un document del any 1017 parla de l'esglesia de Santa Maria de Egara (Tarrassa), *intus in ecclesia sancte marie egarensis.* (A. C. B., *Antiquit.*, Lib. IV, n.º 279, fol. 110, cita de Balari. Obra mencionada, pàg. 442).

El cita també l'acta de consagració de Sant Martí de Sorbed (Viladecaballs) *infra terminos Sancti Petri Egarensis* (Villanueva. *Viaje lit.*, t. XIX, pàg. 210) y una venda de 1110 parla d'un alou *in Parrochia Sancti Petri Eg(a)rensis in locum vocitatum Properio de Eg(a)ra.* (Soler y Palet. Obra citada, pàgs. 57 y 58).

Pare la seva restauració, que li es negada. [1] Santa Maria d'Egara o de Tarrassa conservava'l titol honorari, mes no tenia en realitat més que un Capitol de canonges, com actualment a Manresa, sense ser cap de bisbat. En documents posteriors continúa aqueixa denominació ab tot y constar d'un modo clar que les esglesies de Tarrassa son parroquies pertanyents a la catedral de Barcelona. Aixis se veu en dues donacions, una de Pons Guifre, de varies vinyes del terme de Tarrassa, feta a Deu y a Sant Pere *Sedis Egarensis*, al comensament del any 1091; y altre d'unes vinyes de Gilia y sos fills feta en 1101 a *Sanctae Mariae Sedis Egarensis*, y d'unes cases situades *juxta praefatam sedem Sanctae Mariae*, [2] en que'l concepte històrich de la vella Sèu d'Egara no s'extingeix; l'idea del honor antich de Sèu episcopal perdura, y aixis al consagrar l'esglesia de Santa Maria després de sa restauració en 1112, s'en parla al descriure sa situació prop l'esglesia parroquial de Sant Pere, *in loco eodem ubi antiquitus Egarensis sedes erat constructa.* [3] La consegüencia d'aqueixos datos documentals es, en primer lloch, l'existencia de la Sèu Egaresa vissigòtica, y en segon la desaparició de la Sèu ab el domini vissigot, continuant en el mateix lloch l'esglesia parroquial y'l temple ab una comunitat de canonges.

SÈUS D'ELNA Y VALENCIA — Citèm encara'ls recorts de dues Sèus, la una colocada a l'altre costat del Pirineu: la d'Elna; l'altra a l'altra banda del Ebre, en la vella Carpetania, que resta en poder dels gots després de la invassió bizantina: la de Valencia.

A Elna uns sarcòfechs recorden l'antiquissima Catedral, qual origen cert es en el comencament del segle VI. Domnus, bisbe l'any 571, se troba mencionat en la crònica de Joan X Biclarense. Benedictus y son successor firmen les actes dels Concilis de Toledo. En 832, se parla altre vegada

(1) SOLER Y PALET. Obra citada, pag. 52 y següents. — TORRES AMAT. *Egara (Tarrassa) y su monasterio de San Rufo. Boletin de la Real Academia de la Historia*, t. XXXIII, pag. 5 y següents.

(2) SOLER Y PALET. Obra citada, pag. 56.

(3) L'acta de consagració de l'esglesia de Santa Maria, diu: «En l'any de l'Encarnació del Senyor 1112, era 1150, a quatre de las *nones* de janer, pera utilitat publica, Ramón, per voluntat de Deu, bisbe de Barcelona, y la reunió de Canonges infrascrits a ell sotmesos, ab gran nombre de clergues, pobles y nobles guerrers, se congregaren pera la consagració de la casa de Deu, en honor de sa Mare Santa Maria en el comtat de Barcelona, terme de Tarrassa, vora l'esglesia parroquial de Sant Pere, en el mateix lloch aon antiguament estava la catedral d'Egara...» «... *in termino Tarratiae juxta ecclesiam parrochialem Sancti Petri, in loco eodem ubi antiquitus Egarensis sedes erat constructa.*» — RISCO. *España Sagrada*, t. XLII, Ap. XI, pag. 327.

de sos bisbes.[1] Un diploma de l'any 894[2] fa constar que l'esglesia d'Elna, com la majoria de les del Rosselló, s'enrunava y que no podia repararse ab sos propis recursos. S'ignora si l'esglesia d'Elna fou reparada inmediatament desprès d'aquesta data, lo que sembla poch probable perque pochs anys desprès està sense culte y com abandonada; diu un document datat dèl any 917, en temps del bisbe Almerade: «..... *ut quia ipsa Ecclesia santae Eulaliae jam pene vetusta a longo tempore inconsecrata remanserat, nec ullum indicium consecrationis ejus a quoquam reperiri poterat.*[3] Per acabar aquest estat de coses el bisbe Almerade la consagra el 1.er de setembre de 917. L'esglesia, vella ja en 894, era probablement l'esglesia vissigòtica.[4]

A Valencia s'hi celebrà un Concili en 546 o 542, y de la seva Sèu queden varis recorts arqueològichs. El primer es una inscripció que l'Hübner[5] suposa del segle v o vi, trobada prop l'esglesia de Sant Salvador en l'any 1770 y que fa pensar en l'existencia d'un temple cristià.

hoc requiesc[it in] tumul[o........
beatissimus..... ep(iscopu)s
s(a)(nct)e eclesie Valentin[e qui vix. ann(os).....
ep(iscopu)s autem annis..... [fuit

Un altre làpida (pàg. 310) s'ha trobat també prop de la catedral de la mateixa ciutat y diu aixís:[6]

Constructum r[enovatur opus dum secula cu]rrunt.
Fastigium quis[nam grandi super extulit au]la?
Nempe nam im[modicos fatiscens egerat a]nnos.
Hoc probidens [tectis est Justinianus ar]itis
Tertio antistes [regnantis Theudis in] anno.
Robore contri[buunt arcus. tegulisque co]rimbi
Aptantur himi. te[mpli op ip]sius ideam.
Fulbida preterea [stant acroteri]a prossus.
Lammina. sub lato [lu]mine aur[ata renidens.]
[Cul]mine cum solid[o fulcitur] quinque [columnis.]

(1) DUCHESNE. *Fastes episcopaux de l'ancienne Gaule*, t. I, pàgs. 319 y 320. Paris, 1907.
(2) ... *sedes et pene omnes Ecclesiæ ejusdem loci ruinæ jam proximæ existebant* ... *Marca Hispanica*, App. LVII.
(3) *Marca Hispanica*. App. LXV.
(4) PIERRE VIDAL. *Elne Historique et Archéologique*, pàgs. 64 y següents. Perpinyà, 1887.
(5) HÜBNER. *Ins. Hisp. christ.*, n.º 184.
(6) FITA. *Dos lápidas visigóticas. Bol. de la Real Acad. de la Hist.* t. XLVIII, pàgina 58 y següents.

El sentit d'aquesta lapida, en la que'l marcat dintre'ls claudats es reconstrucció del P. Fita, es que Justinià, en l'any tercer del regnat de Teudis, havia restaurat la bassilica, qual coberta vella s'enrunava; coronava l'edifici una cúpula forrada de planxa metàlica. Es aquesta traducció hipotètica y de les paraules que hi ha en els fragments conservats sols se dedueix que's tracta de la conmemoració d'una obra.

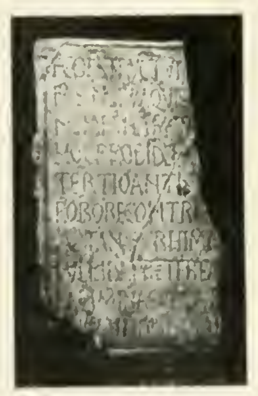
Un altre làpida [1] que fa referencia a una esglesia cristiana, es el següent epitafi que's refereix també al mateix bisbe de Valencia Justinià (527-548):

Pius, praeclarus doctor alacer facundus
Justinianus caelebs pontifex sacer[*dos*],
Noba templa construens vetustaque rest[*aurans*],
Ornabit festa dictis predicans in populis.
. . . .

quals versos tradueix aixis el P. Fita: [2] «Pio preclar doctor, agil, facundo, Justinià cèlibe sacerdot y pontifice, construint temples de nova planta y restaurant els antichs, ornat donà ab sa paraula a les festivitats y ab sa predicació edificà'ls pobles... »

Son escassissims els datos que d'aqueixos documents se dedueixen referents a l'arquitectura; ab tot, sa lectura sugereix l'idea d'una coberta de la bassilica en fusta.

(1) HÜBNER. *Ins. Hisp. christ. Suppl.*, n.º 409.
(2) *Epigrafia cristiana de España. Boletin de la Real Academia de la Historia*, t. XXXVII, pag. 512, y article citat, del mateix autor, del *Boletin de la Real Academia de la Historia*, t. XLVIII, pàg. 58 y següents.

Làpida del s. VI que conmemora a Justinià bisbe de Valencia.
(*Bol. de la R. A. de la Hist.*, t. XLVIII)

Fig. 351. Mosaich del absis de Sant Pere de Tarrassa

VI

LA BASSÍLICA D'EGARA

De totes les nombroses bassíliques, oratoris y esglesies que deixen entreveure els documents literaris, en queden restes sencers avuy coneguts, sols a Tarrassa ; les demés han desaparescut o resta d'elles sols un qu'altre capitell, tal o qual fragment decoratiu.

Senyalen les ruïnes de la catedral d'Egara una evolució de l'arquitectura, quelcom desconegut en les bassíliques bizantines qu'hem descrit : el absis *triconque* y la cúpula cobrint un espay poligonal, elements de l'art de construir d'Orient.

Aném a descriurceles fent notar les diverses obres que'ls segles han acumulat sobre d'elles deixant per desprès l'investigar la data que se'ls hi pugui senyalar.

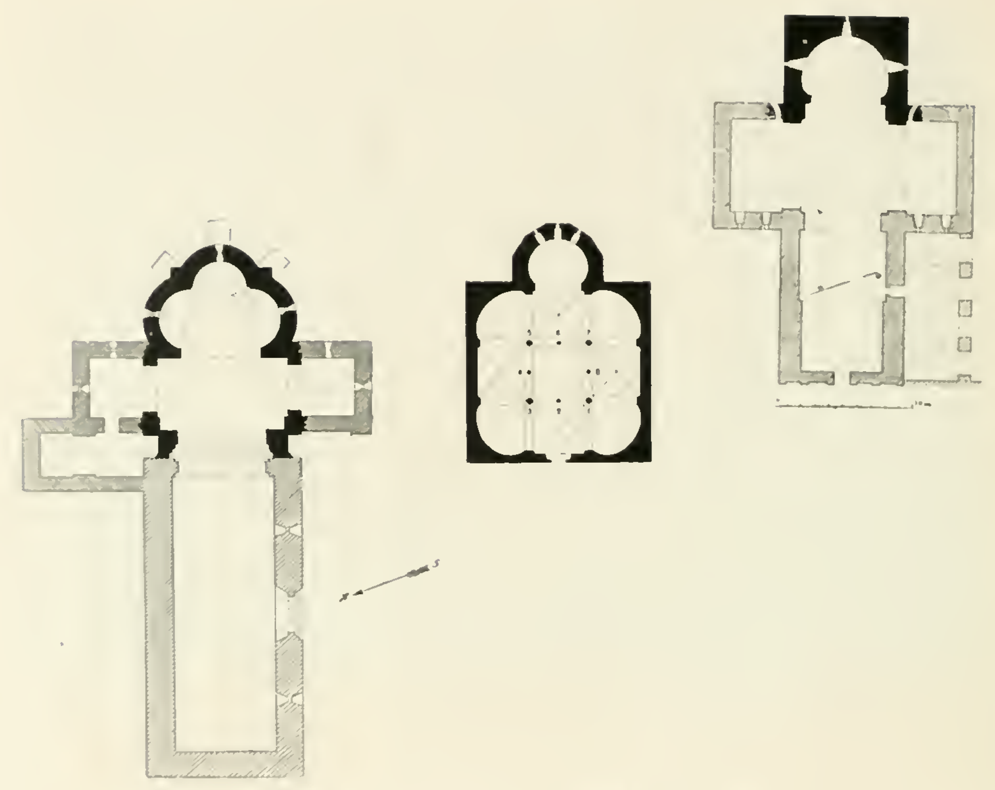

Fig. 352. Plan de conjunt de les esglesies de Tarrassa

Queda avuy de la bassílica d'Egara un conjunt de tres esglesies, colocades dalt l'estribació aislada entre els dos solchs del torrent del Vall Paradis en el barri de Tarrassa, que durant anys ha constituit el municipi de Sant Pere. Sa colocació es la del plan adjunt, (Fig. 352) dintre una ària qual perímetre antich es avuy desconegut. L'ària es d'antich habitada : les aris romanes dels sexvirs augustals allí han estat descobertes; els carreus romans abunden en l'obra ; un fris que hem reproduit (pág. 32), forma'l brancal de l'esglesia de Santa Maria. Tot fa suposar qu'estèm a l'acròpolis de la romana Egara.

L'ESGLESIA DE SANT PERE. Entrèm primer de tot en l'esglesia de Sant Pere; atravessèm la nau de construcció posterior, de les darreres del art romanich, dirigimnos a son extrèm oriental ; passèm per sota l'arcada de triomf que precedeix al santuari y observèm el plan de l'absis :

un trapeci en tres de quals cares s'obren ninxos esfèrichs. (Fig. 353) Un ninxo esferoidal cobreix el trapeci de la planta sostingut per petites trompes en dos dels ànguls. Es l'absis triconque, l'antiquíssima disposició ben coneguda a Orient. En el Convent Blanch y en el Convent Roig, d'Egipte, que daten del segle IV, una cúpula sobre trompes darrera el *transceptum*, cobreix un santuari triconque anàlech a les *cellae trichorae* catacumbaries.[1] Aqueixa disposició s'extengué per tot el mon oriental. Els santuaris triconques de la Thebaida foren imitats al Àfrica, a Noles, a Parenzo y després a Constantinopla, en l'esglesia construida per Théophil, prop del palau de Brios, a Salònica en la de Sant Elies. Pau el Silenciós, en les monografies poètiques de Santa Sofia, descriu un absis com el de Sant Pere de Tarrassa: « A l'Orient s'aixeca una construcció formada de tres semicercles. Un quart d'esfera corona sos murs » ;[2]

Fig. 353. Interior de Sant Pere de Tarrassa

Fig. 354. Fatxada lateral de Sant Pere de Tarrassa

(1) GABRIEL MILLET. *L'art byzantin* Cap. III de l'*Histoire de l'Art*, de MICHEL, t. I, pag. 141.
(2) CABROL. *Dictionnaire*, citat, « Abside », col. 185.

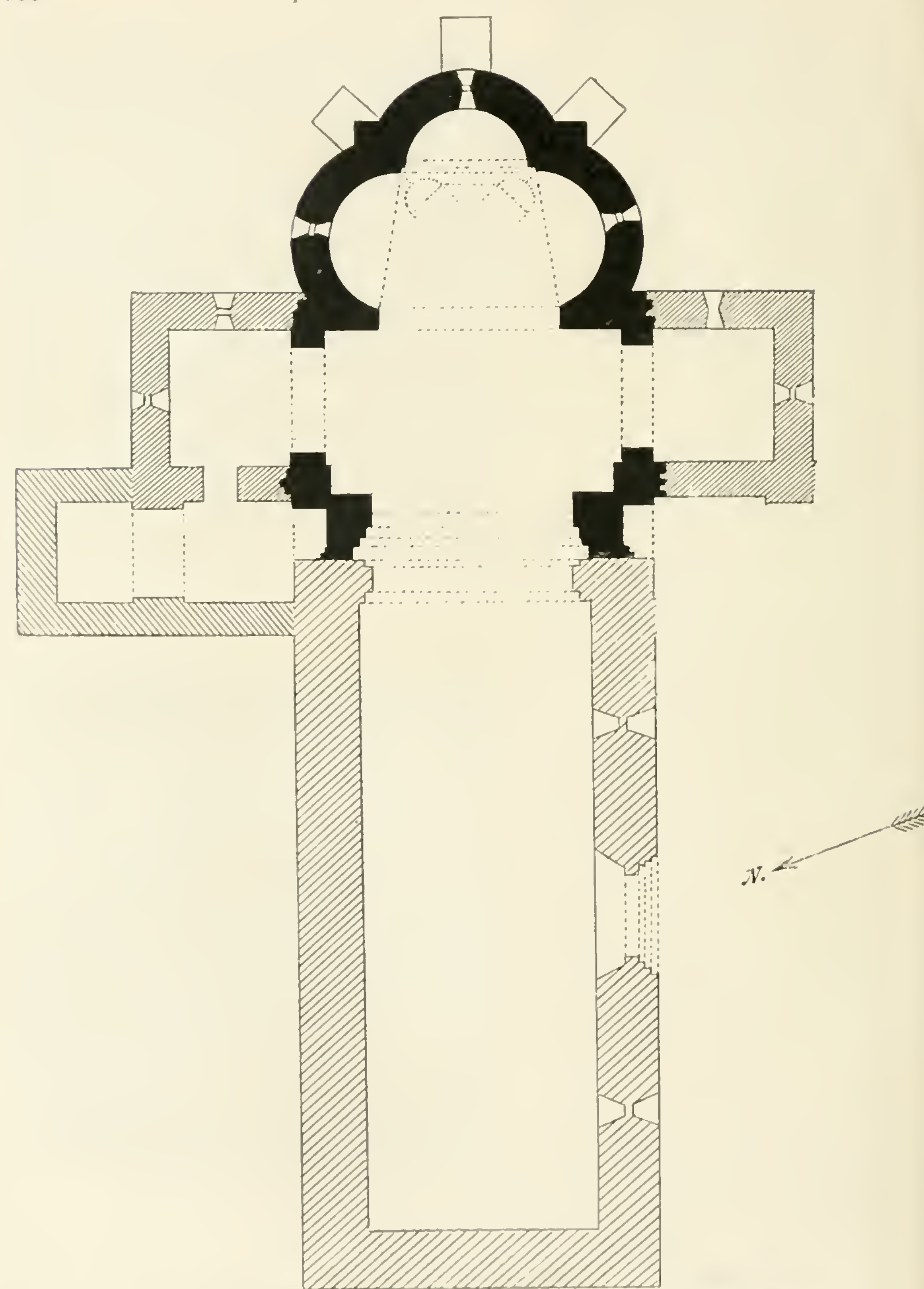

Fig. 355. Esglesia de Sant Pere de Tarrassa. Estat actual. Escala $^{1}/_{200}$

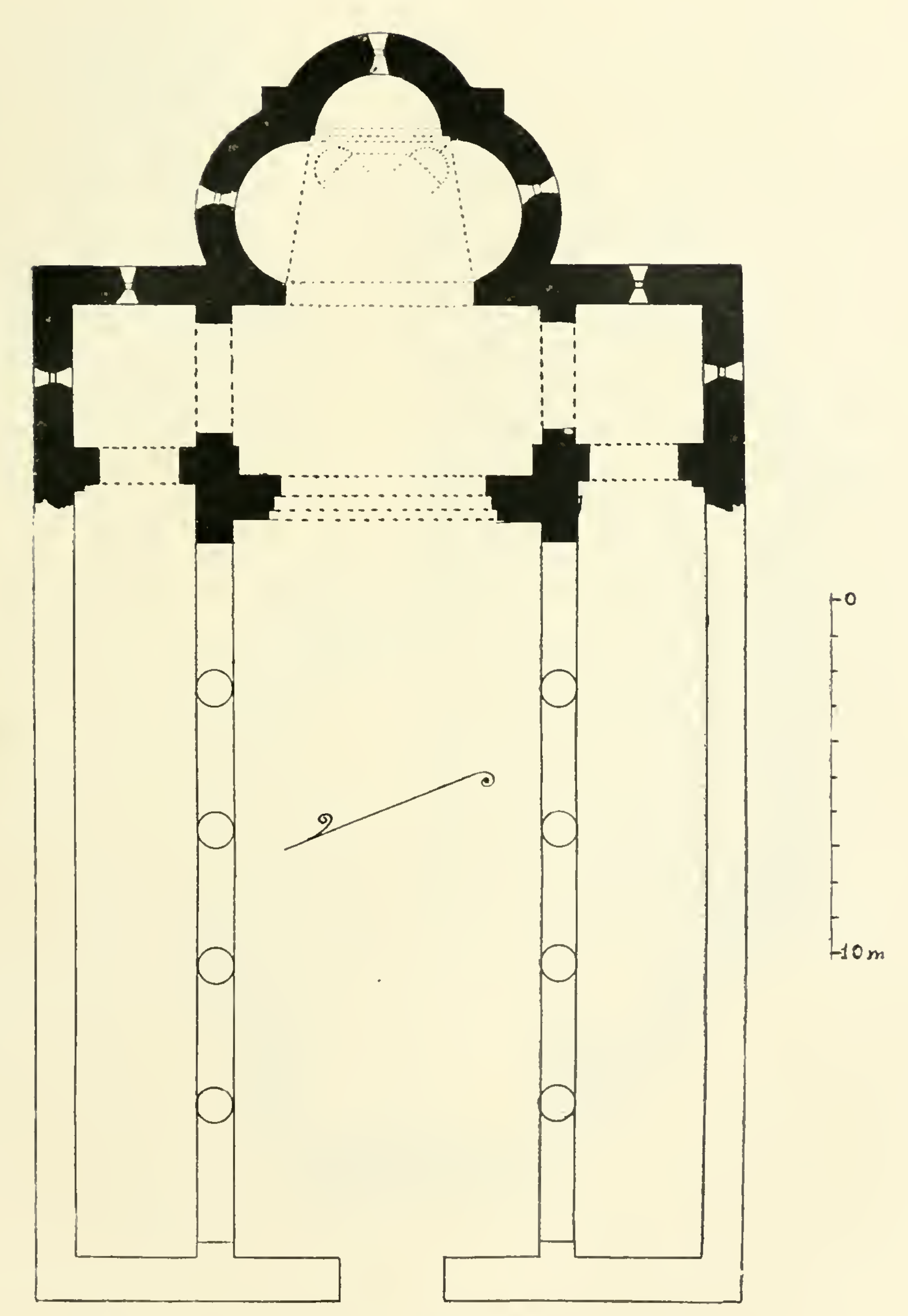

Fig. 356. Esglesia de Sant Pere de Tarrassa. Restauració hipotètica

tal es la disposició que's troba en l'absis de la bassílica d'Egara, minúscula reproducció, pobre reflexe del de Santa Sofía a Constantinopla. Sant Paulí descriu el temple de Sant Fèlix de Nola y al mateix temps parla d'un absis triconque [1] adecuat a la vella liturgia cristiana.

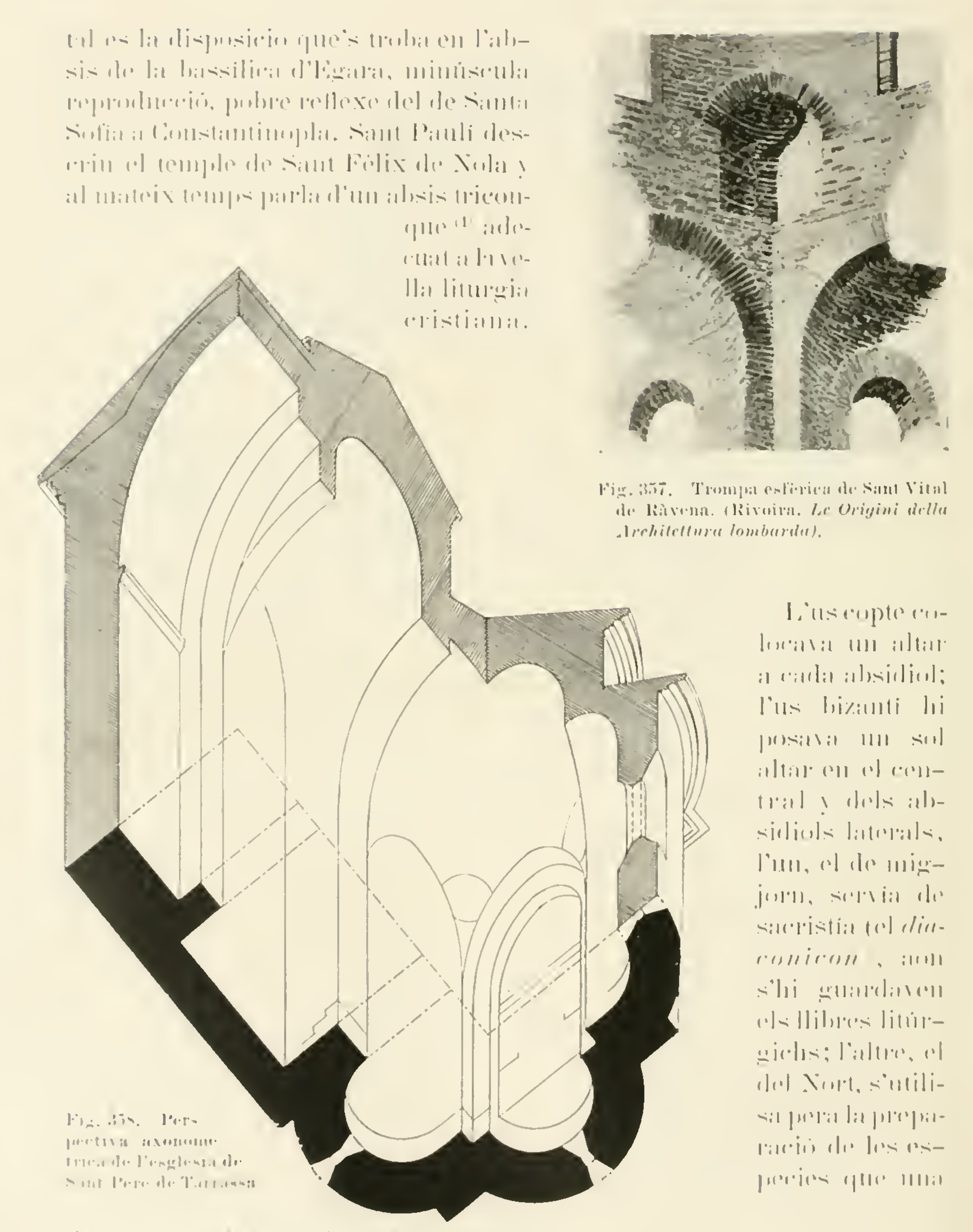

Fig. 357. Trompa esfèrica de Sant Vital de Ràvena. (Rivoira. *Le Origini della Architettura lombarda*).

Fig. 358. Perspectiva axonomètrica de l'esglesia de Sant Pere de Tarrassa

L'us copte collocava un altar a cada absidiol; l'us bizantí hi posava un sol altar en el central y dels absidiols laterals, l'un, el de migjorn, servia de sacristía (el *diaconicon*), aon s'hi guardaven els llibres litúrgichs; l'altre, el del Nort, s'utilisa pera la preparació de les especies que una

(1) Cabrol., Obra y lloch citats darrerament.

processó solemne portava al altar.[1] Sant Paulí de Nola, explica l'utilitat dels absis laterals en les esglesies d'Occident: l'un, el de la dreta, pera guardar les hosties; l'altre pera els sacerdots orants.[2]

Les trompes que aguanten la cúpula son també caracteristiques, la restauració moderna les ha convertides en una forma casi inexplicable que sembla amagar la disposició primitiva de Sant Vital de Ràvena. Tot indica que ha arrivat la corrent bizantina de les construccións petrees radials à base de la cúpula, de les trompes y petxines y dels ninxos esfèrichs.

Tot l'absis es construit d'un *opus emplecton* revestit d'aparell petit comú en les construccións romanes y en les esglesies primitives d'altres terres; en algun lloch, prop el bassament, hi han interposats grans carreus; tot fa pensar en l'aparell del temple de Vich y

Fig. 359. Absis de Sant Pere de Tarrassa avans de la restauració

(1) Cap. III, de l'*Histoire de l'Art*, de MICHEL, pàg. 149.

(2) *Cum duabus dextra lævaque conchulis intra spatiosum sui ambitum apsis sinuata laxetur, una earum immolanti hostias jubilationis antistiti parat; altera post sacerdotem capaci sinu receptat orantes. ... In secretariis vero duobus, quæ supra dixi circa apsidem esse, hi versus indicant officia singulorum:*

A dextra apsidis:

HIC LOCVS EST VENERANDA PENVS QVA CONDITVR ET QVA
PROMITVR ALMA SACRI POMPA MINISTERII

A sinistra ejusdem:

SI QVEM SANCTA TENET MEDITANDA IN LEGE VOLVNTAS
HIC POTERIT RESIDENS SACRIS INTENDERE LIBRIS

CABROL, *Dictionnaire* citat, col. 187

en construccions antigües romanes destruides al aixecarse la *cella trichora* que forma l'absis de la catedral d'Egara.

Un mosaich de forma ben típica de l'època, compost de quadros y circols que tenen inscrita una creu, ompla tot l'absis. Es un *opus tessellatum* (Fig. 351) de barroera execució, posterior als d'Elx y de Santa Maria prop de Palma, que presentan un caràcter més romà. El conjunt de aquest absis se senyala en l'exterior ben clarament ab el triple cilindre del absis triconque sobre'l que s'aixeca la coberta de la cúpula.

Inmediat al absis hi hà un transcepte, la seva part baixa sembla coetanea seva; l'aparell de la part superior es refet posteriorment. Tot fa pensar en el plan de la bassilica, que una restauració ideal li donaria la disposició de la figura 356: una nau ab columnes de les que potser son restes les de l'esglesia inmediata de Sant Miquel, coberta ab fusta, al fons de la qual s'hi veuría l'altar aislat al centre del absis triconque ornat de mosaichs y de pintures.

Això fora una part dels elements d'aqueixa nostra bassilica vissigòtica, falta veure el nartex aon se esperaven els catacumens, l'*atrium*, recort de l'atri de les cases, lloch de reunió dels primitius cristians; mes d'ells no'n queda rastre.

Fig. 360. Absis de Sant Pere de Tarrassa (Restaurat)

Aqueixa esglesia, facilitant això l'estudi de la seva data, fou transformada en època posterior; se li afegí una segona construcció transversal adosada, d'època dubtosa y més tart una nau coberta ab volta apuntada y el frontispici actual de l'esglesia que semblen de les derreríes del segle XII, ó principis del segle XIII.

Mes una bassilica no era pas una construcció senzilla y aislada, sino un conjunt de construccions: a més del temple ab son atri y son nar-

tex, hi havia el baptisteri, l'habitació del bisbe y dels clergues, com a Barcelona,[1] y tot això se agrupava, no pas en l'ordre simètrich de les grans obres clàssiques, sino en el desordre natural de les coses en evolució y en formació. Una d'aqueixes dependencies la senyala el mosaich descobert casualment y que avuy encare no ha pogut ser excavat; una altra l'indica una part de l'esglesia inmediata de Santa María.

Fig. 361. Absis de Santa María de Tarrasa

ESGLESIA DE SANTA MARÍA Aqueixa esglesia (Fig 363) té un absis quadrat al exterior y de planta d'arch de ferradura en l'interior ab aparell igual al absis de Sant Pere. Estàn units al absis, un creuer y una nau posteriors. Aqueixa nau fou coberta ab volta apuntada posteriorment a la construcció dels creuers. Pera poguer ferla tingué qu'aixecarse la fatxada lateral sobre les arcuacions que formaven la cornisa, obra que fou l'inmediata a la con-

Fig 362. Fatxada de Santa María de Tarrassa

(1) A Barcelona el bisbe Quirze establi monestir en la Bassilica de Santa Eularia.

Inter hæc admissus ipse
Conquiescat Quiricus.
Qui tui locum sepulcri
Regulis Monasticis
Ad honorem consecrarit
Sempiterni Numinis.

. . . .

Himne a Santa Eularia en el Breviari Muzàrabe. *España Sagrada*, t. XXIX, pàg. 138. — PÉREZ PUJOL. Obra citada, t. III, pàg. 156.

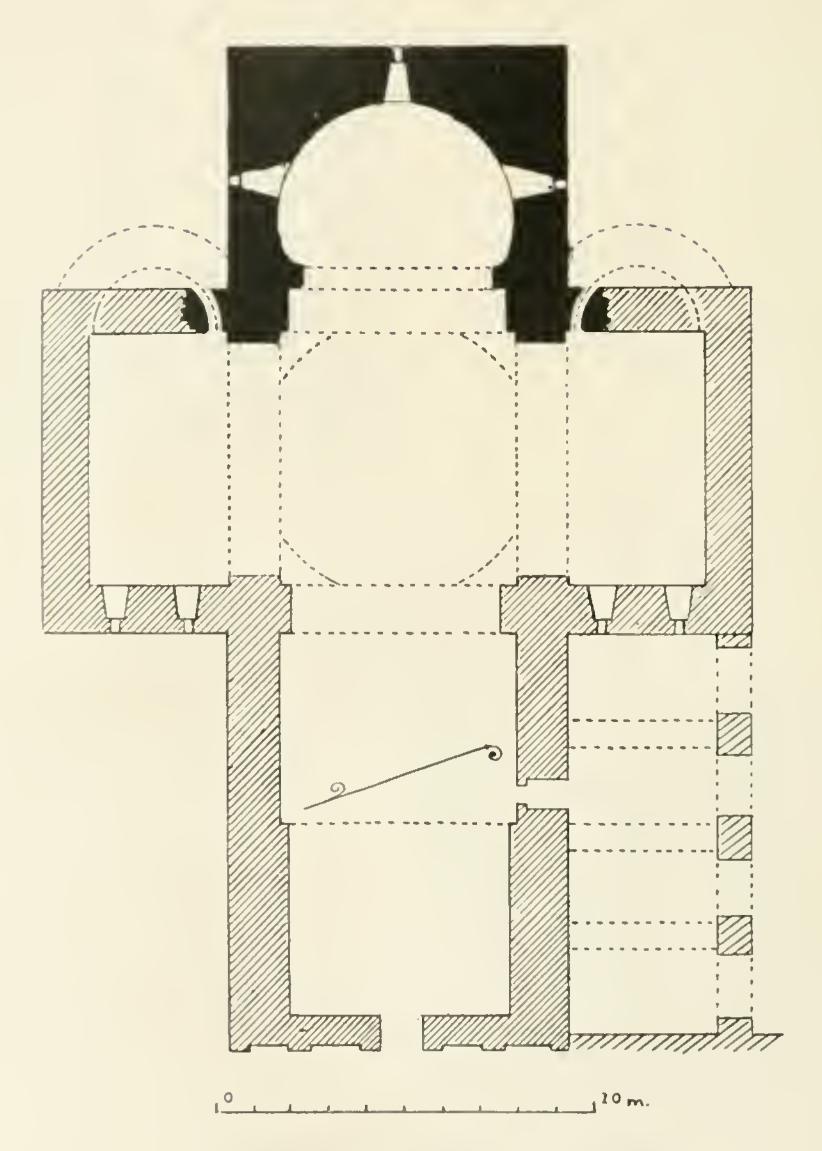

Fig. 363. Esglesia de Santa Maria de Tarrassa

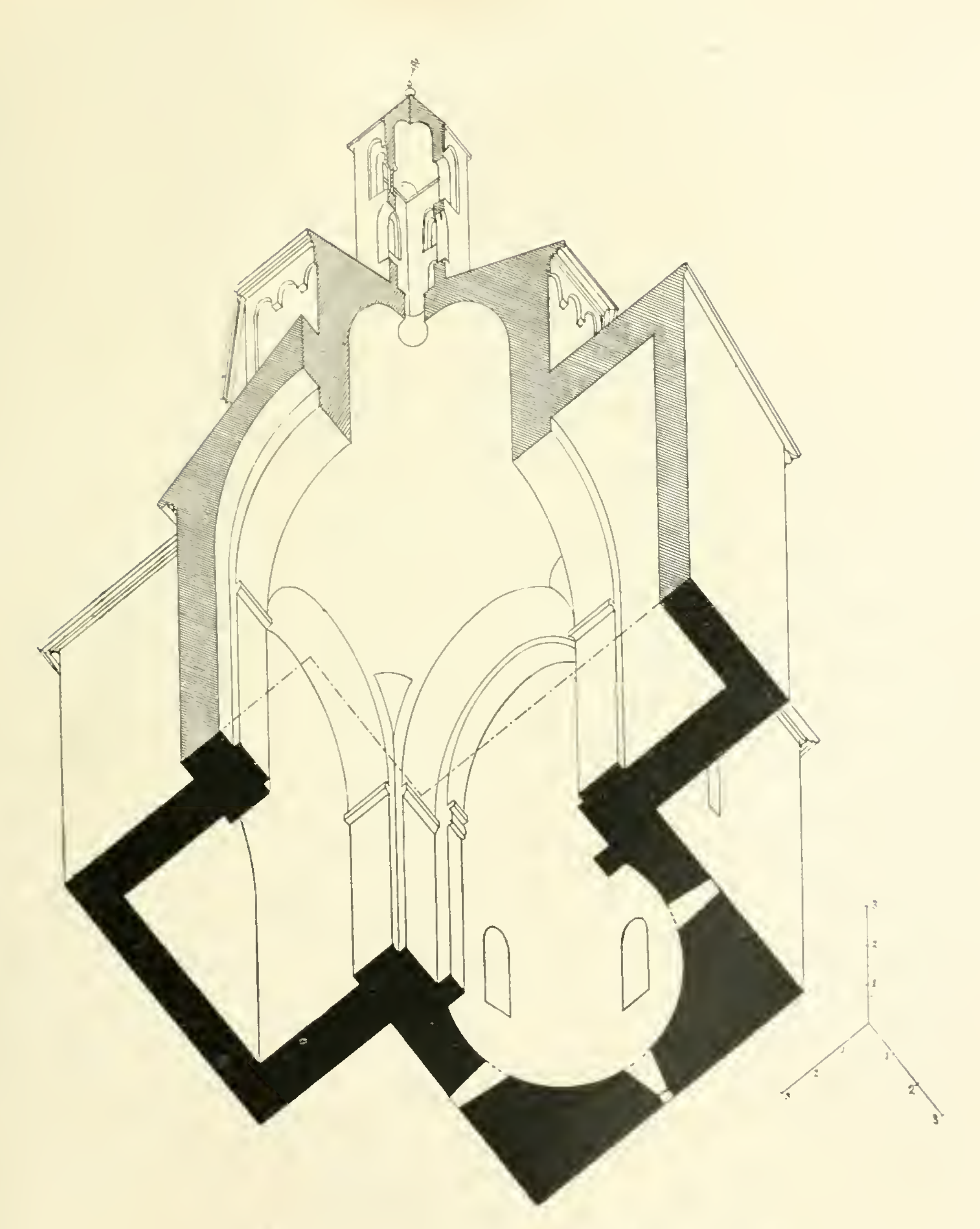
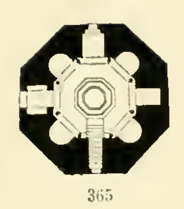

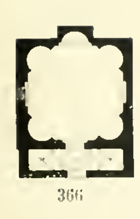
Fig. 364. Perspectiva axonomètrica de Santa María de Tarrassa

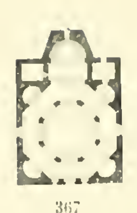
sagració del començament del segle xii. En l'obra antigua del crener s'hi veuen els restes de la volta de dos absis. Això assimilaría la seva planta a la de Sant Pau del Camp y tantes altres del segle x. Altre lloch principalissim es l'esglesia de Sant Miquel, el baptisteri que cal estudiar a part.

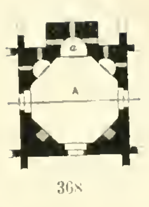

Epígraf funerari episcopal de Valencia
(Hübner, *Ins. Hisp. christ.*, n.º 181)

365

366

367

368

369

Fig. 365. Baptisteri d'Albenga. (Holtzinger. *Die altchristliche Architectur*). — Fig. 366. Baptisteri de Santa Sofía de Constantinopla. — Fig. 367. Baptisteri de Sant Jordi d'Ezra. (Vogüé. *Syrie centrale*). — Fig. 368. Baptisteri de Kalat Sema'n. — Fig. 369. Ràvena. Baptisteri dels Arrians. (Venturi).

VII

EL BAPTISTERI DE TARRASSA

DUFRESNE, en un article sobre «La liturgie des Bassíliques» (1) extracte de lo qu'ha dit sobre la mateixa en Duchesne, el célebre autor dels *Origines du culte chrétien*, descriu la ceremonia del baptisme d'inmersió tret dels documents més antichs de la liturgia cristiana. «Es el baptisme, diu, el que propiament parlant fa el cristià. El convertit admés a prepararshi com a catecúmeno, té ja una categoría en la societat cristiana; molts no surten d'aquest grau inferior fins desprès de molts anys. Sobre'ls catecúmenos hi hà la classe dels *elegits* o *competents* aquets consagren la cuaresma a instruirse més perfectament de les veritats de la fè y de les obligacions que imposa. La vetlla de Pasqua y'ls díes que segueixen fins a Pentecostés, son reservats per l'administració solemne del baptisme. La cerimonia comprèn quatre parts: el neòfit declara renunciar a Satán, a ses pompes y a sos àngels; desseguit baixa a la piscina pera sumergirhi al menys la part inferior del cos, mentres que'l sacerdot l'hi tira aigua al cap, invocant el nom del Pare, del Fill y del Esperit Sant; una untura y l'imposició de les mans apellant a ell l'Esperit Sant; en fi, reb el menjar eucarístich y una beguda de llet y mel. Allavors es ja un *fidel*; com a signe de la seva nova

(1) MARUCCHI. Obra citada. t. III, pàg. 34 y següents.

condicio se'l revesteix de roba blanca que portarà fins el diumenge de l'octava de Pasqua anomenada per això *dominica in albis depositis*. Se veuen encare en les catacumbes alguns baptisteris que han servit per aquest us. Era de dret que'l bisbe presidis la cerimonia asistit pels sacerdots y'ls diàques. Està clar que en cas de necessitat tota persona, sense distinció de èpoques, confería el baptisme particular». La liturgia cambia poch en els temps següents en lo que's relaciona ab l'edifici. Hi hà una serie de reunions durant la cerimonia ; en una d'elles, la quarta, anomenada de *apertio aurium*, desprès de varies lectures, asisteixen els neòfits a un símbol de lectura dels Evangelis. Aqueixos se disposen als quatre ànguls del altar y se'n llegeix el començament ; se recita el símbol de la fè en grech y en llatí y se'ls hi ensenya l'oració dominical. Se celebren encara altres reunions fins a set, la darrera, al dissapte Sant, en que'l baptisme s'administra. Els catecúmens se reuneixen en l'esglesia; el sacerdot els exorcisa y'ls ungeix y'ls fa pregar mentres se dirigeixen a la piscina baptismal tot recitant les profesies. Els clergues porten incensers y alts ciris. Se beneeix l'aigua, s'hi tira el sant crisma y'l sacerdot els hi dirigeix varies preguntes sobre la fè y'l desig de batejarse. Llavors se verifica una triple inmersió y desprès se vesteix de hàbits blanchs als novament batejats, se'ls confirma y se'ls ungeix ab el crisma.

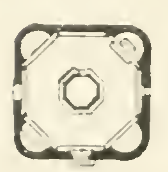

Fig. 370. Baptisteri de Saint Giovanni, in Fonte, Ràvena. (Venturi).

Fig. 371. Baptisteri al nort del foro de Pompeia. (Venturi).

Fig. 372. Baptisteri de Letràn. Rohault de Fleury. *Le Letran au moyen âge*).

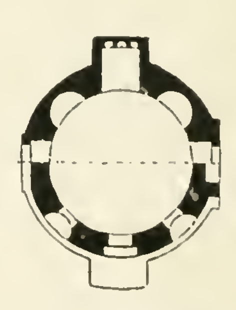

Fig 373. Tivoli. Esglesia de Madona de la Tosse. (Venturi).

El Concili IV de Toledo del any 633 fiesa en una les inmersions, perque'ls arrians no entenguessin que's feya distinció de naturalesa en les persones de la Santíssima Trinitat, mes a Catalunya se seguí la pràctica de l'Esglesia romana, al menys desprès del domini vissigòtich en que dependia de Narbona. Un ordinari de Tortosa del any 1055 parla clarament de les tres inmersions. [1]

(1) VILLANUEVA. *Viaje lit.*, t. V., pags. 6 y 7. — GUDIOL. *Nocions de Arqueologia Sagrada Catalana*, pag. 249. Vich, 1902.

ELS BAPTISTERIS

Desde'l temps de Constantí's comencen a aixecar baptisteris com a construccions aislades y veritables temples; ho testimonien innumerables escriptors eclessiàstichs. Axís se veuen representats en forma de temples circolars, en un sarcòfech del Vaticà. Aqueix us va preserverar fins el segle VI, en qual època va començarse a instalar el baptisteri en el nartex y després al interior de les esglesies. [1]

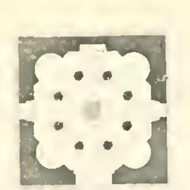

Fig 371. Baptisteri de Reiz. (Isabelle. *Les edifices circulares*).

Els baptisteris primitius, edificis aislats, tingueren com a modelo de son plan el *frigidarium* de les termes: [2] (Fig. 371) un ninfeo d'un palau de la familia romana dels Laterani, (Fig. 372) se transforma, segons alguns, en el baptisteri de Letrán; [3] un ninfeo antich fou transformat en el baptisteri de Ràvena, Sant Giovanni in Fonte. (Fig. 370) En Venturi, a qui seguim en aqueixes ratlles, cita el dels banys de Nerón, a Pisa; el del Bacucco, prop de Viterbo; y un de prop de Tivoli (Fig. 373) com a tipos pagans predecessors del baptisteri cristià. N'hi hà prou ab posarhi al costat exemples de baptisteris cristians de diferentes èpoques per provar la persistencia del tipo: el de Santa Tecla, a Milán; el dels arrians, a Ràvena; el de Sant Joan, a Florencia; el de Santa Fosca, a Torcello; el de Sant Zenon, a Verona, y el de Santa Maria, en Cosmedin; a Roma, el de Aquileia, el de Nocera y el de Albenga, (Fig. 365) el de Santa Sofía de Constantinopla, (Fig. 366) el de Kalat Sema'n,

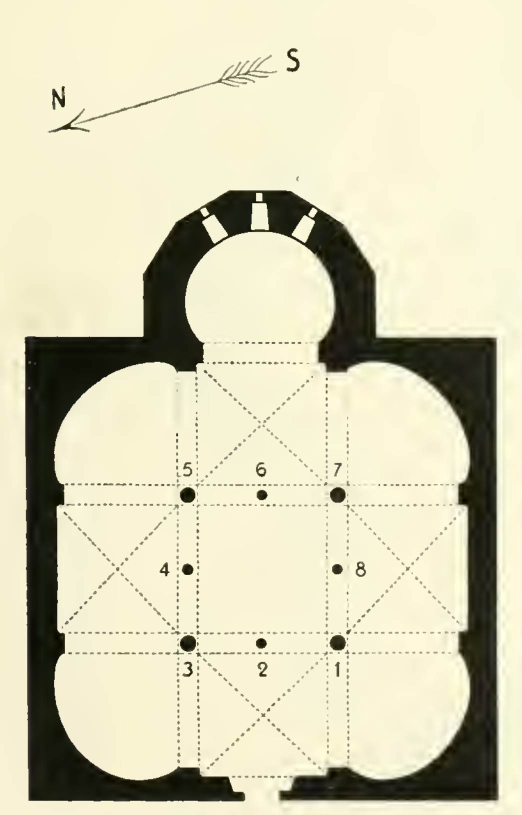

Fig 375. Plan del Baptisteri de Tarrassa. Escala 1/200

(1) M. L'Abbe Martigny. *Dictionnaire des antiquités chrétiennes.* Paris, 1877. Pàg. 84.

(2) Venturi. Obra citada, t. I, pàgs. 98 y 100

(3) D. O. Holder Egger. *Liber Pontificalis Ecclesiae ravennatis* en los *Monumenta Germaniae historica*, pàg. 292. Hannover, 1878.

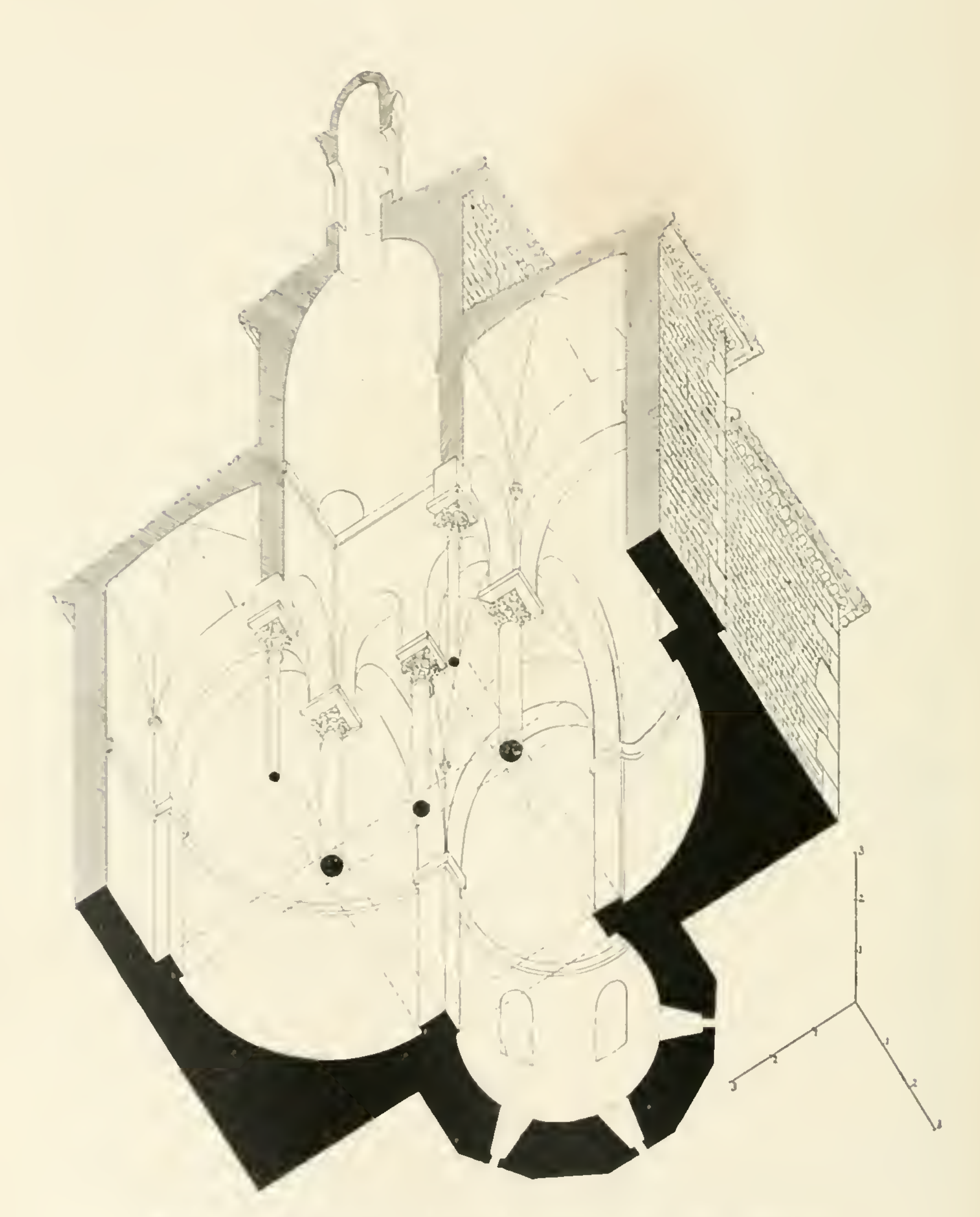

Fig. 376. Perspectiva axonomètrica del Baptisteri de Tarrassa. Estat actual

el de Sant Jordi d'Ezra, (Fig. 367) el de Riez, (Fig. 371) el de Frejus, el de Maran, Fransa y tants d'altres. Ambrós de Morales va veure y descriure en sos viatjes, el baptisteri de la Bassílica de Sant Marcio, de Evora, que era octogonal, montat sobre columnes, ab parets revestides de marbres y paviment de mosaich. No es aixó dir que sigui aqueixa l'única disposició; hi há exemples de plans rectangulars, circolars, pentagonals, exagonals, en creu grega, en trébol; mes predomina la circolar y la octogonal. [1]

Fig. 377. Arcades y atris de Sant Miquel de Tarrassa

En síntessis es el baptisteri: un edifici fet pera contenir una piscina de plan radial, sovint fet a base octogonal, cobert ab una cúpula central sostinguda per columnes y sortint en general d'un modo clar en la planta els quatre ninxos angulars dels ninfeos antichs aon se deixava la roba per banyarse. Pera la Bassílica's seguí constantment una forma allargada, pera el baptisteri una forma radial que's prestava perfectament a les cerimonies complicades del baptisme d'inmersió.

En Venturi, [2] cita'l següent epigrama, atribuit a Sant Ambrós, per uns, y a Sant Ennodi, per altres; que existeix grabat en el baptisteri de Santa Tecla de Milán: [3]

Octochorum sanctos templum surrexit in usus
Octagonus Fons est munere dignus eo:
Hoc numero decuit sacri Baptismatis aulam
Surgere; quo populis vera salus rediit.

(1) Cabrol. *Dictionnaire.* « Baptistère », col. 393.
(2) Obra citada, t. I, pág. 103.
(3) Cabrol. *Dictionnaire.* « Baptistère », col. 394.

en ells se cantà'l temple octogonal y la font octògona com als més dignes y apropiats pera l'aula santa aon el sagrament del baptisme, pel qual se tornà'l poble la vera salvació, ha d'ésser administrat; en ells se preconisa el número vuit com a número simbòlich pera regir el plan dels baptisteris.

La construcció d'aqueixa forma, trobarà sa solució en l'estructura romana de tantes obres, entre les quals podem citar l'anomenat temple de Minerva Mèdica, el Casale Rotondo y'l Mausoleo de Cecilia Metella de Roma, pero en trobarà mes numeroses encare, en l'estructura bizantina. Una d'aqueixes es el baptisteri de Riez (Fig. 374) qual disposició interior es molt semblant a la del baptisteri d'Aix a la Provença, els dos de planta octògona y en ells, del mateix modo qu'en Sant Miquel de Tarrassa, hi son característiques les vuit columnes sostenint la cúpula.

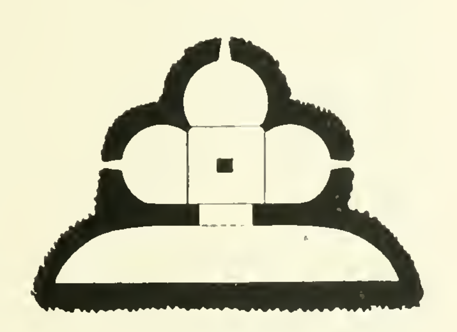
Fig. 378. Sant Miquel de Tarrassa

EL BAPTISTERI DE SANT MIQUEL DE TARRASSA

L'esglesia de Sant Miquel era, sens dubte, un baptisteri; el plan era en son conjunt un quadrat que té inscrits en sos quatre ànguls ninxos circolars, una mica tancats en ferradura, ab la porta a la part occidental, ab son absis lleugerament tancat en ferradura interiorment, poligonal per fora, costum oriental reproduida en alguns absis antichs de Catalunya. Una creu grega's marca com-

pletament en son interior, aixecantse en el quadrat de son centre vuit columnes, quatre de robustes en els ànguls y quatre de més dèbils en el centre de sos costats, pera sostenir el cimbori. (Fig. 375)

Murs de petits carreus tanquen el perímetre; archs semicircolars que s'apoyen en els murs y en les columnes del centre, aguanten les voltes de quart d'esfera en els ànguls y d'aresta en els braços de la creu, seguint també tradicions de l'escola oriental. Demunt d'eixa construcció, descansant sobre vuit archs peraltats que estreben sobre les columnes citades, s'aixeca el cimbori, quadrat en sa base, cobert per la cúpula y enllaçat ab elles per quatre trompes. (Fig. 376) Les columnes procedeixen de distintes construccions; les canyes son de materials diferents, les bases (Figs. 377 y 378) son de procedencia diversa, bàrbarament tallades, formades de bocells y filets, variades en altura segons ho exigía la canya a que debíen adaptarse; els capitells son també distints arreplegats d'obres en ruína.

Fig. 379
Cripta de Sant Miquel de Tarrassa

Examinant els murs de les fatxades se veu que aqueixes han estat arruinades fins a certa altura y després reconstruídes, empleanthi pedra com la del creuer y part baixa de la nau de Santa María, com si les dos obres s'haguessin fet en un mateix temps. La part alta de la obra es posterior a la part baixa dels murs, al menys en son conjunt. (Fig. 382) Les voltes, seguint l'idea d'uns edificis antichs, son en sa major part obra posterior al període vissigot.

El destí de l'esglesia de Sant Miquel ha quedat perfectament demostrat pel descobriment de la piscina d'inmersió. Unes excavacions practicades del 5 al 8 de juliol de 1906, per qui escriu aqueixes ratlles, posaren fora de dupte la qüestió. Entre les columnes de l'esglesia de Sant Miquel existia una piscina: a 0'40 m. se trobà un fondo groixut de morter curvantse per totes ses quatre cares y omplint el quadrat central de Sant Miquel; oberta una vall fora del quadrat central el paviment desapareixía. Això venia a resoldre definitivament que, en sa part baixa, l'esglesia de Sant Miquel era coetània del bisbat d'Egara. Es el fons trobat, rústech a més no poder; es possible fos revestit; mes s'ha de comptar que la piscina no era més que una excavació senzilla, seca en temps ordinari, en la que's tirava l'aigua sobre'l batejat. (Fig. 381)

Sa fondaria usual era la trobada a Tarrassa; la cerimonia no exigia que l'aigua cubris una altura determinada del batejat y aqueixos s'hi colocaven en diverses posicions segons el ritual acostumat a cada esglesia, tantost dret, tantost de genolls. S'hi baixava per tres o més graons fins a set; la fondaria de la de Tarrassa indica unes tres grades.

Fig. 380
Baptisteri de Sant Miquel ab la piscina excavada

Les excavacions no donaren senyal de existencia de canonades de plom ni de gerrer; eren efectivament molts els baptisteris qual piscina s'omplia a galledes. El desaigüe era un rech en sech que abocava en la terra mateixa tal com se practica en les piscines aon s'aboca l'aigua que ha servit pels usos litúrgichs. [1] Tal es el baptisteri de Sant Miquel de Tarrassa en sa part superior.

Baixèm per una escala moderna a la cripta; un corredor humit de corns curvats, dona entrada a un absis triconque, fosch avuy y enterrat en el pa argilench d'un cementiri. En altre temps, finestres iluminaven l'ara aislada al centre del reduit santuari que avuy sembla una cella *tricofera* catacumbaria. Unes voltes esfèriques cobreixen els absidiols, una volta vaida el quadrilater central: es una reproducció subterrania del absis de Sant Pere. (Fig 379)

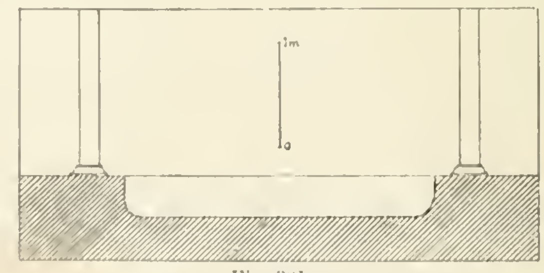

Fig. 381
Secció de la piscina de Sant Miquel de Tarrassa

Ocupa aqueixa cripta tota l'esglesia? El mur que avuy tanca'l passadis es modern; la forma de la cripta

(1) CABROL. *Dictionnaire* «Baptistère», col., 394 y 395.

no es la acostumada de les esglesies subterrànies. Tot sugereix una esglesia inferior que segueix el plan de la superior; mes les excavacions fins avuy practicades no han esclarit la qüestió. Mentres els murs curvats dels costats sembla's prolonguin, un sot fet en el centre de l'esglesia pre-

Fig. 382. Exterior de Sant Miquel de Tarrassa

senta el fons de la piscina, trencada ja per les excavacions del bisbe Torres Amat, no trobantse restes de la volta. Els intents d'excavació, rompent els murs del estret passadís subterrani, han mostrat sols també un macis de terra.

Per qué servia aqueixa esglesia inferior? Es possible fos lo baptisteri de les dones. Els texts de la disciplina eclessiàstica referent als baptisteris indiquen la separació de sexes y alguna esglesia ha tingut baptisteri especial per cada un d'ells [1]; la cripta's prestaria admirablement a aqueixa pràctica.

(1) Cabrol. *Dictionnaire*, «Baptistère», col. 398.

Tal fou el conjunt de l'antigua bassílica egaresa que avuy, transformada, forma les tres típiques esglesies de Sant Pere de Tarrassa : una agrupació de construccions en la que domina el temple propiament dit, a la que acompanya un temple menor, el baptisteri y després les dependencies que habiten els clergues que junt a ella fan vida canònica y a les que rodejaren : ho demostren els sots que al etsar s'obren en l'antigua terra sagrada, els enterraments, les sepultures dels que cercaren el descans de la mort dintre'l cercol sagrat de l'Esglesia cristiana.

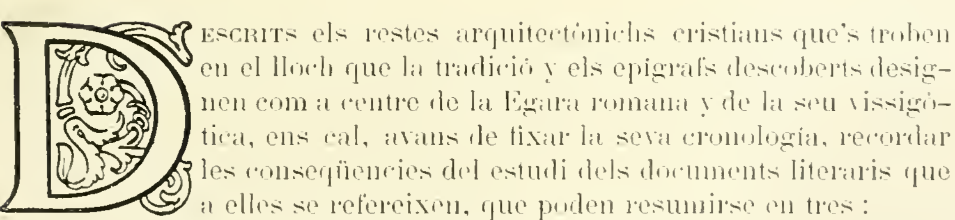
Exterior de Sant Miquel de Tarrassa (Fot. Mas)

Fig. 383. Conjunt de les esglesies de Tarrassa

VIII

CRONOLOGÍA DE LA CATEDRAL D'EGARA

Descrits els restes arquitectònichs cristians que's troben en el lloch que la tradició y els epigrafs descoberts designen com a centre de la Egara romana y de la seu vissigòtica, ens cal, avans de fixar la seva cronología, recordar les conseqüencies del estudi dels documents literaris que a elles se refereixen, que poden resumirse en tres :

a) Existencia d'una bassílica episcopal vissigòtica desde l'any 450 a la fi del segle VII o començaments del VIII.

b) Existencia de construccions destinades al culte com a parroquia en la meitat del segle X.

c) Consagració en el mateix lloch de l'esglesia de Santa María restaurada en 1112.

En aqueixa part del nostre estudi ens interessa fixar principalment la part d'elements que corresponen al primer periode que'ls documents senyalen y per aclarar el nostre raonament, comencèm per anunciar la tesis que anèm a demostrar : Perteneixen a aquest periode vissigòtich les

parts aparellades ab carreu petit de les tres esglesies de Sant Pere, Sant Miquel y Santa María.

APARELL MÉS ANTICH EN LES ESGLESIES DE TARRASSA

En la de Sant Pere hi hà clarament tres periodes de construcció: Un absis més antich y un trifori aparellat de carreu petit ab lligades en els ànguls de grans carreus romans; part d'una construcció transversal posterior y una nau ab volta apuntada ab tots els caràcters de la nostra arquitectura romànica de les derreries del segle XII. La de Sant Miquel ha estat evidentment restaurada en sa coberta; se l'hi ha cambiat de lloch la porta; tè'l conjunt un caràcter semblant per son aparell al absis de Sant Pere, notantse també que'ls murs han estat reparats ab pedra semblant a l'usada en l'obra de Santa María. Aquesta esglesia tè l'absis clarament d'aqueix aparell petit, indici de l'obra més antigua, reparat en la part superior, mentres el creuer y la part baixa de la nau es indubtablement del segle X o primera meitat del XI y la nau tè la volta apuntada refeta en el segle XII, en que va èsser consagrada, pera qual obra s'aixecaren els murs laterals y sa fatxada.

Els mètodes de la arqueología mijeval no son encara ben definits y cal aquí indicar les ratlles generals d'aqueixes demostracions cronològiques: tenen una certa semblansa ab els mètodes de la geología: emplea com ella en sa cronología l'estudi de superposició de capes que en la nostra ciencia no es tan clara ni tan ben determinada. A unes construccions s'hi sobreposen altres més modernes; a uns mètodes constructius y a uns sistemes de decoració se n'hi sobreposen d'altres. Tal sistema tè son cicle determinat; se demostra l'ordre succesiu de les diferentes menes d'arquitectura; mes la succesió no es encare la cronología, y pera formarla calen els documents que precisen les dates de les transformacions: aparició o mort d'una institució, celebració d'una festa qu'es indici d'una obra nova (dedicació, consagració, fundació). Aqueixes dos series paraleles, serie d'evolució del istil y serie cronològica de les obres fetes en cada edifici, tenen sos punts de coincidencia que son els que cal determinar pera precisar les dates fonamentals de les transformacions de l'arquitectura.

En les esglesies de que parlèm hi hà una part d'obra d'idèntich aparell: un *opus emplecton* revestit d'un petit carreu ab lligades en els corns de grans pedres de fil romanes, aprofitades de velles construccións del municipi d'Egara, que allí deixà ses ares y ses làpides. En alguna de Sant Miquel s'hi veu la caixa de la gripia ab que fou aixecada pels constructors romans, posada avuy en el parament. Es aqueix aparell desconegut en les obres romaniques catalanes; en cambi es l'aparell dels departa-

ments humils dels circhs y amfiteatres romans, usat en els murs de la cella del temple romà de Vich; es, en una paraula, l'aparell de nostres obres romanes modestes, conservat en els murs d'aqueixes esglesies cristianes.

Aqueixa igualtat d'aparell, senta un principi, que's l'igualtat de data o al menys de període arquitectònich, entre l'absis de Sant Pere y Santa María y l'esglesieta de planta quadrada de Sant Miquel en sa part inferior y els situa cronològicament com a posteriors a l'època romana y com anteriors a l'arquitectura romànica.

Tots els arqueòlechs han convingut, en efecte, que l'obra aixís aparellada es anterior a la formació de la nostra arquitectura romànica. Aqueixa construcció d'aparell petit, té juxtaposada per un costat la nau romànica del segle XII de Sant Pere, per altre la nau encara més antigua, ab les formes primitives de la nostra escola romànica de Santa María; aqueixa juxtaposició d'obres de diferents istils, clarament fixa la prioritat de les unes respecte a les altres y dona la qualitat de prerromànica a la construída ab l'*opus emplecton* de carreu petit. Els parers s'han dividit al tractar de fixarhi una data més precisa. Uns, com en Riaño, han cregut veurehi un edifici dels primers anys del segle VI. (1) Altres no precisant tant, classifiquen de vissigoda y per lo tant dels segles V, VI o VII (2) a Sant Miquel de Tarrassa, mentres senyalen el segle X al absis de Sant Pere. Qui aquestes ratlles escriu en altre temps la considerà com del segle IX, època en qu'es probable foren aqueixes esglesies reconstruídes seguint el renaixement bizantinista del moment, reflexe del mohiment d'art carolingi que portava a l'Europa occidental la brillant cultura del Orient bizantí. (3) Cal solament esmentar, sense refutarla, una sola opinió que ha volgut datar aqueixes esglesies en el segle XII, probablement sense conèixerles. (4)

(1) *Iglesias de San Miguel, Santa María y San Pedro de Tarrasa. Boletín de la Real Academia de la Historia*, t. XXXII, pàg. 523 y següents.

(2) LAMPÉREZ. *Historia de la Arquitectura cristiana española. Extracto de las lecciones*, etc. Revista *Arquitectura y Construcción*. Barcelona, diciembre de 1901 y septiembre de 1902.

(3) JOSEPH PUIG Y CADAFALCH. *Notes arquitectòniques sobre les esglesies de Sant Pere de Tarrassa*. Barcelona, 1889.

(4) En l'*Histoire de l'Art*, publicada baix la direcció d'ANDRÉS MICHEL, t. I, pàgina 123. M. ENLART, diu : «et l'on cite à tour ou à raison comme œuvre des IXme y Xme siècles San Michel de Linio, San Marie de Lebene, San Pierre de Nave, San Michel de Tarrassa. Cette dernière a tous les caractères du XIIme siecle». Realment no cal refutar aqueixa afirmació feta sense examen del edifici.

DATA DEL BAPTISTERI DE SANT MIQUEL

L'esglesia de Sant Miquel qu'es indubtablement un baptisteri, determina la data d'aqueixa mena d'obra en el periode vissigot ab mès precissió. Un baptisteri aislat es únicament possible en una bassilica episcopal y'l bisbat d'Egara, creat a mijos del segle v, s'extingeix sens dubte al començar el segle viii; aqueixa consideració inclou dintre un periode de dos segles y mig, de 450 a 711, la erecció de les esglesies de Tarrassa. Llavors no hi havia mès qu'un baptisteri per diòcessis o ciutat episcopal; perque en els primers segles el baptisme era administrat pels bisbes. Es llegeix sovint en les historias eclessiàstiques, que les esglesies viudes de llur pastor solicitaven el seu retorn perque una multitut moria sense baptisme. Al segle vi comença a concedirse el baptisteri a les parroquies rurals, com se desprèn de les discussions del Concili d'Auxerre y de Meaux [1] mes llavors s'instalà en la nau o en el creuer de les esglesies.

Comproba aqueixa tessis un fet indicat per en Lampèrez: [2] les plantes dels cilindres dels quatre ànguls de Sant Miquel de Tarrassa son en arch de ferradura; aixis mateix ho es el plan de l'absis de Santa Maria y'l en qu'estàn inscrits els tres absis de Sant Pere de Tarrassa, seguint la tradició vissigoda.

L'examen dels elements arquitectònichs permet precisar mès encara la data d'aqueixa part mès antigua de les esglesies de Tarrassa. Ho hem ja notat, hi hà en elles l'aparició de les formes bizantines derivades de la cúpula sobre trompes, que no havien entrat encara en les esglesies d'Elx ni de Palma, posteriors a la meitat del segle vi. El plan triconque de l'absis de Sant Pere ab sa cúpula sobre trompes; el plan triconque també de la cripta de Sant Miquel, coberta ab volta vàida, indiquen un moment posterior a la data de la vinguda cap a Occident d'aqueix element arquitectònich, y aqueixa data es sens dubte posterior a la primera meitat del segle vi, en qu'es construi Santa Sofia de Constantinopla (527-535) y Sant Vital de Ràvena (526-547); aixis arribèm a incloure l'erecció de les esglesies de Tarrassa, entre la meitat del segle vi y'l començament del segle viii, periode de 150 anys en que la cúpula oriental arriba als constructors del Occident del Mediterrani.

CONSTRUCCIONS POSTERIORS AL PERIÓDE VISSIGOT

Cal are estudiar, pera comprobarho, les construccions sobreposades; les reformes fetes, que son pera l'arqueòlech com les capes dels terrers pera'l geòlech.

(1) Martigny, *Dictionnaire*, citat, pag. 86.
(2) Lloch darrerament citat.

Es evident que Sant Miquel ha estat restaurat; es un fet qu'en ella s'hi troben capitells vissigots, algúns dels que per sa barbarie y degeneració, pertenesqueren a les derreries d'aqueixa època, probablement a la data de la construcció de la Sèu d'Egara, donchs aqueixos capitells están aplicats a canyes que no'ls perteneixen: els capitells de pilastre a canyes de columna, capitells groixuts esmotxats barbrement, se fan avenir a canyes de reduit diàmetre; els prims se adapten a canyes més groixudes. No es possible suposar aqueixes extranyes adaptacions fetes per qui treballà'l capitell; pot aquest esdevenir barbre y tosch y oblidar el primitiu origen de la seva propia obra, mes es impossible'l suposar que no sab adaptarlo a la mida de la canya y que mentres desbasta, per rústegament que sigui, la forma d'un capitell romà, trenqui les fulles d'*acanthus* d'un capitell antich pera adaptarlo barbrement a una canya més estreta o sobreposi un capitell de pilastre de plà quadrat al circol de la canya de columna. Aqueixa superposició barbre indica un periode de construcció posterior a l'obra dels capitells, en que no's treballarien columnes, ni's sentía aqueix enllàç entre la columna y'l capitell; això vol dir una època posterior a la vissigoda, en que fou pràctica comú aqueix aprofitament extrany de les ruínes, com ho fou en el periode Carlovingi en que arriben a l'Occident els resplandors del renaixement oriental.

Ve això comprobat en una observació de D. Vicens Lampérez [1] al indicar com a caràcter no vissigot «l'apoyarse'ls archs sobre grans pedres y no directament sobre'ls àbachs dels capitells» com en les bassíliques llatines. Les més antigües representacions d'arcades sobre columnes les proporcionen les medalles romanes d'Assia. [2] Els exemples de edificis conservats son nombrosissims: el gran pati de Spalatro; l'arcada sobre columnes del temple de Damasch; els Monuments del Hauràn, publicats per M. de Vogüé. [3] A l'Occident, en els primers edificis en que's presenta aqueixa disposició constructiva, l'arquitecte no sab prescindir de l'antigua tradició arquitectònica del entaulament ab sos elements clàssichs, arquitrau, fris y cornisa; y aqueix antich element arquitectònich, maravellosa solució artística de la coberta del temple grech, se converteix en element decoratiu que indispensablement segueix al capitell, motllurant com una imposta'l rassament dels archs, tal com en l'esglesia circolar romana de Santa Constanza a Roma. A l'Adriàtich, a Ràvena, al

(1) *Notas sobre algunos Monumentos de la Arquitectura cristiana española*, pàg. 11. Madrid, 1901.

(2) DONALDSON. *Archit. numismat.*, figs. 20, 21, 22, 28, 34, 37.

(3) *Syrie centrale*, pàgs. 7, 20 y següents.

final del segle IV, hi fa sa aparició l'àbach colossal sobreposat a l'àbach reduit dels capitells classichs. Quan arriva a Occident aqueixa pràctica? Es ella coneguda dels arquitectes vissigots? En Lampérez reprodueix els de Sant Pere de Nave, [1] mes se propaga en èpoques posteriors com a Sant Miquel d'Escalada y Sant Cebrià de Mazote, al interior d'Espanya, a Fransa la cripta de Jouarre, etc. Es l'abach gros un element d'origen oriental: la sortida dels àbachs podía cedir al pes y al segle V a Orient, una pessa intermediaria, mena de piràmide truncada y invertida, ve a privar aquell perill. [2]

Què esdevengueren després les esglesies d'Ègara? Per una de les incursions musulmanes, o per les guerres de reconquesta que ocasionaren foren en part destruides. [3] Al segle IX y X se torna a repoblar el lloch de Tarrassa y'l nucli de població, necessitant una esglesia, acut a les ruines de la Sèu egaresa y les reconstrueix. Es evident, es clarissim, com a Sant Pere's conservà l'absis antich, com a Sant Miquel s'aixecaren els murs y's posa sobre les canyes els capitells que's trobaren; esmotxant els groixuts y aprofitant com es pogué'ls reduits y'ls de pilastra. No es aquest lloch apropiat pera estudiar aquestes restauracions, però elles son aquí com capes sobreposades a altres més velles que serveixen pera fixar la seva data.

La construcció de Santa Maria, refeta al comensament del segle XII, data al menys del any 973 en que'ls documents la citen y aquesta la trobèm adherida a un absis més antich. Aqueixa obra, feta de pedra tosca barrejada ab maons, es característica. Ab ella s'obrien finestres al absis de Santa María y se l'empleà, alguna que altra vegada, en l'obra de Sant Miquel. Aqueixa època, segles VIII, IX y fins X, es per altre part la d'aprofitament dels materials vells, dels carreus antichs, de les canyes ventureres, dels capitells transportats; els marxants de desferres de construccions venen a substituir al comerç dels tallers d'esculptors antichs; l'art del esculptor y fins el del marmolista han esdevingut arts difícils, casi desconeguts y la metòdica despulla dels vells edificis y la venta de les desferres, ha vingut en lloch d'ells. Tot el renaixement carolingi es plè del transport de columnes y capitells y marbres treballats; a la capella del

(1) *Historia de la Arquitectura Cristiana Española en la Edad Media*, t. I, pag. 159. Madrid, 1908.

(2) Choisy. *L'art de bâtir chez les byzantins*, pags. 13 y 14. Paris, 1883. — Article citat sobre *L'art byzantin* en l'*Histoire de l'Art*, de Michel. — Rivoira. *Le Origini della Architettura Lombarda*, t. I, pag. 11 y seguents. Roma, 1901.

(3) Vegis la obra citada de Soler y Palet, pag. 49 y seguents.

palau d'Aquisgran (796 a 804) se n'hi transportaren desde Ravena; a Córdoba y a les mesquites d'Occident aixecades per Abderrahman (785) ho fan ab columnes portades de tots els llochs d'Espanya y fins de Narbona, transportades pesadament, per les carreteres romanes mig destruides, per convoys de pesades carretes. La concessió de'ls marbres antichs era cosa comú: Carlemagne concedí a la abadía vehina d'Anianus les columnes y marbres de les ruínes de la Nemausus romana (Nimes). [1] A Catalunya reys y comtes aprofiten els restes de marbres romans y vissigots per gravarhi llurs epitafis.

La restauració de Sant Miquel de Tarrassa, per altre part, obeeix a un mohiment bizantinista de l'época, el baptisteri fou restaurat y destinat al us antich del baptisme d'inmersió o a capella aislada, potser una capella de cementiri dedicada a Sant Miquel. De plan quadrat. Carlemany y'ls Reys carolingis se preocupaven de refer les esglesies baptismals. Ses capitulars están plenes del afany de restauració, d'aqueixes humils esglesies, manant foren regides per sacerdots, segons els cánons sagrats y no per laichs, disposant fossin conservades y restaurades; [2] en ella tot es bizantí; unes formes per serho d'origen antich com el plan, quadrat com l'absis triconque de la cripta; les altres per serho en la restauració; les columnes y capitells procedeixen de diferentes construccions com en la major part d'obres bizantines aon les columnes antigües hi son portades de tots costats del mon; com en elles, impera la varietat de basses y capitells y'l cambi de proporció en les columnes; com en elles, els ábachs gegantins sobreposats als capitells clássichs; com en elles, els archs marquen quadrats en la planta al voltant d'una cúpula central; com en elles, la cúpula dominantho tot rodejada de voltes per aresta; com en elles, l'absis a Orient foradat de tres simbóliques finestres. Y'l mohiment artistich carolingi propaga justament a Occident l'esglesia bizantina de plan radial coronat de la típica cúpula: Carlemagne no podia acudir al lloch més

(1) Émile Bonnet. *L'Église abbatiale de Saint-Guilhem-le-Desert*, Caen, 1908.

(2) Carlemany en ses Capitulars generals de l'any 783 disposa: *De ecclesiis baptismalibus ut nullatenus eas laici homines tenere debeant, sed per sacerdotes fiant, sicut ordo est, gubernatas. Et neque illi pagenses neglegentiam habeant de hoc quod ibidem facere debeant. Et illi sacerdotes eas sic regant quomodo ordo canonicus exposcat Capitularia Karoli magni. Monumenta Germaniæ historica*, t. III, pàgina 46.

El Rey Pepí d'Italia (789-790) es feya resso d'aquesta disposició de Carlemany en ses Capitulars: *Placuit nobis de ecclesiis baptismalibus ut in omnibus ita debeant esse ordinatæ et conservatæ, quomodo domnus rex Carolus demandavit et in suo capitulare continet. Monumenta Germaniæ historica*, t. III, pàg. 17.

que al centre del moviment artistich de l'època : l'Imperi d'Orient y Ravena la capital del Occident que havia suplantat a Roma decaiguda y en ruines. La pobre esglesia enrunada de Sant Miquel de Tarrassa s'aixeca novament en planta bizantina com l'esglesia palatina d'Aquisgran y com la Germigny consagrada per Theodolf, bisbe d'Orleans en 816.

Lampareta del segle v trobada a Lucentum (Alacant)
(*El Archivo*, t. VII)

Fig. 381. Archs y capitells del Baptisteri de Tarrassa

IX

ELS CAPITELLS DE LES BASSÍLIQUES VISSIGÒTIQUES

Pera construir en aquets segles de pobresa y decadencia se compraren edificis vells y's destruiren pera aprofitar la pedra. Sant Agustí conta que un sacerdot de la seva diócessis que debía construir un hospital, comprá una casa que «pensava podía serli útil per ses pedres»; a la construcció d'una bassílica commemorada en un *cippus* conservat a Henchir Zerdan, els pobles del voltant hi contribueixen portanthi columnes. «Els Venusiasenses iniciaren fer la bassílica nova; els Mucrionenses donaren cinch columnes, els Guzabetenses donaren sis columnes, etc.» [1]

(1) Cabrol. *Dictionnaire* citat, «Afrique (Archéologie de l')», col. 667 y 679.

Fig. 385
Capitell romà mutilat. Sant Miquel de Tarrassa

De les nostres bassíliques cap conserva en son lloch les columnes y cal estudiarles en monuments posteriors o en els Museus. El ordre corinti romà y'l compost y sos derivats, son els prototipos dels capitells de tot aquet periode prerromànich. Un comerç de capitells anàlech als dels sarcòfechs, degué establirse en tot el mon llati: capitells desbastats tot just, fets de nou y capitells trets d'edificis que s'enrunaven, eren transportats de un lloch al altre per tot el Mediterrani. Aqueixos capitells eren, després, copiats en els llochs apartats dels antichs centres de cultura y modificats per la mà inhàbil dels esculptors barbres, donàntloshi lentament un nou caràcter.

En les construccions de l'època y en les posteriors, cristiana y musulmana, s'hi troben barrejats els diferents estats d'aqueixa gradació en sentit de decadencia del capitell romà.

CAPITELLS ROMANS APROFITATS

Exemples notabilissims d'aqueix aprofitament de capitells romans, sobreposats a canyes de diferent diametre's troben en l'esglesia baptisteri de Sant Miquel de Tarrassa. Son romans els dos capitells de pilastra que aguanten els ànguls del cimbori immediats al absis (Fig. 385) y els dos de columna que tenen rompudes llurs fulles d'*acanthus* inferiors pera avenirse al estret diàmetre de les canyes que sobremunten. (Fig. 386) Son vissigots, imitació del capitell corinti, els que aguanten els centres de les cares de Llevant y Ponent y vissigots derivats del antich compost, cisellats ab barbre llibertat y oblidada la forma classica que pretenen imitar, son els colocats en els ànguls propers de l'antigua entrada, a Ponent del edifici.

Els del primer grupo, capitells de pilastra o de columna, son exemple de les obres del comerç romà escampat per les ribes mediterrànies. Eren formes tot just desbastades, sense'l detall que devia completar l'esculptor; mes ab tot el saber fer d'un picapedrer habil o d'un taller que con-

serva la tradició antigua. Cap dificultat es estalviada en aquest treball preparatori del artifice; la visió de l'obra suprema del arquitecte esculptor romà es clarissima; les hèlixs dels caulícols son hèlixs, les masses de les fulles d'*acanthus* perfectament vistes; es un treball d'ofici subjecte probablement a regles; però a regles ben sabudes. L'astràgal no forma part del capitell en aquestes obres encare romanes.

Fig. 386
Capitell de pilastre adaptat a una canya de columna
Sant Miquel de Tarrassa

Hi hà medi d'establir la cronologia d'aquests capitells? S'ha de començar per dir que cap ha estat conservat en son llòch, de tal modo que no ens queda més que la forma arquitectònica pera determinar les dates y aqueixa es ben poca cosa tractantse d'un element que era objecte de comerç y de transport. Les proporcions son les clàssiques tant temps conservades. Se pot establir un límit inferior a la seva data: la fi del segle v, en que l'esculptura clàssica, cada dia més decadent, desapareix dels sarcòfechs, portant solament una creu o una inscripció. [1]

CAPITELLS VISSIGOTS IMITACIÓ DEL CORINTI Y DEL COMPOST ROMANS

Però hi ha un altre moment en la evolució del capitell y aqueix se troba també en Sant Miquel de Tarrassa casi en les mateixes dimensions pera que l'examen y la comparació puguin ser més complèts y precisos. (Fig. 387) Ella's troba en els capitells de la columna d'imitació exacta dels romans descrits, ab ells fàcil de confondrers, en que ab tot y això, un atent examen hi troba el desconeixement del fons artistich que vol expresarhi y la falta de destresa de la mà del esculptor. La curva de les cares del àbach s'endinsa sortint sos extrems y en son centre's conserva la pedra en que ha de cisellarshi l'estrella central, presentant l'origen d'aquells tres daus co-

(1) MARUCCHI. Obra citada, t. I, pàg. 326.

Fig. 387. Capitell vissigot imitació del corinti Sant Miquel de Tarrassa

locats sota l'abach que's veuen en els capitells romànichs de Sant Cugat del Vallès, de la Sèu de Girona, de Galligans, etc. La massa aon l'estrella ha de cisellarse es més petita, surt sobre'l tambor, no rompent, com en els romans, la ratlla que'l termina; els caulicols s'enganxen en aquell, temerós el cisell de separarlos; cambien ses proporcions desprenentse els rinxols més amunt que en els romans descrits; les volutes son espirals grabades en cares planes, no les hèlixs romanes que's destaquen atrevides; les fulles se mostren arrodonides, sens que s'acusin les dues parts en que les divideix el nirvi central. Se pot dir que l'operari coneix encare la forma, que la segueix fins els més petits detalls; pero qu'es inhabil la seva tècnica. Axis a les hèlixs hi substitueix una espiral plana y confòn les masses dels caulicols. L'operari es ja inhabil, però es encare romà. Es aqueix estat el de la major part de capitells traslladats a la Mezquita de Còrdoba quan la seva construcció. Aqueix fet senyala una data, un límit inferior de data, millor dit, a aqueixa forma arquitectònica: l'any de la hègira 169 (785 de J. C.) [1]

A n'aqueix grupo perteneixen també els capitells de la Catedral de Barcelona, els de Sant Pau del Camp y el que's guarda en el Museu episcopal de Vich.

(1) La *Crónica del Moro Rasis* diu, parlant de la Mezquita de Còrdoba, que Abderraman «la cubri en un any», en el que coincideix, fins a cert punt, ab Al-Maccari, qui s'expressa en aqueixos expressius termes: «y la completa l'any 170»; de modo que dos anys avans de la seva mort estava acabada casi tota l'obra de la Mezquita. Troben exacta confirmació aquestes noticies en l'autoritat d'Aben-Adhari del Marroch, qui diu: «Se comença l'obra de la Aljama l'any 169, y s'acaba sa fabrica completant les naus y colocant les columnes, en l'any 170, donchs a tot aixo s'hi dona cumpliment en un sol any». AMADOR DE LOS RIOS, *Inscripciones arabes de Cordoba*, Madrid, 1879, pag. 27, nota 3.ª

De la bassílica de Santa Creu (Barcelona) no hi hà conservats mès que dos capitells corintis, un sobre l'altre; de cap pera avall un d'ells, fan de peu al altar de l'actual esglesia gòtica. (Fig. 388) Están reduits a la més senzilla expressió del ordre corinti: les fulles d'*acanthus* han perdut tots sos detalls y d'elles en queden tan sols la massa qu'esbossa el picapedrer, l'envolvent, per dirho aixís, de la fulla corintia; éls dos ordres de fulles s'han reduit a un sol; els caulícols s'han transformat en una espiral aplanada en el tambor, les volutes angulars s'aplanen y's decoren ab una rosa. L'àbach d'aquets capitells queda reduit a una massa informe. No presenten collarí seguint l'us del temps.

Fig. 388. Capitells de la bassílica vissigòtica de Barcelona que avuy sostenen l'altar major de la Catedral

Un dels capitells de Sant Pau del Camp (Fig 389) es una degeneració del corinti, ab un sol ordre de fulles deformades en una extranya forma de palma; igual degeneració presenten els caulícols; l'estrella del centre del àbach s'es transformada en un botó, un quart d'esfera ab estríes que surten del *ombilicus*. L'altre (Fig. 390) es una derivació del capitell compost del Museu de Tarragona, (Fig. 252) qual forma, igual a un de la Mezquita de Córdoba, (Fig. 255) es ben comú en l'Occident. (Figs. 392, 393 y 394)

Un altre exemplar, que cal afiliar a aqueix grupo, es un capitell existent en el Museu Episcopal de Vich, trobat en la mateixa ciutat, impropiament classificat com de romà en el tractat d'Arqueología de Mossèn Gudiol. (Fig. 391) (1) Es una derivació del corinti, extraordinariament simplificat.

(1) *Nocions d'Arqueologia Sagrada Catalana*, Vich, 1902, pàg. 64.

Fig. 389. Imposta y capitell vissigots Sant Pau del Camp Barcelona

Fig. 390. Imposta y capitell vissigots Sant Pau del Camp Barcelona

Estan reduits a un ordre de fullatge els dos ordres típichs del capitell corinti, y a fulles alternades ab una forma floral tots els elements superiors del capitell corinti.

La comparació ab els edificis del mateix moment, del segle v al començament del VIII, porta a una conseqüencia anàloga a la qu'ens ha proporcionat l'estudi dels sarcòfechs : un comerç mediterrani de capitells y fragments arquitectònichs, el fet de la Mezquita de Còrdoba repetintse arréu.

Les formes més especials d'aqueixes variants dels capitells ab tots sos caràcters, les trobarém ben lluny del nostre país, aixís un dels capitells de Sant Pau del Camp, se troba repetit a la cripta de l'esglesia de Jouarre, aixecada, sembla, entre 628 y 685[1] y al Museu de Tolosa. (Figs. 393, 391 y 392) Uns altres de Tarrassa (Figs. 395 y 396) son anàlechs als de Santa Eulalia de Toledo, qual fundació s'atribueix al regnat de Athanagildo ab més o menys fonament, peró qu'es indubtablement vissigoda.[2]

(1) MICHEL. *Histoire de l'Art*, t. I, pag. 111.

(2) AMADOR DE LOS RIOS. *Monumentos Arquitectónicos de España. Toledo*, t. I, pag. 35. Madrid, 1905.

CAPITELLS VISSIGOTS DEL DARRER PERÍODE

Hi hà finalment a Sant Miquel de Tarrassa, la representació d'un tercer moment de aqueixa evolució cap a la decadencia. (Figs. 395 y 396)

Fig. 391. Capitell vissigot Museu de Vich

Res hi hà en aqueixos capitells que no vulgui ser imitació romana, tots els elements del capitell compost s'hi troben, n'hi hà prou ab compararlo ab altres capitells romans conservats a Córdoba, pero hi manca la proporció, s'hi veu la decadencia que lentament produía la transició al art de segles posteriors. Els dos son imitació barbre d'aquell tipich capitell que engendrà l'art romà agermanant les fulles corinties ab les volutes jóniques, abdós presenten marcades les volutes cobrint els ous jónichs, abdós porten el gran collari de perles; mes una línea de rudimentaries fulles, casi bràctees embrionaries, substitueix en els dos a les delicades que mostren els capitells compostos de l'antigua Roma, per venir després, en un l'astràgal y en l'altre tres bocells que'ls uníen a les canyes. Cal notar d'un modo especial, que en aqueixos capitells l'astràgal ha deixat d'estar unit a la canya pera passar a unirse al carreu que conté aquell element superior de la columna.

Fig. 392. Capitell vissigot. Museu de Tolosa

Aqueixos capitells son extraordinariament barbres y hi hà que asignarloshi una data al final del periode vissigot. El fet de portar l'àbach unit al capitell, els hi senyala aqueixa data més moderna. Tenen ab tot, sos anàlechs o sos predecessors, en la colecció inmensa de la Mezquita de Córdoba, ja entre'ls capitells romans, ja entre'ls vissigots transportats a l'obra de Abderramàn. Poden compararse als del «Cristo de la Luz» de

Fig. 393
Capitell de la cripta merovingia de Jouarre

Fig. 394
Capitell de la cripta merovingia de Jouarre

Toledo, antigua mezquita, construida ab elements d'una bassílica, qual fundació s'atribueix al regnat d'Athanagildo, segona mitat del segle vi.[1] Altres s'assemblen als capitells existents en la parroquia de Sant Sebastià de Toledo, construida ab restes vissigots, esglesia que fou reedificada en el segle xiii ab materials procedents de la construcció antigua.[2]

El capitell de la figura 397, trobat a Barcelona, es un fragment de capitell corinti, de pedra de Montjuich, tractat en son detall com els capitells del temple del carrer del Paradís. Se diferencía d'ell per la supressió de tot element volat. Comparis els extrems de les fulles d'*acanthus* d'un y altre. Apareix en aqueix capitell un element decoratiu: la corda lligant el fullatge. La esculptura es aplanada, com una decoració feta a regates. Ni un ni altre tenen collari.

En els capitells que acabém d'estudiar, s'observa ja que l'astràgal, aquella motllura escencialment romana, abandona en alguns la canya per

(1) Amador de los Ríos. Obra y lloch citats.

(2) Amador de los Ríos. Obra citada, pàg. 37.

unirse al capitell, pràctica que seguiren els esculptors dels segles següents. Costum es aqueixa no sempre observada pel poble goth, com hem vist en els capitells de Tarrassa descrits y en els de la portada de Sant Pau del Camp de Barcelona. Ho esplicariem nosaltres en l'empleu que's feu sovint de les canyes romanes que portaven cisellades tal motllura, lo que permitia prescindir d'ella al esculptor, mentres que, quant era precis treballar la canya per estalviar feyna y material, la unía al capitell. Es una senyal de pobresa y decadencia que estalvia lo que's pot en l'habilitat del que treballa y en el cost del seu treball.

Fig. 395
Capitell compost a Sant Miquel de Tarrassa

Aqueixes dues coses marquen l'evolució d'aqueixa forma arquitectònica : l'artista no inventa res, no hi afegeix ni un tema decoratiu, cap d'ells s'atreveixen a adornar la forma clàssica consagrada pels anys y's mantenen en les faixes, en els frisos, en les impostes. Sempre ha passat aixís y are encare passa ab els elements arquitectònichs més reacis a la novetat, més difícils als innovadors. En cambi la transformació es deguda a l'estalvi de medis y a la inhabilitat: se tendeix a poguer decorar una pedra treballada per un picapedrer en forma geomètrica y que aqueixa decoració sigui com un brodat superficial ; aixís se converteixen en un grabat els caulicols y rinxols dels

Fig. 396
Capitell compost a Sant Miquel de Tarrassa

capitells corintis y'ls ous y collarets de perles dels capitells compostos. La doble renglera de fulles dels capitells corintis y compostos se redueixen a una sola y tota forma difícil, tota la lliure varietat de superficies geomètriques qu'emplea l'esculptor tendeix a reduirse a unes quantes aplanades, que's troben formant àngul, com volentles substituir totes per formes planes. Tal fan els esculptors inhàbils d'avuy; tal es l'obra de picapedrer actual en els llochs d'aon ha desaparescut la tradició artística.

Fig. 397. Capitell trobat a Montjuich, Barcelona (desaparescut)

CAPITELL IMITACIÓ BIZANTINA DE S. MIQUEL DE BARCELONA

Afegim a la serie de capitells que resten de les antigües bassíliques vissigodes una reproducció barroera dels capitells cúbichs bizantins trobats en l'esglesia de Sant Miquel de Barcelona y que avuy serveix de pila baptismal a l'esglesia de la Mercè. La reproducció es barbre. El que se anomena capitell cúbich bizantí es una forma que fa'l traspàs del quadrat del rassament dels archs al circol de la canya de les columnes : quatre superficies engerxides limitant una forma apiramidada fan aquest pas gradual y continuo ; sobre les quatre superficies s'hi desenrotlla un tema decoratiu, de follatge ondulant, limitat per dalt, baix y arestes d'intersecció per unes faixes decorades d'elements vegetals. El nostre capitell es una forma arrodonida, obra d'un esculptor que no coneix la forma geomètrica de aqueix element bizantí ; la decoració bizantina es també grollerament estrafeta d'un dels capitells de Ravena que reproduim (Fig. 101) els temes de fulles ondulants decoratives son casi un gravat, més de dibuix elegant, de curves lleugeres; en el capitell barcelonès el fullatge es angulós, d'un dibuix d'una simplicitat barbre, sense caracter. Més es indubtable que no es una coincidencia sino una copia grollera, per un home de técnica diferent de la bi-

zantina y segurament una copia feta desde lluny per medi d'un dibuix. En quin moment fou feta aqueixa copia?

Aqueixa forma no es romana sino d'origen bizantí, una innovació del Orient que traspassa l'Adriàtich per primera vegada quan el domini ostrogot a Ràvena en la erecció sumptuosa de Sant Vital (526 - 547). (Fig. 400) Tè precedents més antichs a Orient com

Fig. 398
Capitell procedent de Sant Miquel de Barcelona avuy a la Mercè

Fig. 399
Capitell del Duomo de Parenzo (Rivoira)

Fig. 400
Capitell de S. Vital de Rávena (Rivoira)

Fig. 101. Capitell de Afracisco avuy al Museu de Ràvena (Venturi)

els de Santa Sofia de Salònica (495), obres coetanies com els de Sant Sergi y Bacco a Constantinoble [1] y obres numeroses posteriors com els del Duomo di Parenzo (533-543) (Fig 399) [2] els de Santa María di Grado (571-586) y'ls de Sant Apolinar in Classe. Molts d'aquests son capitells transportats d'Orient qual comerç d'esculptures sustitueix el de la Italia.

Al Museu Nacional de Ràvena s'hi guarda un capitell procedent de Sant Miquel d'Afracisco (Fig. 101) que presenta notables analogies ab el de Sant Miquel de Barcelona.

Es el segle VI el moment de aqueixes formes, mes res esclou una copia posterior que ab tot dificilment podría alcançar mes enllà del començament del segle VIII.

En les esglesies vissigòtiques castellanes es conegut aquest element. [3]

L'esglesia de Sant Miquel de Barcelona fou edificada en el centre de la Acròpolis romana sobre unes ruines antigües de la que's conserva un mosaich (Fig. 262) ja descrit. Els datos cronològichs més antichs conservats daten del segle X. [4]

(1) RIVOIRA. Obra citada, t. II, pag. 63.

(2) Id. Id. pàg. 86 y 87.

(3) LAMPÉREZ. *Historia de la Arquitectura Cristiana Española en la Edad Media*, darrerament citada, pàg. 124.

(4) Un document del 963 parla de l'esglesia de Sant Miquel *sita in Barchinona* y en altre del 961 com a situada fora de les muralles de la ciutat *sita infra muros Barchinonae*. El testament sacramental de Mocio del 987, fa referencia a l'esglesia de Sant Miquel de Barcelona. (PI Y ARIMON. *Barcelona antigua y moderna*, t. I. pag. 546). — Del any 995 es l'escriptura d'una donació feta per Tedulfo a l'esglesia de Sant Miquel. (A. C. B. *Antiquit.* Llib. I. núm. 656, fol. 242. BALARI. Obra citada, pag. 656). Un altre document del any 1006, parla de la *Ecclesiae sancti Michaelis sitae intra muros ejusdem civitatis.* (*Marca Hispánica*, pàg. 419). — En 1016, Ramón Berenguer I y sa muller Almodis, donaren el temple de Sant Miquel Arcàngel de Barcelona, al bisbe Gusilabert. (PI Y ARIMÓN, lloch citat). — Se troba novament mencionada aquesta esglesia en un document referent a la Catedral de Barcelona, del any 1104, que copia en FLORES *(España Sagrada*, t. XXIX. Ap., pàg. 465). — En 8 de Maig del 1147 va caure l'esglesia. El mateix any comensà a reedificarse y estaba acabada als nou mesos segons deya una taula pintada y posada a la paret del temple. (PI Y ARIMON, lloch citat). — Fou destruida en 1869 (BALARI, obra y lloch citats).

Figs. 402 y 403. Creus decorades de gemmes, de Sant Pere de les Puelles, de Barcelona

X

FRAGMENTS DECORATIUS

En les esglesies catalanes, aprofitats d'altres construccions, s'hi conserven, a més dels capitells descrits, un número escás, per cert, de fragments que no poden classificarse en el període románich per presentar diferencies esencials ab la decoració usual en els edificis dels segles x y xi. Alguns son relativament fácils de classificar: altres deixen dubtes sobre si s'han de considerar com una obra del període vissigótich o com un esbós d'esculptura prerrománica posterior, o be com una obra barbre, atrassada, de les qu'en tots els temps s'han produit sense seguir el progrés del art. Per altra part, son ben escassos els que poden datarse ab l'auxili de documents.

Anèm aquí a ferne un catálech o Corpus minúscul, indicant les comparacions de que podém servirnos pera classificarlos.

FRAGMENT DE «PLUTEUS» LA GARRIGA

El fragment decoratiu del anvers de la lápida de Cxixixlona (pág. 358), de la capella de la Mare de Deu del Camí, de La Garriga, forma un paralelógram de 0'56 m. per 0'32.

Conte en una de les cares l'inscripció sepulcral de Cxixixlona, morta en 22 de febrer de 945 del Senyor, que diu axis :

HIC REQUIESCIT BONA MEMO=
RIA. CXIXIXLONA I[N] D[E]O DICATA, FILIA WI-
FREDI COMI[TE] DIMITAT EI D[EU]S AM[EN]
QVAE OBI[IT] KALENDA[S] MAR [TII]
ERA DCCCLXXXIII ANNO [INCARNATIONIS]
DCCCCXLV AN-NO VIII REGNA[N]TE
LEODOVICO FILIO KAROLO REGE.

En l'altra cara hi hà una curiosa decoració. L'element principal es una palma posada de front y que té en son arrancament dos volutes. (Fig. 104) Es aquest un element comú en la decoració de les bassiliques llatines. Se'l troba en un fragment dels *plutei*, barana de marbre del cercat reservat als cantors de la *Schola cantorum*, de la bassilica de Santa Sabina. (Fig. 102) Aqueixa fou construida en el segle v. Fou començada en temps de Clement I, per un sacerdot d'origen slau anomenat Pere y acabada en temps de Sixte III cap al any 435. Fou restaurada en temps de Lleó III, a darrers del segle VIII y en temps de Gregori IV, en el segle IX en que'l pluteus se construí. Aqueix tema decoratiu es repetit a Italia en el *cancellum* del Baptisteri Calixte, al *duomo* de Cividale que'ls arqueòlechs italians creuen del segle VIII. (Fig. 106) (1)

Fig. 104
Fragment de *pluteus*
La Garriga. (Fot. Arumí)

Es una istilisació del arbre, una forma abreviada, geomètrica palmiforme, que'ls decoradors coloquen à cada costat de la creu o ab la que omplen les lloses dels *plutei* o de los *cancella*. En el nostre element la palma s'aixeca sobre una forma triangular decorada ab ratlles transversals a modo de cordes, tema que domina en totes les linies principals d'aqueixa primitiva y rudimentaria decoració.

CREUS AB LA A Y LA ω
DE SANT PERE DE LES PUELLES

A l'esglesia de Sant Pere de les Puelles de Barcelona, en el campanar, hi han dos carreus colocats simètricament als dos extrems de la cara que mira a la plassa de Sant Pere, y a una mateixa altura, decorats ab creus gemmades : en una les gemmes omplen tota la creu, (Fig. 104) en l'altre sols l'extrém y el cen-

(1) VENTURI. Obra citada, t. II, pag. 132.

tre. (Fig. 402) Evidentment son d'una construcció anterior al campanar de plena época románica, potser del segle x, data de la consagració y de la restauració de l'esglesia. Dels braços de la creu penjen la A y la ω; en la una colocades en aquest ordre, en l'altre en l'ordre invers. Aqueixa inversió es rara en l'epigrafía. A Roma hi há un epigraf, datat de l'any 295, en que dissimuladament, en la llegenda, s'hi introdueix aqueix símbol cristiá, invertit l'ordre de les lletres; [1] en una inscripció de Santa Justina de Padua hi há simètricament colocades, dos creus en análoga disposició de lletres que les que describim. [2]

Fig. 405. Fragment del *pluteus* de Santa Sabina a Roma. (Venturi)

La creu gemmada ab la A y la ω sospeses, recorda les *cruces stationales* que's portaven en les professons, una joya análoga a la fig. 408 de tradició vissigótica que's conserva en el Museu Arqueológich Nacional.

Es aqueixa forma, ab les lletres penjades, la darrera ab que la creu apareix en l'epigrafía: a Roma, aon les fórmules y símbols lapidaris naixen y moren primer que a les provincies, tingué un periode de voga cap als anys 365-385 y un reviscolament indicant la forma material de penjar les lletres ab cadena, cap a l'any 430. [3] La creu gemmada, de la que penjen ab cadenes la A y la ω, se la troba en un sarcófech de Tours; [4] igual tema, encare que'n diferenta disposició decorati-

Fig. 406
Cancellum del Baptisteri de Calixte al duomo de Cividale. (Venturi)

(1) Cabrol. *Dictionnaire*, t. I, cols. 3 y 4.
(2) Id. *Id.*, t. I, col. 5.
(3) Id. *Id.*, t. I, col. 4.
(4) Le Blant. *Les sarcophages chrétiens de la Gaule*. n.° 7.

Fig. 107. Làpides del Museu de Narbona

va ab la ω y la A colocades ab aqueix ordre, se troba sobre la tumba de Boethius, bisbe de Carpentras, (1) que en 584 y 585 firma els concilis de Valence y Macon. A Espanya apareixen aqueixes lletres en la segona meitat del segle v y's perpetúen durant tot el periode vissigot, no haventhi cap inscripció datada ab les lletres penjades de la creu. (2)

La forma d'incrustació de les pedres es caracteristica de l'orfebreria vissigòtica. «La major part de les joyes o pesses d'orfebreria, diu Molinier (3) que's troben en les sepultures de per allà'ls segles v al x, presenten una decoració planera, feta ab troços de vidre de color o de pedres dures, tallades planes, insertades o closonades en làmines primes d'or, de plata o de bronze y es d'aqueixa técnica que s'ha volgut fer la característica específica d'aquest art barbre. « Fa notar després l'Emile Molinier, que aqueixa técnica es antigua y comú també al poble romà.

Comparemles ab elements anàlechs. Una d'elles es la creu representada en una pedra que's guarda en el Museu de Narbona, (Fig. 107) catalogada ab el n.º 539, igual a la fig. 404 de Sant Pere, de Barcelona; la diferencia està solzament en que aquesta està decorada per una sola fila de gemmes, mentres l'altre ho es per dues files. El baix relléu de Narbona conté, a més de la creu adornada, el tema cristià antiquíssim de les dues colomes que beuen en un vas a la part superior de la creu. A sota hi hà dos personatges (Sant Pere y Sant Pau), dels que un, acompanyat d'un petit animal, sembla designar la creu a la adoració. Els arqueòlechs francesos la califiquen d'obra barbre dels segles VIII al IX. (4) Procedeix de Santa Maria la Major, de Narbona.

En una de les nostres creus, hi hà de caracteristich la terminació en

(1) Le Blant. *Les sarcophages chrétiens de la Gaule*, n.º 199.

(2) Cabrol. *Dictionnaire*, t. 1, col. 7-12.

(3) En l'*Histoire de l'Art*, de Michel, article *L'Art de l'époque barbare*, t. 1, pag. 405.

(4) En tracten: *Bull. Monumental*, 1868, pag. 121; *Congrès Archeol.*; 1867, pàg. 266 *Revue Archeol. du Midi*, 1867, pag. 81; *Revue archeologique*, 1903, t. 11, pag. 295, article *Le musée chretien dans la chapelle de Saint Louis*, per Salomon Reinach.

volutes als extrèms; l'altre no la presenta. Les dues formes son comunes a Italia, en obres coetànies al nostre període vissigot. Una forma del primer tipo la reprodueix Garucci, [1] ab gemmes closonades y ab les característiques volutes, qu'està en l'altar a l'esglesia de Sant Martí de Cividale y sembla datar del segle VIII. Una creu d'igual aspecte, substituint ab la trena les gemmes de la decoració central, se troba en un fragment de *pluteus* de Santa María in Cosmedin. Aqueixa bassílica degué erigirse en el segle VI. Se la menciona en el *Liber pontificalis* y en l'*Itinerari de Einsiedeln*. Fou després varies vegades restaurada. [2] Anàloga forma's veu en el *cancellum* del baptisteri de Calixte a Cividale. (Fig. 406) [3] Aqueixa forma de conjunt se repeteix en el *pluteus* de Santa Sabina (Fig. 405) y en l'ambó de Nepi, contemporani de Gregori IV. [4] La segona forma se troba desde la major antiguitat y ella es la més comú en les joyes vissigòtiques com en les corones votives trobades en el tresor de Guarrazar (Armería real de Madrid y Museu de Cluny a París).

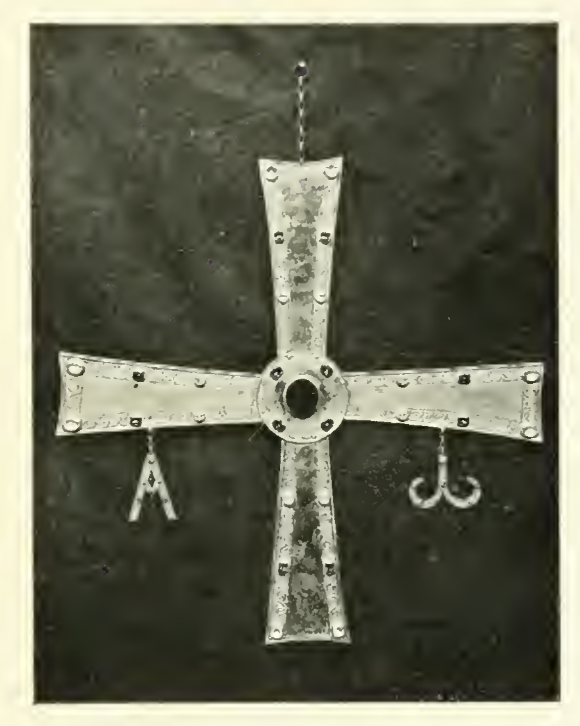

Fig. 408 Creu de tradició vissigotica que's conserva en el Museu Arqueològich Nacional

IMPOSTES DE SANT PAU DEL CAMP

A la porta de Sant Pau del Camp de Barcelona, aixecada probablement en el segle X, sobre'ls capitells vissigots descrits (Figs. 389 y 390) hi existeixen dos impostes decorades ab formes d'origen vissigot; la creu anàloga a la descrita de Sant Pere, l'estrella de sis puntes, l'*aster* d'origen oriental. Son aqueixos dos últims ele-

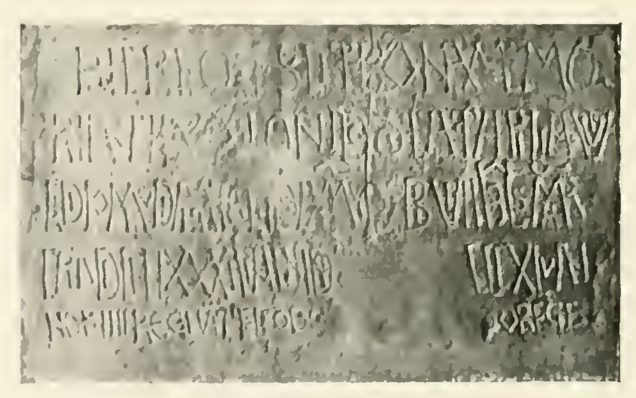
(1) Obra citada, t. I, Tav. 424, fig. 6.
(2) MARUCCHI. Obra citada, t. III, pàg, 270 y següents.
(3) VENTURI. Obra citada, t. I, figs. 104 a 106 y RIVOIRA. Idem, t. II, figs. 173 y 175.
(4) MARUCCHI. Obra citada, t. III, pàg. 27.

ments característichs de l'època, se troben en les bassíliques als dos costats de la creu, representant el sol y la lluna (relleu de Narbona, (Fig. 407) cancell del baptisteri de Cividale, (Fig. 406) *pluteus* de Santa Sabina), (Fig 105) s'els veu com a elements característichs de decoració, en els darrers temps del Imperi, freqüentment en la decoració vissigoda espanyola, (exemple: la base empleada com a capitell en l'esglesia musàrabe de Sant Sebastià, de Toledo) [1] y en els fragments antichs francesos, com a Sant Joan de Poitiers.

Son ben escassos els temes decoratius trobats en terra catalana y cap s'aparta dels coneguts en les altres terres hispàniques. Podèm aixís dir que la nostra decoració vissigòtica està dintre'l cicle de decoració vissigòtica hispànica. Les estrelles, els asters, les creus, les trenes, no son propiament temes de la gran decoració romana, son principalment de les arts decoratives, les arts menors dels critichs neoclàssichs. Molts d'ells s'introdueixen pels decoradors romans en ses obres modestes y ab més freqüencia en les baixes èpoques; aixís els trenats que contornejen els paviments romans o les llaçeries que omplen els quadrats dels mosaichs, les estrelles dels teixits, son profusament empleades en les cornises vissigòtiques y tornades en els *plutei* formes representatives del sol y la lluna al costat de la creu. Encare's pot afirmar mes: que tots ells son temes del art popular, del art rústech romà que existía al costat del art clàssich entre els estaments humils o en les valls apartades de les grans corrents.

Y això es el característich de la decoració barbre: la minvada dels temes antichs y la reflorescencia del art rústech, qu'es a la vegada l'art primitiu dels pobles ibèrichs feta per artistes de tradició greco-romana.

(1) Amador de los Rios. *Monumentos Arquitectónicos de España. Toledo,* pàg. 59.

Làpida de Caixaxlona a La Garriga
Reproducció de la Junta de Museus de Barcelona

Fig. 409. Restauració ideal de l'Esglesia de Pedret (els archs formers existeixen actualment y l'arch triomfal es hipotètich)

XI

ARCHS DE FERRADURA

UNA altra modalitat de l'arquitectura religiosa prerromànica es la de les esglesies en que les línies curves, ja en el plà, ja en el alçat, prenen la forma d'arch de ferradura ; ja aqueixa forma d'arch a Catalunya s'aixeca sobre pilastres o columnes y dona forma als archs torals, ja marca les plantes dels absis o serveix de directriu a les voltes.

Fig. 110. Bassílica visigòtica de San Juan de Baños (Lampérez)

No es un element desconegut en l'arqueologia: en temps antich, de cronologia poch precisa, se'l troba en la construcció persa sasanida de Taki-Ghera en el Mont Zagros, en la gruta d'Urgub a la Capadocia, monument segons Texier anterior a Constantí y en les roques de Bavian, prop de les fonts del Jazer, en un ornament sobreposat destruint part del baix relleu de Senakerib.[1]

Recordem com aqueixa forma la hem trobada en les esteles del país astur ab inscripcions del segle II (Figs. 295 a 300) conegudes cada dia en més número y en les urnes cineraries de les valls pirenaiques. (Figs. 301 a 310) Tots aquests datos venen a demostrar que l'arch de ferradura fou conegut a Orient y a Occident durant l'època romana.

Deixèm de banda la qüestió dels origens antichs qu'es una qüestió poch aclarada y que no pertany al concret objecte de nostre estudi,[2] y fiesemnos en sa aparició en les obres cristianes. Continúa aqueixa forma d'arch trobantse simultàniament al Orient o al Occident. Al Orient en les esglesies cristianes de la Capadocia

Fig. 111
Plan de «San Juan de Baños» (Agapito y Revilla. Rev. *Arq. y Const.*, 1902)

(1) Velázquez. *Lecciones sobre la Arquitectura árabe. Boletin de la Institución libre de la Enseñanza.* Madrid, 1900.

(2) Gómez Moreno. *Excursión á través del arco de herradura. Cultura Española*, t. III, pàgines 785. Madrid, 1906. D'aqueix treball extrayém els datos generals que convé adduir com a precedent pera nostre estudi.

Fig. 412. Mezquita de Córdoba
(part construida en temps de Abderrahman I)

entre'ls segles IV y VI; en les de l'Armenia del segle VII; en les obres musulmanes de Damasch y es perpetúa son us en obres posteriors gregues.

L'ARCH DE FERRADURA AL INTERIOR D'ESPANYA

Al Occident, a Espanya, la tradició de l'art romà ibérich se traslladà al art cristià en l'estela de Mértola, d'Andreu, *Princeps cantorum sacrosancte aeclisiae Mertilliane*, del any 525 y en altres de data y lloch inmediats. En Gómez Moreno n'ha senyalat en les portes de la muralla de Córdoba que ha classificat com anterior al domi-

Fig. 413. Cristo de la Luz
Mezquita muzulmana. (Toledo)

Fig. 114. San Cebrián de Mazote (Agapito y Revilla. *Arq. y Constr.*, 1902)

ni musulmà [1] y senta l'hipòtesis de que'l mur d'Occident de la Mezquita de Còrdoba, construida en un any (785-786) de 169 a 170 de l'Hégira, es rest de l'antigua bassílica de Sant Vicens.

En la messeta castellana abunden els edificis ab archs de ferradura, petites bassíliques que'ls arqueòlechs madrilenys classifiquen com a vissigodes: com la desaparescuda de Sant Román d'Hornija (Valladolid), fundada per Chidasvindus cap a la meitat del segle VII, de planta en forma de creu y archs de ferradura adornada de marbre y de jaspis, o com la de San Juan de Baños (Palencia), erigida, segons els arqueòlechs castellans, en 661 per Recesvindus [2] ab archs y

(1) Estudi citat, pàg. 795.

(2) La data de San Juan de Baños ha estat discutidíssima: de una part els arqueolechs castellans afirmant que l'actual bassílica es la primitiva de Recesvindus a que's refereix una lapida aparedada en l'arch triomfal y de altre part M. Marignan «Les premières églises chrétiennes en Espagne», publicat en *Le moyen âge*, 1902, IIe serie, t. VI, pàg. 69-97 y altres arqueolechs francesos que la creuen de data molt posterior; en el *Dictionnaire*, de CABROL (art. Baños. San Juan Bautista en) el conegut arqueolech H. Leclercq ha publicat un article resumint el punt de vista dels arqueolechs francesos y una completa bi-

Fig. 115. San Cebrian de Mazote. Planta reconstituida. (Agapito y Revilla).

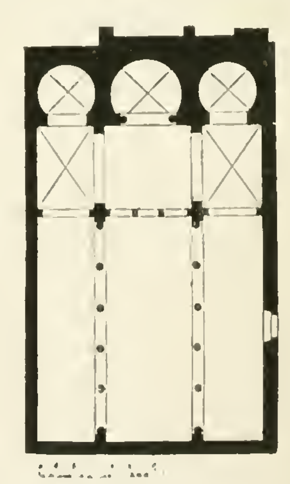

Fig. 116. San Miquel de Escalada. (Agapito y Revilla. Rev. *Arq. y Constr.*, 1903)

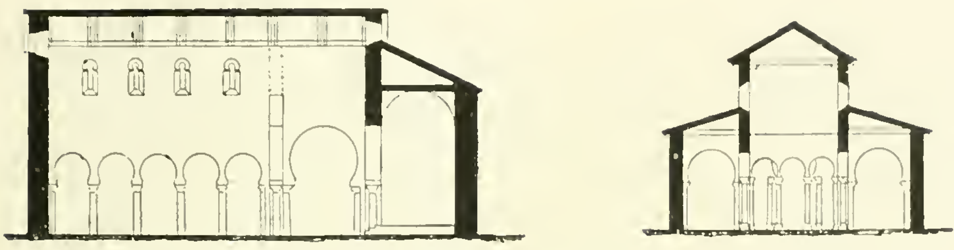

Fig. 417. Sant Miquel de Escalada. (Agapito y Revilla. Rev. *Arquitectura y Construcción*, 1903)

voltes de ferradura y considerant l'actual esglesia la que conmemora la inscripció dedicada a Sant Joan Baptista pel citat rey vissigot.

Del art vissigot passa aqueixa forma al art musulmà als esplendors de l'arquitectura del Califat, qual obra capdal avuy existent es la Mezquita de Córdoba. La cronologia d'aqueix art està establerta (1) y sos caracters y la sumptuositat de les seves obres son coneguts. Dintre aqueix periode

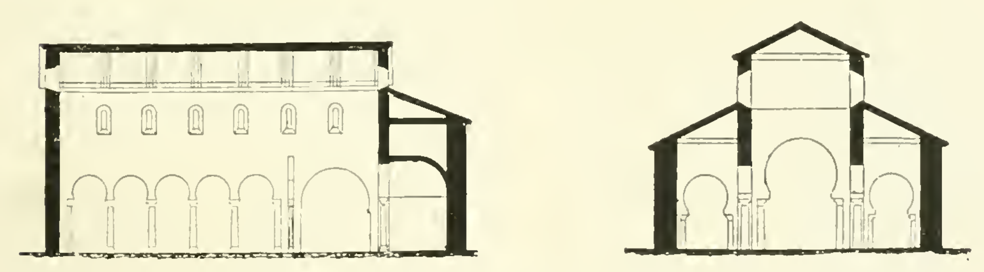

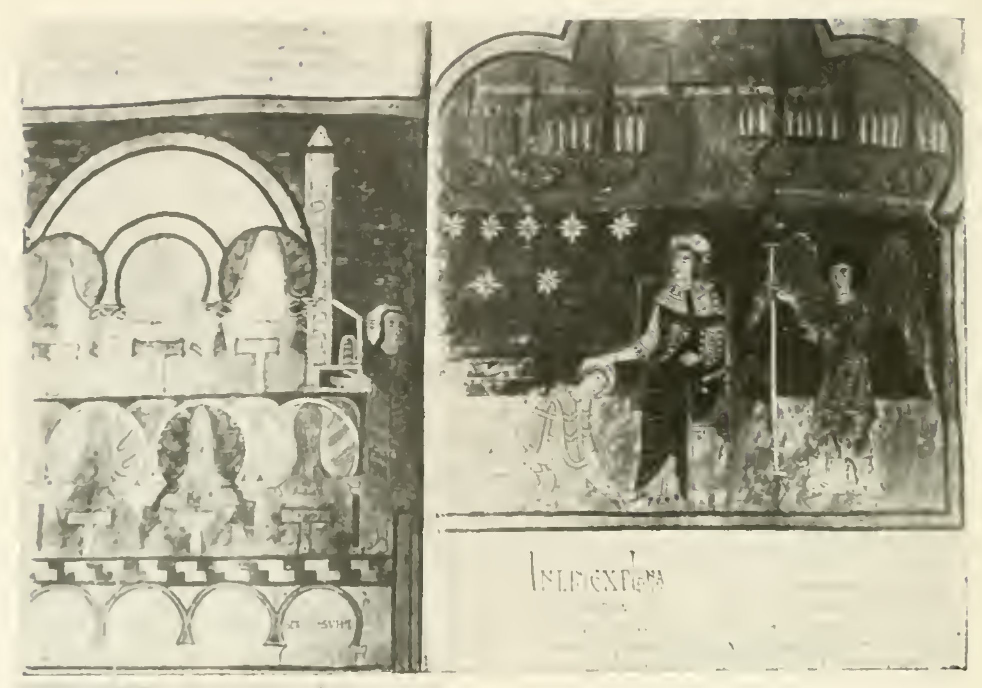
Fig. 418. Sant Cebrián de Mazote. (Agapito y Revilla. Rev. *Arquitectura y Construcción*, 1903)

bliografia de la qüestió. A Espanya els edificis classificats com vissigots son numerosos; en Lampérez cita entre altres els següents: «Basilica de Cabeza de Griego, (Cuenca); San Juan de Baños (Palencia); Santa Comba de Bande (Orense); San Pedro de Nave (Zamora); San Miguel de Excelsis (Navarra); a més dels restes ornamentals de Córdoba, Mérida, San Román de Hornija, Sevilla, Granada, Toledo, etc. En aqueixa última poden considerarse com a probablement vissigòtiques les esglesies de Sant Sebastià y Santa Eulalia.

Vegis *Historia de la Arquitectura cristiana española*, treball citat de Lampérez, publicat en la revista *Arquitectura y Construcción*. Barcelona. 1901 y 1902, y del mateix autor el compendi *Historia de la Arquitectura cristiana*, també citat.

Pot el lector trobar un estudi complert d'aqueixa qüestió en la *Historia de la Arquitectura cristiana española en la Edad Media*. Madrid, 1908: que escrites ja aquestes ratlles y en prempsa, ha publicat dit autor.

(1) Velázquez. *Lecciones sobre la Arquitectura árabe*, ja citades. — Narciso Sentenach. *La Mezquita aljama de Córdoba*. Madrid, 1901.

Figs. 119 y 120. Archs de ferradura del codice del Beato y Ende, de la Catedral de Girona

Abderrahman I aixecava la Mezquita de Córdoba en els anys 785-788. Abderrahman II la engrandí (833-848), y coincidint ab les primeres obres romàniques l'aixamplava més y més Hakem II desde 961 y Hichem II y Almansor en lo que resta del segle x. L'arch de ferradura llavors se extengué per la Mauritania fins a Tunis. En la Mezquita de Kairoan y en la d'Ibn Tulun s'hi combina ab l'arch apuntat formant la ferradura apuntada que no's reflexa a l'Espanya musulmana fins al segle x, en la Mezquita de Córdoba, en el darrer aixamplament citat.

L'atribució vissigòtica del arch de ferradura deguda principalment

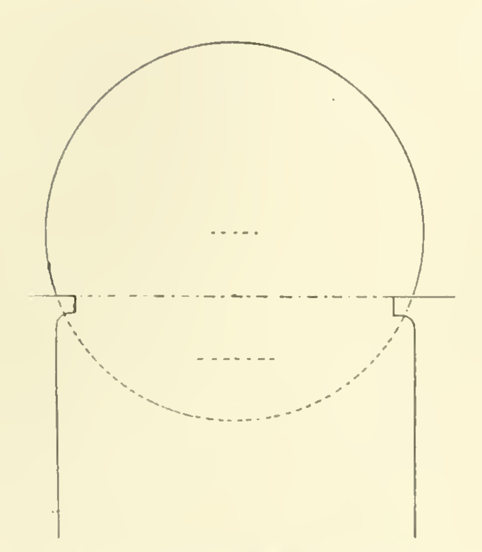

Fig. 421. L'arch de ferradura vissigot segons Gómez Moreno

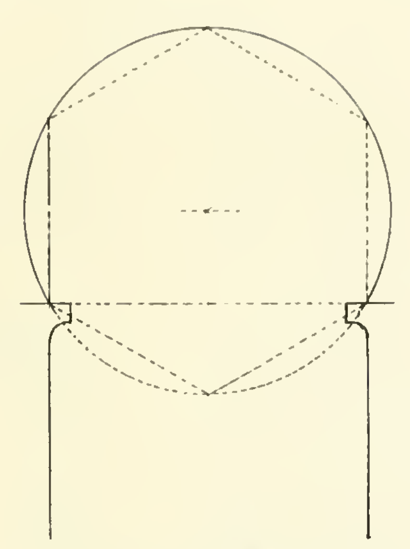

Fig. 422. L'arch de ferradura muzàrabe segons Gómez Moreno

als arquitectes y arqueòlechs castellans Madrazo, Velázquez, Lampérez, Agapito y Revilla, Gómez Moreno, etc., no ha deixat d'ésser laboriosa, ni deixa d'ésser discutida. En Lampérez ha resumit aqueixa discussió, molt interessant en aqueix estudi, en les següents paraules: « Fins la meitat del últim segle passaba per veritat indiscutible que l'arch de ferradura havía sigut importat a Espanya pels alarbs. Madrazo, en 1858, apuntà que tal forma era usada pels armenis y bizantins anteriors a Mahoma y el Sr. Velázquez últimament amplià aquets datos, fent veure que a Espanya existía aquesta forma en làpides romanes (Museu de León) del segle III y que's veu en códices del Nort d'Europa. Els monuments vissigòtichs d'Espanya proben que aqueix element sigué d'us constant en aquesta època, y com dato literari de la major importancia aportà el Sr. Ferreiro, [1] la cita del capítol VII, llibre XV de les *Etimologies*, de Sant Isidoro, que diu axís: *Arcus dicti quod sint arcta conclusione curvati*. (S'en diuen archs perque cap a sos extrems son considerablement curvats). » [2]

Al caure el reyalme vissigot, de la seva arquitectura s'en desprenen primerament dugues branques: la branca cristiana, lliure de l'invasió musulmana, y la mozárabe, subjecta al domini mahometà. La primera,

(1) *Historia de la Santa A. M. Iglesia de Santiago*. Santiago, 1900.

(2) Lampérez. *Historia de la Arquitectura cristiana española*, treball citat publicat en la revista *Arquitectura y Construcción*, 1901 y 1902.

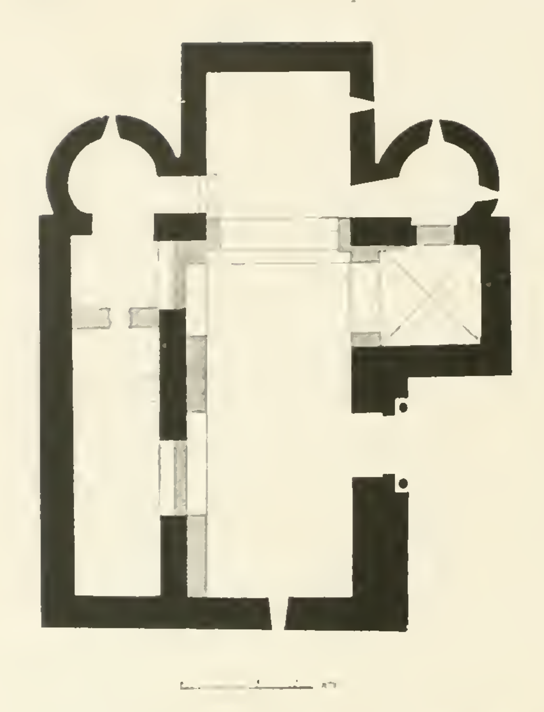

Fig. 123. Pedret. Plan del estat actual. Escala 1/200

més independent de la tradició vissigòtica, desarrolla un art original avençat desde'ls temps de Ramir I. L'arquitectura dels muzàrabs, en cambi, se manté tradicional, de tal modo, que al conquerirse Toledo en el segle XI y Còrdoba en el XII, apareixen les esglesies muzàrabs iguals en sa disposició com les primitives vissigòtiques. (1)

La forma musulmana y muzàrabe del arch, ab son peraltat caracteristich, traspassa, en les darreries del segle IX, la frontera cristiana en temps de Alfons III en que comença la emigració de muzàrabs en els dominis dels reys castellans y lleonesos. El tipo d'aqueixes esglesies es Sant Cebrià de Mazote; (Fig. 111) en ella els archs no conserven la forma dels de Sant Joan de Baños, dels més antichs de la Catedral de Còrdoba, sino la més aixecada y més closa del Cristo de la Luz de Toledo. (Fig. 113)

Apareix llavors aqueixa forma castellana en els còdices, com en la Biblia de Sant Isidor de León que s'acabà en 960; com en el de Girona obra de Eude *pintrix* y del sacerdot Emeteri, artistes lleonesos, datat en 975; com en el còdex Vigilià acabat en Albelda en 976 y l'Emilià o de Sant Millan de la Cogolla escrit entre el mateix any y el 992; com en el de la Biblioteca Nacional escrit per un tal Facundo en 1047 pera Fernando I, qui'l dona a San Isidor de León.

A Castella triga a desapareixer aqueix element interessantissim: se conserva en les esglesies, en les cases humils, obres dels *alarifes* moriscos de les *aldees* castellanes, en els murs dels castells, en les catedrals, en plè art gotich, per la propia influencia mudejar que conserva'l prestigi del art musulmà en la Cort reyal y els palaus dels nobles y dels bisbes.

(1) Lampérez. *Historia de la Arquitectura Cristiana Española en la Edad Media.* Citada

Els arqueòlechs castellans han arribat més enllà en l'estudi d'aqueix important element. En Gómez Moreno fent comparacions del excés del punt sobre la llum de diferents archs ha fiesat que'n els archs vissigots, aquest es $^1/_3$ del radi y aixís están construits els de la Mezquita de Córdoba. (Fig. 112) Sense ser absoluta y general aqueixa regla, lo cert es que pre-

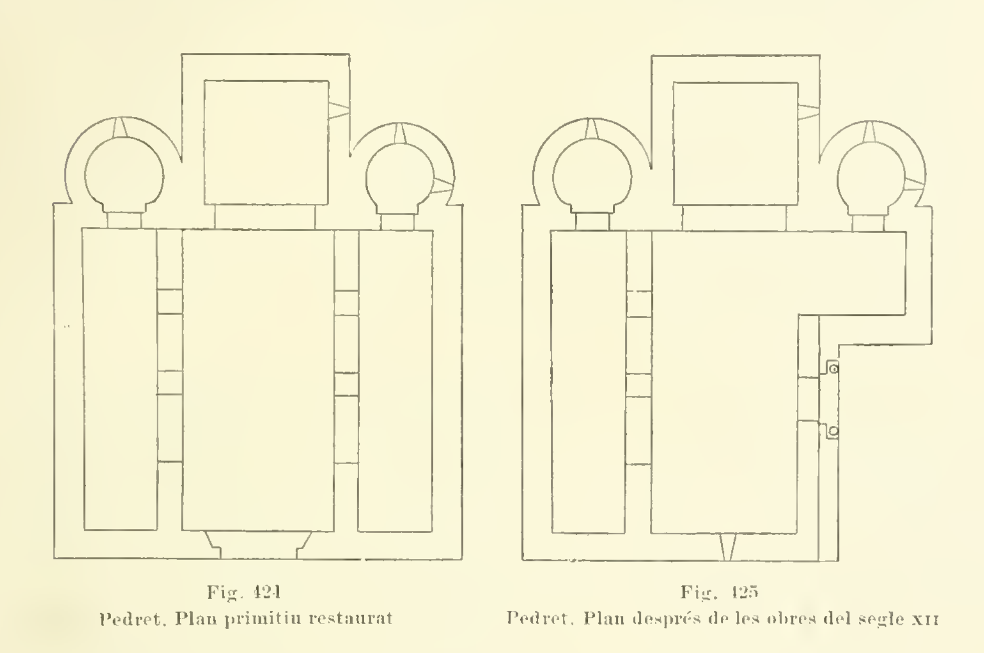

Fig. 124
Pedret. Plan primitiu restaurat

Fig. 125
Pedret. Plan després de les obres del segle XII

domina fins a la meitat del segle IX en que va creixent fins a tenir $^2/_3$ del radi. El círcol enllaça ab la part més volada del àbach per medi d'un arch de círcol en general de diferent radi o per medi d'una curva traçada lliurement. (Figs. 121 y 122) [1]

ELS ARCHS DE FERRADURA A CATALUNYA. PEDRET

L'àrea geogràfica de les esglesies en archs de ferradura s'extén a Catalunya y cal aquí estudiarles pera veure cóm van corresponent a les diferents evolucions de les esglesies castellanes. Comencèm a descriureles pera després treure'n les conseqüencies arqueològiques que sigui possible.

En primer lloch cal recordar l'absis vissigòtich de Santa María de Tarrassa, de ferradura interiorment, exteriorment rectangular y'l triconque

(1) Gómez Moreno y Lampérez. Obres citades.

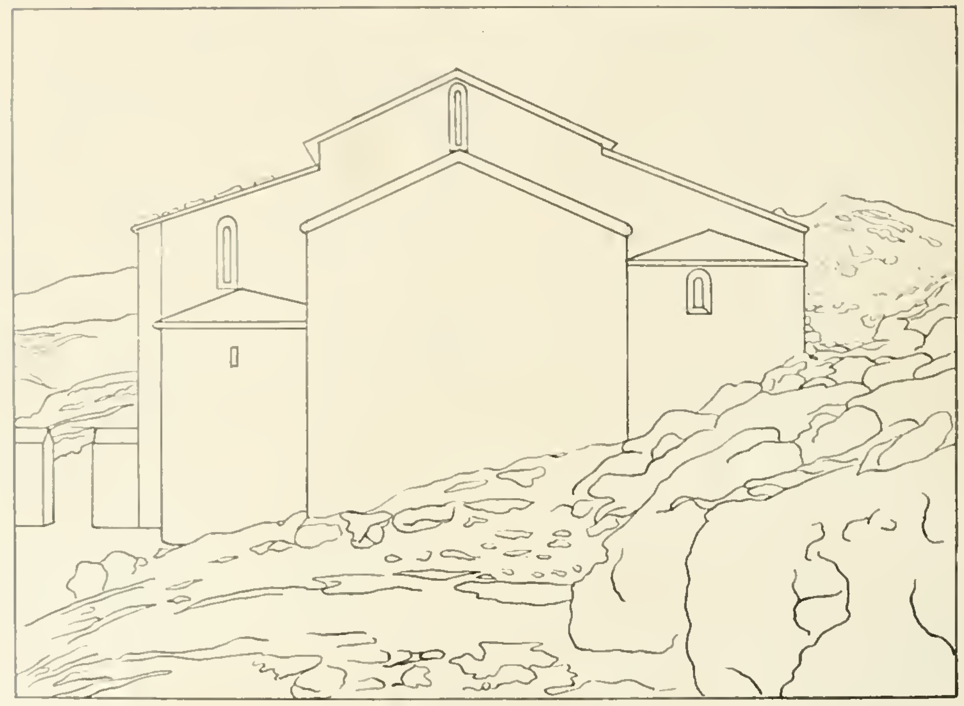

Fig. 426. Pedret. Absis restaurat

de Sant Pere quals absidiols s'obren en un trapeci inserit en un arch més gros que la semicircumferencia.

Després d'aquestes formes anèm a descriure l'esglesia de Sant Quirce de Pedret, a tres quarts de Berga, vora'l pont de Pedret aon se bifurca el camí que seguint el Llobregat va cap a les valls altes del Pirineu y'l que's dirigía cap al Monastir de La Quart y'l Ripollés.

Avuy es grolleraument mutilada : una nau ha sigut destruida ; l'altre es tancada y serveix de magatzèm ; un de sos murs ha estat engroixit y s'hi ha obert una porta. (Fig 423) Cal saberla refer pera arrivar a l'idea de son plan primitiu. Una nau communicava ab l'altre per medi d'arcades de ferradura, dos d'elles clarament visibles en la nau del Nort, encare avuy sençera. Cada nau, per un portal reduit, estret, comunicava ab els absis laterals de forma tancada, formant un círcol complert que cobreix una cúpula : cada un d'ells formava aixís un lloch casi reclòs que una porta reduida, en arch de ferradura també, comunicava ab les naus laterals, essent casi invisibles llurs altars desde la nau central a la que dava l'ample absis quadrat que contenia l'altar major. Les naus eran cobertes ab fusta : ho

senyala clarament la posició de les finestres que se conserven demunt dels absis, la central, avuy amagada per unes golfes modernes. (Figs. 426 y 427) La pendent del terrer feu que'l sol de la nau del Nort fos més alt que la nau central: l'absis ho senyala clarament a la part de fora. L'obra de sos murs estava construida en *opus spicatum*

Fig. 427. Pedret. Absis (estat actual)

Fig. 428. Pedret. Porta romànica del segle XII

visible en gran part de l'esglesia. (Figs. 409, 424 y 425)

El lloch de Pedret es anomenat per primera vegada en un document de 983 y l'esglesia en 1180.[1] Ben propera d'aqueixa data debia ser la restauració que la ha mutilada y axís ho indica la forma del portal llavores construit. En aqueixa obra's destruí una nau, se taparen les arcades y's doblà'l mur que axís resultà prou fort pera resistir les voltes noves. Més tart, noves adicions hi obriren capelles pera'ls altars laterals. L'humil oratori de Pe-

(1) VILLANUEVA. *Viaje Literario*, t. X. Ap. XX. «Institut d'Estudis Catalans». *Les Pintures Murals Catalanes*, fascicle I, Barcelona, 1907.

Fig. 129. Pedret. Arcada de la nau lateral

dret perdía allavores sa antiga bellesa. Els archs de ferradura son de la forma vissigòtica; son centre es sobre els rasaments casi d'un ters del radi; la llum entre'ls montants es casi el diàmetre, les filades grolleres observen la horizontalitat fins a l'altura del centre del arch. La restauració fixa un límit inferior a l'obra ab archs de ferradura a les derreries del segle XII. (Figs. 129 a 131) (1)

Dels absis laterals antichs, el de la dreta, habilitat per sacristía, se troba enriquit ab pintures murals romàniques. Se representa en la cúpula la Verge ab l'Infant; en els murs s'hi figura la paràbola de les cinch verges fàtues y de les cinch prudentes (Evangeli de Sant Mateu, 25). Les obertures y socolada son prolixament policromades. Les pintures del absis de l'esquerra han casi desaparescut; s'hi entreveuen restes de figures y inscripcions. (2)

(1) Han parlat d'aqueixa esglesia: F. MUNS. *Sant Quirce de Pedret. Certamen catalanista de la Joventut Católica.* Barcelona, 1887. — PUIGGARÍ. *Pintures murals de Pedret. L'Avenç.* Barcelona, 1889. — GUDIOL. Obra citada. — C. A. TORRAS. *El Berguedà.* Barcelona, 1905. — B. RIBERA. *El cau d'Estela.* Berga, 1907 y el fascicle citat, *Les Pintures Murals Catalanes.*

(2) Aqueixes pintures han estat descrites y reproduides en l'obra citada, publicada pel «Institut d'Estudis Catalans».

Fig. 130. Pedret. Arcada del absis que comunica ab les naus laterals. Escala 1/50

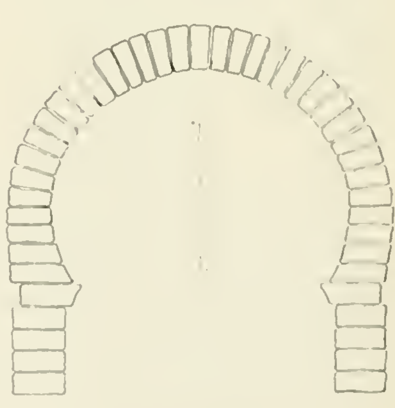

Fig. 131. Pedret. Arcada de les naus laterals. Escala 1/50

Fig. 432. Marquet. Restauracio del absis
Les arcades de communicació entre les naus y la coberta son de restauració hipotètica

MARQUET

Un absis d'una esglesia construida ab arcades de ferradura's guarda a Marquet, entre Sant Vicens de Castellet y Pont de Vilumara. Es un absis triple de forma rectangular que té adherida una nau romànica coberta ab volta, reforçada d'archs torals, de data indecisa per sa rusticitat. (Fig. 433) Sempre ha sigut costum comen-çar les reformes de les esglesies per la nau y aixís els absis solen ser la part més antigua en aqueixes esglesies reformades. La porta que mira a

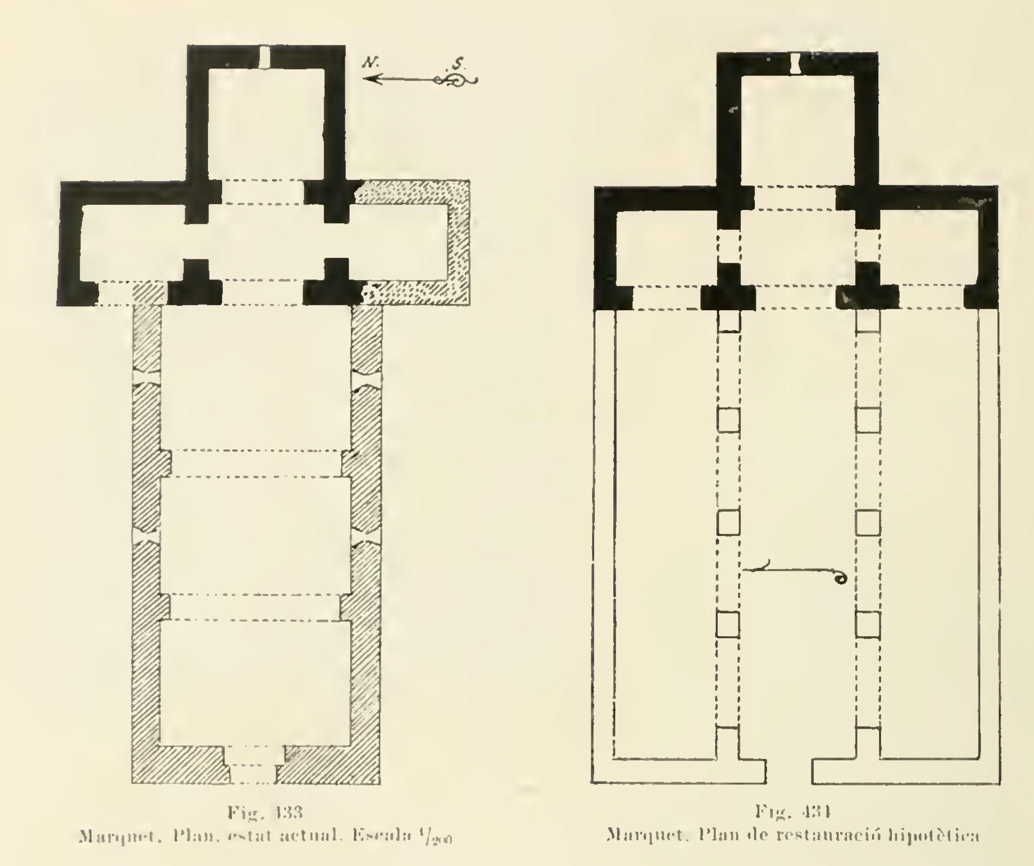

Fig. 433
Marquet. Plan, estat actual. Escala 1/200

Fig. 434
Marquet. Plan de restauració hipotètica

Ponent tè un arch adovelat ab junts groixudissims, ab troços de llosa interposats; igual simplicitat tenen les finestres. (Figs. 438 y 440) La cornisa es formada d'una rudimentaria motllura: un xanfrá que aguanta unes lloses volades. Que aqueixa nau es posterior al triple absis, se demostra per l'observació d'un detall: el morter del parament exterior dels absis s'interposa entre sos murs y'l de la nau adherida.

Els absis tenen sos murs de rebla, alternades filades *d'opus spicatum*, ab filades de pedres horizontals; ses voltes, sos archs torals, els archs de sos portals y finestres, son en ferradura. Alguns, com l'arch triomfal del absis central, son de forma vissigótica ab el centre a menys d'un ters de radi de la ratlla dels rasaments, aparellat expressament en la forma angular precisa pera engendrar l'arch de ferradura; en altres el rasament es una llosa a propósit pera sostenir el cindri, sobre'l que s'ha construit

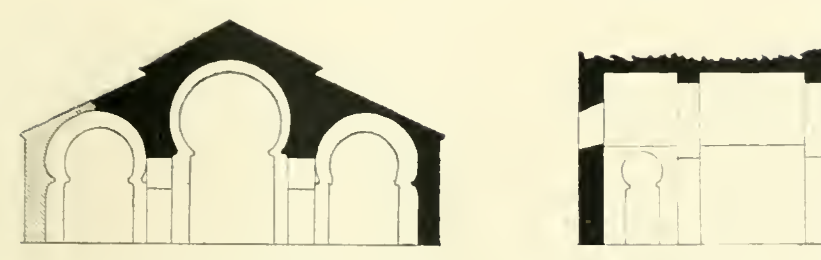

Fig. 435. Marquet. Seccions transversal y longitudinal. Escala 1/200

un arch circolar, haventse mort ab morter el recó que queda. Es veu això clarament en l'arcada del absis Nort. (Fig. 437) Es aquesta una práctica viva encare al Orient, de tradició antiquíssima.

Qué era aqueixa construcció? Sens dubte la part absidal d'una esglesia de tres naus análoga a la de Pedret, com ella construída en *opus spicatum*; com ella grollerament aparellada. (Figs. 434 y 435)

Fig. 436. Marquet. Arch de comunicació del absis principal ab el lateral N.

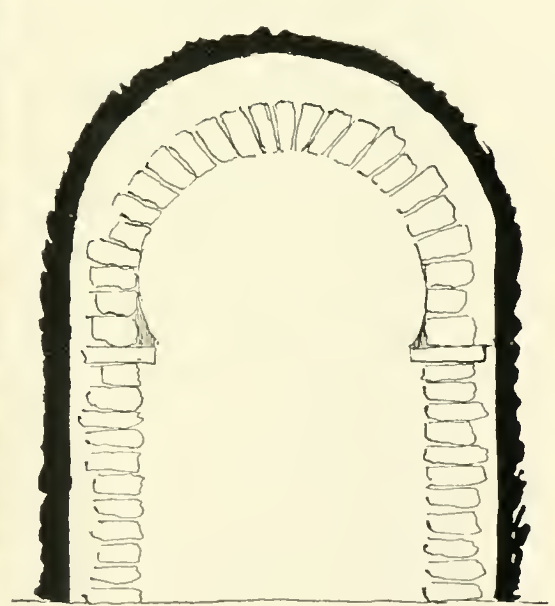

Fig. 437. Marquet. Arch triomfal del absis Escala 1/50

Fig. 138. Marquet. Fatxada principal de la nau romànica. Fot. de la «Associació Excursionista de Manresa»

Fig. 139. Marquet. Part lateral ab la nau romànica

No tenim fins avuy cap data documental sobre l'esglesia de Marquet. Aqueixa y la avans descrita semblen les mès antigües, les mès properes a la disposició vissigòtica; mes encare's troba repetida la forma d'archs ultrasemicircolars en petits oratoris y esglesies que semblen mès modernes.

Fig. 140. Marquet. Absis ab la finestra en arch de ferradura

SANT FELIU DE BOADA. Una d'elles es la nau reduidíssima de Boada, construcció rural, pobrissima y descuidadament bastida.

En la planta (Fig. 142) s'hi nota una irregularitat de construcció que fa que gruixos de parets y de pilans sobre que s'apoyen els torals, y la direcció dels paraments interiors siguin diferents uns d'altres y fins l'eix de la esglesia se desvià al arribar al presbiteri en direcció del Sur. Tè un arch toral reforçant la nau y un altre que forma arch triomfal separant la nau de la testera. (Fig. 141) El cap de l'esglesia s'ex-

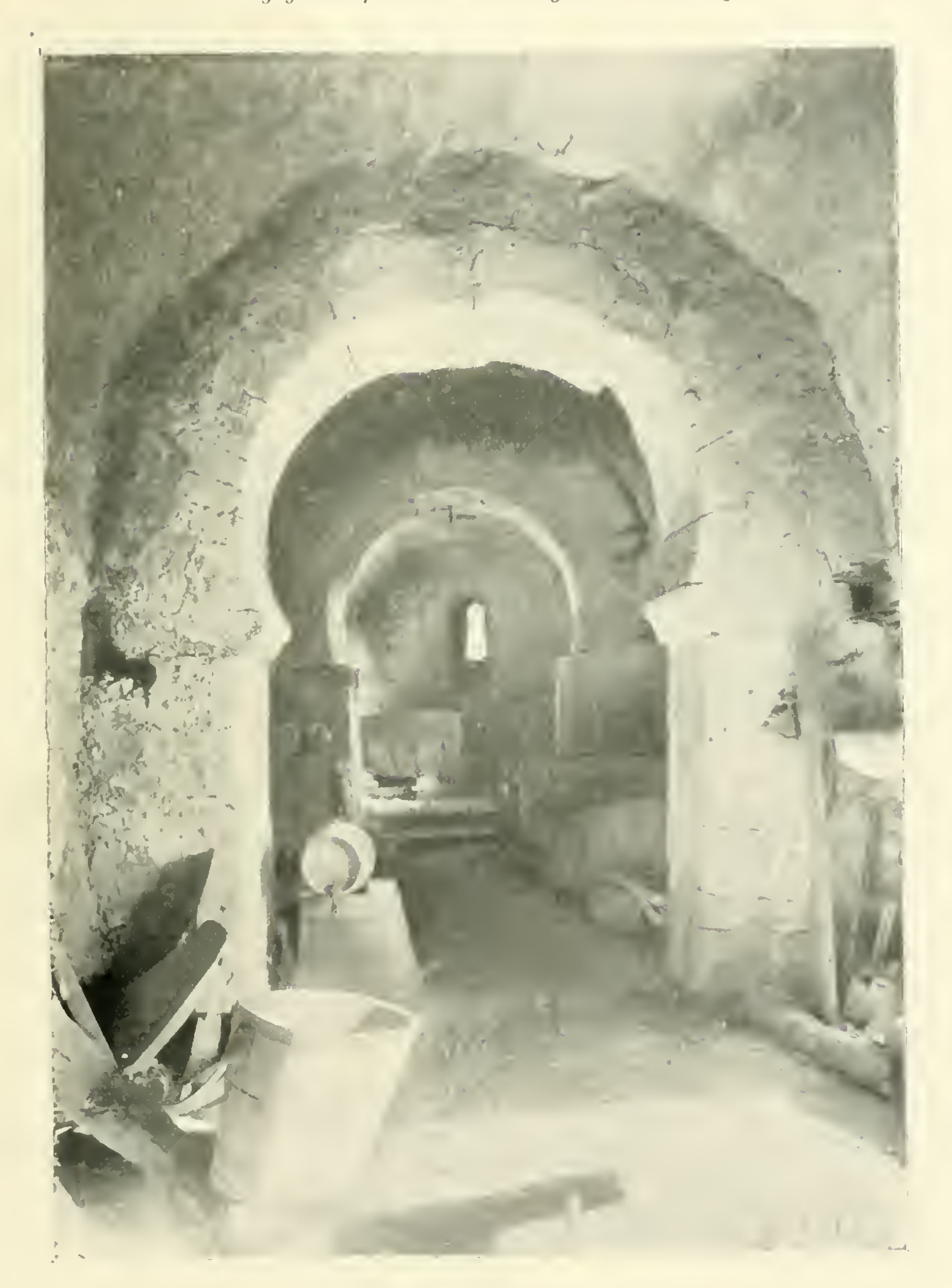

Fig. 411 Sant Feliu de Boada. Interior

treny, s'abaixa y a més del desvio del eix qu'hem indicat, presenta la particularitat de que sos murs convergeixen cap al fons com si's volgués concentrar l'atenció al lloch aon anava colocat l'altar. Dos graus separen la nau del presbiteri.

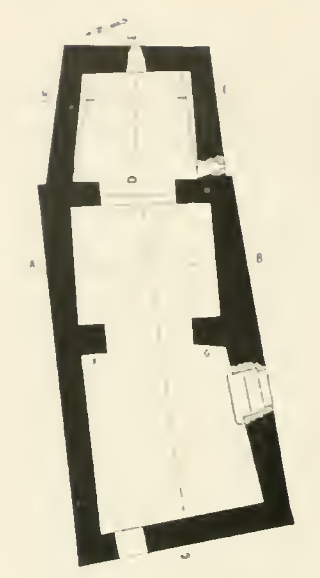

Fig. 442. Planta de l'esglesia de Boada. Escala 1/200

Fig. 443. Boada. Secció transversal per A B. Escala 1/200

La volta de l'esglesia al llarch de la nau es de mig punt; a la testera la volta no cau a plom dels paraments sino un xich cap al exterior describint una lleugera ferradura. Això dona per resultat un ressalt a dalt dels murs laterals que deu haver servit pera colocarhi els cindris de la volta. En cambi la nau es llisa a l'altura del començament de la volta, no presentant cap cordó de motllures horizontals ni relleu de cap mena en el parament interior.

La diferencia de dimensions de la nau y de la testera qu'hem senyalat en el plan, se troba accentuada en el sentit de la alçada (Fig. 444) y per fer més marcada la separació de les dues parts del edifici, el constructor aixecà el mur de separació per demunt la teulada apoyantlo sobre l'arch toral que fa l'ofici d'arch triomfal, y donant lloch a la cons-

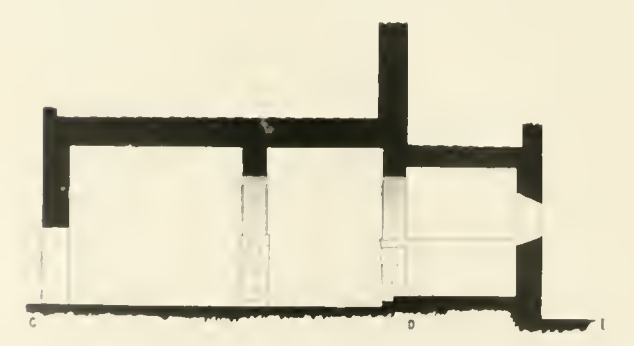

Fig. 444. Boada. Secció longitudinal per C D E. Esc. 1/200

Fig. 445. Boada. Secció transversal per H I. Escala 1/200

trucció dels pilans que a manera d'espadanya aguantarien les campanes que's troben avuy fora de son lloch. (Fig. 116)

L'arch toral y l'arch triomfal son de ferradura, (Figs. 113 y 115) aquest derrer es estret y sostingut per uns montants que formen com uns contraforts interiors en els paraments dels murs laterals y que deixen un passatge de 2·05 metres. El diametre de la circunferencia del arch toral del mig de la nau es menor que la separació dels montants que l'aguanten; no aixis l'arch triomfal qual diàmetre es major que la separació dels contraforts que'l sostenen. El centre està proximament un ters sobre la ratlla dels rasaments. Aquets archs estàn aparellats ab carrens petits y les impòstes del toral de la testera tenen una rudimentaria ornamentació de dents de serra, única mostra d'esculptura de tota aqueixa pobra y rùstega construcció.

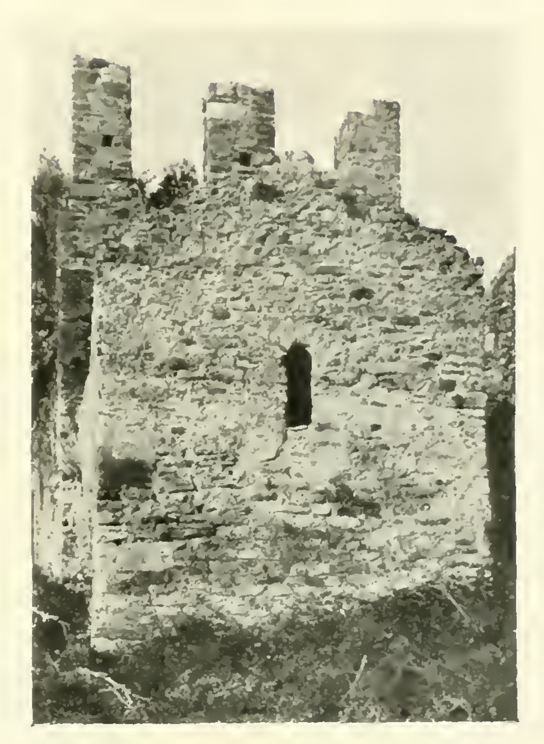

Fig. 116. Absis de l'esglesia de Boada

La finestra que s'obra al mur del fons del presbiteri tè un arch de ferradura format ab licorella anàloga a la del absis de Marquet. Els paraments exteriors dels murs presenten en alguns llochs la disposició de les pedres en forma de cua de

Fig. 117. Exterior de l'esglesia de Boada

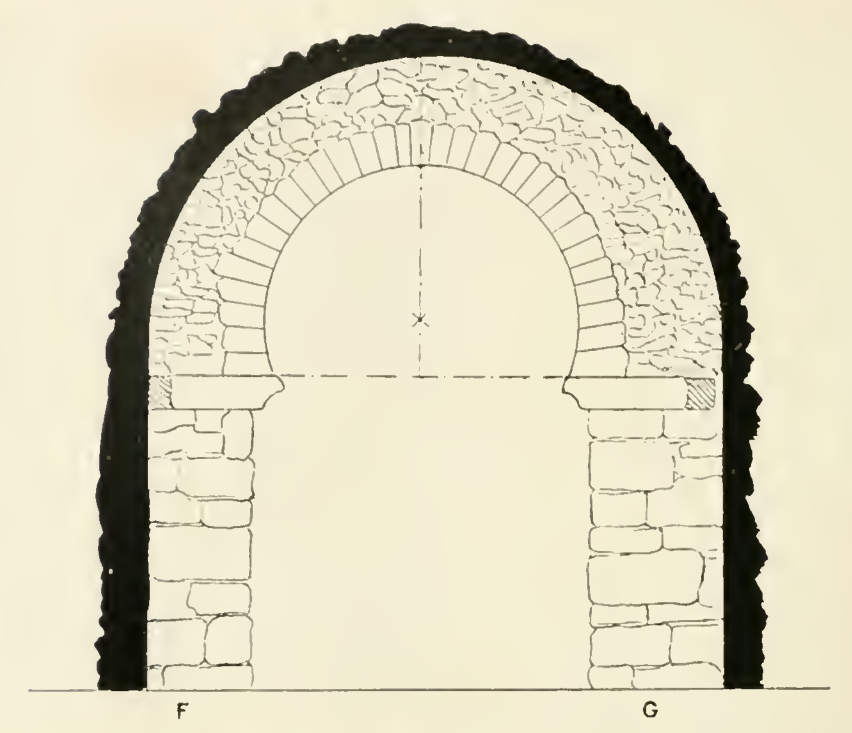

Fig. 148. Boada. Detall del arch toral. Escala 1/20

peix, l'*opus spicatum*, la mena d'obra antiquíssima de tradició romana que havèm observat al tractar de les esglesies d'aquest tipo.

La porta d'entrada era a un costat y segons pot véures encara, observantla per la part de dins, seria ab arch de ferradura, havent sigut refeta posteriorment. La mateixa renovació s'observa a la finestra del mur lateral del presbiteri, aixis com se veu tapiada una porta en un extrèm del mur del cap de la nau.

Fig. 149. Boada. *Opus spicatum* dels murs

La volta presenta en els punts aon ha caigut la capa d'arrebossat engruixida pels emblanquiments d'una serie

d'anys, l'impressió del encanyissat del cindri que servi per construirla veyentse clar el teixit de canyes encreuantse.

Trobèm citada l'esglesia de Boada en un document de 1126 (1) y un testament de 1131 en que Ramón Berenguer III la dóna als canonges de Girona per l'obra de la Sèu; (2) finalment se l'anomena en un document ab que Alfons I rebé en ampar y protecció tot l'honor de Sant Benet Castrense y Sant Vicens *qui est in parrochia Sancti Felicis de Buada videlicet Pantaler.* (3)

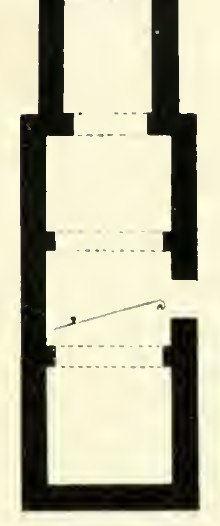

Fig. 150. Plau de Sant Martí de Fonollar. Escala 1/200

SANT MARTÍ DE FONOLLAR

Presenta ab l'oratori humil descrit extraordinaries analogies, la capella rosellonesa de Sant Martí de Fonollar. Está situada en el terme de Maureillas departament de Ceret, al Roselló. Se la troba mencionada en documents del segle IX com un oratori, prop la via d'Espanya, «*in via quæ discurrit ad ipsas Clusas*», «*super fluvium Fullonicas*». Cap al mig del se-

Fig. 151. Exterior de Sant Martí de Fonollar

(1) MIRET Y SANS. *Els vescomtes de Bas en la i'la de Sardenya.* Barcelona, 1901. Ap. IV, pág. 134.

(2) *Dimitto ad canonicam Gerundæ Ecclesiam de Buada... Cum vero per Dei gratiam in ipsa canonica victus more solito abundaverit, præfatæ Ecclesiæ de Buada fructus omnes sint ad restaurationem ipsius Ecclesiæ et altaris Sanctæ Mariæ. Marca Hispanica*, Apendix CCCLXXXI.

(3) Arxiu de la Corona de Aragó, Escriptura de Alfons I, n.° 106.—Nota de PELLA Y FORGAS. *Hist. del Ampurdán*, p. 461.

gle XII se l'anomena Sant Martí de Fenollar o Fonollar.[1] Es petita com la de Boada: una nau ab dos archs torals coberts ab volta y un absis més estret y més baix, com en ella iluminat per una estreta finestra que sembla una sajetera; una porta lateral al costat li donava també entrada.

« La part oriental, diu M. Brutails,[2] es potser el model més antich d'arquitectura religiosa que queda avuy en peu en el Rosselló: hi ha documents del segle IX, de 844,[3] 869[4] y 878,[5] que esmenten un santuari en aquest lloch, y no'm sorpendria gens que aqueix santuari fos el cos de construcció de que parlo, el qual ha servit de testera a una capella menys antigua abans que s'hagués tontament foradat la paret de l'Est per obrirhi una porta».

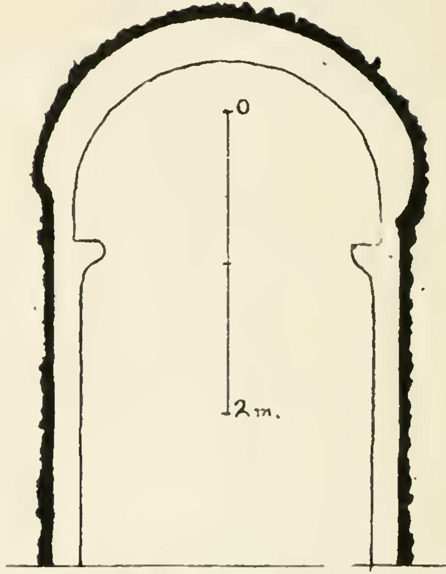

Fig. 152. Sant Martí de Fonollar
Secció del presbiteri. Escala 1/50

Fig. 153 Sant Martí de Fonollar. Interior

« Els paraments exteriors, continúa, no son verticals: s'engroixeixen a la basa. L'arch de la volta descriu una ferradura traçada grollerament y cau, no a plom dels paraments, sino un xich enfora. D'aquesta diferencia d'apar-

(1) PIERRE VIDAL. *Guide historique et pittoresque dans le département des Pyrénées Orientales*. Perpinya, 1899.

(2) *L'art religiós en el Rosselló*, pagina 21 y següents.

(3) *Histoire de Languedoc*, edició Privat, t. II. *Preuves*, col. 247. — ALART. *Notices Historiques sur les Communes du Roussillon*. Perpinya, 1878, pag. 56.

(4) *Marca Hispanica*, col. 793.

(5) *Marca Hispanica*, col. 800.

tament resulta un ressalt colocat a dalt dels murs laterals com per apoyar el cindri ». En el mur de Ponent s'hi veu el característich *opus spicatum* tan comú al Rosselló.

La nau petita, construída al E. del Oratori, està coberta d'una volta de mig punt sobre archs torals de la mateixa forma y es recoberta de pintures tant en els murs com en la volta.[1] Nosaltres, per la comparació ab la de Boada creyèm que naus y absis perteneixen a la mateixa època; les arcades de les dos parts son construídes de rebla grollerament aparellada.

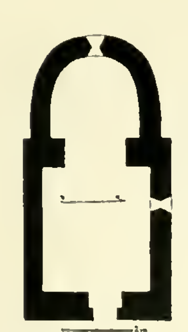

Fig. 154. Santa María de Vida. Plan. Escala 1/200

NOSTRA SENYORA DE VIDA En Brutails [2] cita la capelleta de Nostra Senyora de Vida, en que l'arch triomfal es de ferradura y irregular, sostingut per pilans. Es una nau també reduída, coberta ab volta de canó y ab absis semicircolar, situada a una hora d'Argelers prop d'una desaparegada *vila vella:* sembla un tipo més modern que les fins aquí descrites, d'aqueixes esglesies de tradició antigua. Les arcades arrenquen de part endins dels montants, deixant un resalt en disposició anàloga a Fonollar; de la mateixa manera qu'ella son aparellats rústegament y no es clar l'intent de donar la forma de ferradura a les arcades.

Fig. 155. Santa María de Vida. Exterior

(1) Han estat descrites per BONNEFOY, *XII Bul. de la Soc. Agric. Scientif. Lit. des Pyrénées Orientales*, pàg. 41. — BRUTAILS completà aquesta descripció. *(Extrait du Bulletin Archéol. du Comité des travaux Historiques et Scient.*, n.º 4, any 1886). — J. FREIXE. *Revue d'Histoire et d'Archéologie du Roussillon*, any IV, pàg. 162. — M. DE PUYBUSQUE, a la sessió del 28 de janer de 1908, de l'Academia de Toulouse, parlà d'aquestes pintures. Darrerament han estat reproduides per la Junta de Museus de Barcelona y publicades per l' « Institut d'Estudis Catalans ». *Les pintures murals catalanes*, fascicle II.

(2) BRUTAILS. Obra darrerament citada, pàg. 23. — PIERRE VIDAL. *Guide historique* citada, pàg. 102.

Fig. 156. Arch triomfal de l'oratori de Santa María de Vida

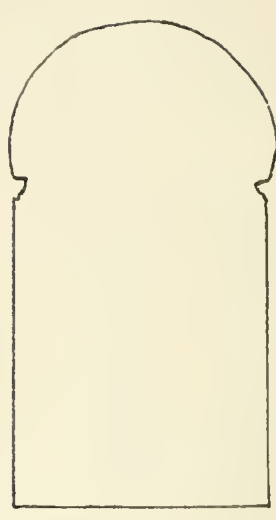

Fig. 157. Arch triomfal de l'oratori de Santa María de Vida. Escala 1/50.

OLÉRDOLA. Restes d'un absis analech es el d'Olérdola, troç humil d'un oratori destruit; està enterrat en el terraplè del cementiri que rodeja l'esglesia, y sols se pot estudiar la part interior; es aquesta com un absis semicircolar, en qual paret de devant, descentrada, s'hi obra una arcada de ferradura avuy tancada per un mur. Es mellor aparellada que les fins aquí descrites y tendeix més a la disposició musulmana posterior d'aqueixa forma arquitectònica.

L'esglesia romànica d'Olérdola y son antich oratori, rodejats de sepultures obertes en la pedra, s'aixequen avuy isolats en el turó espadat de Olérdola que tanca la antiga llenca de muralles. L'esglesia té una planta de creu, mes els brassos semblen més moderns; està coberta per un cimbori y té son presbiteri en forma rectangular, aixecantse arrant de la cinglera.

Els datos documentals indiquen quelcom sobre aquest temple. Coneixem, en primer lloch, una donació del any 917. [1] Sunnari alçà, en l'any 929, sobre les ruines de l'antiga Olérdola, un castell y una esglesia en honor de Sant Miquel. Fou conquistada l'antiga ciutat per Almanzor, qui la retingué fins al 991; en aquest any, l'arcedià Seniofret, auxiliat per sos sofraganis, determina renovar l'esglesia de Sant Miquel y repoblar la ciutat. [2] Aquesta degué ser promptament edificada, ja que en el mateix any 991 fou dedicada pel bisbe de Barcelona Vives. [3] En aquesta dedicació

(1) Cartulari de San Cugat del Valles, 514, 519.

(2) Milá y Fontanals. *Apuntes historicos sobre Olerdola. Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, t. II, 2.ª part, pag. 505 y seguents.

(3) *Arxiu Cat. Barcelona. Antiquit.*, Llib. IV, n.º 277, fol. 110, cita de Balari. Obra citada, pag. 18. — Bofarull, *Los Condes de Barcelona vindicados*, t. I, pag. 109.

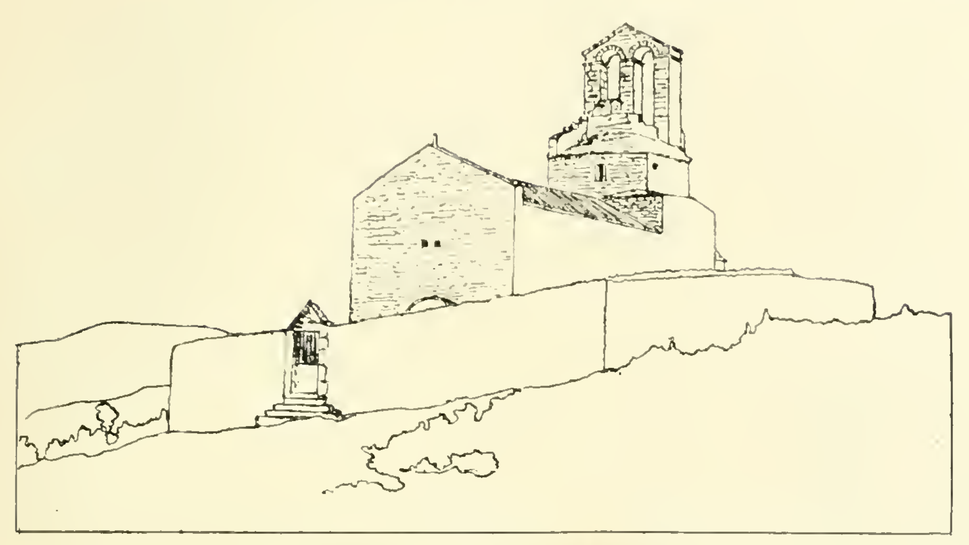

Fig. 458. Olèrdola. Conjunt de l'esglesia

se fa menció de l'esglesia que anteriorment, cap als anys 929 fou consagrada per son antecessor Theuderich en temps y ab assistencia del comte Sunyer, qui dona començ a sa edificació, com també edificà el castell dintre del qual estava l'esglesia de Sant Miquel.[1] En l'any 1108 invadien el Panadès els almohades, profanant els temples, despoblant la terra y destruint la ciutat d'Olèrdola y emportantse molts cautius.[2]

ARCADES DEL MONASTIR DE SANT FELIU DE GUÍXOLS

A Sant Feliu de Guixols existeixen restes d'un pòrtich sostingut per columnes, quals archs son sensiblement en ferradura. Sobre les arcades hi hà tres finestres triples, sobre de les que s'aixequen archs cegos del tipo del segle XII, que no guarden relació de cap mena ab la construcció mès baixa.

La construcció avuy visible no es completa; mig arch s'amaga cap el

(1) La restauració del castell y esglesia d'Olèrdola consta en un document que forma part del tomo IV, n.º 277 de les «Antigüetats de la Santa Esglesia de Barcelona»... *Votu Dei actum est ut edificaretur basilica in honore Christi et Beati Arcangeli et beati Petri Clavigerii in castrum nuncupatum Olerdulæ a vene rabili viro Seniofredo levita ceterisque sufraganeis suis... Hos terminus presensuit Suniarius inclitus comes, cum Eclesia Sancta Digna, Sancti Petri, Sancti Salvatoris, Sancti Juliani, Sancti Petri, Sancti Cristophori, Sancti Genesi, Sancta Maria foris muros qui construxit memoratus idem comes chastrum Olerdulæ et incoavit predicta Ecclesia Sancti Micaelis situm infra muros... Era XXX post millesimo anno Domini DCCC nonagesimo primo, indictione V*.

(2) *Marca Hispanica*, Ap. CCCXL. — VILLANUEVA, *Viaje Literario*, t. XXIX, p. 248.

costat dret entre les construccions noves. L'aparell rústech tè interposat filades de maons, les claus dels archs son alternativament senceres y partides en dos. Sembla una portxada d'una esglesia, mes no tè cap relació ab la nau que avuy tè adherida, qu'en sa part més immediata es coberta ab volta de canó romanica. Tot el restant d'ella es destruit y reedificat en èpoques posteriors.

Els datos documentals sobre aqueixa esglesia no aclareu la qüestió.

Un acta de fundació falsa fou publicada per Argaiz. Es una relació escrita en temps del abat Galceran, com ho ha probat D. Emili Grahit. [1]

El primer dato documental cert es el diploma de Lotari del any 968, [2] expedit a favor de Sant Feliu y de Sant Pol de la Maritima (Sant Pol de Mar) a súplica de

(1) *Memorias y noticias para la historia de la villa de San Feliu de Guixols. Asociación Literaria de Gerona.* Certamen de 1873. Girona. 1874, pag. 101 y següents.

(2) *Marca Hispànica.* Ap. CVIII.

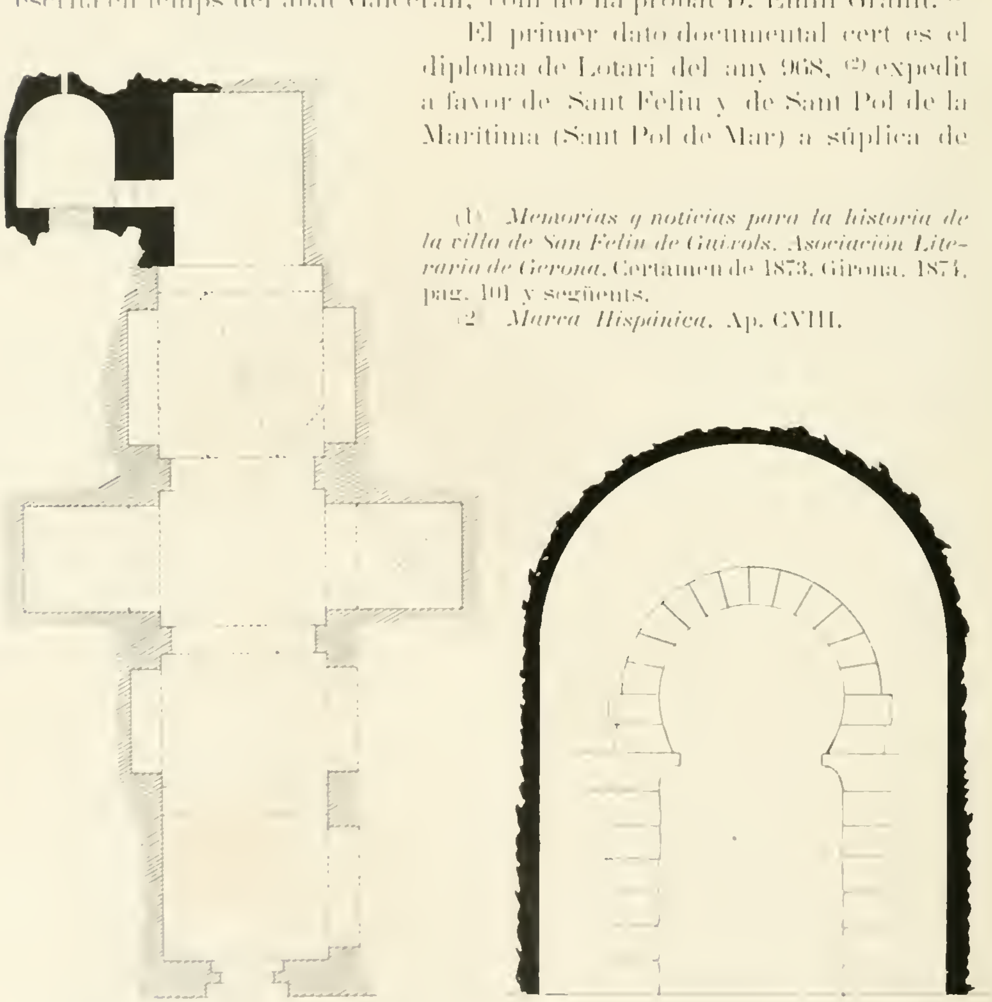

Fig. 450. — Olerdola. Plan. Escala 1/200

Fig. 451. — Olerdola. Arch de ferradura. Escala 1/50

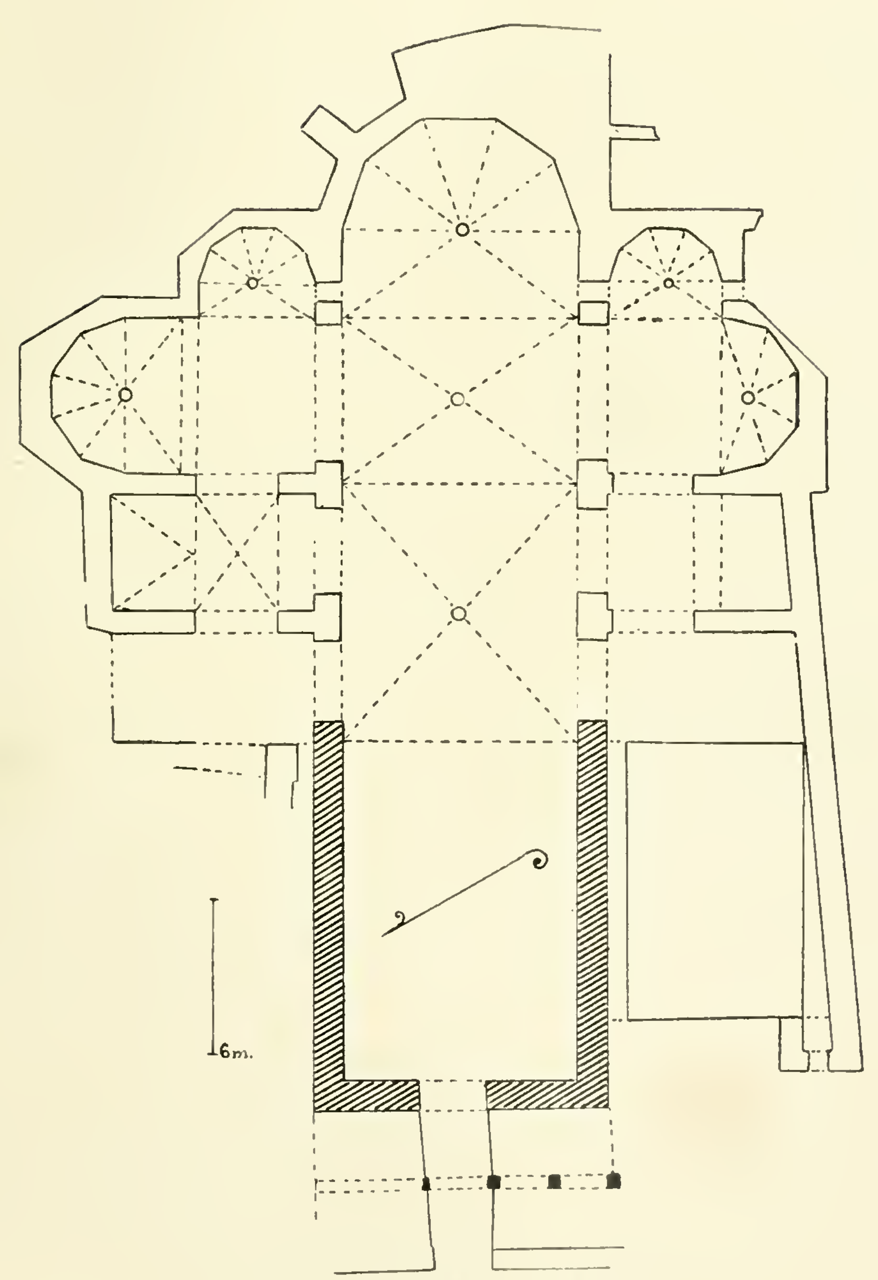

Fig. 461. Sant Feliu de Guíxols. Plan

Sunyer, son abat, que acudeix al Emperador, acompanyat d'Odolrich, arquebisbe de Reims. En aqueix document se suposen existents els dos monastirs citats. Dit abat demana a Lotari sa confirmació y la facultad de regir, ademés, com Abat, el Monastir de Sant Pol de la Marítima. Abans de la mort del Abat Arnau, que'l P. Cano afirma ésser en l'any 1076, [1] se feren moltes y grosses donacions al monastir.

En Villanueva [2] diu, parlant dels restes que quedaven en son temps del monastir: «Aquets (els claustres) y lo restant del monastir estava tot dins de la fortaleça, coronada de set torres, de les quals queden en peu les anomenades *del Fum, dels Reys* y *del Corn*, prenentse aqueix últim nom de les *guaytes* y senyals de descoberta que desde ella s'hi feyen». Se restaurá en temps del Abat Ramón, segons privilegi del Rey D. Pere, del any 1203. [3] A les arcades dites fa referencia el Conveni celebrat entre l'Abat y l'Universitat de Sant Feliu de Guíxols, sobre edificacions en el monastir. [4] Un plan antich del monastir, qual copia debém a D. Agustí Casas y a D. General Guitart, anomena, a n'aqueixes arcades, el claustre vell.

PORTAL DE SANTA CECILIA D'ELINS

En les esglesies posteriors, algunes escassíssimes vegades hi apareix la forma de ferradura. Una de les més antigües es l'esglesia de Santa Cecilia d'Elins, del famós monastir de Santa Cecilia d'Urgell. Avuy es transformada en casa de pagès; una nau lateral es la pobre habitació d'uns pagesos, l'altre es el graner y la pallissa; aon fou la nau central hi há el pati de la masovería y a l'absis un petit hortet a qui fan de cerca els murs antichs circolars.

Estava aquest monastir a una llegua de Castellbó, entre els veinats de Saulet y Pallarols, sobre'l riu que allí corre fins a juntarse ab el Segre, entre un lloch anomenat Parroquia y altre anomenat Novas. Apareixen avuy les ruines a un tret de pedra d'aquell riu. [5] El poble, a les ruines convertides en habitació, segueix anomenantles « El Monastir ».

Aquesta esglesia enrunada es de planta bassilical de tres naus y tres

(1) EMILI GRAHIT. Obra citada, pag. 121.

(2) *Viaje literario á las iglesias de España*, t. XV, pág. 5.

(3) *Mutandi et de novo construendi et ædificandi monasterium et villam sancti Felicis*, etc. VILLANUEVA. Obra y tomo citats, pág. 11.

(4) ... *Et quod eadem universitas faciat similiter et teneatur semper facere operas in omnibus operibus que fient supra illos arcus qui sunt ex parte Orientis ad monasterium, supradictum iuxta chorum seu caput ecclesie intra motam... Actum est hoc tertio Kallen. junii Anno incarnationis Christi millesimo septuagessimo septimo.* Del *Manuscrit* de P. A. CANO. Fol. 90, a 92, transcrit per EMILI GRAHIT, obra citada, *Apendice de documents*, pag. 220 y segûent.

(5) PUJADES. *Crónica Universal del Principado de Cataluña*, Llib. VIII, Cap. I.

absis, feta de pedra unida ab fanch. No's veu cap rasament de volta, a excepció del absis. Els archs formers son desiguals; els archs torals servien probablement per aguantar una coberta de fusta. No hi hà cap mena d'adorno. Es curiosa l'estructura de la porta d'entrada. (Fig. 166) L'arch es sensiblement de ferradura, ab les doveles més altes en la clau que'n els rasaments, al istil lombard, no convergint cap al centre les juntes.

En Villanueva (1) dona les següents

Fig. 162. Monastir. Sant Feliu de Guíxols
Archs de ferradura

(1) *Viaj. Lit.*, t. XII, p. 23 y ss., ap. VIII.

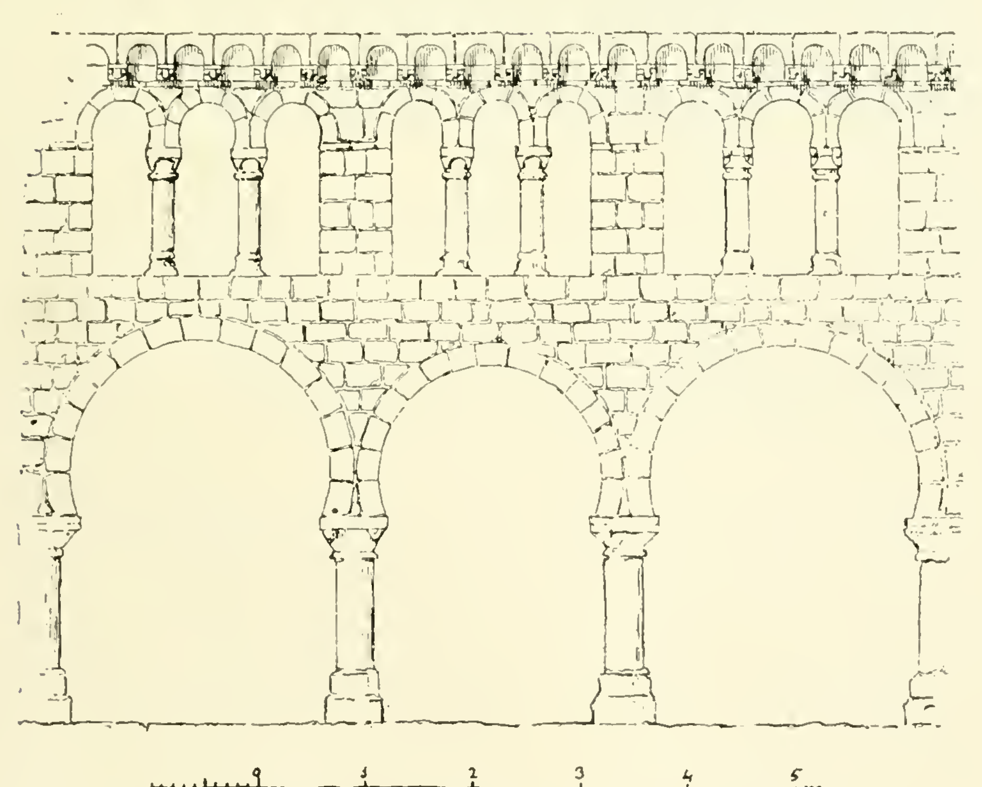

Fig. 163. Monastir de Sant Feliu de Guíxols. Archs de ferradura. (Restauració)
(Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya)

Fig. 464. Esglesia d'Ix a la Cerdanya

noticies referents a n'aqueix monastir. En la *Marca Hispanica* (1) se publicá el decret de Carlemany, de l'any 880, confirmant la dotació de aquesta casa. Una escriptura parla del bisbe Bernat d'Urgell (1076 a 1092), que consagrá l'esglesia del monastir: *dudum divina providentia extiterat pater et procurator, ac propagator, et a fundamentis omnium hedificiorum donec ad ardua tecta spontaneus constructor*. En Villanueva copia aquesta escriptura del Arxiu de la Colegiata de Castellbó. La data es de l'any XX del Rey Felip. L'obra de les derreries del segle XI era dels fonaments a la coberta; la porta de ferradura es de l'época del bisbe Bernat d'Urgell.

OSSEJA EN LA CERDANYA Després d'aqueixes formes, la major part indubtablement compostes intencionadament en arch ultrasemicircolar, cal fixarnos en algunes dubtoses.

M. Brutails, tractant del arch de ferradura en els monuments rossellonesos, diu que la rudesa de tals archs deixa'l dubte de si aquella es deguda a deformació, o error d'aparell, encare qu'en altres s'expliqui per la conveniencia d'oferir apoyo als cindris. (2)

Aqueixa opinió en Brutails l'aplica a les esglesioles de Fonollar y de la Mare de Deu de Vida de qu'hem parlat y més encare a les d'Osseja y de Ix. La primera d'aqueixes dos darreres esglesioles presenta la volta una mica entrada en son rasament. Es aquesta una esglesia d'origen antiquíssim.

(1) Ap. XLII.
(2) *L'archéologie du moyen-âge et ses méthodes*. Paris, 1900, pág. 36 y segÜents.

En l'acta de consagració de l'esglesia d'Urgell de l'any 839, a n'aqueixa vila se la cita per primera volta ab el nom d'*Olecgia*.[1] El monument fou probablement consagrat per segona vegada, en l'any 1219. [2] La restauració del segle XIV se basà en son caràcter arquitectònich: pilars, archs torals, clau de volta blasonada, tot d'estil ogival y en pedra de granet blanch. Durant els segles XVII y XVIII, sofrí noves modificacions. La forma primitiva era un paralelogram ab un petit absis com l'esglesia de la Mare de Deu de Vida.

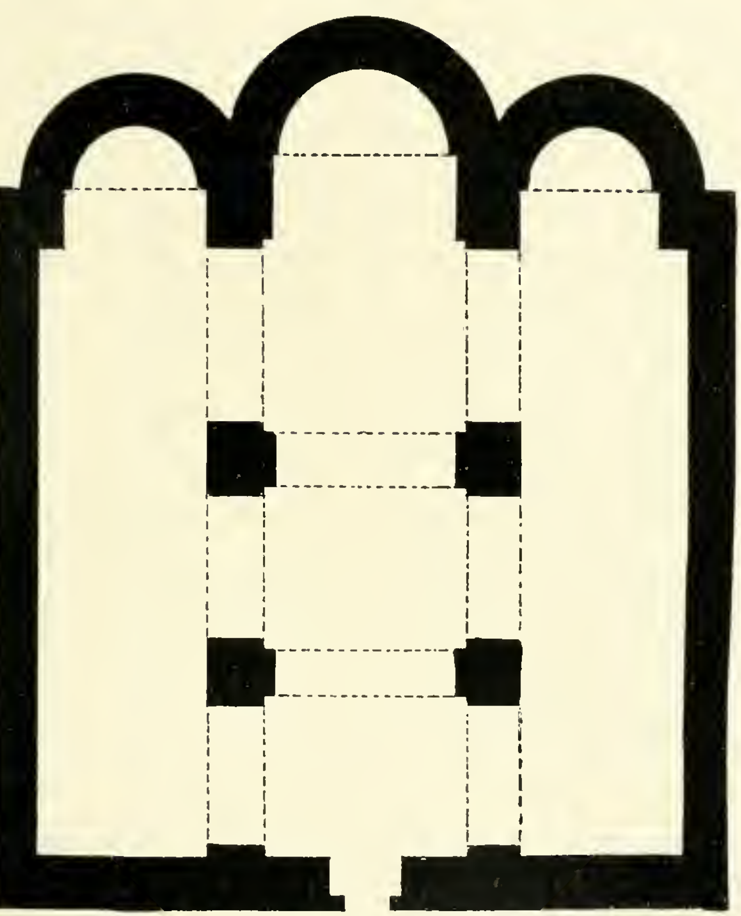

Fig. 465. Plan de Santa Cecilia d'Elins. Escala 1/200

IX DE CERDANYA

«La secció de la volta de l'esglesia d'Ix, diu en Brutails, [3] es de forma peraltada y passa de mig punt, formant l'arch de ferradura. Confesso, segueix dient, que no dono una gran importancia a n'aqueixa forma d'arch; les voltes del país son cons-

(1) *Marca Hispanica*. Ap. I.

(2) Se guarden en l'Arxiu dels Pirineus Orientals, G. 963, y Arxiu de la Pobla de Lillet, dos copies manuscrites, l'una datada en 1219, citades per SABRETE. *Revue d'Histoire et d'Archéologie du Roussillon*, any IV, núm. 3, pág. 77 y següents.

(3) *L'art religiós en el Rosselló*, pág. 29.

truides tant grollerament, que's fa difícil dir en molts casos, si aquest traçat es intencionat o no, si provè d'un error, o bé de deformació del cindri o de la volta mateixa, o si no es el resultat d'alguna recomposició; de lo qual se pot veure un exemple en una arcada de l'esglesia de Sant Dominich de Perpinyà. Veus aquí en que consisteix aqueixa recomposició: l'arch, qualsevol que siga, que cobreix una nau o una obertura, reposa ordinariament sobre una sortida; una cornisa, un àbach o un senzill ressalt, que ha de servir per establirhi'l cindri; després de tret el fustam, aqueixa sortida queda inútil y alguns constructors l'han fet desaparéixer omplint el naixement dels archs d'una massa de morter que reposa en la sortida».

L'esglesia d'Ix té antigua historia: es mencionada en l'acta de consagració de l'esglesia de la Sèu d'Urgell, de 839, com una de les parroquies de la diòcessis d'Urgell. [1] Se l'anomena vilar en 974 y vila en 982. [2] Apareix després citada en les actes de l'any 1163, baix el patronat de Sant Martí, bisbe de Tours. [3] Alfons I traslladà en 1177 aquesta esglesia de Santa María d'Ix, al lloch anomenat *Montcerdà* (Puigcerdà). [4] L'exèrcit de Roger, comte de Foix, que invadí y devastà la Cerdanya cap al 1298, destruí en part l'esglesia. [5] El monument deuria restaurarse inmediatament. L'esglesia actual es del tipo de les del segle XII y la volta apuntada denota les seves derreries.

ARCHS DE SANT PERE DE RODA Y PORTAL DE PORQUERES

Citèm finalment algún arch de Sant Pere de Roda y la portada de l'esglesia de Porqueres que data del 1182 [6] lleugerament rentrants en son rasament y tindrém el quadre complet de les obres que coneixèm avuy ab arch de ferradura en terra catalana.

CONSEQÜENCIES

Anèm ara a resumir y a treure les conseqüencies.

Deixant de banda els exemples dubtosos, les esglesies que acabèm de descriure se caracterisen fàcilment: les unes son bassíliques de tres naus cobertes ab fusteria a excepció dels absis, les al-

(1) *Marca Hispanica.* Ap. I. — ALART. Obra citada, 2.ª serie, pàg. 124.

(2) JEAN SARRETE. *La Paroisse d'Hix. Cerdagne française. Bul. de la Soc. agricole*, etc., 1905.

(3) *Marca Hispanica.* Ap. CCCCXXXIX.

(4) VILLANUEVA. *Viaje literario*, t. IX. Ap. XXVI. — BALARI. Obra citada, pàgina 215.

(5) BAUDON DE MONY. *Relations politiques des comtes de Foix avec la Catalogne.* Paris, 1896, t. I, pag. 119, y t. II, pag. 104.

(6) VIZCONDE DE PALAZUELOS. *Santa María de Porqueres.* «Asociación Literaria de Gerona», Certamen de 1891. Gerona, 1892.

tres son modestos oratoris de una sola coberta ab volta. En unes y altres l'absis se presenta com un cos aillat, típicament diferent del que forma les naus pel sistema de construcció de la coberta y per la alçada. Una finestra s'aixeca sobre l'absis iluminant les naus, essent la coberta d'aqueixa més elevada que aquells. L'exterior es llis, pobre, sense un ornament, sense una arcuació ni una cornisa; l'interior té per únich ornament els archs de ferradura, sempre demunt pilans, ja que'n cap d'elles hi han aparegut restes de columnes.

Poden establirse notables relacions ab les esglesies castellanes en que hi domina aqueix element geomètrich: els absis tancats circolars de Pedret recorden els de la Bassílica de Segóbriga; els absis rectangulars de Marquet semblen reflexo dels de San Juan de Baños, Wamba y San Pedro de Nave. Ab les esglesies muzàrabes, que guarden fidelment la tradició vissigòtica, les analogies se repeteixen: l'absis rectangular per fora y en arch tancat per dintre de Santa María de Tarrassa es com els de Sant Miquel de Escalada y més encare com el de Santiago de Peñalba. Els absis tancats casi com una capella circolar de Pedret se repeteixen a Sant Tomás de les Olles. Els absis rectangulars de Marquet son com els de Sant Cebrià de Mazote y semblen un fragment de la de Wamba (Valladolid). (1)

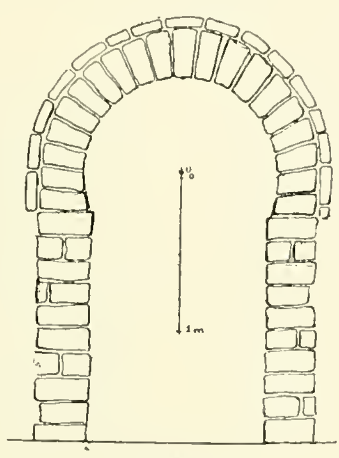

Fig. 466
Porta de Santa Cecilia d'Elins

Tot sembla indicar que les dos escoles castellana y catalana se mouen per idéntiques influencies en aqueix període, que's tracta d'un medi artístich análech o d'unes causes úniques o paraleles.

Tením aquí com a Castella l'origen antich de la forma en la decoració de les urnes pirenaiques; tením aquí l'indici en els absis de Tarrassa, de son us en la arquitectura vissigòtica, y tením després son desenrotllo en varies esglesies totes de data de difícil precisar.

Son vissigòtiques les nostres esglesies? No pot contestarse aqueixa pregunta ab decissió més que'n lo que's refereix a les esglesies de Tarrassa.

L'únich dato cronològich es la superposició de construccions posteriors: aixís l'absis de Marquet es anterior a l'esglesia a que va unida,

(1) Pera aqueixes comparacions ens hem valgut de l'*Historia de la Arquitectura Cristiana Española en la Edad Media*, de D. Vicens Lampérez y Romea, ja citada.

essent difícil de datar per sa senzillesa, mes sembla del període rústech de la nostra arquitectura romànica que termina cap a la meitat del segle XI; l'esglesia de Pedret ho es al segle XII a que pertany la porta y el mur groixut en que s'obra; la d'Olèrdola ho es a l'esglesia romànica a que està adosada, que no es fàcil afirmar si es la consagrada en 929 o en 991 pel Bisbe Vives, de Barcelona, sino que sembla també del segle XI; els archs del frontispici de Sant Feliu de Guíxols son posteriors a les arcuacions lombardes que'ls coronen, qual data cal fixarla en el segle XII. No diu res més l'examen de l'obra que aqueixa prioritat al segle XI dels archs de ferradura, ben escassa contribució a la cronologia d'aqueix element arquitectònich. Cal apuntar a això un dato negatiu: Pedret que sembla la més antigua, no es anomenada en l'acta de la Sèu d'Urgell de 839 ab tot y citarse'ls pobles del voltant.

La forma dels archs y son aparell donaria una data més antigua a la major part d'aqueixes esglesies. En Lampérez y en Gómez Moreno han fixat que en general, sense ser una regla absoluta, els archs de ferradura més antichs romans y vissigots tenen el centre sobre la línia dels rasaments un terç del radi y a mida que avençen els segles entre'ls mahometans, el centre va aixecantse fins cap al segle IX en que'l peralte es comú o sigui una meitat del radi. Aixís se veu en un dels pochs fragments de l'art musulmà de Catalunya, la finestreta guardada en el claustre de la Catedral de Tarragona que fou descoberta quan s'enderrocava una de les parets existents en el lloch en qu'està emplaçada l'aula capitular. (1) Entre les excepcions que'n Lampérez cita hi há la del arch de Sant Joan de la Peña (2) ben proper a la nostra terra. Els archs de Marquet, Boada y Sant Feliu de Guíxols tenen la proporció primitiva; els de Pedret y Olèrdola s'acosten a la forma musulmana. En el segle X aqueixa forma es comú en les miniatures que decoren els manuscrits, com en la Biblia de Sant Pere de Roda, que sembla del segle XI y que'n Sanpere y Miquel (3) califica de primer monument de la miniatura catalana, guardada en la *Biblio-*

(1) Ha traduit la legenda que porta esculpida y que serveix pera datarla, el orientalista D. Pascual Gayangos. Diu aixís: « EN NOM DE DEU: LA BENEDICCIÓ DE DEU SOBRE ABDALA, ABDERRAHMEN, PRINCEP DES FIDELS, PROLONGUI DEU SA PERMANENCIA, QUE MANÁ AQUESTA OBRA SE FES PER MANS DE GIAFAR, SA FAMILIA Y LLIBERT; ANY TRESCENTS QUARANTA NOU » (960 DE LA ERA CRISTIANA). Es indubtable que l'inscripció esta dedicada al famós califa de Còrdoba Abderrahmen III, y sa existencia a Tarragona recorda el nou estabiiment dels alarbs en la ciutat durant el regnat del cèlebre califa. — EMILI MORERA. *Memoria ó descripción histórico-artística de la Santa Iglesia Catedral de Tarragona*. Tarragona, 1904, pag. 133.

(2) LAMPÉREZ. Obra últimament citada, pág. 129.

(3) *La Pintura mig-eval Catalana*. I. *L'Art Barbre*. Barcelona, 1908, pág. 52.

thèque Nationale de Paris y coneguda com a *Biblia del mariscal de Noailles*, aon abunda aqueix tema arquitectònich; com en les Homelies de Beda de Sant Feliu de Girona, com en el *Liber Feudorum* del segle XII conservat en l'Archiu de la Corona d'Aragó.

Els trobèm en la porta de Santa Cecilia d'Elins, esglesia renovada enterament a les darreries del segle XI (1076 a 1092) y més tart indecisa-

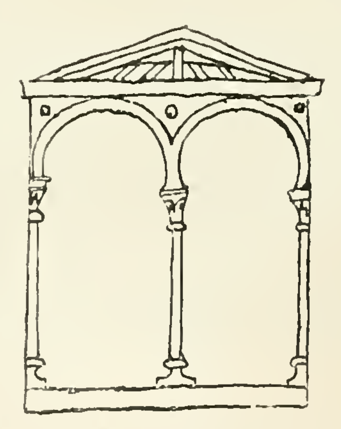

Fig 467. Portal de Porqueres

ment en la de Porqueres, qual data pot precisarse en 1182 en que fou l'esglesia consagrada. Tots ells son situats en terres que restaren ben pochs anys en poder dels invasors musulmans; el Roselló, l'Empordà, Manresa y Berga son terres reconquerides abans del primer quart del segle IX, y cap s'en troba en les terres catalanes conquistades en els segles següents. Això sembla indicar una antigüetat major d'aqueixes esglesies.

Passat son temps, invadit el país per les formes romàniques, es possible que la vella forma vissigòtica permanesqués en els llochs apartats com una cosa rural y que devegades a aqueixa permanencia s'hi unís l'influencia llunyana dels vinguts de la Espanya moresca.

Es possible que sigui ella la forma única dels oratoris dels segles VIII y IX que precedeixen a les formes que anomenem romàniques. Deixèm aqueixes afirmacions com hipótessis a que dona alguna certitut la cronologia de les esglesies análogues castellanes: les conseqüencies d'aqueix estudi son l'afirmació de que l'arch ultrasemicircolar de la decoració ibérica rural se perpetúa a Catalunya en els plans vissigots, en les esglesies prerromàniques y en alguna qu'altre obra de ple periode romànich. La cronologia certa y precisa d'aqueixa forma es en la nostra terra encare un problema a resoldre y en aquest llibre a nosaltres no'ns cal res més que plantejarlo per primera vegada, deixant que nous descobriments ens portin la solució.

Miniatura del arch de ferradura. Biblia de Sant Pere de Roda
(Biblioteca Nacional de París)

Fig. 468. Fragments d'arquitectura musulmana trobats a Tarragona, n.os 3125, 3126, 3127 y 3128 del Museu Arqueològich

XII

L'INVASIÓ MUSULMANA Y L'ARQUITECTURA EN EL SEGLE VIII

Els cicles artístichs no segueixen els cicles polítichs, igual que les àrees geogràfiques d'una y altre manifestació molt sovint no coincideixen. Aixís el cicle de l'arquitectura cristiana prerromànica continua atravessant el gran aconteixement de l'invasió musulmana, que vé a accentuar les causes de decadencia del art arquitectònich romà, del que es com una darrera perllongació. Aqueixa esllangida supervivencia del art clàssich penetra fins al moviment de restauració que segueix a la reconquesta carlovingia, qu'es, a la vegada que restauració política y social, començament del gran moviment artístich romànich.

L'INVASIÓ MUSULMANA

Als primers anys del segle VIII, hi hà aqueix fet extraordinari de l'invasió musulmana. Al home modern li es difícil figurarse el modo de conquesta vell. Comencèm per dir, a fi de donarne una idea, que l'imperi musulmà no era una unitat política. Les tribus aràbigues eren en ell la part menor: s'els hi juntaven els habitants de l'Asia menor, de l'Egipte y del nort de l'Àfrica, conquistats al imperi bizantí. L'invasió d'aquestos exèrcits de diferenta rassa y nació, fou més aviat una correría, que una conquesta metódica com les dels exèrcits moderns. Deixen aquí y allà colonies militars; capitulen y reconeixen l'independencia de tal ó qual territori, aon un comte antich oposa forta resistencia y sab hàbilment tractar, com la del comte Teodomir en les terres d'Oriola y Alacant, Lorca, etc.; estableixen contribucions més o menys irregulars; ara procedeixen pacíficament, ja incendien y saquejen ab esperit religiós, ja purament com un afer d'imposició de domini material.

Al nort se formen centres de resistencies; els nobles y bisbes vissigots de la Cort que poden, fugen a Asturies y allí's constitueix com una agrupació continuadora de la monarquia vissigòtica. A Navarra, en terra aon no han arribat els exèrcits musulmans ni encare cap exèrcit conquistador y al NO. d'Osca, a Ausa, s'hi forma el núcli de Sobarbre, que s'extén per la terra de Boltanya.

Cap al any 713, els musulmans conquisten a Barcelona; mes una part del país català pirenaich queda casi independent, subjecte solzament a incursions dels exèrcits, que destrueixen esglesies y monastirs formant com un triàngul al costat NO. de Catalunya que comprén el N. del Ribagorza, el Pallars, l'Urgell alt y la part més montanyosa del Bergadà.

Les expedicions musulmanes traspassen el Pirinèu cap els anys 721 y 724. En la primera embestida s'apoderen de Narbona; més tart entren a Carcassona. En 732 van més enllà dels límits de la Septimania y invadeixen les terres aquitanes, apoderantse de Burdeus, que han d'abandonar després de la desfeta de Poitiers. Més tart extenen les seves correries cap a la Provença y la Borgonya. En temps de Carlemany vé la reculada dels alarbs que traspassen altre vegada'ls Pirinèus empaitats pels exèrcits dels franchs vencedors.

LES EMIGRACIONS A LA SEPTIMANIA

Les invassions musulmanes produeixen un pànich en certs indrets catalans, que fa que molts passin la serra pirenaica y s'estableixin en la Septimania. L'època en que'ls emigrants espanyols passaren el Pirinèu està fiesada pel diploma del 2 d'abril

de 812; diu aquest document que'ls hispans començaven a posseir y cultivar terres a n'aquesta provincia després de trenta anys y es planyen de que se'ls hi arrebati les terres y el vestit: *quam per triginta annos seu amplius vestiti fuimus... quod per triginta annos abuerint...* [1] El conjunt de documents recullits tendeix a demostrar que'ls espanyols se refugiaren al Rosselló, la Narbonesa, la Biterrense y la Carcasonense, y que no anaren més enllà. Aqueixa gent retorna després a son país, y junt ab ells, a mida que les fronteres van retirantse, els monjos estableixen núclis de civilisació y de conreu de les terres. Es un treball penosíssim; cal partir de l'idea de que ab ell s'estableix la primera civilisació a comarques senceres ermes moral y materialment, que fins llavors s'havien conservat barbres, sense haver hagut esment de la civilisació romana. Per altra part, el terrer fronteris era inculte pel perill de les successives invassions d'uns o altres. Son repetits aquets conceptes de devastació, despoblació y erms, en els documents catalans. [2]

ELS MONJOS Y EL FEUDALISME

Hi hà en mig d'aqueix estat tristíssim d'anarquía, dos motius d'agregació social pera aqueixa població, ja colonisadora, ja indígena; l'organisació feudal y la monacal de Sant Benet. La primera divideix el país en territoris subjectes a un sol senyor local, successors de l'organisació rústega romana; la segona crea núclis lligats a una institució universal. Al costat del castell y del monastir s'hi estableix el temple y al seu voltant s'hi acobla un núcli poblat.

En aqueixos núclis de població s'hi implantan encare'ls darrers termes d'una arquitectura decadent y pobre, la més miserable de totes: la casa improvisada pels pobres monjos agricultors, l'aprofitament de les ruínes antigües, l'obra barbre feta ab el sistema més rudimentari. Totes elles son obres pobríssimes com les actuals esglesietes dels poblets, que en l'acta de consagració de la Sèu d'Urgell s'anomenen, de plan rectangular, de paret seca o feta ab fanch per morter, cobertes pobrement ab fusta, terra y lloses o rudimentaries voltes.

Aqueix periode últim de l'arquitectura cristiana prerromànica's senyala per poquíssimes construccions y encare aqueixes desaparescudes. De moltes d'elles el dato es incert, poch documentat. La major part han de suposarse per referencies indecises de documents del segle IX y X, que

(1) *Histoire de Languedoc*, edició Privat, t. II, *Preuves*, pàg. 73 y següents. — E. Cauvet. *Etude hist. sur l'établissement des spagnols dans la Septimanie aux VIII et IX siècle*, Narbonne, 1877, pàg. 82.

(2) Balari. Obra citada, pàg. 273 y següents.

parlen de l'obra que destrueixen al refer la de que tracten, o dels treballs penosos ab que, ab el suor del front y el treball de les propies mans conreñaren les terres ermes y edificaren la pobra *cellula* y la miserable esglesiola.

Els monjos fundadors d'aqueixos monastirs, primitius centres de colonisació, van extenent poch a poch sos dominis, y quan tenen més terrer, hi posen com a cap una nova cella, qu'es més que lloch sagrat, casa de pagès; y més tart, en temps millors, demanen el reconeixement de sa propietat als preceptes imperials, als judicis devant els bisbes y els comtes, o's fan fer cartes de donació. Tals son els documents pera conèixer l'existencia d'aqueixes antigües y pobres esglesies, d'aqueixos monastirs rurals. [1]

FUNDACIONS DELS SEGLES VIII Y IX AL NO. DE CATALUNYA

La tradició dels monastirs vissigots se conserva sense interrompres en una part del país no invadit permanentment pels musulmans. Aqueixa idea, molt verossímil fou sostinguda, no hi hà molt, per D. Francisco Codera. [2]

«Alguna vegada he apuntat, diu, l'idea de que la part montanyosa desde Jaca al Comtat de Pallars may fou dels alarbs d'un modo permanent, indicant fronteres com fites del territori no sotmès, sino transitoriament en temps bastant posteriors a la conquesta general, les poblacions d'Alquezar al Sobrarbe, Roda al Ribagorza y Ager al Comtat de Pallars; y no pretench que la no dominació dels alarbs se limità a n'aquestes regions... la part o zona més alta dels Pirinèus no fou dominada pels musulmans. Encara que l'existencia de monastirs en la part montanyosa a finals del segle VIII y principis del IX, diu més avall, no proba la no dominació dels alarbs en el territori, pot servir de proba de la no conquesta. [3] El P. Villanueva [4]

(1) Parlant de la carencia de documents que testifiquin l'existencia d'esglesies y monastirs d'aquest segle VIII, diu BOFARULL en sa *Historia critica de Cataluña*, t. II, pag. 69: «.....fent un detingut estudi, com correspòn, de quantes coleccions han donat a llum varons savis y autorisats, ens hem convensut de la no existencia de documents pertanyents al últim ters del segle que'ns ocupa..... No obstant, no podèm dubtar de l'existencia dels monastirs ni de l'existencia de titols, pochs o molts, en altres temps remots, com se dedueix per les confirmacions y per referencies incidentals d'altres documents posteriors, y a n'aquets datos ens atenim..... »

Els continuus incendis y saquetjos que ocasionaren les incursions dels alarbs en els segles IX y X, son causa, en gran part, d'aquesta carencia de documents.

(2) *Limites probables de la conquista árabe en la cordillera pirenaica. Bol. de la Real Acad. de la Hist.* t. XLVIII, pag. 289 y següents.

(3) El territori, no obstant, de l'actual Catalunya, era una de les cinch provincies en la que fou dividida Espanya, anomenada en els códichs *Sarkosta*. Tingué lloch aquesta divisió al fer l'empadronament general al ser nomenat el primer emir independent del Califat de Damasch, ultims del any 746 o principis de 747. (BALARI. *Origenes históricos de Cataluña*, pag. 25.)

(4) *Viaje literario*, t. X.

cita com existents en l'any 785, el monastir de Tresponts o Centellas situat a tres llegües d'Urgell; en 803, el de Codinet (*Cotinello*), poch més d'una llegua al migdia d'Urgell; en 823, el de Santa Grata, sobre el riu Busia en el Comtat de Pallars; en temps de Carlemany, sens fiesar any, el de Sant Genis de Bellera, entre'ls rius Flamisell y Bosia; en 781, el de Gerri, y en 806 el de Sant Sadurni ó de Tabérnoles a mija llegua noroest d'Urgell. »

Els monastirs citats per en Codera, els uns perteneixen a la comarca del Pallaresa, situada entre les dos Nogueres y'ls altres a l'Urgell, a la conca del Segre o sos afluents. El primer grupu'l formen el monastir de Gerri, vora'l Noguera Pallaresa; el de Santa Grata, aprop del Flamisell, en el punt mateix aon hi dona ses aigües el riu de Sarroca, el Boseja o Bosia de les antigües escriptures; el de Sant Genis de Bellera, a les vores d'aquest afluent, als que cal afegir el de Sentís, al cap d'amunt d'un afluent secundari del Boseja, y el de Labaix, a la vora del Noguera Ribagorza. El segon grupu está format pels monastirs de Tresponts y de Codinet, a les vores del Segre, y el de Tabérnoles, prop del riu Valira, no gayre lluny de la Sèu d'Urgell, en el lloch que avuy s'anomena Anserall.

Pochs datos proporciona l'estudi dels documents que's refereixen a aqueixos monastirs, que son en general cartes de fundació o de confirmació de béns en la forma usual acostumada dels notaris carolingis y menys l'examen de ses ruïnes si es conegut el lloch aon s'aixecà la vella esglesiola y la pobre conreria en aqueix segle fosquíssim per l'arqueología arquitectónica.

GERRI

El monastir de Gerri, situat junt al Noguera de Pallars, contenia en son arxiu copies fetes en els segles X y XI d'escriptures del segle VIII. Una d'elles es una donació datada en els *XII kallendas julii regnante Domno Imperatore nostro Karolo, ad Longobardorum Rege anno XXIIII regni eius*. Opina en Villanueva, deu referirse al 781.[1]

Marca [2] suposa aqueix monastir restaurat, desprès de destruit pels serrahins, per el compte Fredolus en l'any 876. Se refereixen a aqueix monastir numerosos documents del segle IX, mes avuy no queda més qu'una esglesia del segle XII que en son lloch descriurém.

(1) *Viaje literario*, t. XII, pág. 61 y Ap. XX.
(2) *Marca Hispanica*, col. 362.

SANTA GRATA

Un dels monastirs de més anomenada en el començament del segle IX, es el de Santa Grata, en el lloch avuy anomenat de Senterada de la diòcessis Urgellesa. Es citat per un precepte de Lluis el Piadós de 823, que diu que'l bisbe Posidonius de la Sèu d'Urgell, l'habia reedificat sobre'l riu Boseja y li donava els erms y terres incultes que anés plantant. (1) L'anomena l'acta de consagració de la Sèu d'Urgell de l'any 839 (2) y'l diploma de Carles el Calvo, de l'any 844, confirmantlhi sos béns y privilegis. (3) El diploma de Lluis el Piadós se refereix clarament a un monastir reconstruit pel bisbe Posidonius. El comte Manfret acut al rey demanantli en nom de Posidonius la concessió de llochs erms y despoblats pera edificarhi monastirs y l'Emperador confirma'l monastir de Santa Grata d'Urgell ab la cella de Sant Fruytós y les terres propies y les que treguessin del erm y de la incultura.

Els diversos preceptes confirmant els privilegis de l'esglesia d'Urgell, may deixen de citarlo com un lloch principal dels dominis de la Sèu Urgelitana. Un document de l'any 1042 fiesa la situació del monastir en el comtat del Pallars, entre dos aigües (*Tramasaguas, inter ambas aquas*) entre'ls dos rius Boseja y Flamisell. (4) En Villanueva no va visitar l'antigua abadía desapereguda en son temps y avuy no es fàcil trobar rastre de ses ruines. (5)

SANT GENÍS DE LA BELLERA

Està situat el monastir de Sant Genís de la Bellera, en la vall de Bellera, entre'ls rius Flamisell y Bosía; ne parlen, diu en Villanueva, tres documents copiats en un antich Cartoral del monastir de Labaix; expressen la data ab els anys de Carles August que correspondrien, si's refereixen com es lo probable a la coronació del Emperador, ab els anys 807, 808 y 813 de Crist. (6)

En Villanueva cita varies altres escriptures dels segles IX y X que ell examina. En son temps restaba tan sols del antich esplendor del monas-

(1) *Marca Hispanica.* Ap. IV.
(2) *Marca Hispanica.* Ap. I.
(3) *Histoire générale du Languedoc*, t. II, *Preuves*, col. 241.
(4) *Marca Hispanica.* Ap. CCXXIV.
(5) D. Ceferi Rocafort qu'ha recorregut la regió entre'ls dos Nogueres (Vegis *Del Noguera Pallaresa al Noguera Ribagorzana. Regió del Flamisell.* Barcelona, 1907), no ha sapigut trobar rastre del monastir. El Sr. Brocà, membre del « Institut d'Estudis Catalans », que formà part de la missió a les terres fronterisses d'Aragó l'any 1907, ab encarrech d'investigar sobre aqueixa qüestió, va recorrer el camí de Pont de Suert a Pobla de Segur, no trobant tampoch datos del monastir en el poble de Senterada, ni en la regió del Boseja.
(6) VILLANUEVA. *Viaje literario*, t. XII, pàg. 49 y següents.

tir, una capella. En Rocafort en ses expedicions per la regió del Flamisell, prop de Sarroca de Bellera, espadat sobre'l que se aixecava l'antich castell dels Belleres al altre costat del barranch, hi reconegué les ruïnes del antich monastir, prematurament empobrit y reduit ja en el segle XI a Priorat de la abadía poderosa de Labaix; [1] alguna que altra finca rústega s'anomena de Sant Genis com a recort de la antigua propietat monacal.

Fig. 469. Finestra d'una construcció musulmana a Tarragona

SENTIS L'abat Trasibadus del monastir de Labaix de que parlen els documents del segle VIII, institui la vida monástica en l'esglesia de Sant Julià, prop del riu *Boerga subtus villa Senticeto*, [2] que avuy es el vehinat de Sentis situat en un dels afluents del Boseja o riu de l'esglesia, afluent a la vegada del Flamisell. [3]

LABAIX El monastir de Labaix es situat a les vores del Noguera Ribagorzana en la diócesis d'Urgell, qual existencia consta per una donació datada l'any 771 (III de Carlemany), a la *cella* de Sant Martí en el lloch que s'en diu Labaix, que Villanueva llegí en un cartulari de l'antich cenobi. Son numerosos els documents

(1) ROCAFORT. Obra citada,, pàgs. 15 y 34.
(2) VILLANUEVA, *Viaje literario*, t. XII, pàg. 42 y t. XVII, pàg. 111 y següent.
(3) ROCAFORT. Obra citada, pàg. 36.

que's refereixen a aqueix monastir del que resten sols ruïnes vora'l poble de Pont de Suer. Foren aquestes reconegudes per la missió del «Institut d'Estudis Catalans» en 1907 que aixecaren el plan de l'esglesia, que correspon a les que estilaven els cistercienses, qual ordre, en 1223, hi fou implantada.

SANT ANDREU DE TRESPONS

Del monastir de Sant Andreu de Tresponts o de Centelles quedaven, en temps d'en Villanueva, les ruïnes que s'anomenaven el *Monastir*, a la distancia de 3 llegües d'Urgell, Segre avall, en la confluencia d'un torrent que baixa de Lavansa. [1] El P. Villanueva afirma ab tota certesa haver vist una escriptura del any 785 [2] que tiesa sa existencia. Documents del any 839, [3] del 850 [4] y del 866 se refereixen a ell. [5] Avuy en resten ruïnes indescifrables a l'entrada de la gorja del Priorat de Trespons, a uns 40 minuts d'Organya, a les vores del rieral que baixa del Lavansa prop de sa confluencia ab el Segre : una casa de pagés de pobre aspecte y groixudes parets enderrocades, que reconegué en ses correries per Catalunya l'Artur Osona. [6]

SANT CLIMENT DE CODINET

El monastir de Sant Climent de Codinet está situat en la vila de *Cotineto*, a una llegua cap al Migdia de la Séu d'Urgell, a les vores del Segre ; existia ja en el segle VIII segons consta per la donació d'una vinya a son abat Wintilano, a *VII. kal. decembris, anno III. regnante Karulo Magno, Imperatore*, [7] qui la refereix a l'any 803. Un altra escriptura de 829 dona fé de l'existencia d'aqueix cenobi. [8] En 839 el bisbe Sisebut II d'Urgell li feu llegat del manuscrit : *Sentenciarum expositum beati Taionis*. Al començament del segle XI es incorporat a Sant Andreu de Trespons. En Villanueva diu que en una reconada d'agradable vista, aon habia reposat en ses excursions, vora del Segre, habia vist l'esglesiola arruinada y vestigis d'edificis de l'antich monastir.

(1) VILLANUEVA, *Viaje literario*, t. XII., pág. 16.
(2) ID., *Id.*, pág. 17.
(3) ID., *Id.*, Id.
(4) ID., *Id.*, t. X, pág. 62 y Ap. XI.
(5) ID., *Id.*, t. XII, pág. 17 y Ap. IV.
(6) *Guia itineraria del Llussanès de les conques del Llobregat, del Cardoner y del Segre*, Barcelona 1899, pág. 137 y següents.
(7) «He vist, diu en VILLANUEVA, l'escriptura original en l'arxiu d'aquesta esglesia d'Urgell». *Viaje literario*, t. XII, pág. 10 y següents ; mes l'epitet Magno aplicat al rey Carles, la fa duptosa.
(8) VILLANUEVA, *Viaje literario*, t. XII, pág. 12 y Ap. II.

SANT SADURNÍ DE TABÉRNOLES El monastir de Sant Sadurní de Tabérnoles a Urgell, existia ja en l'any 806 en que'l bisbe d'Urgell *Leideradus* fa donació a son abat y monjos [1] de l'esglesiola de Sant Sadurní, qual cos reposa a Tolosa, que fou aixecada en la soletat d'Ardevol en la Cerdanya, y que ell mateix habia edificat. Els documents sobre Sant Sadurní d'Urgell son numerosos, mes de les obres avuy resta sols, a les vores del Valira prop de la Sèu d'Urgell, l'absis d'una esglesia de tres naus, obra grandiosa del segle XI que substituí a la vella del segle VIII.

ACTA DE CONSAGRACIÓ DE LA SÈU D'URGELL DE 839 Aqueixes terres formen el nucli de la nostra reconquesta cap al NO. de Catalunya, en les montanyes que tenen com a centre el *Vicus* d'Urgell, aon no han penetrat, si per cas no mès que temporalment, els exèrcits musulmans, aon s'hi construeix la Sèu restaurada, enriquida ab la donació d'extenses comarques.

Es un document d'una gran ensenyança l'acta de consagració de la esglesia urgellense de l'any 839, que explica l'estat de reconstitució del país occidental de la nostra terra. [2] «Regnant en lo perpétuu Nostre Senyor Jesucrist y en el temps el piadosíssim y sereníssim Senyor Lluís Emperador August, per la divina protecció coronat, governant del Romà Imperi, y per la misericordia de Deu Rey dels Franchs y dels Longobards», se reuniren gran multitut de poble y de clergues en el lloch *qui dicitur Vicus*, en el que hi hà Santa María d'Urgell, el cap pontifical de les esglesies d'Urgell, Cerdanya, Bergadà, Pallars y Ribagorza, l'esglesia restaurada en temps de Carlemany, successora de l'altra vissigótica, «antiguament construida pels fidels y destruida pels infidels y que pels pares dels presents fou restaurada en temps de l'Emperador Carles».

En l'acta s'enumeren 123 pobles del Urgell, Vall d'Andorra, 84 de la Cerdanya, 31 del Bergadà, 38 del Pallars y 2 del Ribagorza, llavors existents ab noms com els actuals, y's segueix vall per vall, dient que's concedeixen a la «mare esglesia de Santa María de la Seu d'Urgell, les esglesies construides o que s'han de construir ab llurs cementiris, ab les viles, cases y casetes, ab llurs delmes y primicies de plà y montanya, ja en les valls, [3]

(1) VILLANUEVA. *Viaje literario*, t. X. Ap. IV.

(2) L'acta de consagració fou publicada en 1688 en la *Marca Hispanica*, col. 761-766. SALSES. *Revue d'hist. et d'archeol. de Roussillon*, any tercer, n.º 7, pág. 218. BALUZI l'havia datat per error, del any 819. El P. VILLANUEVA ha persistit en aquesta opinió en son *Viaje literario à las Iglesias de España*, t. IV, Ap. n.º 27. — Per la veritable data, vegis en l'*Histoire général de Languedoc*, una nota deguda à Mr. J. F. Bladé (t. IV, nota 167, pág. 900).

(3) Vegis du Cange, mot *comvallia*.

ja d'aprisio, ja de restauració. « Y pera dir en pochs mots, que tot lo que la terra contenia era donat a la Sèu d'Urgell, el notari continúa dient que li dona la *condamina* de prop l'hort de Santa María, [1] ab tots els seus alous y ab tots els seus edificis y viles, esglesies, parroquies, cases, vinyes, terres, camps, prats, pastures, selves, salzeredes, pomers, arbres fruiters de diversa mena, pous, fonts, molins, pesqueries, aigües ab sos llits, castells, montanyes, valls ab sos adjacents; lo conreuat y lo inconreuat; els delmes del ferro y dels peixos y la tercera part de l'impost *tertiam partem teulone* de tots els mercats. Venen després les maledíccions contra'ls usurpadors, a qui s'excomunica ab l'autoritat de Deu, de Sant Pere Apòstol y dels altres Apòstols y de trescents divuit *sants pares*, y se'ls commina a « que siguin trets de la santa Esglesia y del regne de Deu y tirats al infern ».

L'acta descriu l'Urgell, la Cerdanya, el Bergadà, el Pallars y la Ribagorza, anomenant les parroquies y les esglesies ab llurs cementiris, ab llurs celules, vinyes y cases, describint comarca per comarca y vall per vall; la vall d'Andorra, les valls afluents al Ter, la Cerdanya y la vall de Ribas, el Bergada, el Pallars, les valls del Flamisell ab Santa Grata; les vores del Noguera Ribagorzana ab Santa María de Alao, la vall alta del Essera ab Sant Pere de Taberna y la pirenaica vall del Gistain *Gestabiensis* afluent del Cinca. El notari que redacta l'acta de la cerimonia de consagració coneixia el país; els noms els anota ab un cert ordre topogràfich com si tingués al devant una carta o com si havent recorregut el país anés recordant la seva topografia.

La major part dels pobles citats existeixen encare conservats en viles y poblets actuals, en noms de masies o senzillament en noms de partides de terreno.

Pera trobar les equivalencies ens hem servit de les guies detalladíssimes del Pirineu català [2] y del Bergadà [3] publicades per D. César August Torras, de la ressenya geogràfica del Pallars publicada per M.en Coy, *Sort y Comarca Noguera-Pallaresa* [4] a més de datos que hem demanat a persones erudites coneixedores de la localitat.

Les ruines que en alguns dels llochs resten avuy dia son sense caràcter. El poble senyala ab el nom de la esglesia vella els restes d'una esglesia que ha deixat de servir, sovint feta o restaurada en època posterior a la que's refereix el document que estudiem.

(1) BALARI. *Orígenes históricos de Cataluña*, pag. 508.
(2) *Pirineu Català (Cerdanya)*. Barcelona, 1902.
(3) » » *(Bergadà)*. Barcelona, 1905.
(4) Barcelona, 1915.

En la llista que anèm a transcriure, seguim l'ordre mateix del acta de consagració y farèm notar en ella les comarques y valls en que les agrupà'l notari o las que realment formen encare que'l notari no'n faci esment.

Comença l'acta de consagració describint les parroquies del Urgell *Tradimus atque condotamus parrochias Urgellensem pagus* y en primer lloch la parroquia de la Sèu y després la següent llista quals equivalents anotém.

Sancti Stephani (Sant Esteba), *vel Calpitiniano* (Calvinyà), *Linzirt* (Llirt), *Sardina* (Partida de terra existent en el terme de la Sèu, aon la tradició popular hi recorda una antigua parroquia), *Sancta Columba* (Santa Coloma), *parrochiam de Archarel* (Arcabell), *Ferrera* (Ferrera), *Parrochiam de Ares* (Ars), *vel Civiz* (Civis), *atque Asnur* (Asnurri), *Sancti Iohannis* (Sant Joan Fumal), *sive Orgollel* (Argollel), *atque Ovoss* (Ovez).

A continuació enumera les parroquies *de Valle Andorrensi* les mateixes actuals de la Vall d'Andorra : *ipsa parrochia de Lauredia* (Sant Julià de Loria), *atque Andorra* (Andorra la Vella), *cum Sancta Columba* (Santa Coloma), *sive illa Mattana* (La Massana), *atque Ordinavi* (Ordino), *vel Encap* (Encamps), *sive Canillaus* (Canillo).

Continúa després l'acta describint la conca del Segre, aigües amunt citant la parroquia de : *Stamarit* (Estamariu), *sive Bescharan* (Besqueràn), *atque Corcobite* (Carcolse), *Villanova* (Vilanova), *vel Banathi* (Banat), *atque Lotone* (Lletó), *cum Ecclesia Sancti Iacobi*.

Passa'l Segre y descriu la parroquia de Alas : *illa parrochia de Alass, vel ipsa parrochia de Valle Vrsian*.

Retrocedint Segre avall cita : *Aragen* (Adraent), *deinde Nabiners* (Navins), *sive Ollafracta* (La Freita), *atque ipsa parrochia de Tost* (Tost), *plano Sancti Thirici* (Pla de S. Tirs), *cum Villanova, atque Assoa* (Arfa), *vel Adrall* (Adrall).

Desde aqueix poble se dirigeix Segre amunt en direcció a Castellbó : *sive Castellione, vel Villa mediana* (Vilamitjana), *sive Casamuniz* (Carmeniu) *et Sancta cruce, cum stacione* (Sta. Creu), *vel Palerols* (Pallerol), *sive etiam curte Nararchii* (?), *atque Aniano, Ortone* (Orto), *cum Solanello* (Solanells), *vel Cercheda, atque Capellas* (Castellàs?).

Després desde la Parroquia de *Nove* (Noves) segueix amunt en direcció a Elins, el lloch del vell monastir de Santa Cecilia : *atque Garamos* (Gramos), *vel Heliuse* (Elins), *atque Beren* (Beren), *sive Equils* (Guils), *seu etiam Iavarzda* (?), *cum Confluent* (?), *vel Sancta Eulalia* (?), *cum Conjuncta* (?), *atque Villa rubea* (Vilarrubla, vehinat del terme de Guils del Cantó), *cum Bocona* (Biscarbó), *vel Tyrone* (?).

Passa'l riu y descriu la vall de Lavansa, *Valle Lavantia*, citant: *Banieres* (Banyeres), *Ezerred* (Sorribes?), *vel Spelunca* (?), *atque Guardia* (Guardia), *sive Frexa* (Freixa, vehí d'Au y de Pampa), *Corneliana* (Cornellana), *atque Lausa* (La Vansa), *vel Toxen* (Tuxent). [1]

Deixa després les valls del Segre per passar a las parroquies del *Valle Lordensis*, la vall de Llord que dona ses aigües al Cardoner: *ipsam Petram* (La Pedra), *cum Argilers* (El Mas Argelaguer de la Pedra aon encare hi ha ruines d'una esglesia vella), *vel Sischer* (Sisquer), *cum Linarl* (Llinas), *et Montecalvo* (Monteau), *sive illa Curriz* (La Corriu). *Mesapos* o *Ubesapol* que es Ubrirapol sufragànea d'Aspaà del arxiprestat de S. Llorens de Morunys.

Segueix després: *atque Terrers* (capella sufragànea de Llinàs), *sive Taravil* (Taravil), *et illo cincto* (Cint), *vel Currezano* (Correa), *atque illam Tintillaginem* (Tentellatge), *vel Oderam* (Vall d'Ora), *seu ipsam Moram* (La Mora), *seu illam silvam* (Sta. Maria del Bosch), *atque Bisauram* (Besora). *Deinde Celsonam* (Solsona), *cum Iovale* (Joval), *et ipsa Lena* (Llena), *sive Ladurz* (Lladurs).

Descriu després el *Valle infernale*, entre les parroquies de Timoneda y Oden, ab els llochs de: *Timeneda* (Timoneda), *cum Terrecola* (Terraçola), *sive Canauda* (Canalda), *atque Oden* (Oden), *sive Elinna* (Alenyà), *vel Cabrils* (Cambrils), *seu Perlas* (Perles), *atque Cannellas* (Canellas), *vel Maiopulto* (Montpol), *atque Lezonores* (Lasanovels), *sive illa Salsa, et illus turmos* (Salsas), *vel Valle Han, atque Vliana* (Oliana), *vel Pampano Aothes* (Altés) *sive Madrona* (Madrona). [2]

Torna després Segre avall la Riera de Cabo: *Deinde ipsas parrochias de Caput-Eizo* (Cabó), *Organna* (Organyà), *vel Fara* (avuy un mas de la parroquia de Cabo), *atque Caput Eix*.

Després desde Coll de Nargó segueix amunt l'afluent del Segre: *sive Nargo* (Coll de Nargó), *vel Cuvilar* (Vilà), *cum Montaniione* (Montanisell), *vel Salent* (Sellent), ab sa subafluent la Vall d'Arques: *seu Arches, atque Laudez* (Las Anoles), *vel Curtizda* (Cortuda), *sive Palerols* (Pallerols de Rialp), *atque Rialb cum alio Rialb* (Rialp).

Després desde la Clusa *vel ipsa Clusa* per la riba esquerra s'enfila per la vall que va a Terrasola: *sive etiam ipsas parrochias de Valle Taravallo, cum Terraciola* (Terrassola).

(1) Hem rebut pera la interpretació d'aqueixos noms, l'important auxili del Canonge Palau, arxiver de la Seu d'Urgell y del notari de la antigua ciutat catalana Sr. Deo.

(2) Debem l'interpretació d'alguns d'aquests noms a Mossèn Serra y Vilaró.

Salta després Segre amunt fent la descripció de la Cerdanya: *parrochias comitatu Cerdaniensem*, començant per la *parrochiam sanctae Mariae Tolonensis: cum caput rivi* (Tolorin). *Deinde Neriliano, vel Monteliano* (Montellà), *sive Bexabe, cum ipsos torrents* (Beixach), *atque Barguia, sive Batiriense* (Bastanist), *atque Arcegal* (Arseguell), *vel Nossorell. Deinde Aristot* (Aristot), *cum Cazaned* (Caixans), *sive Muncar* (Musa?), *cum Aransar* (Aransa), *vel Travesseres* (Travesseres), *atque Aroldo* (Aja?), *sive Les* (Llés), *parrochiam de Prulans* (Prullans), *sive Annes* (Ans).

Segueix el Riu de la Farga vella y el Riu de Vall, anomenant *Tattendre* (Talltendre), *vel Orden* (Orden), *atque Cortalb* (Cortàs), *seu Ellar* (Ellar), *velut etiam Meranges* (Maranges), *atque Gerul* (Girult), *sive namque Olorbde* (Olopte), *vel Alf* (Alp, a l'altra costat de la conca), *atque Garexar* (Greixa), *seu Alli* (All), *vel Geri* (Ger), *Saga* (Saga), *atque Eguils* (Guils de Cerdanya), *sive Exenega* (Saneja a la vora del Querol), *vel Isavalseregi* (Isavals), *namque Hur* (Ur), *vel Angustrina* (Angustrina, els dos en el Riu d'Ur), *sive Targasona* (Targassona), *atque Egad* (Egat), *cum Odello* (Odelló), *sive Arisa* (Via).

Deixa'ls afluents y torna'l Segre anomenant: *Livia vero* (Llivia), *sive Baiaminite* (?), *cum Estavar* (Estavar vora'l riu Angost), *atque Sallagosa* (Sallagossa), *vel Allone* (Llo).

De Llo salta a la vessant del afluent a que dona nom el poble d'Er, anomenat en l'acta *Ezeir* y d'allí aigües avall anomena *Darnacollecta* que potser sigui Vallsabollera y després *Anaugia* (Nahuja). *Olecgia autem* (Osseja), *vel Calleges* (Caldegas), d'aon seguint Segre avall troba *Hix* (Hix), *seu Villalubent* (Vilallobent), *Palerols vero* (Palau), *vel Ausi* (Aja), *atque Chexans* (Caixans), *seu Estoll* (Astall), *sive etiam Alb* (Alp), *cum Mosoll* (Mossoll), *vel Saltegal* (Saltegat), *seu Ovella, cum Socra mortua* (Ovella Morta). *Id vero Sanavaster* (Sanabastre), *cum Iuncinulas*, d'aon s'enfila cap amunt citant *Borr* (Bor), *cum Oruz* (Urús), *vel Tartera* (Tartera), *ac Biterris* (La Balira), d'aon traspassant la carena cita tres pobles de la part alta de la vall de Ribas: *Duarria* (Dorres), *vel Tosas* (Tossa), *et Nerano* (Nava) y traspassa a aigües del Llobregat pera citar *Castelar* (Castellar d'en Huch), retornant cap a Queralps: *sive etiam Cheros albos, et Fustiniano* (Fustanyà), *vel Pardinas* (Pardines), aon s'hi hà trobat una inscripció romana y hi resten rastres de velles construccions romàniques; *atque Cavallera*, (Cavallera qu'es el nom de la comarca).

De la vall de Ribas salta a aigües del Llobregat y anomena a Lillet: *sive etiam Liled, vel Bocra* (Brocà), *cum Gavarred* (Gavarrós a

les vores del Riutort), y va seguint les valls altes y afluents al Llobregat: *atque Bagazano* (Baga), *seu Molinello* (Mulnell, situat a uns 500 metres del pont del riu Bastareny), *vel Turbiass* (Turbias). *Salices vero* (Saldes), *vel Gosas* (Gosol que dona aigües al Cardoner).

Passa a continuació a descriure les parroquies del Bergadà, *omnes parrochias Bergitanensium pagus, scilicet eidem sedem sanctæ Mariæ pertinentes, id est, ipsas parrochias de Balcebre* (Vallcebre), *vel de Macianers* (Massanès), *sive Figols* (Figols), *atque Castellar* (Castellar del Riu), *seu etiam Foccocurco* (?), *et Spinalbeto* (Espinalbet). *vel villa Osyl* (Vilosiu), *atque Agilagers* (Argilagers).

Passa al altre costat de la conca y descriu la parroquia de Frontinyá, *Frontiniano*, en la que'l poble senyala l'esglesia vella en unes ruines sense caràcter en la carena que'l separa de la vessant del Llobregat: *cum Cerrubio* (Querrubi, vehinat entre el Bergadat y'l Ripollès), *vel monte nigro, sive Palomera, vel Palomerola* (Palmerola, que dalt d'un turó presenta les ruines d'una esglesia).

Deixa aquí el notari les ribes del Marlès y salta a les de la Riera de Vilada: *sive etiam Villalata*, qual esglesia vella's trobava en el pla de La Maso sota'l castell de Roset, *cum Gardilane* (Guardiolam), *et Rosed, atque Castro Adasalindo* (El castell de Roset).

Aquí tira Llobregat amunt cap a La Nou *sive illa Noz, velut Malanez* (Malanyeu), *atque Cerdaniola* (Sant Julià de Cerdanyola), *seu illa Clusa* (Sant Romà de la Clusa), *cum Cerchos* (Sant Andreu de Serchs), *et Gloanne* (Olvan?), *vel Gerundella* (Gironella). *atque illa Corre* (Correa). *Deinde Sagasse* (Sagars), *sive Benerivere* (Sant Martí de Biure), *vel Merles* (Santa Maria de Marlés), *atque etiam Pujoregis*, Puigreig de qual vell castell ne queden sols restes esquarterats: *cum Merola* (Esglesia vella de Merola).

Del Bergadà el document passa al Pallars: *Ecclesiam S. Mariæ, cujus locum vocitatum dicimus Sanctæ Concordiæ* (?).

Descriu després, *ipsas parrochias de Valle stacione* que sembla ser el Vall de Assua o Assoa ab els pobles: *Iuncinio, sive Siarb* (Vall de Siart, ajuntament de Soriguera), *cum Lagunres* (Les Llagunes a l'esquerra del Noguera), *et Serbaos, et Villafuroris, et ipsas parrochias de illo Obago, vel de Berenin* (Bernuy), *et Soponiu, atque montano Ortonar* (Montanartro), *vel Riomatrice* (Riu madrisi, miserable poblet dessota Sant Joan del Herm).

Segueix després la vall de Tirbia que junta ab la vall Ferrera: *seu etaim ipsas parrochias de Valle Tirbiense, Baien* (Bahent), *et Alendar*

(Alondó?), *cum Ferrera* (Ferrera), *et Burg* (Burgó), *et Viros* (Viros), *Tirbia quoque* (Tirvia), *et Tarascani* (Tavascant), *vel Asnet* (Ainet de Bosan), *sive Elins* (Alins a les vores del Riu Ferrera), *vel Hararo* (Arahós).

Descriu després la vall *Cardesensis* (Vall de Cardós), *Sanctae Mariae quae dicunt in Ribera* (Santa María de Ribera), *vel Buslis* (Boldis), *vel Labros* (Labrós), *atque Vallato, sive Vallatello* (Vallato) y la vall *Anabiensis* (Vall d'Aneo), *quoque sanctae Mariae, quae olim vocaverunt locus sanctae Deodatae* (Santa María), *cum ejus parrochias, id est Borroso* (Berrós), *cum Ioro* (Jou), *et Assor* (Sorpe?), *sive Sonne* (Son), *et Isil* (Isil), *et Alos* (Alos), *atque Stirri* (Sterri d'Aneo), *seu Burgi* (Burgi), *vel Cervo* (Cervo), *et Spotu* (Espot).

Passa després a las ribes del Flamisell y continua: *Deinde locus sanctae Mariae quae dicunt sancte Gratae* (Senterada), y Noguera avall: *Inde vero Ecclesiam sanctae Mariae quae dicunt ad Trimplo* (Tremp).

Del Ribagorza en cita sols *santae Mariae quae vocant Alaone* (Alaó) [1] y *sanctae Mariae et sancti Petri Apostoli quae dicunt Taverna* (Sant Pere de Taverna).

Molts dels llochs que en la llista llarguísima de l'acta que venim estudiant se citen, no tenien esglesia; els que'n tenien, el document sembla que concretament les anomena, ja citantlo com a cap de la parroquia, ja donantli el nom d'esglesia. L'àrea de terra a que's refereix l'acta ha estat en gran part recorreguda y'ls excursionistes citen sols parets sense caracter com a restes d'aqueixes velles construccions o bé esglesies posteriorment construídes en substitució de la pobre esglesia antigua.

LA RECONQUESTA FRANCA AL NE. DE CATALUNYA

Al costat d'aquest centre del NO. de Catalunya se'n forma un altre a base de la conquesta franca. Els vissigots s'havien relacionat diferentes vegades ab el poble franch, que, més rústech, ab menys contacte ab el món romà y oriental, havía conservat son vell temperament nacional: una de les més sabudes fou en aquella gran topada de raçes dels Camps Catalaunichs y desfeta d'Atila y dels Huns (451); havien estat fronteriços llarch temps, després d'haver els gots conquistat tot el Migdia de França, fins al Occea y'l Loire; lluitaren després, en temps de Clodoveo, qui va derrotarlos a Poitiers (507), y'ls hi deixà la Septimania, [2] ab l'antigua capital Narbona.

(1) Devèm agraiment pera l'interpretació dels noms de poblats del Pallars a D. J. Miret y Sans, membre del «Institut d'Estudis Catalans» y a D. Ceferi Rocafort.

(2) Les possessions dels vissigots al S. del Loire, que'ns fan conèixer les subscripcions dels Bisbes en el Concili d'Agda, en 506, comprenen 34 circunscripcions eclesiastiques, que eren: en l'Aquitania I: Bouges, l'Auvergne, Rodez, Albi, Cahors, Limoges, Gèvaudan. En l'Aquitania II: Burdeos, Perigueux. En la Novempopula-

Invadit pels alarbs el domini vissigot del Migdía, els franchs continúen son camí de conquesta: una vegada s'inicia aquesta pel costat de Navarra, en temps de Carlemany (777) y de son fill, arrivant fins a Pamplona y Osca essent finalment derrotats y expulsats (824) pels vaschs, indòmits y barbres encara, ajudats per alguns dels Benifasi, vissigots renegats, casi independents del Emir de Còrdoba, que dominaven a Saragoça, Osca y Tudela.

Comencen en temps de Carlemany les invasions dels franchs a la nostra terra cap al 771; cap al 778 arriva, sembla, fins a Saragoça, un exèrcit franch; en 785 s'extén la conquesta fins a Girona, Ausona y Urgell; els alarbs sembla que tornen a conquerir part de la terra perduda, y que'n 798 reconquesta Lluis el Piadós, Girona, Ausona, Caserres, Cardona, a les que segueixen Solsona y Berga, fundantse aixis la Marca hispànica y acabant les avençades y reculades d'alarbs y de franchs en 801, ab la conquesta de Barcelona. (1)

La Marca, terra de defensa fronterisa d'Espanya, va dividintse en comtats desprès dels de Pallars y Ribagorza (792); en 795 apareix en els documents el comtat d'Ausona; en 801 els de Girona y Barcelona; el d'Empuries en 812, els d'Urgell y Cerdanya, es troben citats en documents de Lluis el Piadós (2) però existien segurament en temps de Carlemany.

Al començament del segle IX, la linia qu'indica en Codera se prolonga desde Solsona, seguint el Cardoner y'l Llobregat, fins al mar y en aqueixa ària cal cercar les velles fundacions del segle VIII que son ben poques situades en aqueixa part propera al mar, qual reconquesta es de les derreries del segle.

En el Roselló els bisbes d'Elna no reapareixen en els documents fins al 781; tot just si's cita un primitiu monastir d'Arles en temps de Lluis el Piadós y el monastir d'Exalada, tràgicament destruit per un aiguat, predecesor del de Cuxà. Dels Pirinèus ensà son també ben pochs els monastirs y esglesies fundats en el segle VIII qual existencia consti clarament en documents.

na: Auch, Bazas, Eauze, Lectoure, Comminges, Couserans, Olorón, Bearn, Dax, Aire, Bigorre, Labourd o Bayonne. En la Narbonnaise I: Toulouse, Narbonne, Agde, Beziers, Nimes, Lodeve. En la Lyonnaise III: Tours. Més enllà del Ródano: Avignon, Arlès, Digne, Senez, Frejus, Antibes. — C. F. A. Lorgnon. *Geographie de la Gaule au sixième siècle*, pàg. 46 a 47. — M. C. Barrière-Flavy. *Les arts industriels des peuples barbares de la Gaule*, t. I, pàg. 285. — *Hist. Graphique de l'ancienne province de Languedoc*, t. XVI de la *Hist. générale du Languedoc*, Toulouse, 1905, pàg. 262.

(1) Aulestia. *Historia de Catalunya*. Barcelona, 1887, pàg. 115 y següents.

(2) Eduardo de Hinojosa. *El régimen señorial y la cuestión agraria en Cataluña durante la Edad Media*. Madrid, 1905, pàg. 26.

L'any 817 l'emperador Lluis, en el Capitol d'Aquisgran, feu formar el cens dels monastirs que debien pagar subsidis a l'emperador o ajudarlo ab homes d'armes y d'aquells que lliures d'aqueixos serveys terrenals havien d'ajudarlo en ses empreses per medi de pregaries: son tots els monastirs del domini imperial; donchs en aqueix curiosissim document no s'anomena cap monastir en la Marca, tan sols un *monasterium valle asperii* el monastir del Vallespir que debia ésser el d'Arles del Tech. Els del NO. de Catalunya devien restar encare independents, els de NE. no eren prou poderosos pera necessitar la protecció imperial que'ls reconegués la propietat de llurs terres. [1]

A part de les Sèus vissigòtiques, més o menys arruinades, se formen els primers nuclis monacals y d'ells tot just si's pot citar el monastir de Banyoles que en 822 te ja suficient organisació pera acudir al emperador Lluis el Piadós pregantli la confirmació de les terres adquirides. [2] Dels demés sols tenim recorts de vagues reconstruccions de ruines citades en els documents.

L'acta de consagració de Sant Quirse de Culera, (any 935), parla de reedificació d'una esglesia antigua, [3] de les coses inútils destruides, dels ornaments reparats, dels rechs y canals reformats.

El monastir de Sant Joan de les Abadeses es també una reedificació d'una obra més antigua. D.ª Emon, filla de Wifret I, reconeix en una acta firmada ab els vehins de Sant Joan, Ogassa, Surroca y Castellet, que el Conqueridor va sols reedificar el monastir de Sant Joan de les Abadeses, existint allí una obra més antigua *quod quondam gloriosissimus Wifredus comes bone memorie reedificavit ut dicare missit.* [4] Mes cal descomptar en aquets documents l'afany dels monastirs de donar gran antigüetat y vella historia a les fundacions.

(1) *Monumenta Germani Historica. Capitularia Regum Francorum. Ed. A. Boretis*, t. I, pàg. 349. Hannover, 1883.

(2) Baluzio. *Capitularia regum Francorum.* Paris, 1677. Ap. XLI.

(3) Llegim en l'acta de consagració de l'esglesia de Sant Quirse de Culera..... *Quapropter anno incarnationis Domini nostri Jesuchristi DCCCXXXV indictione VIII accidit adventus episcopi propii sedis Gerundensis eclesie domini Wigoni videlicet cum plerisque suplicationibus proprii abbatis Manuel eclesiarum sancti Cirici, sancti Andree, et santi Benedicti reedificatione sumpsit exordium. Subsequens profecto abbatibus prioribus qui eisdem s. epe familiaritate actisunt qui funditus ab ecclesiis inutilia dejecit et reparationis copie ornamenta reparavit, cancibus et petris utilitas reformavit. lucris quibus imperavit, signorum, palliorum et universorum opibus proutquirit laboribus propriis honestavit.* (*España Sagrada*, t. XLV, Ap. XXIX).

(4) Pellicer y Pagès. *Discurso presidencial de la Asociación literaria de Gerona.* Gerona, 1893, pàgs. 19 y 20.

L'ARQUITECTURA EN EL SEGLE VIII SEGONS ELS DOCUMENTS

Cóm eren aqueixes esglesies? De cap d'elles en queda rastre; totes han sigut refetes y pera tenir una idea d'elles, cal acudir a documents posteriors, dels segles IX, X y XI, en els que sovint se fa referencia a esglesies petites antigües que s'han de destruir per fer les noves; a esglesies, probablement cobertes de fusta, que'ls pagans han cremat y destruit; o a pobres construccions de fanch y pedra, de la mateixa fàbrica de les muralles primitives ibèriques.

Els notaris en les actes posen una especial cura en donar una antigua ascendencia a les esglesies noves a qual consagració assisteixen; sempre hi há una esglesia anterior, casi may se tracta d'una obra nova sino d'una reedificació, fent notar com els constructors de la nova esglesia destruiren l'obra vella inútil fins als fonaments. Una vegada aquesta obra modesta ho fou d'un antepassat gloriós qui l'aixecá y la dedicá y hi havía continuat la devoció dels fidels fins esdevenir inútil per ses dimensions; altres vegades l'esglesia construida per eximis varons en temps antich havia sigut malmesa y calía una reparació a la venerable bassílica; ja'ls sarrahins o'ls nefandos pagans l'havien destruída y el lloch havía estat despoblat y a la malvestat dels homes s'hi havía afegit la sequedat y les feres y a la despoblació l'havia acompanyada l'esterilitat de la terra esdevinguda erma. Es una obra penosa la de la restauració feta pels bisbes y els abats y pels monjos; pels comtes y pel poble, qu'es á la vegada obra de reconstrucció d'esglesies y oratoris, celles y monastirs y de repoblació de la terra y restauració dels erms y montanyes selvàtiques. Les esglesies fetes son petites, reduides y pobres; axís les troba la obra de restauració posterior.

Ja s'erigeix l'esglesia y el monastir en unes ruines antigües romanes que'ls colonisadors aprofiten. Un emigrat que s'ha refugiat a l'altra banda del Pirinéu, un espanyol del interior, « el varó venerable Castellá, ab sos germans », es fica pel Vallespir, per un camí estret, y troba en el lloch desert, en una gorja rocosa pirenaica, un edifici antich, uns banys romans que'ls documents del segle IX anomenen admirables, y construeix sobre d'ells un monastir, y rotura els boscos, y conra els erms, y després demana el reconeixement imperial del mateix y de les cèlules que han construit. Aqueixos banys semblan ser els d'Amelie-les-bains, aon encara's mostra al públich una piscina romana mes o menys restaurada. L'abat Babilanus compareix a la plassa d'Elna a presencia del comte Berenguer de Erpon Salomón, bisbe, y molts altres, y allí proclama que hi tenía una cella que depenia del monastir edificat pel difunt Castellanus, en el lloch que'n diuen dels banys y que era anomenada Arolas y havia

sigué edificada també per son antecessor Castellanus, de lo que després donan fe varios testimonis. [1]

La pobresa del temps es extraordinaria, tot cau, tot es ruina muda, silenciosa que cal entreveure en els documents en que's tracta de subvenir a tanta miseria. En l'any 898, el bisbe Riculfo (hem citat ja aquest fet) exposa al rey Carles el Simple que sa esglesia y casi totes les de la seva diócesis, amenaçaven enrunarse y que no podia restaurarles. Vint anys després aqueixa esglesia vella, en la que devíen fer obres, restava sense consagrar y no's trobaven les proves de sa dedicació. [2]

Les obres noves son com aquella esglesia d'Urgell construida antiguament pels fidels, destruida després pels infidels y restaurada, segons l'acta de consagració de 839, en temps de Carlemany, [3] obra modes-

(1) *Præceptum Ludovici pii Imperatoris pro monasterio Arulensi in dioecesi Helenensi. (Ex archivo monasterii Arulensis. Anno DCCCXXI). « ..... venerabilis Castellanus Abba monasterii Sanctæ Mariæ veniens ad nos innotuit eo quod ipse cum fratribus suis in Valle, quæ dicitu Asperia monasterium in ædificia antiqua construxerit, in quo nunc, Deo opitulante, cum turba monachorum sub sancta regula militat obsecrans ut prædictum monasterium et cellulas quas ipsi ab eremo construxerunt, et nunc ibidem aspiciunt, id est, Ecclesiam sancti Petri in Arulas, et Ecclesiam sancti Iohannis in Riardo, et Ecclesiam sancti Iuliani super Buciacum rivolum..... Data XV. Kal Octobris, anno Christo propicio VII. domni Hludouvici piisimi Augusti, Indictione XIIII.* (*Marca Hispanica*, Ap. III).

« *Notitia revestitoria qualiter et quibusque præsentibus ibique veniens Babilanus in præsentia Berengario Comite seu et in præsentia Erponi Salomoni episcopi, et alios plures qui cum ipsis erant; ibique in eorum præsentia in villa Elena sic se proclamavit qualiter tenebat cella in suburbio Elenense, in territorio valle Aspiranæ in subditione monasterii quae nuncupatur ad ipsos bagniles, quem ædificavit Castellanus Abba condam qui fuit. Et est ipsa cella jam præfata in locum quem vocant Arolas, quem similiter Castellanus Abba ædificavit, qui fuit suus antecessor.....* » (Any 832. *Marca Hispanica*. Ap. V).

En la carta dirigida per l'abad Hilpericus a Carles el Calvo demanantli socors per refer el monestir destruit, se diu de Castellanus «*qui ingressus per augustam semitam, invenit in eremo mirabilia balnea, ubi ædificavit sancta cœnobia*». (MONTSALVATJE. *Noticias Históricas* t. VII, Ap. IV).

« Hermabessière, que comprá les termes en l'any 1813 a la Revolució, estudiá la conservació de lo que restava de l'antigüetat. Aquesta part consisteix en la gran sala del establiment actual de les *Thermes romanes*. Es allá aon se trobá el lavatori y la piscina pera la natació. En la proximitat del establiment s'hi han trobat altres substruccions, tals com els murs de la antigua esglesia, els quals han de pertanyer a les termes antigües, els restes d'un aqüeducte tallat en part en la roca viva de la montanya y que sembla conduien al establiment les aigües de Montdoni, aon se veu el mur de contenció que retendria aquestes aigües al nivell del canal. Es en aquest mur, que's doná'l nom extrany de *Caseata d'Annibal* ». (PIERRE VIDAL. *Guide hist. et pittoresque dans le département des Pyrénées Orientales*. Perpinyá, 1899, pág. 171 y següents).

(2) *Marca Hispanica*. Ap. XV.

(3) Acta de consagració de la Seu. Vegis *Marca Hispanica*. Ap. I.

tissima a la que's substitueix desseguida la antigua catedral romànica urgellesa.

L'acta de dedicació de l'esglesia de Sant Esteve, de Banyoles, en el any 889, explica com a son primer abat Benet y a sos monjos se deu la colonisació de les terres ermes de Banyoles; ab ses propies mans hi construeixen l'esglesia. [1] Un acta de consagració de la mateixa esglesia de Sant Esteve, de mijos del segle x, ens parla d'aqueixa esglesia anterior que «antiguament habia estat cremada pels nefandissims pagans» coberta de segur ab fustes, a la que s'en substituia un altre que l'abat Hacfredus feya construir del paviment fins a la coberta, de cals y pedres treballades. [2]

Un altre document ens diu que aqueix esforç primitiu era pera obres petites. L'abat de Ripoll, Guidiscle, dedica l'esglesia del antich monastir benedicti l'any 977, y avans d'empendre l'obra destrueix l'esglesia construida per Guifre, una esglesia petita y n'aixeca una molt major y més bella y cuberta ab voltes, com nota mossèn Gudiol [3] y ab tot, aqueixa segona esglesia es calificada l'any 1032 encare de petita, *eamdem Ecclesiam ad modum parvam destruens, majori sumptu et opere ædificavit.* [4]

Una acta de Sant Miquel de Cuxà de 953 ens revela cóm eren aqueixes construccions rústegues, en les que'n lloch de morter s'usa fanch, una obra de pedra y fanch, a la que'l document contraposa l'obra ben treballada de pedra y cals, ab coberta de fustes polides, que ab solemnitat se consagra. [5]

(1) «*Acta dedicationis Ecclesiæ sancti Stephani Balneolensis. (An. 889)..... qui supra taxatum cœnobium construxerunt, manibus propriis de eremi vastitate extraxerunt, fabrili construentes arte, sanctas scilicet Ecclesias quæ sunt dicatæ, una in honore sanctæ Dei genitricis Mariæ estque sita in capite stagni..... prope adjacentiis cœnobia miliario distante uno, altera autem in honore sancti Martini præsulis, quæ subjacet in valle Miliarias.....*» (*Marca Hispanica*. Ap. XLIX).

Un benedicti anomenat Benet, ab consentiment del comte Odilón, fundá el monastir de Sant Esteve, segons consta per un diploma de fundació otorgat per Lluis el Piadós en l'any 822. (*España Sagrada*. t. XLIII, pàg. 328 y Ap. I. — Pere Alsius. *Ensaig històrich sobre la vila de Banyolas*, Barcelona, 1872, pàg. 34).

(2) «*Acta dedicationis Ecclesiæ monasterii sancti Stephani Balneolensis. An 957. ..... ad consecrandam Ecclesiam cœnobium sancti Stephani quem prælibatus Abba mirifice construxit a pavimentum usque ad tegimen ex calce et lapidibus dedolatis, quia olim combustum fuerat a nefandissimis paganis, et non dimiserunt in prædictum cœnobium neque tugurium in umbraculo.....*» (*Marca Hispanica*. Ap. XCIII).

(3) Obra citada, pàg. 209.

(4) *Marca Hispanica*. Ap. CCVIII.

(5) «*Acta dedicationis novæ Ecclesiæ monasterii Cuxanensis. An. 953. ..... et invenit ibi Ecclesiolam parvulam ex luto et lapidibus confectam in honore supra nominati S. Germani confessoris, quod est caput Ecclesiæ ipsius. Idemque tactus dolore intrinsecus, tacite cogitavit qualiter opus perficere potuisset, qualiter ad (cælestis) regni fastigia pervenire valeat. Propter hoc non ingenio humano, nec arte hominum, sed*

Anant pel Pirinèu sovint se troben vivents, actuals, aqueixes petites esglesietes fetes de fanch y pedra com barraca rústega de pastor: murs groixuts de pedra que's treu del mateix lloch, juntada per morter ab argila de la propera vall, tancan un rectangle reduit; a sobre, sostinguda per soques d'abet o per rudimentaria volta, una coberta de pedres o de terra. Tal fou l'estat darrer a que tornà l'art arquitectònic de la nostra terra després de veure erigir els temples de marbre de Tarraco.

Morí la civilisació romana, y els temples humils dels segles VIII y IX fan tornar el pensament a aquells murs ibèrichs que segons Tito Livi no tenien per morter cals endurida, sino fanch seguint la moda antigua y que segons l'anònim del *Bellum hispaniense*, cobrien les cases de terra y no ab teules, al istil de l'Àfrica.

Mentres la nostra terra queya fins al fons d'aqueixa pobresa y decadencia, l'art anava fent son camí. Aquella esplèndida arquitectura bizantina dels segles V y VI, obra de la sumptuositat del Imperi Oriental qu'havia invadit l'Italia fins a Ràvena y a Roma, qu'havía conquerit l'Àfrica y una part de les costes d'Espanya, havía anat reduint els seus límits territorials; els musulmans li havien successivament pres el nort d'Àfrica, les possessions d'Espanya, les de l'Italia y la ruptura ab l'Occident havia estat consagrada el día en qu'el Sant Pare coronà emperador successor dels emperadors romans a Carlemagne.

Ve per l'art de Bizanci com una nit fosca, una espantosa decadencia; els *iconoclastes* amos del govern destrueixen les obres y'ls esculptors y mosaicistes emigren a treballar en els centres nous, al Nort, a les vores del Rhin y a Aquisgràn, aon s'aixeca la nova capital del Imperi carlovingi. Sant March de Venecia, Santa María d'Aquisgràn les esglesies del Palau de Nimega senyalen com fites aqueixa invasió bizantina al Occident. A mitjos del segle IX y durant el segle X y part del XI, l'art reneix a Bizanci. A Occident, la penetració antiga bizantina fa son camí, y en aqueixa renaixensa hi té son reflèxe l'art romànich. El país occidental tenía tradicions; els medis de construir eren diferents d'Orient; els treballadors que s'hi formaren eran d'altres condicions ètniques; això sol hauría bastat pera engendrar un art nou, una modalitat diferenta. Santa María d'Aquisgràn, imitació de Sant March de Venecia construida ab maons, reproducció del plan de l'esglesia desapareguda dels Sants Apòs-

divino spiritu sancto ilustrante destruxit præfatam Ecclesiolam S. Germani confessoris, ædificavit eam mirifice ex calce et lapidibus et lignis dedolatiis mirifice propter spem.....» (*Marca Hispanica*. Ap. XC).

tols, era de pedra: el material empleat en sa construcció era suficient pera donarli altre caràcter. Y aqueixa arquitectura nova era la romànica.

Tot aqueix moviment europeu, se reflèxa en la terra catalana.

Y l'arquitectura romànica arribava a la nostra terra trobantla com els romans inculta y barbre, ab els mateixos sistemes de construir de la civilisació ibèrica; l'obra de restauració començava de cap y de nou en la civilisació primitiva.

Capitell romà de la Mezquita de Córdoba reproduït en els capitells vissigots de Tarrassa

Fig. 470. Construcció ab archs de ferradura. (Del *Liber feudorum*. Arxiu de la Corona d'Aragó)

XIII

CONCLUSIÓ

L'examen de les arquitectures cristianes prerromàniques deixa entrevèure cóm la terra catalana's prepara pera rébre l'art romànich y colaborar en la seva formació.

Com en tot el mediterrani, van introduintse les formes d'art cristianes, assimilantse més aviat a les usades per l'esglesia africana y gala que no a les fórmules de la mateixa Roma; axís no apareix en la nostra terra el cementiri soterrià catacumbari y si els enterraments coberts de lloses o de teules y'ls d'àmfores caracteristichs del Occident y Migdia mediterrani. Ens arriba el comerç de sarcòfachs portats pel cabotatge marítim, anàlechs als d'Italia, semblants als provençals y sols per excepció a Elna s'hi han trobat sarcòfachs del tipo del Sudest de França, potser transportats a la antigua catedral en plena edat mijana.

Una part d'Espanya, *la segona Mauritania*, se troba subjecte al domini bizantí, tenint per capital la fortaleça de *Septem* (Ceuta) y allí hi

trobém les bassíliques com les de Palma y Elx ab mosaichs que's repeteixen en tot l'Imperi de Justinià, cobertes ab fusteria seguint els preceptes antichs, sense que hi arribin la coberta de cúpula de l'Orient y prop les ruines a Denia, hi fan s'aparició els sepulcres de mosaichs que recorden els tipus que'ls arqueólechs francesos han descobert en les costes de l'Àfrica bizantina.

Un'altra part y més tart casi tota la terra de llengua catalana, pertany al domini vissigot y allí hi floreix un art menys refinat, un art més barbre.

Aqueixes esglesies vissigótiques formen dos grupus : l'un se mostra clarament en les esglesies de Tarrassa, l'altre, al menys com a tradició artística, es troba a Pedret, al Marquet, etc.

Les primeres representen una importació oriental, ja del absis triconque cobert ab cúpula, ja de les disposicions y plantes quadrades o radials, vinguda ab posterioritat a l'època en que s'erigiren les esglesies d'Elx y Palma, coincidint ab l'avenç artístich bizantí cap a Occident, cap a Ràvena, y del Adriàtich cap al *Mare nostrum*. Son les obres d'aqueix grupu executades ab manposteria revestida exteriorment ab l'aparell romà ben conegut de menuts carrèus reforçats en les arestes ab grans pedres quadrades.

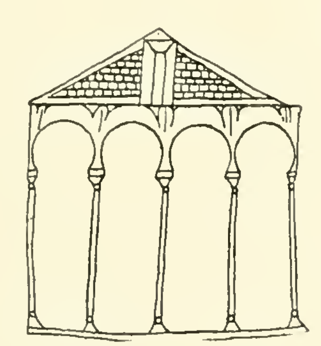
L'altre grupu es el de les esglesies en arch de ferradura del tipu hispànich, construides més rústegament, de rebla en *opus spicatum*, sense cap decoració exterior.

Son dos corrents ben diferentes : l'una més aviat trobaría ses anàlogues en l'escola de qu'es reste el Baptisteri de Riez, y son aparell exterior en el de Sant Joan de Potiers; l'altre es una escola hispana del grupu de les esglesietes escampades per así y allá en el domini vissigot, d'origen antich, d'una primitiva importació oriental, o potser en certs moments de l'influencia dels emigrats muzàrabes.

En unes y altres l'ornamentació dels elements principals son de degeneració romana o de tradició ibèrica més antigua; de la primera permaneix sobre tot el capitell corinti y'l compost; sols per excepció, encare d'època incerta, el cúbich corinti bizantí fa sa aparició a Barcelona. Tenen aquestos elements son igual o son semblant en les bassíliques de Roma o d'Italia, de la Galia y de l'Àfrica. Sols en detalls petits, en fragments d'impostes, hi apareixen com a novetat decorativa les estrelles y trenats del art romà rústech en que hi permaneix la decoració de les obres primitives ibèriques, com si fos deguda a un moviment atàvich que restaurés la decoració de l'Europa primitiva. Els demés elements característichs, son signes religiosos cristians, son símbols de la nova fe decorats ab elements propis d'un altre art, el més típich del poble vissigot, la orfebrería

de pedres encastades en la planxa metàlica batuda, les gemmes típiques d'aqueixa decoració d'orfebre dels tresors vissigots trovats en diferents paissos.

Es en conjunt, el nostre art cristià prerromànich, un art pobrissim, com era l'art de tota la peninsula, que desapareixerá de la vida devant de l'arquitectura romànica y sols com a elements aprofitats en reduides *cellæ*, s'hi conservarán els rústechs absis antichs, ab ses archs feixuchs y ses voltes impreses del encanyissat dels cindris. Morta l'administració romana, perduts els restes d'organisació política vissigòtica, hi hà com un retorn a la primitiva barbarie, com una parada en la marxa de la civilisació, una regressió als temes ibèrichs, a les fórmules de construcció ibèriques, y'l recort que han conservat els documents de les celles primitives y dels oratoris boscatans es qu'eren fets com els murs de les ciutats ibèriques com les fortificacions dels castres primitius: obra de fanch y pedra. Ha mort una civilisació fortissima y renaixen les velles coses de la terra esdevingudes naturalesa.

Miniatura ab archs de ferradura - Homelies de Beda
(Sant Feliu de Girona)

TAULES

INDEX BIBLIOGRÀFICH

A. R. V., La catedral visigótica de la ciudad de Játiva (Bol. R. A. de la Historia, t. LII).
Agapito y Revilla, (Arquitectura y Construcción). — Madrid, 1902-1903.
Aguirre, Collectio maxima conciliorum omnium Hispaniæ. — Roma, 1753.
Alart, Notices historiques sur les Communes du Roussillon. — Perpinyá, 1875.
Album pintoresch monumental de Catalunya. — Barcelona, 1879.
Alius, Ensaig històrich sobre la vila de Banyoles. — Barcelona, 1872.
Altamira, Historia de España y de la civilización española. — Barcelona, 1900-1906.
Amador de los Ríos (R.). Monumentos arquitectónicos de España; II. Toledo. — Madrid, 1905.
Amador de los Ríos. Inscripciones árabes de Córdoba. Madrid, 1879.
Arco (A. del), Nuevas lápidas romanas de Tarragona (Bol. R. A. de la H., XLIII).
— Nueva inscripción del teatro romano de Tarragona (Bol. R. A. de la H., XXXII.)
— Guia artística y monumental de Tarragona. Tarragona, 1906.
Assas, Mosaico descubierto en Mallorca en 1844. (Museo español de antigüedades, VIII.)
Astronomus, Vita Hludowici Pii imperatoris.
Aulestia, Historia de Catalunya. — Barcelona, 1887.
Ausonius, Ordo nobilium urbium y Epistolae.
Avienus (Rufus Festus), Ora maritima.

Balari, Orígenes históricos de Cataluña. — Barcelona, 1899.
Baluzio, Capitularia Regum Francorum. — Paris, 1677.

BARRIÈRE-FLAVY. Études sur les sépultures barbares du Midi et de l'Ouest de la France. — Paris, 1893.
— Les arts industrielles des peuples barbares de la Gaule du VIe au VIIIe siècle. — Toulouse, Paris, 1901.
BAUDON DE MONY. Relations politiques des comtes de Foix avec la Catalogne. — Paris, 1896.
BELLUM HISPANIENSE.
BERLANGA. Estudios epigráficos. De las pequeñas inscripciones jurídicas Romano-Hispanas. (Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa, IV.)
BOFARULL (A. DE). Historia crítica, civil y eclesiástica de Cataluña. — Barcelona, 1876.
BOFARULL (P. DE). Los condes de Barcelona vindicados. — Barcelona, 1836.
BONNEFOY. Épigraphie roussillonnaise. (Bull. de la Soc. agricole, scientifique et littéraire des Pyrenées Orientales, t. X. à XIV.)
BONNET. L'Église abbatiale de Saint-Guilhem-Le-Desert. — Caen, 1908.
BOTET Y SISÓ. Monumento romano de Lloret de Mar, villa de la provincia de Gerona. (Bol. R. A. de la H., XX, 218.)
— Noticia histórica y arqueológica de la antigua ciudad de Emporion.— Madrid, 1879.
— Sarcófagos romano-cristianos esculturados que se conservan en Cataluña. — Barcelona, 1895.
— Sepulturas antiguas recién descubiertas en el Mercadal de Gerona. (Revista de Gerona, XIV.)
BROCÁ. Reus: etimología de su nombre. Recientes descubrimientos. (Bol. R. A. de B. L. de Barcelona, 1907.)
BRUTAILS. Notes sobre l'art religiós en el Rosselló. Traducció de J. Massó y Torrens. Barcelona, 1901.
— L'église de Saint Martin de Fenouillar. (Bulletin Archéologique du Comité des travaux historiques et scientifiques.)
— L'Archéologie du moyen âge et ses méthodes. — Paris, 1900.

CABROL. Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie. — Paris.
CANINA. L'Architettura romana. — Roma, 1830-1840.
CANIBELL. Algunes noticies referentes a l'excursió a Altafulla. (Butlletí de l'Associació d'excursions catalanes, Barcelona, 1879.)
CARTAILHAC. Les âges préhistoriques de l'Espagne et de Portugal. — Paris, 1886.
— Monuments primitifs des îles Baleares. — Toulouse, 1892.
CAUMONT. Bulletin Monumental. — Paris.
CATEL. Étude historique sur l'établissement des spagnols dans la Septimanie aux VIIIe et IXe siècle. — Narbona, 1787.
CEAN BERMÚDEZ. Sumario de las antigüedades romanas que hay en España. — Madrid, 1832.
CHABÁS. Los mozárabes valencianos (Bol. R. A. de la H., XVIII.)
— Origen del cristianismo en Valencia. (El Archivo. Valencia, 1893, VII.)
CHABRET. Sagunto, su historia y sus monumentos. — Barcelona, 1888.

Chipre (Jordi de), Descriptio orbis romani.
Choisy, L'Art de batir chez les Romains. — Paris, 1873.
Choisy, L'Art de batir chez les byzantins. — Paris, 1883.
Codera, Límites probables de la conquista árabe en la cordillera pirenaica. (Bol. R. A. de la H., XLVIII.)
Costa, La poesía popular española y mitológica y literatura celto-hispana. — Madrid, 1881.
Courajod, Leçons professées à l'École du Louvre. — Paris, 1887-1896. — I, Origines de l'art romaine et gothique, 1899.
Coy, Sort y comarca Noguera-Pallaresa. — Barcelona, 1906.
Cuspinera, Guía-cicerone del viajero ó bañista en Caldas de Montbuy. — Barcelona, 1884.

Daremberg y Saglio, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines. — Paris, 1904-1906.
Dechelette, Les vases ceramiques ornès de la Gaule Romaine. — Paris, 1904.
Delgado, Nuevo método de clasificación de las medallas autónomas de España. — Sevilla, 1871.
D'Espony, Architectonische Einzelheiten der Antike. — Berlin, 1897.
Didelot, Notes archéologiques sur la Catalogne. (Bull. monumental français, serie IV, vol. IV.)
Diehl, L'Afrique byzantine. — Paris, 1896.
Donaldson, Archit. numismat.
Du Cange, Glossarium ad scriptores mediæ et infimæ latinitatis.
Du Coudray La Blanchere, Tombes en mosaïque de Thabraca. — Paris, 1897.
Duchesne, Origines du culte chrétien. — Paris, 1879.
— Fastes épiscopaux de l'ancienne Gaule. — Paris, 1907.
Dufresne, La liturgie des bassiliques. (Élements d'archéologie chrétienne, VIII; Paris, 1902.)

Elías de Molins, Catálogo del Museo Provincial de antigüedades de Barcelona. — Barcelona, 1888.
Engel, Rapport sur une mission archéologique en Espagne. — Angers, 1891.
Ermoldus Nigellus, Carmina.
Escudero de la Peña, Iluminación de manuscritos. Privilegio rodado é historiado del rey D. Sancho IV. (Museo Español de antigüedades, I, 262.) — Madrid, 1872.
Espérandieu, Recueil général des Bas-reliefs de la Gaule romaine. — Paris, 1907.

Fernández Guerra, El arco de Bará, los pueblos ilergetas y los cosesanos en la provincia tarraconense. (La Ilustración Española y Americana; Madrid, 1870, IV.)
— Tres sarcófagos cristianos de los siglos III, IV y V. (Monumentos arquitectónicos de España; Madrid.)
— Monumento Zaragozano del año 312, que representa la Asunción de la Virgen. — Madrid, 1870.

[illegible], Historia de la Santa A. M. Iglesia de Santiago. — Santiago, 1900.
Fita, Antiguas murallas de Barcelona. (Revista histórica; Barcelona, III.)
— Antiguedades romanas de Valencia. (Bol. R. A. de la H., III.)
— Estatua marmorea de estilo griego recién hallada en Barcelona. (Revista historica latina; Barcelona, 1875, II.)
— Epigrafia cristiana de España. Nueva obra de Hübner. (Bol. R. A. de la H., XXXVII.)
— Inscripciones ibericas y visigóticas de Tarragona. (Bol. R. A. de la H., XLIII.)
— Inscripción romana, inedita, encontrada en Aquis Voconis ó Caldas de Malavella. (Ilustracion Española y Americana; Madrid, 1872, XVI.)
— Lapidas romanas recien halladas en Barcelona. (Revista histórica latina; Barcelona, 1876, III, 130.)
— Novisimo año cristiano y santoral español. — Madrid, 1881.
— Nuevas inscripciones romanas en Caldas de Malavella, Herramelluri y Astorga. (Bol. B. A. de la H., XLIV.)
— Miliario romano é inscripciones hebreas de Gerona. (Revista histórica latina, III, Barcelona, 1876.)
— Patrologia visigótica. (Bol. R. A. de la H., XLIX.)
— Sarcofago cristiano de Ecija. (Bol. R. A. de la H., X.)
— Templo de Serapis en Ampurias. (Bol. R. A. de la H. III.)
Florez, etc., España Sagrada. — Madrid.
Font y Sagué, Caldas de Malavella y su manantial «Els Bullidors». Descripcion cientifico-histórica. — Barcelona, 1904.
— Troballes arqueológiques de Caldes de Malavella. (Ilustració Catalana, I, n.º 24.)
Frontinus, De aquaeductibus urbi Romae commentarius.
[illegible], (Revue d'histoire et d'archéologie du Roussillon, Perpinya, IV.)
Fustel de Coulanges, Histoire des institutions politiques de l'ancienne France. La Gaule romaine, l'invasion germanique et la fin de l'Empire. — Paris, 1891.

Garrucci, Storia dell'arte cristiano. — Prato, 1873-1881.
Gauckler, L'Archeologie de la Tunisie. — Paris, 1897.
— Geographie generale du departement de l'Herault. — Montpellier, 1905.
Gsell, Monuments antiques de l'Algérie. — Paris, 1901.
Girbal, Sepulcre roma en los encontorns de Girona. (Annari de l'Associació d'Excursions Catalana, Barcelona, 1883.)
Gomez Moreno, Excursión a través del arco de herradura. (Cultura española. Madrid, 1906.)
Gonzalez Hurtebise, San Feliu de Guixols durante la Edad Antigua.—Gerona, 1905
[illegible], Descripcion de la villa de Caldas de Montbuy, (memoria inedita.
[illegible], Memorias y noticias para la historia de la villa de San Feliu de Guixols. — Gerona, 1874.
Grousset, Etude sur l'histoire des sarcophagues cretiens. — Paris, 1885.
Gudiol, L'Ausa romana y el seu temple. — Vich, 1907.
Gudiol, Nocions de Arqueologia sagrada catalana. — Vich, 1902.

HEINECCIUS. De Orig. et jure coll. et corp.
HERNÁNDEZ SANAHUJA Y DEL ARCO, Catálogo del Museo Arqueológico de Tarragona.— Tarragona, 1894.
HERNÁNDEZ SANAHUJA Y DEL ARCO, Historia de Tarragona.
HINOJOSA, El régimen señorial y la cuestión agraria en Cataluña durante la Edad Media. — Madrid, 1905.
HIRSCHFELD, Corpus Inscriptionum latinarum. Vol. XII. Inscriptiones Galliae Narbonensis Latinae. — Berlin, 1888.
Histoire général de Languedoc. — Toulouse, ed. Privat.
HOLDER EGGER, Liber pontificalis ecclesiae ravennatis. (Monumenta Germaniae historica. — Hannover, 1878.)
HOLTZINGER, Die Altchristliche Architectur.
HUBNER, Corpus Inscriptionum Latinarum. — Berlin, 1865.
— Inscriptiones Hispanie christiane.
— La Arqueologia en España. — Barcelona, 1888.
— Monumenta linguae ibericae. — Berlin, 1893.
— Monumentos epigráficos de las islas Baleares. (Bol. R. A. de la H., XIII.)
— Mosaico di Barcellona raffigurante giuochi circensi. (Bolletino dell'Istituto Archeologico. — Roma, 1860.)

IBARRA, El Cristianismo en Illici. (Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa; Barcelona, 1903-1905, IV.)
— Antigua Basilica de Elche (Bol. R. A. de la H.)
INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, Les pintures murals catalanes. Fasc. I, Pedret. — Barcelona, 1907.

JULI CESSAR, Comentaris.
JUVENAL, Satires.

LABORDE, Voyage pittoresque et historique de l'Espagne. — Paris, 1806.
LAFUENTE, Historia eclesiástica de España. — Barcelona, 1855.
LAMPÉREZ, Historia de la Arquitectura cristiana española. Extracto de las lecciones, etc. (Arquitectura y Construcción; Barcelona, 1901 y 1902.)
— Historia de la Arquitectura cristiana española en la Edad Media. — Madrid, 1908.
— Notas sobre algunos monumentos de la Arquitectura cristiana española. — Madrid, 1901.
LAURIÈRE, Mosaïques chrétiennes des iles Baléares. (Bulletin Monumental, VII.)
LE BLANT, L'épigraphie chrétienne en Gaule et dans l'Afrique romaine.—Paris, 1890.
— Etude sur les sarcophages chrétiens antiques de la ville d'Arles.—Paris.
— Les sarcophages chrétiens de la Gaule. — Paris.
LECLERCQ, Manuel d'Archéologie chrétienne depuis les origines jusqu'au VIIIe siècle. — Paris, 1907.
LLETJET, Excursió a Caldes de Malavella (Annari de la Associació d'Excursions catalana; Barcelona, 1881.)

LONGNON. Geographie de la Gaule au sixieme siecle.

MANJARRÉS. Catalogo de los objetos que la comision de monumentos historicos y artisticos de la provincia de Barcelona tiene reunidos.

MARCA. Marca Hispanica. — Paris, 1868.

MARIGNAN. Les premieres eglises chrétiennes en Espagne moyen âge, 1902, II serie, t. VI.

MARCIAL. Epigrammatum.

MASSONNEAU. Memoires de la societe des antiquaires de l'Orient. Vol. XXIV, 1907.

MARTIGNY. Dictionnaire des antiquités chrétiennes. — Paris, 1877.

MARTORELL Y PEÑA. Apuntes arqueologicos. — Barcelona, 1879.

MARUCCHI. Elements d'Archeologie chretienne. — Paris, Roma, 1903.

MAS. Ensayos historicos sobre Manresa. — Manresa, 1882.

MASDEU. Historia critica de España. — Madrid, 1800.

MASPONS Y LABRÓS. Anuari de la Associacio d'Excursions Catalana. — Barcelona, 1883.

MÉLIDA. Iberia arqueológica ante-romana. — Madrid, 1906.

— Las excavaciones de Numancia. (Cultura Española: Madrid, 1906).

Memoria acerca del Mosaico Romano descubierto en el presente año en la heredad llamada «Torre de Bell-lloch», situada en el llano de esta ciudad. — Gerona, 1876.

Memorias de la Real Academia de la Historia. — Madrid.

MERZARIO. I maestri comacini. — Milano, 1893.

MICHEL. Histoire de l'Art

MILÁ Y FONTANALS. Apuntes históricos sobre Olérdola. (Memorias de la R. A. de B. L. de Barcelona, II.)

MILLET. L'Art Byzantin. (Histoire de l'Art, de Michel.)

MIRET. Els vescomtes de Bas en la Illa de Sardenya. — Barcelona, 1901.

MOLINIER. L'Art de l'epoque barbare. (Histoire de l'Art, de Michel.)

MONCADA. Episcopologio de Vich. — Vich, 1891.

— Monumenta Germania historica.

MONSALVATGE. Noticias históricas. — Olot, 1896-1904.

MORERA. Tarragona antigua y moderna. — Tarragona, 1894.

— Memoria o descripcion histórico-artistica de la Santa Iglesia Catedral de Tarragona. — Tarragona, 1904.

MUNS. Sant Quirce de Pedret. (Certamen catalanista de la Juventut Católica. Barcelona, 1887).

MUÑOZ. Disertacion historica sobre el pavimento que se descubrió en Murcia. (ms.)

NOGUÉS. L'Age de la pierre polie en Espagne. Un camp fortifié préhistorique. (La Nature, Revue des Sciences, Paris, 1881, IX.)

OSONA. Guia itineraria del Llussanes, de les conques del Llobregat, del Cardoner y del Segre. — Barcelona, 1899.

OVIDI. De raptu Proserpinae.

— Fastus.

OVIDI, Tristium.

P. P. X., La Catedral de Tarragona. (Album monumental de Catalunya ; — Barcelona, 1879.)
— D. Paciani episcopi opera quae extant. Trad de Vicens Noguera. — Valencia, 1780.
PAGÉS Y RUEDA, Excursió a Caldes de Malavella. (Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya. — Barcelona, 1894.)
PALAZUELOS (VIZCONDE DE), Santa Maria de Porqueres. (Asociación Literaria de Gerona; Girona, 1892.)
PARIS, Essai sur l'art et l'industrie de l'Espagne primitive. — Paris, 1903.
PELLA Y FORGAS, Historia del Ampurdán. — Barcelona, 1883.
PELLICER, Discurso presidencial de la Asociación literaria de Gerona. — Girona, 1893.
— Estudios histórico-arqueológicos sobre Iluro. — Mataró, 1887.
— Troballes arqueológiques. (La Ilustració Llevantina, I. n.° 4.)
PÉREZ PUJOL, Historia de las instituciones sociales de la España goda. — Valencia, 1896.
PERROT ET CHIPIEZ, Histoire de l'Art dans l'Antiquité. — Paris, 1898.
PI Y ARIMÓN, Barcelona antigua y Moderna. — Barcelona, 1854.
PIFERRER Y PÍ Y MARGALL, España : sus monumentos y artes. — Barcelona, 1884.
PLINI, Historia Naturalis.
PLINI EL JOVE, Epistolarum.
PLUTARCH, De viris illustribus.
POMPONI MELA, De situ orbis terrae. — Paris, 1863.
PONS ICART, Libro de las grandezas de Tarragona. — Lérida, 1572.
PONZ, Viaje de España. — Madrid, 1788.
PUIG Y CADAFALCH Y BRUGÉS Y ESCUDER, Estudi d'arqueología arquitectonica sobre el sepulcre romà de Fabara. — Barcelona, 1892.
— — Notes arquitectóniques sobre les esglesies de Sant Pere de Tarrasa. — Barcelona, 1889.
PUIGGARÍ, Pintures Murals de Pedret. — Barcelona, 1889.
PUJADES, Crónica Universal del Principado de Cataluña.
PUJOL Y CAMP, La costa Ilergética y las thermas de Calafell. (Bol. R. A. de la H., VI.)

RADA Y DELGADO, Museo Universal. — Madrid, 1862.
— Coronas de Guarrazar que se conservan en la Armeria real de Madrid. (Museo español de antigüedades; Madrid, 1854, III.)
REDONDO, Monumentos primitivos de Asturias.
REINACH, Le musée chrétienne dans la chapelle de Saint Louis. (Revue Archéologique, 1903.)
RENAN, Mission de Phenicie. — Paris, 1864.
RIAÑO, Iglesias de San Miguel, Santa Maria y San Pedro de Tarrasa. (Bol. R. A. de la H., XXXII).

Rich, Dictionnaire des antiquités romaines et grecques, trad. de Cheruel.-Paris, 1861.
Richter, Über antike Steinmetzzeichen, 45 Winckelmanns programm. — Berlin 1885.
Riemann, L'Art antique. — Paris, 1885.
Rivoira, Le origini della architettura Lombarda. — Roma, 1901.
Robert, Die antiken sarkophag-reliefs. — Berlin, 1890.
Rocafort, Del Noguera Pallaresa al Noguera Ribagorçana, Regio del Flamisell. — Barcelona, 1907.
Robert et Taylor, Voyage pittoresque dans l'ancienne France. — Languedoc.
Rogent, Santa Maria de Ripoll; informe sobre las obras realizadas. — Barcelona, 1887.
Rohault de Fleury, Le Latran au moyen age, 1877.
Román, Los nombres é importancia de las islas Pithiusas. — Barcelona, 1907.
Romey, Historia de España. — Barcelona, 1839.
Rubio de la Serna, La Necrópolis de Cabrera. (Memorias de la R. A. de la H.) — Madrid, 1888.

D. Antonio Valcarcel Pio de Savoya, Inscripciones y antigüedades del reino de Valencia. (Memorias de la R. A. de la H. — Madrid, VIII.)
Sagarra, Descubriments arqueologichs de Puig-Castellar. (Bol. R. A. de B. L. de Barcelona, 1905, V.
Salsas, Consécration de l'eglise de Saillagouse en 913. (Revue d'histoire et d'archéologie du Roussillon, III.)
Sanpere y Miquel, La pintura mig-eval catalana. L'art barbre, I.—Barcelona, 1908.
Sant Isidor, Ethymologiae.
Sarrete, L'ancienne eglise d'Osseja (en Cerdagne). (Revue d'histoire et d'archeologie du Roussillon, IV.)
— La Paroisse d'Hix. Cerdagne française. (Bull. de la Société Agr. Scient. et Litt. de Perpignan, 1905.)
Schulten, L'Afrique romaine.
Selgas, San Félix de Játiva y las iglesias valencianas del siglo XIII. (Boletin de la Sociedad española de excursiones. — Madrid, 1903, XI.)
Sentenach, La mezquita Aljama de Córdoba. — Madrid, 1901.
Serrallach, Monumentos romanos de Tarragona. — Barcelona, 1885.
Silius Italicus, Punicorum.
Siret, Las primeras edades del metal en el sudeste de España. — Barcelona, 1890
Soler y Palet, La vall d'Aran. — Barcelona, 1906.
Strabo, Geographicorum.

Tacit, Annales.
Teixidor, Antigüedades de Valencia.
Tito Livi, Historia romana.
Torras, Pirineu Català. — Barcelona, 1905
— El Berguedà. — Barcelona, 1905
Torras y Bages, La tradició catalana. — Barcelona, 1892.

Torres Amat. Egara y su monasterio de S. Rufo. (Bol. R. A. de la H. — Madrid. XXXIII.)

Torres y Torrents. Memorias ó apuntes sobre la torre del Breny y Castillo de Balsareny. — (Mem. de la R. A. de B. L. de Barcelona. III.)

Varró. De re rustica.

Velázquez. Lecciones sobre la Arquitectura árabe. (Boletín de la Institución libre de enseñanza. — Madrid. 1900.)

Venturi. Storia dell'arte italiano.

Vidal. Guide historique et pittoresque dans le département des Pyrenées Orientales. — Perpinyà, 1899.

Vidal. Elne historique et archéologique. — Perpinyà, 1887.

Vilaplana. Descubrimiento de un sepulcro romano en Corbins (Lérida). (Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa. III.)

Villanueva. Viaje literario á las iglesias de España.

Vitruvi. De Architectura.

Vogüé. Syrie centrale. — Paris, 1865-77.

INDEX ANALÍTICH

TAULA DE MATERIES

LLIBRE I

L'ARQUITECTURA ROMANA

Pàgs.

LLIBRE II

L'ARQUITECTURA CRISTIANA PRERROMÀNICA

Pàgs.

ERRADES Y CORRECCIONS

Plana	Ratlla	Diu	Ha de dir
10	37–38	*romain*	*roman*
17	7	Quant	Quan
17	22	*Oræ maritimæ*	*ora maritima*
31	31	Bibilis	Bilbilis
35	37–38	Tehodosià	Theodosià
36	12	*Prefectus*	*Praefectus*
59	4	Glytemnestre	Clytemnestra
59	13	Glytemnestre	Clytemnestra.
63	36	funebre	fúnebres
82	2	Boghese	Borghese
83	8	conserva	conservava
89	8	planes	plasses
94	10	ell	ella
144	38	Pons	Ponz
185	12	Egneus	Gneus
214	19	pert	perden
238	ultima	esvàstiques	swastiques
248	9	309 a 311	310 a 312
248	17	Javea	Jàvea
248	23	299	300
264	1	mediterrani	Mediterrani
271	21	Sant Cecilià	Santa Cecilia
279	4	Sarcòfech d'Arlés del Tech	Sarcòfech de Valencia (Chabás)
279	8	Sarcòfech de Valencia (Chabás)	Sarcòfech d'Arlés del Tech
280	33	Manarrés	Manjarrés
283	5 y 10	gammada	gemmada
325	28–29	en Cosmedin; a Roma,	en Cosmedin, a Roma;
327	2	Fransa	a Fransa
338	1	IV	VI
347	30	àbach	astragal
352	30	fora	dintre
352	38	Gusilabert	Guislabert
354	penúltima	404	403
356	24	404	403
360	5	sasanida	sassànida
362	7	messeta	calma
368	7	Monastir	Santuari
396	20	Sobarbre	Sobrarbe
399	2	*Cotinello*	*Cotineto*
402	2	Suer	Suert
405	8	Esteba	Esteve
408	24	(Correa)	La Quart
412	36–37	Berenguer de	Berenguer, de

DATE.	NAME OF BORROWER.